

ERF EN WERELD



## **Naar inhoud**

# INHOUD

|                                |                                                                     |            |
|--------------------------------|---------------------------------------------------------------------|------------|
|                                | <b><u>Eerste Deel</u></b><br><b>Boerenvolk in beweging</b>          | Blz. [xxx] |
| <a href="#">Hoofdstuk I</a>    | Een tijd – en man – een opdracht [1870 - 1877]                      | 007        |
| <a href="#">Hoofdstuk II</a>   | Glimlach van de fortion [1870 - 1878]                               | 107        |
| <a href="#">Hoofdstuk III</a>  | Speurders over de grenzen [1878 - 1881]                             | 030        |
| <a href="#">Hoofdstuk IV</a>   | Verkenningen tussen wegwijzers [1881 – 1885}                        | 042        |
| <a href="#">Hoofdstuk V</a>    | Proces van beraad en doorzetting [1885 - 1886]                      | 053        |
| <a href="#">Hoofdstuk VI</a>   | Mannen van de daad [1886 - 1887]                                    | 064        |
| <a href="#">Hoofdstuk VII</a>  | De eerste kernen [1887 - 1888]                                      | 076        |
| <a href="#">Hoofdstuk VIII</a> | Doorbraak [1888]                                                    | 088        |
| <a href="#">Hoofdstuk IX</a>   | Nieuwe gedachten, nieuwe vormen [1888 - 1889]                       | 102        |
| <a href="#">Hoofdstuk X</a>    | Fabrieken en mensen [1890 - 1892]                                   | 115        |
| <a href="#">Hoofdstuk XI</a>   | Boerenvolk in beweging [1893 - 1896]                                | 129        |
| <a href="#">Hoofdstuk XII</a>  | Opgaande tijd [1896 - 1900]                                         | 145        |
|                                | <b><u>Tweede Deel</u></b><br><b>Vruchten der samenwerking</b>       |            |
| <a href="#">Hoofdstuk I</a>    | Eerste hoeken van het bolwerk [1896 - 1900]                         | 163        |
| <a href="#">Hoofdstuk II</a>   | Schakels en kettingen [ 1900 - 1914]                                | 181        |
| <a href="#">Hoofdstuk III</a>  | Opbouw in jaren van vertraging [1913 - 1924]                        | 197        |
| <a href="#">Hoofdstuk IV</a>   | Hinderpalen op eigen erf [1923 - 1940]                              | 214        |
| <a href="#">Hoofdstuk V</a>    | Paraat voor komende tijden [1945 - 1949]                            | 231        |
|                                | <b><u>Derde Deel</u></b><br><b>Het erf is de wereld</b>             |            |
| <a href="#">Hoofdstuk I</a>    | In een groter verband                                               | 253        |
| <a href="#">Hoofdstuk II</a>   | Het verleden heeft toekomst                                         | 268        |
| <a href="#">Hoofdstuk III</a>  | Een nieuwe tijd – een nieuwe opdracht                               | 280        |
|                                |                                                                     |            |
|                                | <a href="#">Register van personen</a>                               | 299        |
|                                | <a href="#">Register van plaatsen</a>                               | 310        |
|                                | <a href="#">Register van onderwerpen en zaken</a>                   | 317        |
|                                | <a href="#">Register van zuivelcoöperaties in Friesland</a>         | 322        |
|                                | <a href="#">Register van Boerenleenbanken</a>                       | 325        |
|                                | <a href="#">Provinciale en landelijke coöperatieve organisaties</a> | 330        |
|                                |                                                                     |            |

Voor bestudering van de Friesche zuivelhistorie is het boek *Erf en Wereld*, van J.P. Wiersma en K. Tjepkema uit 1959 – nu dus 50 jaar geleden uitgegeven - onontbeerlijk. Voor eigen gebruik maak ik al geruime tijd gebruik van een - bijna 1 op 1 - transcriptie, overgezet naar een pdf-bestand. Waarbij ik dus gebruik kan maken van het voortreffelijke zoekstelsel binnen de Adobe Reader.( © )

Gezien de regelmatige verwijzing bij de Friesche *zuivelplaatsen* binnen de site lijkt het mij zinvol om deze privé versie ook op internet te plaatsen.

In deze on-line versie bevinden zich geen foto's!. Geeft men de voorkeur voor het oorspronkelijke exemplaar – met tientallen prachtige foto's - dan kan dat nog steeds, op internet wordt dit boek n.l. nog regelmatig aangeboden!

- Het zoeken naar de voormalige uitgever – Laverman uit Drachten – of zijn rechttopvolger is tot heden niet gelukt. Mocht er echter van deze zijde bezwaar gemaakt worden dan zou ik dat graag vernemen!
- Fouten ontstaan door het overzetten zijn voor verantwoording van zuivelhistorienederland



# ERF EN WERELD

OVER DE AGRARISCHE TOESTAND IN FRIESLAND NA 1870

DE DOORBRAAK DER COOPERATIEVE GEDACHTE

DE OPKOMST VAN DE FRIESE LANDBOUWCOOPERATIE

EN HAAR ONTWIKKELING TOT IN ONZE TIJD

DOOR J. P. WIER SMA

MET MEDEWERKING VAN DRS. K. TJEPKEMA

1959

LAVERMAN/DRACHTEN

**Eerste Deel**

# **BOERENVOLK IN BEWEGING**

**1870-1900**

## HOOFDSTUK I

### EEN TIJD - EEN MAN - EEN OPDRACHT

Als nauwelijks een andere boer in het Friesland van de jaren zestig der vorige eeuw het zal hebben vermocht, had Hendrik Franzes Pasma, bekend veehouder te Haskerdijken, binnenskamers zijn gezag gevestigd; en geen van de zijnen vond het vreemd, wanneer «de boer» rustig in de woonkamer bleef zitten schrijven en studeren, terwijl zijn zonen en de knechten het middagse melkkarwei beredderden en het vrouwvolk zich weerde in huis en hof. Geen hunner keek stuurs, wanneer hij met zijn buggy het heem afreed en de weg insloeg naar Joure, de hoofdplaats van Haskerland, waar hij in zijn kwaliteit van raadslid geregeld op het gemeentehuis moest zijn, of naar Heerenveen, zijn geboorteplaats, reed en er op gezette tijden het nieuwste vervoermiddel - het «Spoor» -, besteeg om elders liggende zaken te behartigen. Op de boerderij was Hendrik Franzes gewoonlijk de eerste die met het kriecken van de dag de bedstede verliet en het voorbereidend werk deed, even gewoonlijk op de voet gevolgd door zijn vrouw, boerin Fokje geboren Fokma, die zich aanstonds naar de melkkelder placht te begeven en daar geruime tijd met gebogen rug de melk stond af te romen, die daar de vorige avond in aden te koelen was gezet.

Hendrik Franzes Pasma was in hart en nieren een boer. Gesneden uit het goede hout. Er zaten evenwel vlammen in het hout; en daarin stak de kwaliteit. Hij was een boer wiens blik niet beperkt bleef tot zijn hofstede en de belangen van het eigen bedrijf; zijn gedachten dreven daar ver en wijd bovenuit, en het scheen soms, dat hij op dat uitdijende terrein de grootste bevrediging vond. Zijn ruime opvatting en een zekere elasticiteit van geest stelden hem in staat het werk op de boerderij met lust te verrichten en met evenveel plezier ten gemeentehuize zijn ambtsplichten na te komen. Hij genoot volop in de dagen der hooiing, wanneer hij, luchtig gekleed in *seilbokse en kile*, een groep van tien of twaalf *ungetiders* aanvoerde; maar met even groot genoegen zat hij een volgende dag, in het zwarte pak gestoken, in de vergadering van de schoolcommissie of in het college van zetters te delibereren over belastingzaken. Hij was een boer, die het Engelse spreekwoord «Mijn huis is mijn vesting» tot het zijne had gemaakt, doch die het plezierig vond zijn vesting ook eens te verlaten, om er met vreugde terug te keren. Hij hield van reizen en trekken, van de omgang met mensen. Zijn geest had vensters naar het andere leven, dat van andere levensmilieu's en van de volksgemeenschap.

Dat 'andere leven vond hij ook thuis. Het was zijn liefste ambitie zich te verdiepen in boeken over geschiedenis en letterkunde, werken en tijdschriften over [008] landbouvvraagstukken te lezen en van dat alles het belangrijkste neer te leggen in uitgebreide aantekeningen en uittreksels. Een eigenaardige opwelling bracht hem soms tot het neerpennen van een Fries gedicht; en hij vond het een apart genoegen een Duits gedicht te vertalen in het Fries, zoals de ballade «Spielman und Zither» van K. Th. Körner, welke eigen bewerking hij bij verschillende gelegenheden in het openbaar had voorgedragen. Avond



na avond zat hij gebogen over folio-vellen, werkte een lezing uit in schets, en schreef haar over in het net. Wanneer de huisgenoten naar bed waren gegaan, nam hij pagina na pagina van de tafel en wandelde er mee de kamer rond, welke manier van doen bevorderlijk was voor het memoriseren. In de wintervergaderingen van het Nutsdepartement en de Krite te Heerenveen was hij een gewaardeerd spreker. Als tooster op bruiloften, bij de prijsuitreiking van de jaarlijkse harddraverij en van de ijs's ereniging Thialf genoot Pasma in wijde kring bekendheid, en vaak werd een beroep op hem gedaan om als spreker zijn welwillende medewerking te geven. Welwillend - dat was Pasma in hoge mate. En van zijn spreken ging ontegenzeggelijk bekoring uit.

Deze boer, die het bij wijlen zo dichtertlijk kon zeggen, mocht dan wel eens zijn hoofd in de wolken steken, hij bleef toch altijd met zijn voeten op de grond. De dagelijkse arbeid, het milieu waarin hij verkeerde en de maatschappelijke situatie van het boerenvolk waren de realiteiten die op hem inwerkten; zij trokken zijn geest in de materiële kring, zij richtten zijn gedachten op de zorgen en noden die zich daarbinnen openbaarden.

Toen in 1859 opnieuw een besmettelijke longziekte onder het rundvee heerste, had hij een adres tot de Staten van Friesland gericht en daarin gepleit voor het nemen van bepaalde maatregelen; en hij had het genoegen mogen beleven, dat de Staten zijn denkbeeld overnamen en voorschriften ter beugeling van deze veeziekte hadden uitgevaardigd. Toen in 1868 het oude vraagstuk van de afvloeiing van het Friese boezemwater van onmiddellijk belang werd, gaf Pasma een vlugschrift uit, waarin hij het plan aan de hand deed, een kanaal te graven teneinde een betere lozing van het provinciale water te verkrijgen. Twee jaar later hield hij in Heerenveen een lezing over het onderwerp «Wat wij uit roommeters kunnen leren», die hij in druk gaf en opdroeg aan zijn landheer, Jhr. Mr. P. B. J. Vegelin van Claerbergen, burgemeester van Haskerland. Zakelijk en glashelder zette hij daarin zijn in de praktijk verworven en door studie verdiepte inzichten uiteen, en hij zou niet de «dichtertlijke» boer van Haskerdijken zijn geweest, wanneer hij zich bij die gelegenheid niet even van de nuchtere werkelijkheid had losgemaakt en een lyrische ontboezeming had geplaatst, door te gewagen van de koemelk als «dat witte, doorschijnende vocht, van een rund getrokken, waarin het smakelijkste en edelste vet verborgen is van Gods schoone, wijde aarde», en met opgetogenheid te spreken over «de schuimende melkspeten van het rundvee in Nederland, die de fonteynen en beken zijn van veler maatschappelijk bestaan, van Frieslands welvaart en rijkdom». Om dan weer af te dalen tot de dagelijkse [009] praktijk en de roommeters en het van deze nieuwigheid te verwachten nut, en ter afwisseling opeens... Schillers Punschlied te citeren. Blijkbaar moest de literaat in Pasma af en toe het wiekgeklap van de odenstijl horen!

Na 33 jaren te hebben geboerd, zijn zes kinderen te hebben grootgebracht en inmiddels de eigendom van een tweetal boerderijen te hebben verworven, verkoos Pasma het rustige leven en betrok met zijn vrouw een woning in het

naburige Nijehaske. <sup>1</sup> Het «andere» leven bleef hem trekken en het trok aan hem; want in datzelfde jaar (1871) werd hij gekozen tot lid van de Staten van Friesland en zag hij zich benoemd tot wethouder van de gemeente Haskerland, functies die hij respectievelijk vijftien en negen jaren zou uitoefenen.

Waarschijnlijk is het uitschrijven van een prijsvraag naar de oorzaken van de onzindelijkheid der Friese boter voor Pasma de aanleiding geweest tot het maken van een reis naar Engeland. In een Fries tijdschrift <sup>2</sup> publiceerde hij enkele reisnotities. Dit stelde hij zich als reisdoel: Ten eerste om Londen te bezichtigen; om de handel in zijn drijfkracht, de scheepvaart in haar «doen en fleur» te aanschouwen. Ten tweede om de volksvlijt (industrie) en haar arbeidsprestatie gade te slaan en van de kunstschaten in deze wereldstad een, zij het ook maar vluchtig, overzicht te verkrijgen. Ten derde om land en bodem, de voortbrengselen van bouwland en weidegrond beter te leren kennen. Ten vierde om aan het natuurschoon vreugde te beleven en «mijn reisgenot te botvieren voor wat tijd en geld». Om de lezer duidelijk te maken met welke geestelijke instelling hij reisde, gebruikte hij een aan het landbouwleven ontleend beeld: hij had zich op reis begeven - met het vierspan *kennis, smaak, verstand* en *oordeel*... «en indien het mennen van dit vierspan mij niet best afgaat, of mijn zweep knalt niet goed, dan verzoek ik mijn lezers te willen bedenken, dat een dusdanig vierspan van het edelste bloed slechts bij uitzondering, doch meestal van minder voornaam en gekruist ras voorkomt, en dat hetzelfde hoogst zelden gezien en getuigd wordt, óók in de hof van de Friese taal en letterkunde». Aldus onze reisfilosoof.

Deze Friese boer, kenner van de agrarische praktijk, met fijne speurzin in binnen- en buitenland kennis vergarend en studiebronnen raadplegend, bovendien een man met een helder oordeel, in staat zijn gedachten te formuleren, viel onder zijn standgenoten op, en kwam als vanzelf naar voren. Toegerust met de laatste kennis van de Londense markt en van de oorzaken welke leidden tot waardevermindering van de Friese boter, zette hij zich tot het beantwoorden van de prijsvraag: «Welke zijn de oorzaken van de zoogenaamde viezigheid der boter vooral des winters, en door welk praktisch uitvoerbaar middel kan dit kwaad voorkomen worden?» Hij zond zijn studie in onder het originele motto: «Weest niet te traag in het denken en vleij U nimmer neder op het donzen bed der [010] autoriteit. Op het harde leger van den arbeid en der gedachte ligt de kracht en de toekomst van het landbouwbedrijf... van Friesland!» Er kwamen acht antwoorden binnen. De inzending van Pasma verwierf de prijs, en zo kon hij het eremetaal plus een som gelds van de Friese Maatschappij van Landbouw in ontvangst nemen. Kort tevoren had hij nog een andere prijsvraag, namelijk over het aanfokken en houden van schapen, gewonnen. Deze schrifturen trokken in boerenkringen sterk de aandacht. In het Friese agrarische wereldje was Hendrik Franz Pasma een autoriteit geworden!

---

<sup>1</sup> Nijehaske werd later bij Heerenveen getrokken. Van 1871 tot 1890 woonde Pasma aan de Heerenwal aldaar.

<sup>2</sup> Forjit my net, jaargangen 1874 en 1876.

Op de van lieverlede enigszins mysterieus geworden Londense markt, waar voor de Friese boter soms bedenkelijk lage prijzen werden betaald en vanwaar reeds enkele malen een aanzienlijke partij boter met de aanmerking «ondeugdelijke waar», of enkel met 't woord «afgekeurd» op de vaten, naar Friesland was teruggezonden, hadden de Friese boeren in de persoon van Pasma een waarnemer ter plaatse gehad, die met kennis van zaken aan het speuren was gegaan en die naderhand merkwaardige dingen had onthuld. Algemeen verbreid was het gevoelen, dat er met de boter erbarmelijk werd geknoeid. Zulks had Pasma in Londen kunnen vaststellen.

Sedert mensenheugenis was Nederland de voornaamste leverancier van boter aan Engeland geweest. Van het Nederlandse exportprodukt stond de Friese boter aan de top; deze had te Londen een voorkeurpositie verworven. Daarvan hadden generaties Friese boeren materiele voordelen genoten, en er zich in hun zelfbewustheid en beroepstrots door gestreeld gevoeld. Deze reputatie was plotseling wankel gebleken. In de Friese boterhandel was opeens de klad gekomen. «Welk koopman - schreef Pasma - is er onkundig van, dat jaarlijks duizenden botervaten, in Friesland vervaardigd, gevuld worden met een produkt, niet in deze provincie gemaakt? En wie weet niet, dat een groot deel dier boter uit andere provinciën in zakken, in korven, in vaatwerk naar Friesland verzonden, hier wordt «verwerkt», gewasschen of overlegd, in Friesche vierders (*fjirders*) gestoken en met een Waagmerk voorzien, ginds (n.l. in Engeland) bekend staat als Friesche boter?»

In zijn bekroond antwoord onthulde hij, dat in 1871 via de haven van Harlingen ruim 12.9 miljoen kilogram boter in bijna gelijkvormig vaatwerk naar Londen was uitgevoerd, terwijl in dat jaar slechts ruim 7.8 miljoen kilogram boter aan de Friese markt werd verhandeld. Het pijnlijke daarbij was, dat in ons eigen land met de boter werd geknoeid, anders gezegd, dat het edele produkt ten onzent met inferieure vetten en smeersels werd vermengd. De hoge boterprijzen, die tot voor kort op de Londense markt waren betaald, hadden het geknoei in de hand gewerkt; er werden met dergelijke praktijken schatten van geld verdiend.

In Friesland - de wonde plek! Maar ook aan de bron zelve, op de boerderijen, deugde er iets niet. Want hoe kwam die viezigheid in de door de boerinnen zelf bereide boter? Pasma voerde in zijn geschrift een boerin ten tonele, die een boterkoper, [011] op diens mededeling dat haar boter geen «eerste keur» (de hoogste waardering) kon verwerven, daar het produkt *fiskich* was, d.w.z. naar vis reikte of smaakte, verontwaardigd ten antwoord gaf: *En wy helje it tsjernwetter altiten ut 'e pomp, en der sitte nea fisken yn!* (En wij halen het karnwater steeds uit de pomp, en daar zitten nooit vissen in!)

Men hoorde van stoute stukken spreken. Er woonde in Grouw een boterkoper, die familie in Westfalen had wonen. Door deze verwanten liet hij inferieure kwaliteiten boter in Westfalen opkopen, die hij in rollen thuis ontving. De koopman vond een handlangster in een vlijtige boerin, die tuk op bijverdienste was. Zij deed de rollen uit Westfalen in haar karn - karnde de boter goed door, en verkreeg op die wijze een enigszins egaal mengsel slechte boter. Dat minderwaardige produkt werd in Friesche *fjirders* geslagen, uitgevoerd

en op de Londense markt als Friese boter verkocht. Hoewel de Grouwster boterkoper overigens gunstig bekend stond en dus zijn naam had op te houden, zag hij er geen been in, inferieur vet in Friese botervaten op de internationale markt te brengen.

Dergelijke bedrieglijke handelingen waren een man als Pasma, die fier ging op de roem van de Friese boter in het buitenland, een ergernis. Op allen die aan deze gang van zaken een gunstige wending konden geven, deed hij een beroep. «Niet door verstoring te brengen in den geregelden gang van deze landbouwnijverheid - alleen door de botermakerij met meer zorg, opgewektheid en accuratesse te behartigen is het, dat wij den roem daarvan moeten bestendigen en bewaren.» De expediteurs stelde hij een gewetensvraag. «Met al den ernst, welk 't algemeen belang daarvan eischt, vragen wij het aan iederen verscheper, of het wel de beste soorten uit Friesland zijn, welke te Londen ten publieken verkoop worden aangeboden en of de beste zoogenaamde boerenboter niet met hooger, dan met kaaiprijs wordt betaald.» En men meent de vermanende stem van de boetprediker te horen, wanneer hij constateert: «Voorwaar! Frieslands hoofdprodukt is beter dan de rang, dien het inneemt in den vreemde. Deze onvermengde deugdelijke waar is meer waard, dan waarmee zij betaald wordt. In trouwe, al sneeuwt het beschuldigingen op den goeden naam onzer boerinnen, toch zullen zij de zwarte vlekken van den handels- en speculatiegeest niet wit maken».

Het valt licht in te zien, dat voor een zelfbewuste boer als Pasma de daling van de waarde en van het aanzien van de Friese boter op de wereldmarkt een moeilijk te verwerken teleurstelling is geweest. Het was fnuikend voor de Friese trots, dat, voornamelijk door het toedoen van anderen, de boterexport uit Friesland telkens tegenslagen had te accepteren. De roem der voortreffelijkheid, ja, van de onovertrefbare kwaliteit van de Friese boter, begeleidde van oudsher de Friese boer door het leven; elke nieuwe generatie kreeg deze verworvenheid van het voorgeslacht als het ware in de wieg geworpen. Dat aan die oude roem een einde was gemaakt, was voor de Friese boeren een grievende ervaring.

**[012]** De zuivelbereiding had een lange geschiedenis achter de rug. Van de oude Friezen wordt gemeld, dat zij vee leverden aan de Romeinse markten; reeds in de eerste eeuw van onze jaartelling zou in Friesland het zuivelbedrijf een rol van betekenis hebben vervuld.<sup>3</sup> In de Middeleeuwen stonden de Friese kloosters vooraan in de zuivelbereiding. Het zal Pasma, als minnaar van de lokale geschiedenis, ongetwijfeld bekend zijn geweest, dat vier eeuwen vóór hem het buurtklooster Hasker Convent het boerenbedrijf uitoefende en dat de kloosterlingen hun zelfbereide boter en kaas aan de markt afleverden. Reeds vóór de dertiende eeuw voeren de Friezen hun boter regelmatig naar andere landen uit en bezaten zij «keuren» (verordeningen) betreffende de botervaten en de boterhandel. In verschillende steden en dorpen in Friesland was een boterwaag gevestigd, waar de handel in zuivelprodukten geconcentreerd was en de prijzen zich regelden naar vraag en aanbod. De belangstelling van het buitenland voor de Friese zuivel kan men afmeten aan een bericht uit 1427, in welk jaar «vreemde luyden van oversee» te Sneek aan de

<sup>3</sup> Mr. P. C. J. A. Boeles: Friesland tot de elfde eeuw, Leeuwarden 1951, blz. 177 en 196

waag boter kochten.<sup>4</sup> Amsterdam was in de zeventiende eeuw de onverzadigbare markt voor de overproductie van de Friese boer. In de volgende eeuw was Londen de markt waarop de Friese boterhandel zich in hoofdzaak richtte. Wat in het begin van de negentiende eeuw de Friese boterexport, vergeleken met die van geheel Nederland, betekende, leren de exportcijfers van het jaar 1815. Uit Nederland werd in genoemd jaar 10.3 miljoen kg boter uitgevoerd, waarvan 7.6 miljoen kg via de haven van Harlingen werd verscheept. Tot ver in de 19e eeuw heeft het Friese produkt zich op de Londense markt schitterend gehandhaafd. In 1860 nog liet Friesland andere landen ver achter zich, met een topprijs van 126 shilling, terwijl voor de Franse boter 114, de Hollandse 100 en het Groninger produkt slechts 98 shilling werd betaald.

Toch was er achteruitgang merkbaar. «Al sneeuwt het beschuldigingen op den goeden naam onzer boerinnen», had Pasma geschreven. En hij wist waarom hij dat schreef. Hoewel het overgrote deel van de Friese boerinnen goede, om niet te zeggen voortreffelijke, boterbereidsters waren, bleken de produkten harer handen van zeer ongelijke kwaliteiten te zijn; er traden fouten in op, die, zoals we zagen, zelfs aanleiding gaven tot het uitschrijven van prijsvragen. Dat het Bumalegaat, beheerd door Gedeputeerde Staten van Friesland, in 1877 een prijsvraag uitschreef, waarbij werd gevraagd een «Leer- en leesboek over de zuivelbereiding», was ook een aanwijzing, dat er een zekere ongerustheid bestond met betrekking tot de zuivelbereiding in de provincie. Deze had, door de tijden heen, enkel gesteund op de door ervaring verkregen kennis van de boerinnen-boterbereidsters. Opeens trad de onmacht en de ontoereikendheid van die kennis aan het licht; men riep als het ware om voorlichting, om deskundigheid - en men zette de deur op een kier voor de wetenschap.

Ook elders waren de geesten zo ver. In de algemene vergadering van de Hollandse Maatschappij van Landbouw, gehouden in september 1859, was een voorstel **[013]** aangenomen om de oorzaken van de prijsvermindering van de Hollandse boter op de Londense markt op te sporen en indien mogelijk zodanige middelen te beramen, die de Hollandse botermakerij haar aloude roem zouden kunnen teruggeven. Twee jaar later gaf het Ned. Landbouwkundig Congres een brochure in het licht over de boterbereiding in het hertogdom Holstein, in welk land het Congres uitgebreide informaties over deze aangelegenheid had ingewonnen. Maar van al die moeite bleven de praktische resultaten uit.

Er waren er die op eigen houtje nieuwigheden probeerden. Te Leeuwarden woonde een zekere Mr. Wiersma, die ladingen ijs uit Noorwegen liet komen en de brokken in een gebouw opsloeg. Boer Jan Andries Jorna, woonachtig in de Friese hoofdstad, betrok in de warme zomer van 1872 hoeveelheden van tien en twintig kilogram ijs uit de kelder van Mr. Wiersma. Een etmaal vóór het karnen deed Jorna het ijs in de karn, en op die wijze verkreeg hij een stevig produkt, waarvoor hij een hogere prijs ontving dan voor zijn vroegere «enigszins slappe of weke boter», redenen waarom boer Jorna de inrichting van Mr. Wiersma «een weldaad» voor de Friese botermakers achtte en deze noviteit aldus gekwalificeerd in de krant bekend maakte. Pier Walma,

---

<sup>4</sup> Dr. P. N. Boekel: De zuivelexport tot 1813, Utrecht 1929, blz. 27.



de latere reisgenoot van Pasma naar Denemarken, deed in 1875 al iets... Deens. Hij liet het geronnen *molken* gedurende de nacht in emmers - die in putswater stonden - afkoelen; vervolgens deed hij een theekopje vol zout in iedere aad en een paar handen vol in de karn, hetzij in natura of eerst tot pekel gemaakt. Deze manier van boterbereiding voldeed hem in het warme jaargetijde zeer goed; hij maakte dit «heilzaam» middel bekend aan de secretaris van de Friese Maatschappij, met het gezag van «mijn 47-jarige ondervinding als boer en botermaker en bijna 30jarige opmerking als commissiekooper in dit vak».

Wat er aan onbehagen en grieven in de boerenstand leefde, en wat de voormannen er van dachten, kwam tot uiting in de vergaderingen van de Friese Maatschappij van Landbouw en in haar mededelingenblad. In deze kringen werd ernstig beraadslaagd over de weg die moest worden ingeslagen. Er waren onder hen, die een omkeer in de zuivelbereiding voorspelden en in die geest gehandeld wensten te zien. Het was vooral Jhr. Mr. D. O. Engelen, landbouw- en staathuishoudkundige te Leeuwarden, tevens fungerend als secretaris van de eerste afdeling van de Friese Maatschappij van Landbouw, die inzag waarheen de tijd dreef en om welke maatregelen het eigen tijdsbestek riep. Hij had van de coöperatie studie gemaakt en bij een Leeuwarder uitgever een geschrift uitgegeven, dat als titel voerde: «Consumptieve coöperatie door middel van contracten met winkeliers en andere personen». Jhr. Engelen had ontdekt, dat in sommige landen de houders van melkgevend vee zich hadden verenigd, teneinde hun melk gezamenlijk te verwerken tot boter en kaas. De wijze van ontstaan was verschillend geweest. De ene keer had een maatschappij een fabriekmatige inrichting voor eigen rekening opgezet; een andere maal was het een ondernemende landbouwer geweest, die zijn melkerij op grote schaal had ingericht. Soms ook hadden [014] enige kleine boeren zich verenigd, met het doel hun melk voor gezamenlijke rekening te verwerken. Deze nieuwe vorm van zuivelbereiding had zich vooral in Zweden ontwikkeld. De snelle opkomst der zuivelfabrieken in dat land dankte men aan een objectieve en aan een subjectieve factor: de bijzondere geschiktheid van dat land voor de ontromingsmethode van Schwartz, en de bereidheid van de boeren om de bakens te verzetten, waardoor de gemeenschappelijke zuivelbewerking op grote schaal tot bloei was gekomen.

Van niet minder belang voor de ontwikkeling der zuivelbereiding achtte Jhr. Engelen de stichting van zuivelfabrieken in Denemarken. Hij pleitte voor navolging van het Deense voorbeeld en betoogde: «Zulke fabrieken zouden de zuivelbereiding zeer bevorderen. De ontwikkeling van die tak van landbouw zou gunstig terugwerken op de welvaart van geheel Friesland». Hij wist te vertellen, dat de landbouwvereniging in Holstein besloten had een leraar aan te stellen en dat men in Denemarken ook het instituut van wandelleraren kende: te weten zuiveldeskundigen, die het platteland afreisden om op de boerderijen voorlichting te geven over de bereiding van boter en kaas. Deze wandelleraren brachten een koffer mee waarin zich allerlei technische hulpmiddelen bevonden, zoals thermometers, roommeters, kleursel, maatjes voor leb, melkwegers, tabellenmateriaal enzovoort. Het was één van de grootste verdiensten van de Deense zuiveldeskundige professor Th. Segelcke, dat hij

een nauwkeurige boekhouding van de melkproductie, gepaard met het gebruik van thermometer en weegschaal, daar te lande had ingevoerd.

Het was intussen geen eenvoudige zaak aan de weet te komen, welk buitenlands voorbeeld men moest navolgen. In dezen toch was de boerenstand op eigen inzicht en initiatief aangewezen. Er bestond in ons land op zuiveltechnisch gebied geen erkend deskundige voorlichting; de landbouwwetenschap ging hier niet, gelijk elders, raadgevend vóór. Inmiddels deden teleurstellende ervaringen de verwarring en het onbehagen toenemen. Een commissie van de Friese Mij., die de zuiveltentoonstelling in Oldenburg had bezocht, schreef in haar rapport, dat zij ginds beter boter had gezien dan in Friesland. «De algemene hoofdgebreken van de Friesche boter kwamen ons duidelijk voor ogen. Zij zijn: vochtigheid, bontheid, harigheid.» Aldus de commissie. Nadat zij de opmerking had geplaatst, dat de boterbereiding bij ons te langzaam in haar werk ging en na te hebben betoogd, dat de fijnheid en de lekkere smaak van het produkt werden verhoogd indien de zuivelbereiding spoediger haar beslag kreeg, gaf zij ter verbetering de volgende wenken: «De boterkneder bevelen wij sterk aan, dewijl alsdan de bontheid en natheid onzer boter moet vervallen. De stoomkarn is voor ons denkelijk te kostbaar. De zeszijdige, ronddraaiende, benevens de Deensche karn daarentegen zijn voor kleine landbouwers aan te bevelen».

Omstreeks dezelfde tijd werd bekend, dat op de internationale tentoonstelling te Philadelphia de Deense boter verreweg de beste van de inzendingen was. Men kon niet anders dan het nuchtere feit erkennen, dat de Friese boter op de wereldmarkt **[015]** was onttroond en het Deense produkt er haar plaats had ingenomen. De algemene vergadering van de Friese Mij, van **1877** sprak als haar oordeel uit, dat Denemarken met de zuivelbereiding «oneindig veel verder» was dan wij.

Denemarken! steeds weer Denemarken!... het grote Raadsel, een Sphinx in aller oog. Hoe kwamen de Denen zo opeens aan de top? Welke bijzondere kundigheden hadden dit graanexporterend land, dat tot voor enkele jaren nauwelijks een serieuze mededinger kon heten, in staat gesteld de eerste onder de eersten te worden?

Eens toch waren zij onze leerlingen geweest. In vroeger tijden, toen onze zuivelbereiding in het buitenland te goeder naam en faam bekend was, hadden grootgrondbezitters in het hertogdom Holstein zuivelboeren uit Nederland laten overkomen en hen met de melkerij en zuivelbereiding op hun bedrijven belast. Van Holstein uit «verbreidde het zich over Denemarken», zoals een deskundig publicist het noemde - Denemarken, een land waar in later tijden, tengevolge van een gelukkige samenwerking van wetenschap en praktijk, de zuivelbereiding zich op een unieke wijze zou ontwikkelen - «zoodat wij Nederlanders, die eerst leermeesters waren, als leerlingen daarheen moesten gaan om de nieuwe methoden te leren kennen».<sup>5</sup>

---

<sup>5</sup> Dr. K. H. M. van der Zande: Beknopt leerb. der zuivelbereiding, Groningen 1895; 4e druk 1913, blz. 2.

De voortschrijding van Denemarken was een teken aan de wand. Er zat iets als een uitdaging in de lucht. En men werd, ditmaal ernstig, ongerust. Men nam een houding aan alsof men iets wilde doen. En toen deed men tenslotte ook iets. Want men moest vóór alles de erkenning van het «oneindig veel verder dan wij» haar verlammeende werking ontnemen.

In december van dat jaar nam het hoofdbestuur van de Friese Maatschappij van Landbouw een voorstel van drie zijner leden aan om een commissie naar Denemarken en Zweden te zenden, met het doel «in die landen welker zuivel het onze overtreft, den aard en de wijze van cultuur der graslanden, de inrigting der boerderijen en de wijze van boterbereiding in oogenschouw te nemen». Tot leden van de studiecmissie werden benoemd de boer-deskundigen Pier C. Walma te Oppenhuizen en Hendrik Franzes Pasma te Nijehaske, met als derde lid Jhr. Mr. C. L. van Beijma thoe Kingma, burgemeester van Lemsterland en voorzitter van de Friese Mij.

Op de 28ste juni 1878 begaven deze drie bedaaide mannen zich welgemoed, en, op aanraden van minister-president van Karnebeek met wie Beijma over de reis had gesproken, uitgerust met een dikke overjas, op reis naar het voor die dagen nog verre Scandinavië. *Natuurlijk zou Pasma de rapporteur van de commissie zijn.* Hij beschouwde het als een eer de rapporteur te mogen zijn. Hij voelde het als een opdracht. Achter die opdracht stond zwiigend de gehele Friese boerenstand. Hij zou zich ernstig van die opdracht kwijten; hij hoopte daarginds een blik achter de schermen te mogen slaan, geheimen der techniek te **[016]** leren kennen, een totale agrarische inspanning aan het werk te zien, waaraan Denemarken zijn voorsprong had te danken. Het brevet van onvermogen, dat de wereldmarkt de Friese boeren had thuisgezonden, brandde deze man in zijn zak. Hij wilde zijn uiterste best doen; hij zou in Scandinavië zijn... vierspan mennen en de oogst van zijn speurtocht voor Friesland binnenhalen. Om, indien mogelijk, de Friese boeren een uitweg uit het labyrint te wijzen.

Naderhand zouden velen zich door het rapport van de «Deense Commissie» teleurgesteld voelen. Teleurgesteld, omdat dit rapport ten aanzien van 't hoofdpunt: al of geen fabriekmatige zuivelbereiding, tot vrij negatieve uitspraken was gekomen en slechts herzieningen van beperkte strekking aan de hand had gedaan. Wel had het rapport-Pasma de weg gewezen waarlangs een vernieuwing van de zuivelbereiding kon worden bereikt. Doch die vernieuwing zou, naar de letter van het rapport, niët radikaal zijn: geen boterfabrieken! - de zuivelbereiding moest, volgens een geadelde traditie, aan de boerderij verbonden blijven. Zo gezien, ademde het rapport-Pasma - en dat viel temeer op in een onrustige, voor grondige oplossingen minder bevreesd geworden tijdperk - een bezadigde, bedachtzame, conservatieve geest.

Pasma - conservatief? <sup>6</sup>

<sup>6</sup> Spahr van der Hoek, die in zijn Geschiedenis van de Friese landbouw (Leeuwarden, 1952, II, 339) H. F. Pasma omstreeks 1875 «een zeer kundig, doch langzamerhand vrij conservatief man» noemt, daar hij aanvankelijk van boterfabrieken niets moest hebben, zoals Sp. zich uitdrukt, heeft, geloven wij, Pasma met te kleine maat gemeten. Waarschijnlijk heeft de schrijver niet geweten, dat Pasma met zijn zoons en enkele bevriende boeren in zijn omgeving, bij akte van 21 april 1888, een Coöperatieve Zuivelfabriek te Haskerdijken stichtte. Men zie het verslag van de vergade-

En toch zou hij trouw blijven aan zijn devies: «Weest niet te traag in het denken en vleij U nimmer neder op het donzen bed der autoriteit. Op het harde leger van den arbeid en der gedachte ligt de kracht en de toekomst van 't landbouwbedrijf... van Friesland!»

Want aan het einde van zijn leven, als man van vijf en zeventig jaar, leverde hij het bewijs, dat hij met betrekking tot het hoofdpunt, dat hij en zijn medewerkers in het rapport-Pasma min of meer uit de weg waren gegaan, een *beslissing* had genomen: met zijn zonen en enkele bevriende boeren stichtte hij in het jaar 1888 te Haskerdijken een Coöperatieve zuivelfabriek! Tot het laatst zou Pasma met zijn tijd meegaan en er niet voor terugdeinzen, een eenmaal ingenomen standpunt in radicale zin te wijzigen.

---

ring van het hoofdbestuur der Friese Mij, dato 28 september 1888, in welke samenkunst Pasma deze mededeling deed: «Spr. is deelgenoot in een coöperatieve vereniging van een klein aantal landbouwers van hetzelfde dorpje», enz. Al heeft Pasma in het rapport van de Deense Commissie voorzichtige uitspraken gedaan en zijn er in zijn levensloop tal van daden en uitdrukkingen van bedachtzame aard aan te wijzen, men moet deze zien van zijn harmonische, evenwichtige persoonlijkheid uit. Conservatief in de zin van vasthoudend aan het geijkte, afkerig van ingrijpende hervormingen, kan men Pasma echter niet noemen. Zonder enige twijfel behoort H. F. Pasma tot de kleine keurtroep van vooruitstrevende mannen, die de Friese boerenstand het geluk heeft gehad te bezitten in de ernstigste agrarische crisis van de negentiende eeuw.

## GLIMLACH VAN DE FORTUIN

Langs de vele wateren die naar de Friese hoofdstad leidden, voeren 's vrijdags in de vroege ochtend de snikken en trekschuiten stadwaarts en zetten aan de kaden van de smalle grachten hun ladingen boter, kaas, aardappelen, groenten en andere artikelen, af. Uit haast evenveel richtingen reden de voer- en rijtuiggen door de fraai gestyleerde stadspoorten - Leeuwarden had in de jaren zeventig haar middeleeuwse tooi nog goeddeels behouden -, de stad binnen, hobbelden over de veldkeien en kwamen tot stilstand op de intieme pleintjes voor de herbergen, waar werd uitgespannen. Boeren menden hun krompanelen sjezen en tilbury's, boterkopers hun barouchetten en jachtwagens door de bevolkte straten naar het Gouden Wagentje, de voorname herberg aan de drukke zijde van de Nieuwestad, waar, aan de walkant, onder de luifels van het aloude Waaggebouw, de boterhandel, annex de keuring van de aangevoerde vaten, in volle gang was. Voor de brede vensters van de best beklante zaak, maar dan op de rustig gelegen verdieping, vanwaar men neerzag op de drukte bij de Waag, hadden de boterkopers hun tafeltjes. Daar betaalden zij hun boerenklanten uit in baar geld, specie waarvan zij een indrukwekkende voorraad in een zware ijzeren geldkist hadden meegebracht; immers de boeren wensten in klinkende munt te worden uitbetaald.<sup>7</sup>

De Friese hoofdstad was op vrijdag in hoge mate de stad van de Friese boer. Wel zetelden er de overheden en was het centraal gezag er gevestigd; de adel en de patriciërs hadden van ouds her hun stempel op het stadsleven gedrukt. Maar op vrijdag overstroomde het agrarisch element de stad; dan scheen het alsof de stedelijke bevolking zich op de achtergrond had teruggetrokken, min of meer verzoend met de traditie die wilde, dat op de wekelijkse marktdag «het boerenvolk uit de provincie» de binnenstad bevolkte, goede sier maakte in haar deftige straten, luidkeels de stilte van haar bruggen en pleinen verdreef, en dat enorme kudden vee door de stede werden gedreven, een groen spoor op het plaveisel achterlatend.

Op die dag was de stad, als op geen andere door-de-weekse-dag, vol bruisend leven: een gonzende bijenkorf gelijk, waar de pure honing van bloem en klaver werd binnengevlogen en in de raten geborgen. Terwijl handel en nijverheid op hoge toeren liepen, dreef het gezelligheidsinstinct de honderden provincialen onder de schone gevels bijeen: de vrijdagse Nieuwestads-parade, waar de op verovering beluste jonkmans de huwbare jongedochters benaderden, driester dan op hun dorpen, en waar in het grootste geheim en onder fluwelen oogopslag de **[018]** meisjes toestemden in een afspraak voor de komende zondag. Daar schreden in haar flatteuze klederdracht de zelfbewuste boerinnen van de kleibouwstreek voorbij, goede bekenden met een hoofs knikje groetend. En al dat vrouwvolk ging winkel uit, winkel in, kopend of niet kopend, echter steeds met spitse aandacht datgene bekijkend en betastend wat de winkeliers en hun bedienden aan modieuze en nuttige zaken hadden aan te bieden. Scheen de zon op het gedrentel over de Nieuwe-

<sup>7</sup> H. Halbertsma: Een Fries koopmansleven uit het midden der 19e eeuw, Drachten 1956, blz. 39.



stad, dan weerkaatsten de breedgouden oorijzers de zonnestralen en de glinsters deinden als het ware met de menigte mee.

In de middaguren dunden de rijen zienderogen; overal in de stad werden de paarden ingespannen en, de één na de ander, reden de krompanelen sjezen, de barouchetten, de tilbury's en de buggy's poortwaarts - totdat ook de laatste vrijdaggangers naar de provincie waren afgezakt en het stedelijk leven, in een merkwaardig verstilde stad, zijn rechten hernam.

Het was weer vrijdag geweest. Het boerenfolk was teruggekeerd naar de dorpen en gehuchten en de eenzaam gelegen hoeven wijd en zijd. Men had een dag in een 'andere levenskring geademd en er zijn geest verfrist. Men had zijn voordeel gedaan met hetgeen men had gehoord en gezien op de provinciale markt, waar de handelsbelangen van binnen- en buitenland hun invloed lieten gelden, waar onberekenbare machten vraag en aanbod beheersten en de prijszetting besliste over winst of verlies voor de individuele boer.

De hierboven ontworpen schets van de Friese boerenbevolking op marktdag correspondeert met het gedachtenbeeld, dat een Franse reiziger-toerist, de heer H. Havard<sup>8</sup>, moet hebben gehad van het «rijke» Friesland zijner dagen. Men voelt nog 's mans verbazing in het getuigenis dat hij ervan gaf: «Prospérité vraiment incroyable. Il est peu de paysans qui ne soient pas riches». (Een inderdaad ongelooflijke welvaart. Er zijn weinig boeren die niet rijk zouden zijn.) Een andere auteur, onze landgenoot H. Cannegieter, gewaagt van «de legendarische tijd, dat de Friesche boeren harddravers hielden en hun vrouwen in het goud staken».<sup>9</sup>

Deze beschrijvingen betreffen een agrarische gemeenschap, die de periode van 1850 tot 1875 achter de rug had, een tijdsbestek waarin de boeren... «slapende rijk» waren geworden.<sup>10</sup> Deze welvaart, waarin de boeren ongelijk veel meer deelden dan de burgers en de arbeiders, manifesteerde zich in verschillende uitingwijzen; bijvoorbeeld in de traditionele boerenvisites waar rijkelijk werd gegastreerd; in de druk bezochte harddraverijen om de gouden zweep; in de bruiloften, die niet zelden eindigden met nachtelijke dans- en braspartijen. Het scheen alsof de rijk geworden boeren bezielde waren door de lust om hun welstand te doen blijken, zichzelf en hun vrouwen in het openbaar op zijn voordeligst te tonen en bij de minder met aardse goederen beelden afgunst te wekken. Nooit tevoren was de vrijdagse marktdag in de provinciale hoofdstad zo **[019]** druk bezocht, werd er zoveel geld over de toonbanken uitgewisseld, in de hotels en herbergen duurder gespijsd en onmatiger gedronken dan in deze periode, en in de enkele jaren daarna. Aan de vrijdagse marktdag nam men deel bij wijze van traditie; wie zichzelf geen nul voor het cijfer achtte, voelde de behoefte zich eens in de week temidden van deze markt der menselijke bedrijvigheid en... ijdelheid te begeven, waar de behaagzucht der vrouwen en de geldingsdrang der mannen het spel der ont-

<sup>8</sup> H. Havard: Voyage aux Villes Mortes du Zuiderzee, Paris 1875.

<sup>9</sup> H. Cannegieter: De Friese beweging, Amsterdam 1917.

<sup>10</sup> Dr. P. Hollenberg: Gerlacus van den Elsen, emancipator van de Noordbrabantse boerenstand, 's Hertogenbosch 1956, blz. 19.

moeting zo aantrekkelijk maakten. De mannen deden hun zaken en onderhielden hun vriendschappen bij welkomst- en afscheidsdronken. En de vrouwen beseften, dat zij al winkelende aan haar smaakveredeling werkten en een hogere graad van geïnformeerd-zijn bereikten; en eenmaal deze ervaring rijker geworden, scheen haar de vrijdagse gang naar de stad een eenvoudige levensbehoefte. Wat als traditie werd gezien en onderhouden, nam op Goede Vrijdag en op *Sinterklaes-Freed* schier de vorm van een cultus aan.

Ook deze medaille had haar keerzijde. De jaren van voorspoed hadden gevoelens van zelfgenoegzaamheid, van een te grote zelfverzekerdheid, doen ontstaan. Troelstra vertelt in zijn gedenkschriften, dat hij in zijn jeugd jaren te Stiens, met de zonen van welgestelde boeren in hun gezinnen verkerend, dikwijls onder de indruk was gekomen van de macht, die deze boeren over hun arbeiders uitoefenden, en van de onafhankelijkheid en de «grootmachtigheid» van hun optreden.<sup>11</sup> Er waren, zo schrijft hij, een paar boeren die elke vrijdag met hun sjees dronken van Leeuwarden kwamen en het dorp in rep en roer brachten. Het type van de in kennelijke staat terugkerende boer, die op zijn wekelijkse uitgaansdag de vlag voor Bacchus placht te strijken en die, naar de volksmond zei, door zijn trouwe paarden die de stal roken, naar huis werd gebracht, daar hij zelf tot mannen niet bij machte was, zou overigens nog lang daarna en tot ver over de eeuwwisseling heen in Friesland bekend blijven.

Welvaart kan voor de samenleving funest zijn, wanneer de mensen, door de vette jaren enigermate gedemoraliseerd, bij de pakken gaan neerzitten en de spirit, de lust tot het nemen van initiatieven, tot een nieuwe en krachtige aanpak hun ontbreekt; wanneer men geen prikkeling voelt om tegenstanden te overwinnen; wanneer er niets inspirerends wordt gedacht en gedaan. Men mag deze tijdsperiode met recht betitelen als een tijd zónder uitdaging - een tijdsperiode, waarin geen beroep doorklonk op de in het volksleven sluimerende krachten en vermogens. Wees Troelstra niet de stijlloosheid aan als het kenmerk van de tijd, waarin de generatie van 1860 was opgegroeid? Rengers, een scherp beoordelaar van dit tijdperk, gaf de volgende verklaring van de maatschappelijke inzinking. «Het is een algemeen menselijk verschijnsel, dat weelde demoraliseert; dat de onspoed in Friesland, naar het schijnt, meer dan in andere provinciën slachtoffers maakte, kwam m.i. hoofdzakelijk hierdoor, dat een gebrekkig pachtstelsel en onvoldoende vakkennis den boer minder veerkrachtig hadden gelaten: terwijl een eigenschap, die hiermee in verband staat, naar mijne meening meer invloed in ons gewest heeft uitgeoefend dan elders. Het is n.l. deze, dat de onontwikkelde [020] boer, die gemakkelijk rijk wordt, de neiging heeft om min of meer op zijn beroep te gaan neerzien».<sup>12</sup>

In de algemene vergadering van de Friese Maatschappij van Landbouw wees de voorzitter waarschuwend op het «treurig verschijnsel, dat sommige onzer boerendochters zich schamen boter en kaas te leren bereiden en dien arbeid aan loontrekkende bedienden overlaten, omdat het werk eentonig en haar

<sup>11</sup> Mr. P. J. Troelstra: Gedenkschriften, Amsterdam 1927, dl. 1, blz. 103.

<sup>12</sup> Th. M. Th. van Welderen Rengers: De economische toestand van Friesland, Leeuwarden 1904, blz. 3.

onaangenaam is». De spreker liet niet na bij deze gelegenheid te wijzen op het voorbeeld van de Deense boerin Hanne Nielsen, geboren op een nederige hoeve, die tal van landen had bereisd om er de zuivelbereiding te leren kennen, en die nu als zuivelbereidende boerin de roem van haar land ophield. «Laten zij, zo betoogde hij, het voorbeeld volgen van de gegoede boerendochters in Denemarken, die het onderwijs in de zuivelbereiding op de grote boerenhofsteden leren, door zich daar als dienstboden te verhuren»... «*Zij schaamden zich*» - in deze uitspraak hoort men het oordeel van de eigen tijd. De boerenstand was van zijn niveau afgegleden. Een te hoog opgevoerde levensstandaard - met zijn welstand parade maken -, en ten prooi aan een minderwaardigheidscomplex. En met hem geraakten ook andere bevolkingsgroepen in de greep der verstarring; grote aantallen arbeiders en middenstanders verlieten Friesland, en trokken als landverhuizers naar Amerika.

Boeren die «neerzagen» op hun beroep en die hun zonen de dwaze raad gaven om «wat anders als boer» te worden<sup>13</sup>, vermochten ook geen bijzondere belangstelling op te brengen voor het op hun hoeven dagelijks bereide boterprodukt, waarmee hun voorouders de wereldmarkt hadden veroverd. In de archivalia van de Friese Mij. van die jaren vonden wij de volgende veelzeggende notitie: «Het is treurig en onverklaarbaar tevens, hoe toch zoo vele boeren den slager tot op ééne cent kunnen bedingen bij de prijsbepaling van een nuchteren kalfje, en het hoofdprodukt hunner boerderij, de boter, zoo achteloos kunnen behandelen en zelfs aan de willekeur des boterhandelaars overgeven, die daarvoor betalen kan zooveel hij slechts gelieft te bepalen».

Boter was maar boter... En toch, welk een machtige betekenis had deze voedingsstof voor het menselijk bestaan op aarde! Voor de Oosterse volken was boter de beste spijs ter wereld. Had niet de profeet Jesaja, de komst van het kind Immanuel profeterend, gezegd dat het boter en honing zou eten, hetgeen beduidde, dat het deel zou hebben aan de godenspijs die eeuwig leven geeft; immers daarvoor golden boter en honing in de hele oud-Oosterse wereld.<sup>14</sup> De volkeren van het Oosten gebruikten boter om er belastingen en rekeningen mee te betalen; zij verscheepten de boter in zakken, gemaakt van dierenhuiden. Zo was het edelste produkt der menselijke bereidingskunst... handelswaar geworden; en de mens van moderner tijden zou er zijn geraffineerd spel mee spelen. Want de boterhandel heeft een merkwaardige geschiedenis - een frivole **[021]** historie, gespeeld door in het vak doorknede figuranten: boeren die met hun boter knoeiden, expeditieus die met de Friese botervaten een geslepen bedrog pleegden, gewetenloos manipulerende boterhandelaren - en op de achtergrond de overheid tronende als de geblinddoekte Themis, die het kwaad niet helemaal aan kon.

Stellig, de Friese boer had een en ander op zijn geweten. Een zijner voorzaten uit de 17e eeuw, een boer te «Wonserawierum» werd gesnapt omdat hij «een halve tonne rode butter» en «daeronder gemenget solt bij laegen ende dan butter ende solt» aan de markt te Bolsward had afgeleverd, voor welke overtreding hij een boete van 50 car. gl. moest betalen, «deene helft tot profijt van

<sup>13</sup> Voorgaande noot.

<sup>14</sup> Algemene Bijbelse Encyclopedie, Den Haag, blz. 472.

de stadt en dander helft voerden Raed».<sup>15</sup> Een andere zoon van het boerenvolk, een zekere Feike Hillebrands, landbouwer te Tzum in de eerste helft van de 19e eeuw, zich geplaatsd ziende tussen beurs en geweten, had ten gunste van het eerste gekozen. Hij leverde aan een boterkoper te Harlingen een vat boter af, met welke waar hij thuis duchtig had geknoeid. Op de «behendigste en zorgvuldigste» wijze had hij midden in het vat een aanzienlijke hoeveelheid stinkende witte smeerboter onder lagen grasboter weggemoffeld. De Tzummer overtreder werd gevat; hij moest drie maanden brommen en nog een flinke duit bijbetalen.

De praktijken, waarmee de expediteurs zich inlieten, waren van het zelfde alloo. «Eenige baatsoekende Menschen binnen deese Provincie», zo leest men in een resolutie van de Staten van Holland uit 1652, hebben «haar niet ontzien Booter buijten deese Provincie gemaekt te vermengen en in dier voege voor Hollandsche Boter te debiteren en verkoopen, alles strekkende tot sonderling nadeel van soo een important product van deese Provincie en desselfs landerijen».<sup>16</sup> Op welke wijze zij onderduims hun zaken dreven, leert een oorkonde gedateerd 28 april 1683, bewaard in het stedelijk archief van Leeuwarden. Daaruit blijkt, dat van de provincie Zeeland uit, vier á vijfhonderd Friese botervaten ledig in een Iers schip waren geladen en naar Ierland uitgevoerd; vandaar waren zij, met Ierse boter gevuld, naar ons land verscheept en in de provincies Holland en Zeeland als Friese boter op de markten aangeboden en verkocht.

In 1715 verboden Gedeputeerde Staten van Friesland de invoer van Ierse boter; nochtans wisten de expediteurs deze sta-in-de-weg met zoveel succes te omzeilen, dat het euvel eer toe- dan afnam en Gedeputeerde Staten in 1720 zich genoodzaakt zagen 's lands fiscaal bevel te geven, zich van de invoer van Ierse boter op de hoogte te stellen en de scheepsbevrachters op te dragen op het euvel toe te zien. Dat de draak met fluwelen handschoenen werd aangepakt, zou men misschien mogen afleiden uit het feit, dat in het reglement van 1843 op de botervaten werd opgenomen het verbod om geijkte Friese botervaten uit te voeren... «gevuld met eenige andere waren als alleen met boter, welke in Friesland gemaakt is». Desniettemin zou de inferieure Ierse boter nog tot diep in de negentiende eeuw Friesland blijven binnenkomen!

Wars van dergelijke praktijken, en onder de vlag van een eerlijk koopmanschap, [022] zocht de bona fide boterhandel zijn wegen. In Holland bevond de overzeese handel in boter en kaas zich hoofdzakelijk in handen van de Rotterdamse koopman en reder Anthony van Hoboken, grootvorst der kooplieden, die zijn opkopers had op de voornaamste markten in het land, ook in Friesland, met name op de botermarkt te Sneek en de kaasmarkt te Dokkum. Daar kon de collecterende handel van Anthony van Hoboken werken, ofschoon een deel van de Friese zuivel rechtstreeks uit Friesland naar het buitenland werd verzonden. De eerste exporteur die, los van Hoboken en diens lasthebbers, voor eigen rekening scheepsladingen boter naar Spanje

---

<sup>15</sup> H. B. Hijlkema: Leerboek der zuivelbereiding, Leeuwarden, blz. 4.

<sup>16</sup> H. B. Hijlkema: Leerboek der zuivelbereiding, Leeuwarden, blz. 4.

verzond, was de Harlinger koopman Folkert Pieters Schellingwouw.<sup>17</sup> Hij bleef niet lang de enige; ook andere ondernemende Friese handelaren gingen boter naar het buitenland verscheppen.

Tot 1795 ontwikkelde deze exporthandel zich voorspoedig; doch in dat jaar werden de boterhandelaren pijnlijk getroffen door het vanwege onze landsregering uitgevaardigde verbod van de uitvoer naar Engeland. Trouwens deze kruik ging nog lang te water zonder dat zij barstte of zonk. Wat toch was het geval? De vindingrijke Hoboken zag onmiddellijk een uitweg. Inplaats van Rotterdam uit, waar elk de haven verlatend schip uiteraard in de gaten liep, ging hij van Emden uit opereren. Zijn opkopers droegen er zorg voor, dat de in Holland en Friesland gekochte voorraden boter naar Oost-Friesland werden gezonden, vanwaar zij via een vrije zeeweg, varende hetzij onder Pruisische, hetzij onder Deense vlag, naar Engeland werden geëxporteerd.<sup>18</sup> Voor een variant op het thema van de sluikhandel zorgde een halve eeuw later een Grouwster boer, die tijdens de Krimoorlog met zijn zeilschip naar het Russische schiereiland voer en er met smokkelen van boter en andere waren veel geld verdiende, terwijl zijn vrouw en kinderen het bedrijf thuis gaande hielden.

De middeleeuwse zegswijze «Homo mercator nunquam aut vix potest Deo placere» (het is de koopman vrijwel onmogelijk Gode te behagen) indachtig, schijnt de onderstelling niet te boud, dat de boterhandel destijds allerm minst een kweekplaats van deugden moet zijn geweest en dat deze branche haar dienaren, voor zover zij in het bezit van een zuiver functionerend geweten waren, kwelling op kwelling heeft bezorgd. Een onverdachte getuige uit die tijd, doctor Eeltje Halbertsma van Grouw, een broeder van de boterkoopman Tjalling Halbertsma, berichtte op 3 februari 1858 aan zijn oudste broer, de predikant dr. Joost Halbertsma te Deventer, dat de Grouwster boterkoper Jan van der Goot drie vierde van zijn geld met de boterhandel op Engeland had verspeeld. De briefschrijver vervolgde: «Hij verkoopt al pakhuizen, die man is bij lange na niet schelmagtig genoeg om in onze tijd boterhandel te doen, de Engelschman laat niets verdienen tenzij de markt meeloopt».

Toch hadden de boterhandelaren vaak geluk in hun zaken. Het is dezelfde dokter Halbertsma die een slip van de sluier oplichtte in een brief, die hij op 24 november 1856 aan zijn Deventer broer schreef: «Bilderdijk noemt in zijn Buitenleven de schoolmeester de Dionys van het dorp; zulk een Dionysus hebben [023] wij ook op het dorp, dat is gelukkig hier de schoolmeester niet, maar Klaas de Vries, de boterkoper van Fortuin, die nadat hij drie á vier ton-

<sup>17</sup> In N. Ypey: In een drietal gekroonde Prijsverhandelingen over de uitvoer van Hooi enz. (Harlingen 1781) leest men op blz. 60, dat het ten voordele werd van de verzending van de Friese boter, «dat men kort na het begin des oorlogs van het jaar 1756 in Engeland besloot den uitvoer der Iersche Boter naar Spanjen te verbieden», hetgeen «wij reeds veele jaaren lang (hebben) ondervonden, welke spoedige en gelukkige gevolgen men aan den Harlinger Koopman, den Heer Folkert Pieters Schellingwouw, die de eerste is geweest, welke ondernam eene lading van onze Boter naar het laatstgemelde Rijk te zenden, verschuldigd is». Het betreft hier dus de eerste export van Friese boter naar Spanje, en derhalve niet naar Engeland, zoals Spahr v. d. Hoek (dl. I, blz. 214) abusievelijk vermeldt.

<sup>18</sup> Tegenwoordige Staat XVI, 1789, blz. 596; A. Hoyne van Papendrecht: Gedenkboek A. v. Hoboken en Co, 1934, blz. 41.



nen gouds «per fas et nefas» (betamelijk en onbetamelijk, langs rechte en slinkse wegen) vergaderd heeft, meent dat hij alleman beheerschen moet». Een half jaar later (brief van 14 april 1857) vulde hij zijn vroegere meedeling aldus aan: «Hier is geen nieuws, als het oude, namentlijk de woede van Klaas de Vries, die zich op alle manieren wreken wil». Op 13 mei voegde hij aan de chronique scandaleuse van zijn dorp een korte, maar kernachtige notitie toe: «Grouw is nog herderloos, en str ... is er koning, namentlijk het geld van Klaas de Vries».

Met dokter Halbertsma, de goedhartigste man van Grouw, groot kindervriend en weldoener van arme gezinnen, kon koopman De Vries het niet goed vinden - «want», schreef dokter Eeltje aan zijn broer, «hij is van de weeromstuit ook al kwaad op mij; gij ziet dat wij hier nog een baron hebben, nu als hij een blazen wil hebben dan moeten dat maar twee gekruiste botergoten<sup>19</sup> met een gekroonde luis zijn, want zijn vader was een arme luizige Luizegaster van Eernewoude».<sup>20</sup> De dokter-dichter van Grouw moet van de handelaren in boter geen hoge dunk hebben gehad, al telde hij er enkele onder zijn verwanten. In zijn satirisch geschrift *De Noarger run oan Gabe Skroar* (1836) laat Gabe's oude knol, die na zijn dood... minister van financiën op de maan werd, waar zij die vroeger mens zijn geweest op de aarde, in een heel ander ambt of vak terechtkomen dan zij tijdens hun leven hebben bekleed - kran-tendrukkers worden er opzichters in een verbeteringsgesticht, dominees en pastoors worden ontvangers der belastingen, dokters worden dominees en pastoors, de «onderwijzers der jeugd» worden vuilnismannen etc. -, zich over de boterkopers als volgt uit: «De buterkeapers wurde oansteld as direkteurs fan de fiskbanken, dêr se yn de fiskwiven omtsjouwe kinne en de alderundogenste wurde advokaten».<sup>21</sup> Waarbij zijn al even snaakse broeder, dominee Joost, de volgende kanttekening plaatste: «Ik leau, dat de Noarger run dêrmei mient de buterkeapers, dy troch de fjirder flein binne. Dy kinne op it ke-zyn fan har foardoar nou al sette: Juris Utriusque doctor yn de moanne».<sup>22</sup>

Men mag met recht constateren, dat de boterhandel in die tijdsperiode een winstgevende aangelegenheid was. Ook de bona fide kooplieden, die al zaken doend hun naam onbesmet hielden, sponnen er zijde bij. In een recente publicatie wordt onthuld, dat het vermogen van de Sneker boterhandelaar Johannes Tjallings Halbertsma, een zoon van de Grouwster Tjalling Halbertsma, in de jaren van 1860 tot 1870 «regelmatig aangroeide», en dat het van f 81.592,35 in 1871 tot f 181.639,40 in 1884, zijn sterfjaar, was toegenomen.<sup>23</sup>

<sup>19</sup> Boterboren.

<sup>20</sup> Luizega, een in onbruik geraakte schimpnaam, ontstaan in de volksmond naar aanleiding van wat eens te Eernewoude, waar armoede heerste, zou zijn gebeurd: een der dorpelingen zou eens de torenmuur als scheukpaal hebben gebruikt, met het gevolg dat er zo'n menigte luizen tegen de toren opkroop, dat men het gedierte er met een bezem moest afvegen.

<sup>21</sup> De boterkopers worden aangesteld als directeuren van de visbanken, waar zij tussen de visvrouwen zeurend en zanikend kunnen rondlopen; en de allerondeugendsten worden advokaten. Bruorren Halbertsma: *Rimen en Teltsjes*, Bolward/Leeuwarden 1958, zevende druk, blz. 227.

<sup>22</sup> Ik geloof dat de Norger ruin daarmee de boterkopers op het oog heeft, die door het botervat zijn gevlogen (m.a.w. die failliet zijn gegaan). Dezen kunnen op het kozijn van hun voordeur nu al plaatsnemen: Juris Utriusque doctor in de maan (n.l. doctor in de beide - Kanonnieke en Romeinse - rechten).

<sup>23</sup> H. Halbertsma, blz. 25 en 32.

Dat boeren en boterkopers de wind in de zeilen hadden en velen hunner tot welstand kwamen, was het gevolg van het glimlachje van de Fortuin, wier gunst sinds 1851 bestendig was gebleven. Sinds dat jaar was de uitvoer van vee naar Engeland belangrijk gestegen tengevolge van de afschaffing van het invoerrecht op het rundvee in Engeland. In 1861 steeg de uitvoer van vee, die in 1843 slechts [024] 16.000 stuks had bedragen, tot een aantal van 60.000 stuks runderen. Ook was de uitvoer van boter en kaas naar Engeland sinds 1851 belangrijk verbeterd. De vee- en boterprijzen bereikten een ongekende hoogte. De hoogste stand, die ooit was voorgekomen, werd in 1876 te Leeuwarden bereikt: een notering van f 62.84 voor het vat boter. Sindsdien liep de prijs terug en zou in 1879 tot f 44.76 zinken. Dat dit de officiële prijs was, en dat het bedrag hetwelk de boer in handen kreeg aanzienlijk lager lag, daarover leest men verder nog in dit hoofdstuk.

Het leven ten plattelande, ofschoon van poëtische inhouden niet verstoken, had een sterk prozaïsche inslag; met nuchterheid en realisme ging de agrariër door de uren van zijn lange werkdag. Op de boerenhoeven, waar een veebeslag te verzorgen was, verliepen de bezigheden volgens een soort van schakelsysteem, dat weliswaar ruimte voor verpozing liet, doch dat de gezinsleden opvorderde van het krieken van de dag af, tot een laat uur in de avond. Op een boerderij in de omstreken van Grouw, waar in het voorjaar, nadat de koeien hadden afgekalfd, een dertig- tot veertigtal melkkoeien verzorgd moest worden, werd 's morgens vijf- en zesmaal gekarnd; vijf- of zesmaal moest de karn gevuld en even zo vele keren geledigd worden. In de vroege werd het karnpaard ingespannen; urenlang liep het, geblinddoekt, de dagelijkse cirkelgang. Op de kleine boerderijen in het waterland, waar men geen paard rijk was, liep de huishond in de tredmolen; de hele morgen was de *tsjernharne* vervuld van het piepend geluid dat de ijzeren raderen van het hondenkarnrad veroorzaakten.

Duizenden boerenvrouwen droegen 's morgens het harnas van de ijzeren plichtmatigheid - der dienstbaarheid, der slavernij! zoals het later zou heten -, en beheersten met haar nimmer aflatende toewijding en moeilijk te overtreffen bekwaamheid de zuivelbereiding in dit gewest, zoals Veeman vijftig jaren later dankbaar zou getuigen.<sup>24</sup> Deze boerin-zuivelbereidster was bovendien huisvrouw, echtgenote en moeder. Van haar werd verwacht, dat zij haar gezin, haar huishouding, haar woning naar de eis verzorgde. «Op een grote boerderij heeft de vrouw een zware taak; zij moet van bed, als ze er pas op ligt», luidde het oordeel van de grootgrondbezitter Jhr. Mr. C. van Eysinga, sprekende in de algemene vergadering van de Friese Maatschappij van Landbouw.

Daar deze industriële huisprocessen de vrouwen op de boerderij iedere dag urenlang in beslag namen en de vele andere bezigheden in tempo moesten worden verricht, kon het haast niet anders, of het leven kreeg er een accent van gejaagdheid, van spanning. De prikkelbaarheid van de boer, wanneer de werkzaamheden niet vlot verliepen, of omdat er een tegenslag was geweest; de grievende teleurstelling van boer en boerin beide, wanneer de met zorg be-

<sup>24</sup> R. M. Veeman: Een stukje landbouw, 1924.

reide boter ter markt geen «eerste keur» had verworven, maar het met de tweede of de derde keur had moeten doen - al deze stemmingen moesten in het gezin worden verwerkt, [025] terwijl de arbeid volgens het schakelsysteem voortging, hetgeen betekende: lange werkdagen en korte nachten.

Hoe streng en meedogenloos deze slovende boerenvrouwen voor zichzelf konden zijn, bleek uit hetgeen passeerde op een boerderij in het gehucht Klooster-Anjum, waar de boerin tijdens het karnen in barensnood geraakte. Uiteraard moest het werk worden gestaakt; maar na de bevalling haalde de jonge moeder eigenhandig de boter uit de karn! De dorpsbakker van Wartena, die op een hoeve brood kwam brengen, vond de boerin 's morgens laat nog bezig met het karnen. «Jo binne let fan 'e moarn, boerinne», constateerde de broodbezorger. «Ja bakker», antwoordde de boerin, «it wurk is hwat opkeard, ik haw fan nacht in soan krige». (Ge zijt laat vanmorgen, boerin. Inderdaad, bakker, er is wat oponthoud geweest, ik heb vannacht een zoon gekregen.)

Het was aan deze generatie van boerenvrouwen, die een veelvoud van taken hadden te verrichten en aan wier bekwaamheid en zorgvuldigheid het te danken was, dat de Friese boerenboter op de wereldmarkt een vooraanstaande plaats had bereikt, dat een tafelredenaar, zekere M. H. Brandsma, ter gelegenheid van een tentoonstellingsdiner in 1868 te Bolsward, hulde bracht in een berijmd gedicht. Wij nemen deze ontboezeming hier over, omdat de daarin gehuldigde boerenvrouwen op zo'n gelukkige wijze contrasteerden met de reeds eerder genoemde boerinnen en boerendochters, die «uit verkeerd begrepen standsgemoet het bereiden der boter overlieten aan de dienstboden, daar ze zich voor het boterwerk schaamden»<sup>25</sup>

*Ik tink dit gleske reade wyn  
To wijen oan gjin stoommachien,  
Mar oan in «Zij» die hwat bereidt  
Hwat Fryslâns rom en wolfeart spreidt.*

*Men sil nou mooglik riede kinne,  
Dat ik bidoel in goed Boer-inne,  
Dy mei oerliz lust en smaek  
Har 't butermeitsjen stelt ta 'n taek.*

*Op hwat al 'n dingen moat se n't lette!  
De keldersfinsters iepen sette  
Of ticht dwaen, al nei waer en wyn,  
Nei kjeld of felle sinneskyn.*

*Jouns en moarns de molk op jitte,  
Reamje, aed hjinne, dat se switte,  
Hwant skjin en sindlik as de brân,  
Helpt by dat wurk as't heel forstân.*

---

<sup>25</sup> H. B. Hijlkema, blz. 3.

[026]

*In Thermometer by de tsjerne,  
Hwerop se dan gemaklik sjenne,  
Wol se fan har wurk weze wis,  
Hoe káld of waerm it molken is.*

*Is 't sechstich graden Fahrenheit,  
Dan docht se de blienkape foar, en seit  
Oan Pyt, kom stap nou handich wei,  
Dan ha 'k strak búter stiif as klei.*

*En hat se iens sokke buter, dan,  
O! dan makket se der fan  
Puke waer, dy't Londen freget,  
En u's rom en wol f eart heget...*

*Nou, Mynhearen, op sa'n Boer-inne  
Lit ik dit focht' nei binnen rinne!*

Dit drukke bestaan kende, naast de gewone zorgen, in sommige delen van de provincie ook nog buitengewone zorgen, die plotseling aan de dag traden en de gezinsleden hevig verontrustten. Bij wijze van blind noodlot kon het gebeuren, dat de karn... *bitsjoend* was. Dan was goede raad duur. Dan werd de hulp van de *duvelbanner* ingeroepen. Een goed deel van de Zuidwesthoek werd «bediend» door de heksenmeester van Blauwhuis. Eens werd deze naar 'n boerderij te Folsgare geroepen. Hij kreeg een bewogen verhaal te horen van de room die niet wilde boteren. De man toonde zich van zessen klaar. Hij gaf last om de kelderblinden te sluiten. Daarna trad hij de duistere ruimte binnen en sloot er zich op. Na een poos kwam hij naar buiten en gaf de boer de volgende taak op: deze moest te middernacht twee takken uit de vloerboom snijden, deze kruiselings aaneenbinden en ze dan in de karn leggen. Vervolgens moest het paard voor de karmolen worden geslagen; en nadat er twee ketels kokend water, met polka vermengd, in de karn waren gegoten, moesten de takken worden fijngemalen. Wanneer dat alles aldus gebeurd was, zou de beheksing zijn opgeheven... Voor zijn diensten ontving de man twaalf stuivers en een broodje met rookvlees. Hij vertrok, dankbaar nagestaard door het gezin, dat zich ging voorbereiden op het nachtelijk karwei.<sup>26</sup>

Deze gezeten boerenstand, ideëel en maatschappelijk homogeen, en toch in individuen uiteenvallend die, zonder of nauwelijks met de steun van een organisatie in de rug, allen op eigen wijze het «spel» van hun beroep speelden, moest lijdelijk aanzien, dat één van zijn voornaamste produkten - de boter -, op de lange weg naar de consument aan de machinaties van de tussenhandel was uitgeleverd.

[027] **Riemer Veeman** vertelt ergens, dat een groep boterkopers op 't idee kwam om gezamenlijk een uitstapje te maken en voor dat doel een reiskas te vormen. Er werd een plan uitgedacht, dat als volgt werkte. Op de ter markt

<sup>26</sup> Uit de mond van de 83-jarige zoon van de betreffende boer opgetekend.

aangevoerde vaten boter zag men voortaan, naast de naam van de boer, een of meer blauwe kruisjes staan. De koper van een dergelijk vat wist, als lid van de club, dat hij de leverancier van het gekochte vat per kruisje een rijksdaalder in mindering moest brengen, welke korting op de betaling hij, de koopman, verplicht was in de reiskas te storten. «De kruisjes werden met zorg verdeeld. Een boer, die nooit een aanmerking had, kreeg geen kruisje; hij die wel eens een enkele keer mokte, kreeg één kruisje; degene die vaker klaagde kreeg twee kruisjes; wie de meeste klachten had, kreeg drie of vier kruisjes op zijn vat» ...

Voor de boer, die met een tientje per vat werd gekort, was de mededeling van de boterkoper een geduchte tegenvaller, temeer wanneer gene ervan overtuigd was, dat hij een eerste kwaliteit produkt had afgeleverd. Bij de uitbetaling hoorde de boterkoper zich wel eens bittere woorden toevoegen, en hij moest dulden en niet kwaad worden wanneer een verontwaardigde boer het briefje met het waarmerk van derde of vierde keur verfronselde en het hem in z'n gezicht smeed. De boterkoper, die vaker verwensingen had aangehoord en woedende blikken had weerstaan, probeerde dan de boer te sussen met de vertrouwelijke mededeling, dat diens buurman «nog minder» had ontvangen dan hij... en soms had de flemende koopman succes. Teneinde het gefluister niet in de hand te werken, hield de boer zijn teleurstelling voor zich en vertelde aan niemand wat hij voor zijn boter had uitbetaald gekregen. De boeren hielden deze dingen voor elkaar geheim, met het voor de hand liggend gevolg, dat het geroddel over door boterkopers onderbetaalde, platweg gezegd belazerde, boeren een provinciale uitbreiding kreeg. Toen in 1879 de officiële notering van het vat boter f 45.50 bedroeg, kregen verschillende boeren rondom Grouw van de handelaren veel minder uitbetaald; en zij die met derde of vierde keur werden afgescheept, moesten met een prijs van f 30, of iets daarboven, tevreden zijn. Terecht veroordeelde Veeman later dit systeem van boterverkoop, dat volgens pure willekeur werd toegepast en dat «in menig boereengezin tot droevige tonelen aanleiding gaf».<sup>27</sup>

Naast de corrumperende handelingen van de boterkopers, moesten de boeren zich nog de praktijken van de boterknoeiërs laten welgevalen. Deze profiteurs, die in die tijd in het oosten der provincie werden gesignaleerd, ofschoon zij nooit zijn vervolgd noch aan de kaak gesteld, handelden op de volgende manier: zij lieten zich van heinde en ver partijen ledige botervaten toezenden; door middel van stromannen kochten zij in de provincies Groningen en Drenthe aanzienlijke hoeveelheden stukboter op. Dit produkt werd in hun werkplaatsen «gewassen» en bewerkt, daarna in de karn dooreengemengd, vervolgens in vaten gedaan en tenslotte onder de naam van Friese boter naar de markten in binnen- en buitenland verzonden. Te Langweer, vanwaar een grote partij ledige botervaten, na te zijn geijkt, naar elders was verzonden om te worden gevuld met inferieure **[028]** Drentse en Overijsselse boter en vervolgens in Engeland als Friese boter te worden verkocht, namen de boeren gezamenlijk het besluit, de aan deze praktijken schuldig bevonden plaatselijke kuipers te boycotten... Dit nooit in zijn wortel te treffen parasitisme had een verlamrende werking op de geestkracht van de boer.

<sup>27</sup> R. M. Veeman: Enkele vragen in verband met een stukje levenservaring, 1914.



Dan komen de schokken, die de gehele boerenwereld doortrillen en onthutsen. De boterprijs daalt! Het pondje bracht in 1877 nog 80 cent op, maar is twee jaar later nog maar 57.5 cent waard. Onze kaasexport daalt onrustbarend! Werd in 1865 nog 2.5 miljoen kaas uit de haven van Harlingen uitgevoerd, in 1878 is de uitvoer via de Friese zeehaven tot 537.958 kg geslonken. De landprijzen dalen met sprongen! Slechte weersomstandigheden, misge- was en hoge pachten zijn er debet aan, dat vele boeren de eindjes niet aanel- kaar kunnen knopen en zich alleen met de grootste moeite staande houden. Haast periodiek komt een grote partij Friese boter uit Londen als onverkoop- baar terug: een voor de Friese boerenbevolking al heel moeilijk te verkroppen smaadt. Voor het forum van de openbaarheid moest het harde feit worden er- kend, dat de roem van de Friese boter van de wereldmarkt was verdwenen; dat wij er waren voorbijgestreefd door Denemarken, Zweden, Duitsland en Frankrijk, landen waar de boter- en kaasbereiding met regeringssubsidies werd gesteund, waar men over zuivelvakscholen beschikte en bekwame rondreizende botermakers de kennis van de door wetenschappelijke voorlich- ting verbeterde zuivelbereiding uitdroegen tot in de uithoeken van het land.

Met zijn invoer van massa's goedkoop vlees heeft Amerika de Engelse markt voor ons bedorven. De mechanisatie in het Verre Westen maakt verschepping van monstervrachten practicabel: de graanexporten van Amerika en Argenti- nië veroveren de Westeuropese markten. Er verschijnt nog een teken aan de wand. Sedert 1873 is de margarine een handelsprodukt geworden; zelden zou'n nieuwe industrie een zo in het oog lopende opgang maken. De concu- rentie van de margarine wordt zozeer als een bedreiging van het boerenpro- dukt gevoeld, dat spoedig de landbouw alarm slaat en om maatregelen tegen de kunstboter roept.

De moeilijkheden stapelen zich op. De boerenstand is een wijle verslagen - zijn handel op het buitenland stagneerde, zijn boter is van de wereldmarkt weggeconcurrerd, en in eigen milieu deugen er vele dingen niet. Er is een klein lichtpuntje: twee van de schranderste koppen uit hun midden, Pasma en Walma<sup>28</sup>, zijn over de grenzen gezonden om elders na te gaan hoe en met welke middelen de Scandinavische boeren 't klaarspeelden om in zo korte tijd aan de spits te komen, en of er voor de Friese boer mogelijkheden be- staan, door bepaalde verbeteringen in de bereidingswijze van de boter, van het euvel der vochtigheid, der harigheid, der bontheid en der *fiskichheit* af te komen en tot een goed en stabiel produkt te geraken.

---

<sup>28</sup> Pieter Cornelis Walma, in 1807 te Jutrijp geboren, landbouwer te Oppenhuizen, was ook op organisatorisch terrein een zeer werkzame man. Hij was lid van de Provinciale Commissie van Landbouw in Friesland en in de jaren 1852-1884 hoofdbestuurder van de Friese Mij. van Landbouw. Tezamen met Beyma en Jongsma stelde hij in 1877 in het hoofdbestuur voor, een studiec ommissie naar Denemarken te zenden. Hij was tevens voorzitter van de afdeling Sneek van genoemde Maatschappij. Als voorman in de Friese Mij. werden verschillende zaken, zoals de statutenherziening van de Maatschappij en de oprichting van een mededelingenblad - «Mededeelingen en Berigten» - door hem voorgestaan en bepleit. In 1855 wist Walma te voorkomen, dat de afdeling Sneek zich afscheidde van de Friese Mij. In 1881, toen de leden van de afdeling zich afzijdig hielden van de werkzaamheid van de Deense wandelleraar D. Gäbel, deed Walma grote moeite om hen tot andere gedachten te brengen. In het verslag van zijn bemoeiingen merkte Gäbel op: «Am Dienstag war der Buttermarkt und fuhrte Herr Walma mich mit mehreren Bauern zusammen, keiner erbot sich aber um mich in seiner Boerderij zu empfangen». W. stierf in 1889 te Oppenhuizen.

**[029]** De Friese boerenstand houdt de adem in... Wat zal er nog allemaal kunnen volgen, nu men van een hoogte viel en vrij onzacht is neergekomen? Eindelijk dan voelen de harddravende boeren, de boeren die hun produkt achteloos behandelden, de pronkende boerinnen en de zich schamende boerendochters zich... verontrust. Het beeld van de Friese boer van dit tijdvak is dat van een mens, wiens zelfbewustzijn een knauw heeft gekregen; die neerzit op de ruïne van zijn beroepstrots en gelaten de komende dingen afwacht. De glimlach van de Fortuin was in een grijnslach verkeerd.

## SPEURDERS OVER DE GRENZEN

De deur ging open - binnentrad een boerenvrouw van middelbare leeftijd, met een schrandere gelaatsuitdrukking, die minzaam glimlachend op haar gasten toekwam en hun de hand reikte. 't Was de landvrouw van de zathe Havarthigaard op Seeland, Johanne (Hanne) Anna Margrethe Nielsen, een der bekendste plattelandsvrouwen van Denemarken, die de heren Beyma <sup>29</sup>, Pasma en Walma in haar huis welkom heette, zich daarbij in het bijzonder wendend tot de vierde man van het gezelschap, de heer Chabot, Nederlander van geboorte en vice-consul van Nederland te Roskilde, die de Deense taal machtig was en als gids en tolk de deputatie uit Friesland op haar reis door Denemarken begeleidde. «Iets imposants en toch tegemoetkomends had die vrouw... Met een zachte welluidende stem deelde ze een en ander aan consul Chabot mede, die namens de commissie de beleefdheid beantwoordde. Zij had verschoning gevraagd voor het feit, dat zij haar gasten zoo lang had laten wachten; maar dat kwam natuurlijk van haar reis en het omkleden», aldus beschreef Pasma op heuse wijze de kennismaking met Hanne Nielsen in zijn reisverslag.

Eindelijk dan waren de drie Friezen aangekomen op de hoeve Havarthigaard, waar de vrouw woonde die op het gebied van de zuivelbereiding in Denemarken een belangrijke plaats innam, terwijl zij bovendien het zuivelonderwijs een eigen vorm en inhoud had gegeven. Mevrouw Nielsen was kort tevoren teruggekeerd van haar dagelijkse tocht naar Kopenhagen, waar zij in een gevestigde winkelzaak haar meierij-produkten verkocht, althans er toezicht op hield. Haar meierij-waren hadden een uitmuntende naam en in Kopenhagen en omstreken een algemene bekendheid verworven. Zij genoot het bijzondere voorrecht, 's konings tafel van door haar zelf bereide boter te mogen voorzien.

Een achttal meisjes uit de gegoede boerenstand woonde bij haar in; onder haar toezicht kregen deze meisjes onderricht in de melkerij en mede in de boter- en kaasbereiding. Met dat praktisch onderricht was zij in 1866 op Havarthigaard begonnen; in de sindsdien verlopen twaalf jaren had zij in het geheel tweehonderd vrouwelijke en een honderdtal mannelijke leerlingen gehad; niet alleen Deense, maar ook jongeren uit Noorwegen, Zweden en Finland, ja zelfs uit Duitsland en Rusland, hadden hun leertijd - voor meisjes een halfjaar, voor jongemannen van acht tot dertig dagen -, op Havarthigaard doorgebracht.

Het was voor de heren uit Friesland alles nieuw en in hoge mate interessant wat zij kwamen te zien en te horen. Hanne Nielsen toonde hun de stallen

---

<sup>29</sup> Jhr. Mr. Coert Lambertus van Beyma thoe Kingma, in 1808 te Workum geboren, nam deel aan de Tiendaagse veldtocht tegen de Belgen. Hij werd in 1839 directeur van de Friese Meer- en Kanaal Stoomboot Maatschappij te Joure. Voorts ontgon hij heide- en zandgronden in de Skarleijen onder St. Nicolaasga. Ten tijde van de reis van het driemanschap naar Denemarken was Beyma burgemeester van Lemsterland en voorzitter van de Friese Maatschappij van Landbouw. Hij overleed in 1882.

met de veertig melkkoeien, en de veertien geiten, van de melk waarvan zij boter en

**[031]** kaas bereidde. Voor de afkoeling gebruikte zij ijs volgens het systeem Schwartz. De kwaliteit en soort van de boter was fijn en geurig. Mevrouw Nielsen beschouwde zichzelf als de koopvrouw van de melk van Havarthigaard, waarvoor ze haar man, Hans Nielsen, acht öre per kan betaalde, terwijl zij zelf voor het melken van de koeien moest zorgen. Van een naburige hoeve kreeg zij iedere morgen en avond de melk van vijftien koeien thuisgebracht, eveneens voor acht öre per kan.

Ook kreeg de commissie verschillende soorten van prijzen te zien, die zij op landbouwtentoonstellingen, zowel in Denemarken als in het buitenland, met haar produkten had gewonnen. Zij had half Europa bereisd; in verschillende landen, Noorwegen, Zweden, Engeland, Nederland, Frankrijk en Zwitserland, had zij de kaasbereiding bestudeerd, waarna zij zich thuis op de bereiding van de buitenlandse kaassoorten was gaan toeleggen. Thans kon Kopenhagen de beste soorten kaas - van de Engelse Cheddar en de Stolkse of Goudse kaas van Holland tot de Zwitserse Brie en de Franse supersoorten Roquefort en Camembert -, nergens beter betrekken dan van de Havarthigaard, die slechts een uur sporens (ten noorden) van de Deense hoofdstad lag.

Nadat de heren op Havarthigaard hun ogen en oren te gast hadden laten gaan en hun gehemelte er was gestreeld - Pasma, die oog had voor die dingen, vergat niet in zijn verslag te gewagen van het lievelingsgerecht der Deense landbouwers: aardbeien-met-room, dat de gastvrouw van Havarthigaard hun had voorgezet -, liet mevrouw Nielsen haar schoonzoon een rijtuig inspannen en voorbrengen, waarna zij met haar gasten vertrok voor een rit door Dyrehaven, met zijn fraaie bossen en «overschoone dreven»... «Zij», schreef Pasma, «reed met ons mede en wij genoten allen» ... Ongetwijfeld hadden zij een bijzondere dag beleefd, en men kan zich indenken, hoe er een stilte viel over het gezelschap van mannen, toen Hanne Nielsen hen verliet.

Aldus was de ontmoeting geweest met een bijzondere vrouw, een nieuw type boerin, dat alleen Denemarken kon voortbrengen.

De merkwaardige economische en geestelijke ontwikkeling van het Deense volk springt duidelijk in het oog wanneer men zijn aandacht bepaalt bij het aanvangspunt en vervolgens bij het eindpunt dier ontwikkeling, voor zover men bij het bezoek van de Friese commissie van een eindpunt kon spreken; in het begin van de negentiende eeuw nog een «underclass», had de Deense boerenstand in de loop der jaren zeventig zich tot één der meest geavanceerde agrarische bevolkingen ter wereld weten te verheffen.

Het dieptepunt werd bereikt in 1814, het jaar waarin Denemarken zijn deelgenoot Noorwegen, na er vier eeuwen mee verbonden te zijn geweest, aan Zweden afstond... «In sullen resignation it (the Danish peasantry) spent its life in dependence on estate owners and government officials. It was without culture **[032]** and technical skill, and was seldom able to arise above the level of a bare existence.» (Somber en gelaten bracht de Deense boerenbevolking haar leven door in afhankelijkheid aan de eigenaren van grote landgoe-

deren en regeringsambtenaren. Zij bezat geen cultuur en evenmin technische bekwaamheden; slechts zelden was zij in staat boven het peil van een ternauwernood menswaardig bestaan uit te komen.) Grundtvig, de stichter van de Deense volkshogescholen, schilderde in één van zijn geschriften Denemarken ten tijde van het eerste kwart der negentiende eeuw als een laag gelegen, aan stormen en watervloeden onderhevig eiland in het midden van de onstuimige wereldoceaan... «To human eyes it seemed inevitable that it would be completely submerged by the waves when the next storm flood arose. His people lacked the energy to build dykes around their land. No leader arose; no great things were achieved; everything lay torpid, poverty-stricken and hopeless.»<sup>1</sup> (Het scheen de mens onvermijdelijk, dat het door de golven geheel overstroomd zou worden wanneer de vloed opstak. Het ontbrak de bevolking aan energie om dijken op te werpen ter bescherming van hun eiland. Geen leider stond op; geen grote dingen werden tot stand gebracht; alles bevond zich in een staat van verdoving, armoede en zonder hoop.)

Nog jaren later, toen de grote landeigenaren, bewoners van de welgelegen Herregaards, waren begonnen met op hun bedrijven verbeteringen in te voeren, was de gemiddelde Deense boer afkerig van agrarische hervormingen. Inmiddels had de boterbereiding op de grote bedrijven een dergelijk hoog peil bereikt, dat reeds in 1840 de Deense Herregaards op de Londense markt een vooraanstaande en concurrerende positie hadden verworven.

In dat tijdvak - nl. in 1844 -, viel de oprichting van de eerste volkshogeschool in Denemarken. Deze gebeurtenis kan niet gauw te hoog worden aangeslagen, omdat daarmee de hervorming van de Deense boerenstand een aanvang nam. Uit alle delen van het land kwamen de jonge Denen naar de volkshogescholen en stelden zich onder leiding van mannen als Christian Kold, die de ideeën van Grundtvig in praktijk bracht, belangstelling en geestdrift bij zijn leerlingen wekte voor een verdieping en vernieuwing van het leven op christelijke grondslag. Na 1864, in welk jaar Denemarken Sleeswijk definitief aan Duitsland moest afstaan, welk verlies het Deense volk in rouw had gedompeld, waren de volkshogescholen de haarden van het nationaal gevoel; zij stonden in het voorste gelid toen het Deense volk zijn geestkracht voelde herleven; zij brachten een herwaardering van de nationale geschiedenis en wekten de landgenoten op om daden te verrichten, die tot versterking en glorie van het nationale leven konden bijdragen. De jongeren, die door de volkshogeschool waren gewekt en gevormd, stonden 'anders in het leven dan de generatie die hun was voorafgegaan. Verre van onverschillig en geenszins in doffe berusting, beschouwden zij het maatschappelijke gebeuren; zij namen er beziel aan deel, in het besef dat zij tot verhoging van de volkskracht - de noodzakelijk gebleken bundeling van alle in het volksleven sluimerende krachten -, het hunne dienden bij te dragen. Als [033] leerlingen van de volkshogeschool zagen zij hun volk gróót; en hun liefde voor hun volk inspireerde hen tot 't volbrengen van onbaatzuchtige, de volksgemeenschap dienende daden.

Op agrarisch gebied brak in de jaren zestig de geest van vernieuwing zich eveneens baan. Reeds in 1860 waren de leiders van de Deense landbouw tot



het inzicht gekomen, dat inzake de zuivelbereiding nieuwe wegen moesten worden ingeslagen. Een juiste en oordeelkundige bewerking van de melk verderde een grondiger kennis dan waarover de Deense landbouwers beschikten. De eerste stap deed «Det Konglige Danske Husholdnings Selskab», dat in genoemd jaar de zuiveldeskundige (en latere professor) F. Segelcke tot zuivelconsulent benoemde. Spoedig bleek deze de rechte man op de rechte plaats te zijn. Segelcke vormde een staf van zuivelassistenten, die, na door hem te zijn opgeleid, naar het platteland werden uitgezonden om er de juiste manier van zuivelbereiding bekend te maken. Na enkele jaren traden de gunstige gevolgen van deze methode aan de dag: door de verbetering die de boterbereiding had ondergaan, hield de veelsoortigheid - het euvel waaraan ook de Deense boter leed -, op te bestaan.

Tezelfder tijd werden zonen van kleine boeren, met steun van de Deense Landbouwmaatschappij, als leerlingen geplaatst op de grote boerderijen, waar de bedrijfsvoering op moderne lijst was geschoeid. In 1872 had de maatschappij 170 dergelijke leerlingen uitbesteed. Dit laatste was mogelijk geworden doordat de geest des tijds ook op de Herregaards was verstaan en de grote landbezitters bereid waren gevonden, de zonen van kleine boeren als leerlingen in hun bedrijven op te nemen.

Zo kreeg het platteland terdege aandeel in de verhoogde inspanning. Dat men spoediger dan vroeger geneigd was iets bijzonders te ondernemen en in zaken van nationaal belang het roer om te gooien, kan blijken uit 't volgende. De benaming «Deense boter» was vroeger op de Engelse markt onbekend geweest. De in Denemarken bereide en voor export bestemde boter werd steeds naar Duitsland verzonden, vanwaar zij onder de benaming «Kieler boter» naar Engeland werd uitgevoerd. Toen Denemarken met Duitsland in oorlog was geraakt en tenslotte de provincie Sleeswijk aan zijn oude erfvijand had moeten afstaan, voelden de Denen behoefte aan een eigen uitvoerhaven, ten einde in exportaangelegenheden volkomen onafhankelijk te zijn. De Deense staat bouwde met voortvarendheid aan de Westkust van Jutland de uitvoerhaven Esbjerg, vanwaar voortaan de boter van Jutland en Funen naar Engeland werd verscheept, terwijl de boter van Seeland via Kopenhagen naar overzeese landen werd verzonden. Kiel zou met die veren niet meer pronken. Via Esbjerg zou Denemarken zijn roem als leverancier van de alleredelste boter binnenhalen.

De nieuwe manier van melkafkoeling, het zogenaamde systeem Schwartz, dat door Hanne Nielsen werd toegepast, was een Zweedse vinding van het jaar [034] 1864, die vier jaar later in Denemarken bekend werd en spoedig opgang maakte: in 1872 werd het systeem Schwartz op tweehonderd Deense boerderijen toegepast. Deze voortschrijding op zuivelgebied was voor een niet gering deel te danken aan de invloed van mannen van de wetenschap als Segelcke en Fjord, die met de praktijk in nauwe verbinding stonden en die op de Herregaards, waar tot 500 melkkoeien werden gehouden, een prachtige gelegenheid voor onderzoek bezaten. Aldus verkreeg de Deense boer, voorgelicht door de zuivelwetenschap, als resultaat van duurzame inspanning een uitnemend boterprodukt, dat in het buitenland werd gewaardeerd en steeds meer bekendheid verkreeg. Op de internationale landbouwtentoonstelling, in

1876 te Philadelphia gehouden, bleek van de inzendingen de Deense boter verreweg de beste te zijn!

Dit ontwikkelingsproces ten plattelande was in volle gang, toen de Deense boerenstand door een zware economische crisis werd getroffen. Deze crisis, die ook andere op export aangewezen landen voor grote moeilijkheden plaatste, werd veroorzaakt door de geweldige graantransporten waarmee Noord-Amerika en Argentinië de Westeuropese markten overstroonden en er een soort van dumping bewerkstelligden. Voor Denemarken waren de gevolgen ernstiger dan voor enig ander land, omdat graan er het belangrijkste exportartikel was. In dat moeilijke ogenblik, staande voor de trieste gevolgen van een economische instorting, bezaten de Deense boeren de kracht tot het nemen van een besluit met enorme draagwijdte: zij beslisten, dat graan voortaan niet meer voor de export zou worden verbouwd en dat men zou omschakelen op de export van boter en bacon. De Deense boeren werden van graanproducenten: boterbereiders en varkensfokkers; boter en bacon zouden in het vervolg de voornaamste exportartikelen van Denemarken zijn. De «underclass» van 1814 was ondergegaan en in 1878 als «upperclass» herrezen: een generatie van boeren, die op economisch gebied een radicale omkeer tot stand bracht en daarmee het oog van het buitenland op zich vestigde. Ten tijde dat deze omkeer zich voltrok, bereisde de commissie Pasma het «wonderland» en ging zorgvuldig na, in hoever het Deense voorbeeld de Friese boeren ter navolging kon worden aanbevolen.

In zijn reisverslag, knap van stijl en constructie, doorvlochten met zeer persoonlijke en kunstzinnige beschouwingen die de man van smaak verraden, beschreef Pasma de door de commissie in Denemarken en Zuid-Zweden bezochte instellingen en hetgeen hun daar in het bijzonder was opgevallen. De commissie legde in het rapport de nadruk op het belang van de betere werktuigen waarvan de boterbereiders in Denemarken zich bedienden; zij prees het Deense kneedbord of kneedmachine; ook gaf zij de voorkeur aan het Deense karnvat boven de Friese karn en sprak de wens uit, dat deze betere werktuigen door de Friese boeren zouden worden aangeschaft. Voorts bepleitte zij de invoering van het afkoelingssysteem, plus ijshuis, van «den onvolprezen Schwartz», doch knoopte er [035] de opmerking aan vast: «dat alles kost geld, veel geld zelfs en dat kan van den huurder op korte jaren niet geëischt worden».

De kardinale vraag, of de Deense boter inderdaad beter was dan de Friese, meende de commissie niet onvoorwaardelijk in bevestigende zin te moeten beantwoorden. Opvallend was, dat de Deense boter niet te allen tijde prioriteit op de Londense markt genoot. Doch wel was het de commissie gebleken, dat de beste Deense boter beter was dan de beste soorten die in Friesland werden bereid.

Men krijgt, Pasma's boeiend reisverhaal lezend, de indruk, dat de leden van de commissie ten aanzien van de fabriekmatige zuivelbereiding niet vrij van vooroordeel zijn geweest. Deze drie Friese voormannen wensten - en die wens was in samenklink met de gevoelens van de Friese boeren -, dat de boterbereiding, in de lijn der traditie, aan de boerderij verbonden zou blijven; een instinctieve vrees weerhield hen er van, zich ernstig in te laten met de vraag, of de ontwikkeling niet in een andere richting wees, namelijk naar de fabriek,

waar de melk van de boerderijen van dorp en omgeving werd verzameld en tot boter en kaas bereid. Toen de commissieleden - vermoedelijk de eerste keer in hun leven -, een dergelijke fabriek bezagen, konden zij niet anders dan het systeem roemen; doch het vooroordeel bleef over hun gedachten heersen en het bestuurdde ook de pen van Pasma toen hij schreef, niet over fabrieken, maar over... «verkoophuizen van melk, room, afgeroomde- en karnemelk», die in Friesland «minder bezwaarlijk en meer kans van slagen» zouden hebben; maar dan alleen «in, of in de nabijheid der grote steden van dit gewest».

Ofschoon toen reeds in Zuid-Zweden op enkele plaatsen de boeren er toe waren overgegaan boterfabrieken voor gemeenschappelijke rekening te stichten, keurde de commissie deze blijkbaar een bezoek niet waardig. Toch meende zij aan het slot van haar rapport «nog een enkel vraagpunt» te moeten bespreken, met de komisch aandoende toelichting... «omdat dit in de volgorde van ons stuk niet wel gemist kan worden»; en als zij zich, met in haar gedachten de «fabrieken voor gemeenschappelijke rekening gedreven», zet tot beantwoording van de vraag: «Kunnen boter- en kaasfabrieken gelijk elders, ook in Friesland, levensvatbaarheid en levensduur verkrijgen?», dan is haar antwoord: «Wij betwijfelen het of zulke aangeprezen boter- en kaasfabrieken in deze provincie wel opgang zouden maken. De ligging en de reeds bestaande inrichtingen toch van onze boerderijen, het ongerief van het bijeenbrengen der melk naar de fabriek, dat gemeenschappelijk werken, de moeite en kosten en het toezicht der administratie, het verschil in de waarde der melk van de eene of andere plaats of veesoort afkomstig, het ongelijke vetgehalte van het bijvoeder in den staltijd voor de boterquantiteit, wettigt voorshands het vermoeden, dat de belangstelling en toetreding van de Friesche veehouders op deze en nog andere praktische bezwaren zouden afstuiten».

Dit was de boodschap, die de commissieleden Beyma, Pasma en Walma, zich **[036]** aandienend als «de ondergeteekenden, die oud en grijs zijn geworden te midden der praktische beoefening van de boter- en kaasmakerijen in Friesland», bij hun terugkomst in de vorm van een advies aan de Friese boeren uitbrachten. Deze boodschap stelde velen teleur. Zij was geen oproep tot radicale bedrijfsherziening. Maar had zij dat kunnen zijn? Had men iets in die geest van het drietal verwacht? Zij toch waren bedaagde mannen! Jonkheer van Beyma had aan de Tiendaagse Veldtocht deelgenomen en droeg onder zijn keurige grijze baard het Metalen Kruis over Lille Belt, Store Belt en Oresund heen. Pasma lag in de wieg, toen de Kozakken op hun doortocht naar het Noorden voorbij de ouderlijke boerderij draafden. En Walma... Men mag wel de vraag stellen, of het rapport niet een veel positiever inhoud zou hebben gekregen, wanneer, inplaats van drie mannen oud respectievelijk 70, 65 en 71 jaar, een drietal jongere leden van de Friese Mij. van Landbouw naar Scandinavië waren uitgezonden, die allicht de verbondenheid aan traditionele bedrijfsvormen minder sterk zouden hebben gevoeld, en haar diensvolgens als mede in het geding zijnde factor een zwakkere gelding zouden hebben toegekend.

Thans lag daar het rapport van de «Deense commissie» - een werkstuk van mannen van wie althans twee aan het ouderwetse zuivelbedrijf waren ver-

kleefd. Op dit punt waren zij conservatief, conservatief tot de graad der bezetenheid, hoezeer zij overigens, in het bijzonder Pasma, met recht vooruitstrevend mochten heten. Maar kon men van hen verwachten, dat zij het systeem van fabriekmatige zuivelbereiding zouden omhelzen en de stichting van boterfabrieken voor gemeenschappelijke rekening zouden toejuichen? Voor hun gevoel zou dát verraad aan het voorouderlijk bedrijf zijn geweest.

Men zou intussen de commissie-Pasma tekort doen, wanneer men haar niet de eer liet, dat haar rapport een bekentenis ten gunste ener bedrijfsherziening was. En dat was stellig geen geringe verdienste. De vergadering die hen tot leden der commissie koos, had onomwonden verklaard, dat het geen eenvoudige zaak zou zijn ingrijpende veranderingen in de Friese zuivelbereiding in te voeren. In Mededeelingen en Berichten van 1878 staat het aldus genoteerd: «De vrees, dat men hierbij eventueel een fellen en langdurigen strijd tegen vooroordeel en onkunde zal moeten voeren, schijnt gewettigd»... Dat het de commissie aan moed tot getuigen niet heeft ontbroken, kan blijken uit de wijze waarop in het rapport de Deense kneedmachine de Friese boeren werd aanbevolen: «Waarlijk, die kneedmachines ginds getuigen voor den wakkeren en practischen volksgeest, *tegen* den ouden slenter, die spoedig veroordeeld moge worden door de publieke opinie en door de algemene invoering, van die in zoovele opzichten belangrijke werktuigen, in Friesland».

Zou het rapport van de «Deense commissie» in Friesland dan ook geen omkeer, noch minder een «revolutie»<sup>30</sup> veroorzaken, het had wel deze uitwerking, dat vele Friese boeren een gedachtensprong maakten en de door de commissie gegeven wenken opvolgden, waarvoor sommigen opeens bereid waren diep in de [037] zak te tasten. De invloed die het rapport uitoefende zou men kunnen vergelijken met de werking van een weinig zuurdesem die het gehele deeg verzuurt: de gist van het beginsel der vernieuwing, die haar rijzende werking in de boerenbevolking begon. De vele nuttige wenken, in het rapport vervat, werden her en der opgevolgd. Op tal van boerderijen werden de oude gereedschappen en karntonnen door de aangeprezen Deense vervangen.

Steeds meer veehouders gingen na lezing van het rapport van de «Deense Commissie» er toe over hun melkkelders, meer of minder volledig, volgens Deens model in te richten. De eerste Friese boer, die zijn melkkelder geheel volgens de nieuwe richtlijnen liet inrichten, was Klaas Sytses Miedema, veehouder op «De Hege Beammen», een eenzaam gelegen boerderij in de wijde vlakte tussen de dorpen Oudkerk en Wijns. Daarbij ging men als volgt te werk. Over de gehele breedte van de kelder werden drie waterdichte koelbakken gemetseld, die een lengte hadden van ongeveer vier meter en een diepte van 70 á 75 cm. Boer Miedema schafte de aden af en liet bij de koperslager koperen bakken maken, die ongeveer 70 cm lang, 20 cm breed en 70 á 75

<sup>30</sup> Verschillende schrijvers hebben hun mening over het rapport der Commissie-Pasma gezegd. Onjuist is hetgeen Joh. Buursink in zijn Boek van de Lonneker Landbouw (Enschede, 1956, blz. 215) schrijft: «Het rapport van 1878 betekende een revolutie in het boerenbedrijf». Dr. Ir. V. R. Y. Croesen geeft in zijn Geschiedenis van de ontwikkeling van de Nederlandse zuivelbereiding (Den Haag, 1932, blz. 84) uiting aan een volkomen tegenovergestelde mening, als hij opmerkt, dat het rapport van de «Deense commissie» geen richtlijnen aangaf; hetgeen al evenzeer onjuist is.

cm diep waren. Deze koperen bakken werden, nadat ze met verse melk waren gevuld, door twee personen bij de oren opgenomen en in de koelbakken geplaatst. Intussen hadden twee werkkrachten het waterreservoir, dat zich in de melkkelder bevond en ter hoogte van ongeveer een meter boven de koelbakken was geplaatst, al pompend gevuld. In later jaren werd voor dat onderdeel paardenkracht aangewend, door de zuig- en perspompen aan de karnmolen te verbinden. Het benodigde water, dat liefst zo koud mogelijk moest zijn, werd nu eens uit het *butenwetter* (boezem (provincie-) water), een andere maal uit de *saed* (put) opgepompt en door goten naar de kelder geperst. Vervolgens werd zoveel ijs toegevoegd, dat het water de vereiste temperatuur van vier graden Celcius had verkregen.

Buiten de schuur bevond zich het ijshuis, dat volgens Deens model was opgetrokken: voor de helft in de grond (twee meter diep), voor de andere helft er boven (tot manshoogte). De vloer van het ijshuis bestond uit enkele lagen lange turf. Het had een binnen- en een buitenwand; de tussenruimte was met zaagmeel opgevuld. Het gebouwtje was omgeven door schuttingen van riet, teneinde de zonnestralen te weren. Het ijs werd 's winters uit de *op feart* (zijvaart) betrokken, tenminste wanneer het voldoende gevroren had. Zodra de ijsvloer een behoorlijke dikte had, liet de boer een zestal arbeiders uit het dorp komen, die de schulpzaag door het ijs haalden en de schotsen en brokken op sleden naar het ijshuis vervoerden.<sup>31</sup>

Pasma zelf liet niet na, het rapport van zijn commissie door mondelinge propaganda kracht bij te zetten. In de algemene vergadering van de Friese Maatschappij, gehouden op 27 augustus 1879, verklaarde hij: «Ik heb gemeend aan de wetenschap, aan den landbouw en aan mijzelven verplicht te zijn, om de bereiding (n.l. van de boter), gelijk die daarginds geschiedt, op de mijns inziens meest doelmatige wijze hier te bevorderen». Voortgaande vertelde hij, dat zijn kinderen, **[038]** die het landbouwbedrijf uitoefenden, waren begonnen met na te laten alle gebruik van water in het molken, water in de karn en water in de boter; voorts dat zij het in Denemarken en Zweden gevolgde afkoelingssysteem in toepassing brachten - alles met «uitnemend gevolg». Hij vlocht in zijn toespraak een familiale bijzonderheid in; hij vertelde dat hij vijf zijner kinderen ieder een Deense kneedmachine had geschonken en voor verschillende andere veehouders een dergelijk werktuig had ontboden; en dat geen van dezen de kneedmachine weer zouden willen missen. «Ik geloof mij niet te vergissen, aldus besloot hij, wanneer ik als conclusie stel: dat de Deensche kneedmachine een belangrijke verbetering aanbrengt in de Friese boterbereiding; dat zij zich zal baan breken in onze boerderijen en dat

---

<sup>31</sup> De bijzonderheden over de «Deense kelder» van K. S. Miedema vernamen wij uit de mond van diens zoon, de 84-jarige heer S. K. Miedema te Oudkerk. Deze zei zich nog heel goed te herinneren, dat hij als jongetje van vier jaar aan de bouw van het ijshuis had «meegeholpen», door het zaagsel, waarmee de ruimte tussen de wanden werd opgevuld, in te trappen. Ook wist hij nog de volgende aardige bijzonderheden uit die tijd mee te delen. Voordat zijn vader tot de bouw van een ijshuis besloot, wilde hij de duurzaamheid van het ijs beproeven. Uit de *opfeart* werden ijsschotsen gezaagd; deze werden in zakken en dekens gewikkeld en in een kuil op het erf begraven, na met een dikke laag zaagmeel te zijn afgedekt. De volgende zomer werd het ijs opgegraven en in een staat van volkomen gaafheid aangetroffen. Miedema Senior moest zijn stelling, dat men ijs niet in de zomer kon bewaren, toen wel opgeven en kon met destemee overtuiging zijn ijshuis gaan bouwen.



wij gerust de toekomst daarvan kunnen overlaten aan het welbegrepen eigenbelang van Frieslands boter-producenten.»

In het volle besef van zijn verantwoordelijkheid en zijn autoriteit - was hij nog niet onlangs door het gemeentebestuur van Kampen uitgenodigd om advies te geven bij de inrichting van een modelboerderij op het Kampereiland, geheel naar Deense trant? -, had Pasma gesproken. Hij geloofde niet in een radikale bedrijfsherziening, hij «betwifelde» het nut van zuivelfabrieken: hij wenste een geleidelijke hervorming in de lijn der traditie. Daarom hield hij hardnekkig vast aan het zuivelbedrijf op de boerderij; daarom pleitte hij voor de «betere werktuigen» en zwoer hij bij de kneedmachine, het maatglas en de thermometer.

Het betoog van de nog jeugdige secretaris van het pas opgerichte Friesch Rundvee Stamboek, de heer Dominicus van Konijnenburg, die als zijn gevoelen uitsprak, dat de fabriekmatige bereiding der boter een toekomst had <sup>32</sup>, zal Pasma zeker niet aangenaam zijn geweest. Toen Konijnenburg het voorstel <sup>33</sup> deed, van Maatschappijwege een deskundig persoon te benoemen, die als rondgaand leraar lezingen over de zuivelbereiding zou moeten houden, verzette Pasma zich daartegen, omdat, zo merkte hij op, een wandelleraar bij vele boeren tegenzin zou wekken. «Toen spreker terugkwam uit Denemarken en hetgeen hij geleerd had aan zijn vrouw vertelde, werd hij niet begrepen, want het afsteken (het afkeuren) van de boter spoort de boerinnen en de boeren aan, om goed toe te zien en de lessen van het rapport en de ervaring van sommigen in rekening te brengen. Daarom meent hij, dat het voorstel van de wandelleraar wat voorbarig is», aldus het verslag.<sup>34</sup>

Dit was het vreemde, dat Pasma, op grond van nauwelijks steekhoudende argumenten, die wandelleraar niet wilde. Eerder toch had men van hem mogen verwachten, dat hij zich voor het voorstel had verklaard, daar hij in Denemarken van de heilzame gevolgen van het instituut van wandelleraren, in de vorm van Segelcke's staf van zuivelassistenten, stellig het één en ander zal hebben vernomen en gezien.

Doch Konijnenburg bleef opponeren. «De tijd van wachten is voorbij», be-toogde hij. Zijn voorstel vond echter te weinig steun en kon niet in stemming komen: de bedaagde bestuursleden wilden er niet aan en Pasma vond het «wat **[039]** voorbarig». Niemand verhief zijn stem ten gunste er van. De jongeman onder hen, die zich voor de fabriekmatige zuivelbereiding had verklaard, werd door de vergadering tot zwijgen gebracht. Hij had de ouderen niet kunnen meekrijgen; een overigens vooruitstrevend man als Pasma was ditmaal...

---

<sup>32</sup> H. B. Hijlkema, blz. 6.

<sup>33</sup> Reeds een jaar tevoren (1878) had Jhr. Mr. D. O. Engelen, secretaris der eerste afdeling van de Friesche Maatschappij van Landbouw, voorgesteld het bestuur te vragen de wenselijkheid na te gaan, «dat deskundigen uit die landen, welker zuivel het Friesche schijnt te overtreffen, op Friesche boerderijen de wijze van zuivelbereiding nagaan en zoo noodig middelen tot verbetering aangeven». Het voorstel werd aangehouden totdat het rapport van de commissie, die Denemarken en andere landen bezocht, zou zijn gereedgekomen.

<sup>34</sup> Mededeelingen en Berigten, 1879.

«te traag in het denken» geweest en vlijde zich neder op «het donzen bed der autoriteit», daarmee zijn eigen leus weersprekend.<sup>35</sup>

Niet zij waren het, maar anderen, van buiten het agrarisch milieu, die in dat historisch uur in Friesland, op het gebied van de zuivelbereiding, een «industriële revolutie» inluiden.

Grote veranderingen manifesteerden zich in de Nederlandse landbouw, toen de gevolgen van de invoer van massa's goedkope Amerikaanse granen merkbaar waren geworden. Evenals in Denemarken bleek in Nederland de akkerbouw niet meer rendabel te zijn. Door de nood daartoe gedwongen, vond de overschakeling naar de melkveehouderij plaats, tengevolge waarvan de zuivelproductie een hoge vlucht nam. Echter ook deze afdeling van de agrarische nijverheid moest kwade tegenslagen incasseren. De ongehoorde daling van de boterprijzen en de drastische val van de kaasexport mokerden de boerenstand. Van alle kanten kwam slecht nieuws binnen. Op de tentoonstelling van zuivelprodukten te Kilburn waren onze boter en kaas noch voor een bekroning, noch voor een eervolle vermelding in aanmerking gekomen. Men kan er zich geen voorstelling van vormen, welk een hevige ontlading van pessimistische gevoelens één zo'n bericht teweegbracht.

In 1879, het jaar van de grote tegenspoed, toen de op handen zijnde landbouwcrisis haar vale vlerken boven ons land uitspreidde, waren het onbehagen en de mokkende ontevredenheid zo algemeen geworden, dat aan alle kanten naar ontspanning brengende daden werd uitgezien. Echter dergelijke daden bleven uit! In de boerenstand gold de navolging van «de lessen van het rapport» als het maximum van krachtsinspanning, dat op zuivelgebied moest worden opgebracht. Met het paard voor de karnmolen gespannen, voor negtig procent met de traditionele, voor tien procent met de aangeprezen «betere werktuigen» uitgerust, gingen de Friese boeren het donkerste tijdperk van hun leven in. Toen de slag kwam, bevond Frieslands boerenstand zich in de achterhoede.

Naar hun activiteit beoordeeld zou men mogen zeggen, dat in die dagen de meest wakkere boeren van Nederland in Zeeland en Noordholland woonden. Reeds in 1878 organiseerde de Zeeuwsche Landbouw Maatschappij cursussen over de zuivelbereiding. Het hoofdbestuur zag in de uitbreiding van de veehouderij een middel om de agrarische crisis het hoofd te bieden. Dus begon men met het geven van voorlichting over de nieuwe zuivelwerktuigen, terwijl tevens een aanvang werd gemaakt met de propaganda voor het systeem-Schwartz<sup>36</sup>. In Noordholland waren het de Maatschappij van Landbouw en de Vereniging [040] tot verbetering van de landbouw in Hollands Noorderkwartier, die serieuze pogingen deden om de boterproductie op te voeren en een kaasprodukt te bereiden, dat voor verzending beter geschikt was; een groot nadeel van het Hollandse produkt toch was het gebrek aan uniformiteit. Stuwkracht en leiding ging uit van de Beemster veehouder Wouter Sluis, die in 1873 in Engeland zich in de kaasbereiding had bekwaamd, in 1877, als commissaris van de Nederlandse regering, de tentoon-

<sup>35</sup> Vergelijk het motto van Pasma's bekroond antwoord op de prijsvraag betreffende de onzindelijkheid van de boter, zie eerste hoofdstuk, blz. [009].

<sup>36</sup> Dr. P. J. Bouman: Geschiedenis van den Zeeuwschen landbouw, Wageningen 1946, blz. 468.

stelling te Hamburg bezocht en zich o.a. in Sleeswijk op de hoogte van de zuiveltechniek had gesteld. In het begin der jaren zeventig reeds sprak hij zich ten gunste van de fabriekmatige zuivelbereiding uit. In 1877 was hij met een project tot stichting van een zuivelvakschool voor de dag gekomen, waarvan de kosten dertig mille moesten bedragen; doch de Noordhollandse boeren vonden zulks te hoog gegrepen en lieten hun zuivelpionier in de kou staan. De activiteit van een man als Wouter Sluis drong ook tot Friesland door. Jhr. Engelen nodigde toen de Beemster propagandist uit voor het houden van een voordracht voor de eerste afdeling van de Friese Maatschappij van Landbouw. Wouter Sluis kwam naar Leeuwarden en sprak er een avond over het thema: de inrichting van de melkkelder en het bewaren van het ijs. Daartoe uitgenodigd, zond hij later nog een artikel over «Molkenkelders» naar zijn Friese relaties, dat in Mededeelingen en Berigten werd opgenomen. Dit bezoek van Wouter Sluis aan Friesland vond plaats in 1876, dus twee jaar voor de commissie-Pasma naar Denemarken vertrok.<sup>37</sup>

In Noordholland deed men nog meer; men deed er iets, dat ook tot de verbeelding van de Friezen zou spreken: in de zomer van 1880 liet men uit NoordSleeswijk een... wandellerares komen, de 19-jarige mejuffrouw Bertha Middeldorf, leerlinge van de «Angeler Meierei-Schule für junge Mädchen» te Wesebyhof, een bezitting van de directeur der school, Daniël Gäbel. In het Tochthuis te Berkhout demonstreerde zij de Deense methode van boterbereiding, een taak die zij «met bekwaamheid, nauwgezetheid en lust» vervulde. Deze proefneming was zodanig in de smaak gevallen, dat men in 1881 andermaal een demonstratie te Berkhout liet geven, ditmaal door de jonge Deen Vilhelm Hans Sophus Carstens, Cand. Agri. te Flensburg, een leerling van de zuiveldocent N. J. Fjord te Kopenhagen. Deze candidaat in de landbouwkunde wenste zich aan de militaire dienst in Duitsland te onttrekken en haastte zich naar Nederland. Ook zijn optreden te Berkhout maakte indruk op de Noordhollandse boeren. «Het heeft de bezoekers, en niet het minst de leden der commissie - zo leest men in het verslag -, getroffen met hoe groote zorg de heer Carstens het karnen gedurende de laatste minuten gadesloeg en zich steeds met een daartoe zeer praktisch door hem zelf vervaardigd hol houten mesje overtuigde hoever zich de boter reeds gevormd had»... «Verder trok zeer de aandacht de wijze van boterkneden zooals die door de heer Carstens in praktijk werd gebracht. Met een moeilijk te beschrijven maar zeer oordeelkundige handbeweging werd de karnemelk voor het grootste gedeelte uit de boter verwijderd en het zout er doorgewerkt. De [041] wijze waarop de boter alsdan gedrukt werd, voorkwam het door Carstens zoo terecht gevreesde vettig worden van de boter... De houten messen waarmede hij de roomtonnen bij het ledigen afstreek, verdienen alle aanbeveling.»

---

<sup>37</sup> K. Hogetoorn Dzn.: Zuivelcoöperatie in Noordholland, in: Coöperatie, maandblad van de Nationale Coöperatieve Raad, 1957, blz. 150. Zie ook: H. B. Hijlkema: Wouter Sluis, een verdienstelijk pionier, Utrecht, 1911.

Dit was, aldus stelde het verslag aan het einde vast, het in praktijk brengen van «theoretische kennis die hier te lande nog weinig onder de praktische zuivelbereiding te vinden is».<sup>38</sup>

Het gunstige nieuws over de geslaagde proefnemingen te Berkhout drong ook tot Friesland door. Eindelijk dan was men gewonnen voor het idee, een zuiveldeskundige van elders te laten overkomen om ook in Friesland demonstraties te geven van de Deense methode van boterbereiding. De voorstanders van een wandelleraar kregen de overhand; men luisterde naar de progressieven in eigen huis, als Jhr. Engelen en Dominicus van Konijnenburg, die al zo lang op dat thema hadden getamboerd. De «bedaagden» hielden zich stil. Mr. Evert Jongsma, die in de algemene vergadering van 1879 de mening ten beste had gegeven, dat een dergelijke wandelleraar de Friese boerinnen niet welkom zou zijn, maar dat zij zouden zeggen: «*Wy wolte dy poep net yn 'e bas ha!*» - deze Mr. Jongsma hield zich twee jaar later stil. Evenmin verhief H. F. Pasma zijn stem, toen er al luider om een wandelleraar werd geroepen.

En er ging een uitnodiging naar Wesebyhof in Noord-Sleeswijk. Men vroeg niet een leerling, maar de directeur zelf. In de herfst van 1881 kwam hij naar Friesland, de beste man die men krijgen kon. Het was Daniël Friedrich Ludwig Gäbel, een geboren Deen, doch na de annexatie van zijn provincie, in 1864, inwoner van Duitsland.

Er was een origineel werkplan uitgedacht. Niet als te Berkhout het geval was, zou op één plaats een demonstratie worden gegeven. De heer Gäbel zou het Friese platteland bereizen en op die boerderijen, waar belangstelling voor het nieuwe was, persoonlijk aan de boerin, eventueel aan haar dochters, praktische lessen in de boterbereiding geven.

---

<sup>38</sup> Over de proefneming op het gebied der zuivelbereiding te Berkhout (N.H.) zie men de verslagen van J. L. T. Groneman (1881) en van Th. J. Waller (1882).

## VERKENNINGEN TUSSEN WEGWIJZERS

De wandelleraar - of boterinstructeur, zoals men hem ook wel noemde -, was in Friesland aangekomen en had reeds verschillende boerderijen bezocht. Hij werd op zijn reizen vergezeld door H. B. Hijlkema, een 23-jarige boerenzoon van Oudeschouw bij Akkrum, die enige tijd in Denemarken had doorgebracht en er bij de boterbereiding werkzaam was geweest. Als gids en als tolk bewees hij de wandelleraar uitstekende diensten.

Op 'n herfstdag van het jaar 1881 stapte Gäbel, de wandelleraar, te Leeuwarden alleen uit de trein. Aan het station stond het rijtuig van de boer van «De Hege Beammen» onder Oudkerk, Klaas Sytses Miedema, die zijn gast persoonlijk kwam afhalen. Een paar uur later deed de vreemdeling zijn intree op de boerderij, waar hij een gezin, bestaande uit de boer en de boerin, met hun vier jeugdige kinderen, voorts twee meiden, twee knechten en een arbeider (allen inwonend), in totaal elf personen, aan de dis verenigd vond. Uit hetgeen de vreemdeling vertelde kreeg men enig begrip van de aard van 's mans bezigheden daarginds; langzamerhand wist hij bij de Miedema's belangstelling te wekken voor zijn dubbele functie van Meierij-boer en leider van een zuivelvakschool voor meisjes te zijnen huize.

Daniël Friedrich Ludwig Gäbel was de eigenaar van het landgoed Wesebyhof te Hurup, ten zuidoosten van Flensburg gelegen. Hij en zijn vrouw, Anna Margaretha Truelsen, waren Denen van geboorte; in 1864 was hun provincie bij Duitsland ingelijfd en waren zij automatisch Duitse staatsburgers geworden.

Gäbel had de hofstede in 1872 door aankoop verworven; in hetzelfde jaar had hij met zeventien veehouders een contract gesloten, waarbij dezen zich verplichtten hem de melk van hun koeien (182 dieren) regelmatig te leveren, met uitzondering van het kwantum voor dagelijks gebruik, en wel tegen een prijs die gelijk was aan de halfmaandelijks notering van de Hamburger beurs. In 1875 had de eigenaar van de Wesebyhof, met ruggesteun van de Angeler landbouwvereniging te Flensburg, de «Angeler Meierei-schule» opgericht, waar sedertdien twee cursussen liepen, namelijk een jaarcursus en een zesweekse cursus, en waar reeds tachtig meisjes het practisch en theoretisch onderricht in «den rationellen Meiereibetriebe» hadden gevolgd. De practische lessen werden gegeven door het echtpaar Gäbel, bijgestaan door een «Meierin», terwijl leraar G. Liedke, directeur van de «Landwirtschaftliche Lehranstalt mit Versuchs-Station» in Kappeln, de cursisten onderwees in de theorie van het Meierij-wezen, inclusief de melkvee- en varkenshouderij, alsmede in de boekhouding van 't Meierij-bedrijf, [043] en leraar dr. Fuchs, de voorzitter van de «Agrikultur-chemische Abteilung» van het Kappeler Versuchs-Station, onderwijs gaf in de chemie van de melk en de melkverwerking. Als geboren Deen bezat Gäbel talrijke verbindingen in Denemarken; hij had verschillende reizen naar zijn geboorteland ondernomen, speciaal om met de ontwikkeling van de zuivelbereiding aldaar op de hoogte te blijven. Na



zijn laatste reis naar Jutland had hij zijn kaasmakerij geheel volgens Deens model ingericht. Bovendien was hij vertaler uit het Deens en bewerker van de «Meierei-Notiz-Tabellen zur genauen täglichen Controlle der Erträge an Milch, Butter und Käse, deren Verwertung sowie der Beobachtungen bei der Butter- und Käse-Produktion» (Flensburg, 1875) en van het «Meierei-Hauptbuch» (Flensburg). Dat alles werd gedaan met de bedoeling niet al te ver achter te blijven «bij onze noordelijke naburen, die ons in het zuivelbedrijf zijn voorbijgestreefd en van wie wij hebben geleerd, dat praktijk en wetenschap hand in hand behoren te gaan».<sup>39</sup>

Toen de volgende morgen de wandelleraar-instructeur zich in een lange witte jas had gestoken en, met het gewicht van zijn dubbel gezag van Meierei-leider en directeur van een zuivelvakschool, zich naar de melkkelder begaf om de manier van boterbereiding van zijn gastvrouw, boerin Miedema, met de kennersblik van de vakman te bekijken en te beoordelen, was de belangstelling van de bewoners van «De Hege Beammen» tot het hoogtepunt gestegen. Over hetgeen op die ochtend aldaar gebeurd is, hebben wij het voorrecht het mondeling verslag in-grote-trekken te bezitten van een ooggetuige, de 84-jarige heer S. K. Miedema. «Ik zie Gäbel nog, gekleed in witte jas, in onze melkkelder bij het kneedbord staan», vertelde Miedema ons. De wandelleraar-instructeur vond de boter, die de boerin onder zijn ogen bereidde, te vochtig: de melk was er niet geheel uit verwijderd, meende hij. Gäbel merkte op, dat het produkt droger moest zijn. Intussen constateerde hij tot zijn genoegen, dat het pas bereide produkt een «prima smaak» had: een kwaliteitsaanduiding, die, naar later bleek, geen der vier en veertig overige door Gäbel bezochte boerenbedrijven van de wandelleraar had kunnen verwerven.

Vervolgens ging de Noord-Sleeswijker zelf aan het werk. Hij deed zijn best aan het kneedbord, maar... «hij kneedde de boter te lang, met het gevolg, dat het produkt «kliemsk» (kleverig en week als deeg) was». Miedema junior besloot zijn mededeling met een olijke bijzonderheid. «Mijn vader kreeg voor zijn boter steeds eerste keur. Maar voor het vat met de boter, die door Gäbel was bereid, ontving hij... tweede keur!»

Over zijn bezoek aan de boerderij «De Hege Beammen» berichtte Gäbel in zijn verslag, uitgebracht aan het hoofdbestuur van de Friese Mij. van Landbouw: «Nr. 15, Herrn Miedema, Oudkerk: Alter nicht eben zweckmässiger Milchkeller. Aufrahm-system in dänische Bakken, Holsteinisches Butterfasz, guter Eishaus vorhanden, leider aber leer, da der sehr frostfreie Winter eine zu geringe Anfuhr von Eis gestattete folge dessen der Vorrath bereits verbraucht war».<sup>40</sup>

**[044]** Het instructieve werk van de wandelleraar ontmoette algemene waardering, in die mate zelfs, dat men Gäbel verzocht het volgend jaar terug te komen voor het maken van een tweede rondreis, aan welke uitnodiging hij gaarne voldeed. Zijn optreden had de belangstelling voor deze bedrijfstak

<sup>39</sup> Citaat uit een voordracht van G. Liedke, leraar en compagnon van D. Gäbel, gehouden in een vergadering van de Sleeswijk-Holsteinse landbouwvereniging.

<sup>40</sup> Zie over de arbeid van Gäbel de uitvoerige mededelingen in: Spahr v. d. Hoek, dl. II, blz. 234-246

doen toenemen. Volgens de «Mededeelingen en Berigten» zocht men in Maatschappij-kringen naar middelen «om die opgewekte zucht naar verbetering» te bevredigen, vooral nadat de Staten van Friesland ongevraagd op de provinciale begroting voor 1881 een post van twee duizend gulden «ter bevordering van een verbeterde boterbereiding» hadden geplaatst. Het middel «wandelleraar» had als een stimulans gewerkt; uit de 34 brieven van de, door de wandelleraar bezochte, boterbereiders sprak hun aller tevredenheid over diens werk; de meeste briefschrijvers voegden er aan toe, dat zij van de instructeur uit Sleeswijk veel hadden geleerd.

De mededelingen, adviezen en verklaringen, door Gäbel tijdens zijn bezoeken aan de boeren, en voorts in boerenvergaderingen waar hij als spreker optrad, verstrekt, droegen bij tot het verspreiden van juiste begrippen en inzichten inzake de boterbereiding. Overal waar het gesprek er aanleiding toe gaf sprak de Sleeswijker er zijn verbazing over uit, dat in een provincie, waar vee fokkerij en zuivelbereiding de voornaamste bestaansmiddelen vormden, geen melkregisters op de boerderijen werden aangetroffen, en dat het meten van de melk er zo goed als onbekend was; immers aan de hand van dergelijke hulpmiddelen moest de keuze voor de aanfok worden bepaald. Terwijl de Amerikanen bij de aankoop van vee zelfs schriftelijke verklaringen betreffende de melkopbrengst vorderden en de Italianen steeds overlegging der melkregisters verzochten, waren deze in Friesland onbekend. Eerst drie jaar later zou het Fries Rundvee Stamboek een fokboek met melkregisters aanleggen...

In een vergadering van de Friese Maatschappij van Landbouw, waar Gäbel het woord voerde, merkte deze het volgende op: «Wat men in Friesland de Deense methode noemt, is de afkoeling van de melk in ijsbakken; doch dat is geen Deense methode - dat is het Schwartz-systeem! De Deense methode is om de room van zoete melk te verwarmen op een temperatuur van 12 graden Celcius opdat ze kan worden gekarnd. De op deze wijze verkregen boter is geheel anders dan de boter, die men van zure melk verkrijgt. Dát is echter de boter die zoveel geld kost: dat is de Deense methode.»

Op de vraag uit de vergadering, welke weg men in Friesland terzake van de boterbereiding diende te bewandelen, antwoordde Gäbel, dat naar zijn mening dit de enige weg ter verbetering was: het verwerven van het juiste inzicht - kennis welke kon worden verkregen op een instituut van onderwijs dat in Friesland ontbrak: een school voor de boterbereiding. Hij wees de vergadering op het voorbeeldbedrijf van de Deense boerin Hanne Nielsen op de zathe Havarthigaard: dat was een school en tegelijk een boerengezin. Spreker had zelf zes jaar lang een dergelijke zuivelvakschool geleid; hij had zijn bezitting verkocht en de school opgeheven, doch het was zijn stellig voornemen om elders anders een dergelijke [045] school op te richten. In Duitsland, zo zei hij, bestonden er veertien van zulke scholen, waarvan een drietal door vrouwen werd geleid. Zijn reisgenoot Hijlkema voerde vervolgens het woord; spreker verklaarde de oplossing van het probleem te zien in de richting van een modelhoeve op een niet te kleine plaats; deze zou moeten worden ingericht als school, waar van tijd tot tijd theoretisch onderricht werd gegeven, ter afwisseling van de praktische lessen.

De wandelleraar was weer vertrokken. Echter niet zonder in het Friese land een wegwijzer te hebben geplaatst, die bij voortduring zijn nut zou bewijzen.

Als propagandist voor de verbetering van de boterbereiding had de wandelleraar echter niet in de richting van de fabriekmatige zuivelbereiding geweten, hoewel de eerste inrichtingen van dien aard reeds in Friesland vielen aan te wijzen. Tien jaar voor het optreden van Gäbel had de redactie van Mededeelingen en Berigten in haar blad aangekondigd, dat de firma Boeke en Huidekoper in haar catalogus meedeelde, dat zij in de laatste jaren studie had gemaakt van de inrichting van boter- en kaasfabrieken in Amerika, waar de melk van 300 á 500 koeien tot zuivel werd verwerkt. De firma, zo ging de mededeling verder, had zich met de voornaamste Amerikaanse en Engelse fabrikanten in verbinding gesteld, daar zij meende te mogen verwachten, dat ook de Nederlandse veehouders, gezien het grote belang dat zij bij de fabriekmatige zuivelbereiding hadden, spoedig tot het oprichten van boterfabrieken zouden overgaan. Tot zover het bericht van de Groninger firma. Men kan dus zeggen, dat het laatste nieuws op dit gebied al in 1872 onder de zon was verschenen.

Zeven jaar later - 1879 - was men ook in Nederland tot de oprichting van boterfabrieken overgegaan. De rij was geopend met de stichting van een boter- en kaasfabriek te Leiden in 1879, gevolgd door de oprichting van een dergelijke fabriek te Delft in hetzelfde jaar. Deze eerstelingen kregen spoedig navolgers: de derde fabriek verrees in dat jaar te Veenwouden: «Freia» aldaar mocht er zich terecht op beroemen, dat zij het tijdperk van de fabriekmatige zuivelbereiding in Friesland had ingeluid. Op Veenwouden volgden Sneek en Bolsward, als tweede en derde: vestigingen van de Ned. Maatschappij van Kaas- en Roomboterfabrieken. Als vierde en vijfde in de reeks moeten de boterfabrieken te Wommels en Oosterlittens worden genoemd, stichtingen van evengenoemde Maatschappij. De firma E.A.de Boer te Snikzwaag had in 1880 een margarinefabriek gesticht, in welke inrichting Amerikaans buffelvet door de melk werd gekarnd. Ten gevolge van de concurrentie van de margarinefabrieken van Jurgens en Van den Bergh, die betere kwaliteiten bereidden, schakelden de zonen van de Boer: Eelke, Jelle en Gerben - een schoonzoon van Hendrik Franzes Pasma -, in 1884 over naar de zuivel en verbouwden hun bedrijf tot een stoomzuivelfabriek.

De fabriekmatige zuivelbereiding kon haar vleugels echter eerst uitslaan nadat de centrifuge was uitgevonden, waarmee de centrifugale ontroming haar intrede [046] had gedaan. In 1874 was het de Duitser Lefeldt uit Schöningen gelukt een bruikbare centrifuge samen te stellen. De Deense uitvinder L. C. Nielsen vond in 1878 een centrifuge uit, waarvan in de Scandinavische landen een druk gebruik werd gemaakt. De separator, die door dr. de Laval te Stockholm in 1879 werd uitgevonden, zou spoedig haar weg naar West-Europa vinden, met name in haar verbeterde vorm, die in 1883 verscheen.

Rokende fabrieksschoorstenen op het platteland! - het was wel het allernieuwste wat zich liet denken. De directeurs van deze koopfabrieken, of particuliere fabrieken - aldus genoemd, omdat hun stichters niet voortkwamen uit het agrarisch milieu, niet zelf de grondstof bezaten en dus de melk

van de boeren moesten kopen -, moesten in het begin stap voor stap het terrein veroveren. Niet ontmoedigd door het wantrouwen en de kille afwijzing, die zij steeds weer ontmoetten, gingen zij van hofstede tot hofstede en trachtten de boeren te bewegen de melk van hun bedrijven aan hen te verkopen. Tal van veehouders bleken bereid het met de fabrikant te wagen, en sloten met hem een contract betreffende de verplichte levering van de melk van hun bedrijf. Velen aanvaardden de tussenkomst van de fabrikant als een uitkomst. Door de levering van hun melk aan de fabriek bespaarden zij zich en hun huisgenoten veel dagelijkse beslommeringen. Daar kwam nog bij, dat men dan vrij kon van uitgaven van de grootte die anderen zich getroostten voor de verbetering van de melkkelder, de aanschaf van nieuwe werktuigen als kneedmachines en de bouw van een ijshuis - dingen die de boeren min of meer werden opgedrongen. «Je brengt de melk bij de hamei - daar komt de fabrikant ze weghalen - en je bent van de hele santenkraam áf!» - in die overweging ging men tot het nieuwe over. Wanneer de directeur, met een ondertekend contract in zijn zak, door de boer werd uitgelaten, dan lichtte hij gaarne de hoed als teken ten groet, maar ook als uitlaatklep van zijn blijdschap; want van nieuwe klanten, steeds weer nieuwe klanten, kon zijn fabrieksschoorsteen roken. En hij rookte! De centrifuges wentelden - de middelpunt-vliedende kracht kwam in het geweer om in weinig tijd grote hoeveelheden melk te ontromen. De fabrieken breidden zich uit en namen in aantal toe. En zij wierpen óók - misschien te eenzijdig -, winsten af.

Een tijdgenoot, H. B. Hijlkema, zei op het landbouwcongres van 1906 te Zutphen er het volgende van: «De eerste fabrieken, door particulieren opgericht, waren voor de veehouders in Friesland niet onvoordelig. Bovendien namen zij veel arbeid voor hen weg en ook de moeite en den last des tijds aan den verkoop der boter ondervonden. De particuliere fabrieken bewezen voor ons land de levensvatbaarheid van de fabriekmatige zuivelbereiding». In het Friese land was wegwijzer nummer twee verschenen. Velen keken er naar en volgden de gewezen richting. Maar de meesten gingen er achteloos aan voorbij, omdat het richtingsbord er niet door hun eigen - bekende en vertrouwde - mensen was neergezet.

**[047]** Er liep door het land een gerucht. Het kwam van overzee - uit Engeland. Er waren ditmaal geen boeren in het spel; en melk kwam er in de verste verte niet aan te pas, want de arme wevers van de katoenspinnerijen in de fabrieksstad Rochdale konden van hun armoedje dat puike voedsel eenvoudig niet kopen. Doch om het te krijgen - om melk, boter, kaas en eieren te kunnen kopen -, dáárom deden ze iets, waarover de wereld zich naderhand zou verbazen. Omreden deze eenvoudige wevers ternauwernood in de eerste levensbehoeften konden voorzien, trachtten zij in hun lot verbetering te brengen door op loonsverhoging aan te dringen, welke pogingen echter telkens mislukten. Toen kwamen zij op het idee om gemeenschappelijk hun belangen voor te staan.

Door de nood er toe gedreven richtten achtentwintig werkloze Rochdaler wevers in het jaar 1844 een coöperatief winkeltje op, een zaakje van zo kleine omvang, dat de eerste voorraad op een kruiwagen kon worden geladen. In trouw aan het gegeven woord hielden zij stand, ook toen de jonge onderne-

ming door een felle tegenwerking dreigde te worden verpletterd. Doch de saamhorigheid der Rochdaler wevers doorstond glansrijk elke tegenstand. Er rustte zegen op hun daad: de coöperatie breidde zich aldoor uit, en reeds na enige jaren was zij een bloeiende onderneming geworden, die overal ter wereld haar bewonderaars telde en die ook elders navolging vond.

In Friesland was het Jhr. Engelen die in zijn studie, verschenen in 1874, het streven van de Rochdaler pioniers ten onzent bekendmaakte en er zijn lezers op wees, dat de consumptieve coöperatie van de wevers van Rochdale één van de grootste coöperaties in Europa was geworden. Hij prees deze vorm van consumptieve coöperatie aan, daar zij haar deelnemers in het bijzonder leerde om voor het algemeen welzijn werkzaam te zijn en zich onder één leiding te stellen. Zij, de consumptieve coöperatie, zou - aldus Engelen -, haar deelnemers minder «gedrukt» maken en hen ook geestelijk opheffen. (LC.1874-02-08)

Rochdale - de arme katoenwevers van Rochdale -, het was een begrip geworden! Deze machtelozen en uitgeworpenen van het jaar 1844 hadden zich door middel van hun coöperatie geleidelijk zo sterk gemaakt, dat zij in 1851 hun eigen korenmolen konden bouwen en in 1855 hun eigen katoenspinnerij konden stichten - zo sterk en economisch machtig, dat zij in 1863 een bouwvereniging met een kapitaal van zes ton bezaten mitsgaders een verenigingsgebouw, met een leeszaal en een bibliotheek, een schouwburg en een badhuis; en dat alles was hun eigen onbezwaard bezit!... En de arme schoenmakers van Schulze-Delitzsch, die zich in 1848 op dezelfde wijze hadden verenigd en sedertdien hun grondstoffen gemeenschappelijk inkochten - hun coöperatie zou men later het begin van de Duitse «Genossenschaften» noemen -, geleeke hun welslagen en succes toch niet precies op dat van hun verre makers in de Engelse fabrieksstad?

Geruchten komen en verwaaien. Zij zijn nog geen zaden, die in toebereide grond vallen en wortel schieten. Wegwijzers, die in nevelen gehuld zijn, worden

**[048]** niet of nauwelijks opgemerkt. Trouwens, Friesland zocht een eigen weg. Daartoe moest het eerst rijpen. Rijpen om hem te zoeken en te vinden, en vervolgens te begaan.

Een andere wegwijzer wees naar het Noordoosten. Daarheen vertrok een eenzame reiziger. Hij reisde naar Denemarken in 1885, het jaar van de agrarische nood, dat in de herinnering van de Friese boeren - en van de boeren van geheel Nederland -, zou voortleven als het allermoeilijkste jaar, dat men sinds de neergang was doorgeworsteld. In de buurtschap waar hij woonde, had hij een boerin in tranen zien uitbarsten, toen haar man met de tijding thuiskwam, dat hem slechts achttien guldens voor een vat boter van tachtig pond waren uitbetaald. Vernederend was dat bericht voor haar, voor hen allen; want op geen boerderij in Friesland werd beter boter bereid dan dáár. En uit's mans eigen mond vernam hij het trieste verhaal, dat hij zijn gouden horloge had moeten ruilen voor... een wagenvol mest. De tijden waren slecht! - men kon zich nauwelijks voorstellen hoe zij nog slechter zouden kunnen zijn.



De reiziger naar het Noorden was Jouke Swart, een boer uit het gehucht Klooster-Anjum. Hij had zijn boerderij en zijn gezin verlaten voor - ja, waarvoor eigenlijk? -, zo vroegen sommigen zich met verbazing af. Zij kenden hem als een rustige man, een uitstekende boer en een zorgzaam huisvader. In de kring van boeren waardeerde men hem als een man met een helder oordeel, wiens woord gezag had. In gezelschap hoorde men hem soms een ingewikkeld vraagstuk, of een abstract begrip, zodanig vereenvoudigen en onder woorden brengen, dat de zaak opeens glashelder voor aller ogen stond. Jouke Swart was een singulier persoon! Op lange winteravonden kon hij urenlang zitten te houtsnijden; charmante kistjes kwamen uit zijn handen, ware kunststukjes waarvan de zijanten en het deksel versierd waren met kunstig gesneden dieren en figuren. Met het fraai bewerkte naaikistje, waarmee hij, voordat hij haar trouwde, het meisje zijner keuze verblijdde, moet hij een aanval op haar hart hebben gedaan, die toen reeds - althans daar houden wij het op -, hem van haar jawoord zal hebben verzekerd.

Jouke Swart was een geboren *nifelder*, zo iemand, die het geduld voor langdurige knutselarbeid kon opbrengen en over kunstvaardigheid beschikte; hij vond behagen in mooie dingen en kende geen opwindender bezigheid dan om een mechanische constructie in verkleinde vorm na te maken. Wanneer hij niet zat te houtsnijden, dan was hij bezig met het knopen van een paarde-dek; óf hij schreef aan zijn dagboek, dat hij trouw bijhield. Kwam zijn broer Harich uit het naburige Berlikum op bezoek, dan gingen zij samen aan het knutselen, waarin deze het nog verder had gebracht dan Jouke. Zelfs bouwde Harich, met behulp van zijn broer, een... piano, «die - zo schreef Harich in zijn dagboek - ook voltooid is geworden, doch dat veel moeite heeft gekost»... De twee gebroeders [049] vonden samen een wadmolen uit waarmee het graan gewand kon worden; en aan de watermolen knutselden zij net zo lang, tot zij er ook graan mee konden malen. De derde broer, Willem, bezat dezelfde gave in geen minder mate; hij construeerde o.a. een zonnewijzer en leefde zich zodanig in de natuurkundige verschijnselen in, dat het niet verwonderlijk kon heten, dat hij de eerste meteorologische waarnemer voor het K.N.M.I. te De Bildt in Friesland werd. *Aparte minsken* - zei men in de streek van de drie gebroeders Swart.

Het eigenaardige, het vreemde in Jouke Swart was, dat hij soms iets deed, dat de mensen verbaasde omdat zij er geen verklaring voor wisten. Dat hij alleen op reis was gegaan, helemaal alleen - wat had de merkwaardige man zich nu weer in zijn hoofd gehaald? Te Berlikum woonde een snuggere man, die veel in geschiedenisboeken had gelezen. Deze had glimlachend opgemerkt, dat Klooster-Anjum wel meer zonderlinge lieden had opgeleverd: Schelte Lauta bijvoorbeeld, monnik van het voormalige klooster Anjum, die in het jaar 1416 naar Constanza was gereisd, waar het concilie bijeen was. Hij had van de hoge kerkvergadering gedaan gekregen, dat men hem ontsloeg van de gelofte van kuisheid, ten eerste, omdat zijn broeders waren overleden zonder kinderen te hebben nagelaten, en hij, Schelte, de stamnaam Lauta zo mogelijk in stand wenste te houden; ten tweede, dat het zijn vader zou worden vergund, dat deze zijn huisvrouw verliet. Dat alles was Schelte Lauta bij bul van 14 februari 1416 toegestaan, waarna hij naar zijn land was afgereisd. Thuisgekomen trad hij in het huwelijk met Tieth Bolesma uit Stiens,

in welke echt hij een zoon, van naam Gerben, won. Het nageslacht van Schelte zou veertien generaties overbruggen; de laatste Lauta werd in 1817 geboren, en nog in die eeuw stierf het roemrucht geslacht uit...

Boer Swart was met stille trom vertrokken. Niet met een ander, noch met een commissie; hij reisde alleen. Zijn vrouw en een paar vrienden wisten er van. Men mag aannemen, dat zijn naasten niet de noodzaak van die reis hebben ingezien. Maar zij stelden vertrouwen in hem; zij zullen misschien iets hebben gevoeld van het genie in deze man, dat uitging om aspiraties, die tot die tijd in de boerenstand zwevend waren gebleven, te verwezenlijken.

Wekenlang zwierf hij door Denemarken - wat hij er deed en wat hij er zag, is onbekend gebleven; maar dat hij in het land der meester-zuivelbereiders school had gegaan, nieuwe dingen in zich opnam en verwerkte tot eigen ideeën, daarvan zou naderhand heel Klooster-Anjum, Berlikum incluis, ja, geheel Friesland overtuigd raken. Zo gebiologeerd door de fabriekmatige zuivelbereiding kwam Jouke Swart uit Denemarken terug, dat hij niet rustte, al eer hij een maquette van een Deense boterfabriek, volledig met stoommachine en centrifuges, gereed had: een complete miniatuur-fabriek, die hij of zijn broer Harich in werking bracht, telkens wanneer nieuwsgierige kijkers waren komen opdagen, lieden die niet in «het wonder» wilden geloven, maar die door de pionier van Klooster-Anjum tot dat «geloof» werden bekeerd.

De kunstnijveraars van vroeger was bouwer van een miniatuur-zuivelfabriek **[050]** geworden! Straks zou hij uit zijn schetsen en gedachtenbeelden een echte reconstrueren, waar zuivel kon worden gemaakt; en hij zou de fabriek elders herbouwen, groter, doelmatiger, mooier. Het zou een voorbeeldbedrijf zijn, dat steeds beter aan de opzet, aan de praktische zin van de meester-zuivelbereiders moest beantwoorden. Zuivelfabrieken bouwen en beheren - het werd meer dan een hobby, het werd de droom van zijn leven.<sup>41</sup>

In het begin der jaren tachtig, enkele jaren nadat de commissie-Pasma een reis naar Denemarken had gemaakt, was de Deense zuivelbewerking een nieuwe weg ingeslagen. De uitvinding van de centrifuge deed de mogelijkheid aan de hand, de traditionele wijze van zuivelbereiding te doorbreken met een nieuwe vorm, die door eenvoudige Jutlandse boeren was uitgedacht: een organisatorische opzet die in enkele jaren tijds de Deense boerenstand zou overnemen.

De nieuwe situatie was in 1882 ontstaan. Daarvóór werd de zuivelbereiding hoofdzakelijk op de grote boerderijen, de Herregaards, uitgeoefend. Hier en daar op het platteland had een ondernemende boer een kleine schuur naast zijn boerderij gebouwd, waar hij de fabriekmatige zuivelbereiding in praktijk bracht. Deze fabriekjes waren vennootschappelijk van opzet; zij waren gewoonlijk in eigendom en beheer van één persoon, namelijk de ondernemende boer, die de melk kocht van zijn buuren, voor de levering waarvan dezen zich

---

<sup>41</sup> Enkele specimina van Jouke Swarts kunstvaardigheid troffen wij aan ten huize van zijn kleindochter, Mevrouw Van der Meer-Swart, onder Oudebildtzijl. Op een boerderij te Klooster-Anjum worden enkele door Swart geknoopte paardedekens bewaard.

contractueel hadden verbonden. Deze vennootschappen waren zogenaamde koopfabriekjes; de grondstof werd betaald, maar de leveranciers hadden geen zeggenschap in de wijze waarop het bedrijf werd beheerd, noch genoten zij enig voorrecht anderszins. Dan kende men in Denemarken nog een andere figuur: dat waren de (sporadisch voorkomende) boerenfabriekjes, in eigendom bij een aantal boeren, die gezamenlijk een zuivelbereider aanstelden en, na aftrek van de kosten, de winst onderling verdeelden.<sup>42</sup>

Toen kwam het nieuwe; door niemand voorzien, door niemand verwacht. Het was in de winter van 1881 op '82, dat een rondreizende jongeman in de herberg van het dorp Olgod in West-Jutland zijn intrek nam en van daaruit naar de boeren van dorp en omgeving een boodschap zond, die een uitnodiging inhield.<sup>43</sup> Deze jongeman heette Vilhelm Smidt; hij had de opleiding van zuivelassistent gevolgd en was naar Olgod gekomen om, aan de hand van een demonstratie in de doorreed van de herberg, aan de boeren en hun vrouwen voorlichting te geven inzake de boterbereiding. Smidt kreeg van een boer uit het dorp een karn te leen, die 50 kg melk kon bevatten. Op het vastgestelde tijdstip bevonden zich vrij veel mensen in de doorreed, boeren en boerinnen, die deels uit belangstelling, deels uit nieuwsgierigheid waren gekomen. Zij allen zagen aandachtig toe, toen Smidt met de demonstratie een aanvang maakte. Toen hij daarmee gereed was, had hij ieders respect gewonnen: de vreemdeling verstond de kunst van het botermaken, daarvan waren allen overtuigd. Terwijl hij sprak, **[051]** hingen de aanwezigen aan zijn lippen. Hij maakte de bezoekers duidelijk, dat het veel voordeliger zou zijn om de boterbereiding gezamenlijk uit te oefenen, en wel door een vereniging op te richten, met het doel: ten eerste, een vakman aan te stellen, die op de bedrijven voorlichting in het karnen kon geven; ten tweede, de gekarnde boter te vervoeren naar een centraal gelegen plaats en ze daar direct te wegen; ten derde, de verzamelde partijen boter te kneden in 'n kneedmachine; ten vierde, de opnieuw geknede boter in vaten te doen en te verzenden. Indien men - aldus de jongeman -, op een zodanige manier te werk ging, zou men een belangrijk voordeel behalen: een uniform produkt, verkregen door een betere en gelijkmatige behandeling.

Deze gebeurtenis werd aanleiding tot het houden van een vergadering in de school. Bijna alle grote en kleine boeren van Olgod en omstreken waren aanwezig. Na langdurige besprekingen werden de aanwezigen het er over eens, dat men de melk van de bedrijven moest samenbrengen in een fabriek, die coöperatief diende te worden opgezet en beheerd: ieder lid der coöperatie zou in de opbrengst van de productie, evenzeer in de winst delen. Een grote moeilijkheid ontstond, toen een spreker namens 'n aantal aanwezigen en zichzelf verklaarde, dat zij niet wilden meedoen aan de stichting van een fabriek, maar wel genegen waren hun melk aan de nieuwe fabriek te verkopen.

Op het punt dat de besprekingen dreigden te verstrikken tot een knoop, greep de jonge Stilling-Andersen, die enige tijd in een centrifugefabriek had gewerkt, in, en deed een reddende gedachte aan de hand. Hij bood aan, per-

---

<sup>42</sup> Zie Einar O. Petersen: Danish Dairying, Copenhagen, 1956, blz. 27.

<sup>43</sup> Zie Henning Ravnholt: The Danish Coöperative movement, Copenhagen, 1950, blz. 42

soonlijk de melk te kopen van de boeren die bezwaar maakten om als aandeelhouder medewerking te verlenen; zelf zou hij, Stilling-Andersen, als aandeelhouder tot de vereniging toetreden en in deze kwaliteit de gekochte melk inbrengen. Dat voorstel kreeg aller instemming. Toen stond niets meer de oprichting van de vereniging in de weg. Een golf van enthousiasme voer door de bijeenkomst; men was opgelucht, men was verheugd over het nieuwe, waarin 'allen zouden delen. Jaren later zou StillingAndersen van dat geestdriftige samenzijn in de school van Olgod getuigen: «Grote en kleine boeren namen elkaar in figuurlijken zin onder de arm, om elkander in massa op te heffen».

Spoedig daarna, in maart **1882**, werd de eigenlijke oprichtingsvergadering gehouden ten huize van Niels Kristensen te Hjedding. Alle aanwezigen traden als lid-aandeelhouder tot de vereniging toe. Daarmee was het vastgestelde aantal koeien, namelijk 400, bereikt. Stilling-Andersen werd benoemd als zuivelbewerker-beheerder op een jaarwedde van 500 kronen, plus vrije kost en inwoning. Dezelfde avond ontving hij de opdracht, en tevens de volmacht om namens de vereniging op te treden en te handelen, ten spoedigste naar Kopenhagen te vertrekken en er de benodigde machines te bestellen. Nadat besloten was een geldlening groot 6000 kronen ten laste van de vereniging te sluiten, ging men uiteen met de bezielende gedachte, dat men de zuivelbereiding in dorp en wijde omgeving nieuwe ontwikkelingsmogelijkheden had verschaft.

Twee hunner bleven **[052]** op de boerderij achter. Het waren Niels Hansen Uhd en J. H. M. F. StillingAndersen, die tezamen met Niels Kristensen<sup>44</sup> zich neerzetten om concept-statuten te ontwerpen, een arbeid, waarmee zij eerst de volgende morgen om vijf uur gereed kwamen.

Op 10 juni ontving de «Hjedding Andelsmejeri» de eerste melk. Er was in tempo - met een voortvarendheid, een praktische en ideële zaak waardig! - gewerkt. Reeds in de eerste maanden waren de blijken daar, dat men zich niet had vergist met aan te nemen, dat men door middel van de fabriekmatige bereiding een veel hoger prijs voor de produkten kon maken. De aandeelhouders hadden alle reden zich over de goede gang van zaken te verheugen. Van Hjedding uit liep de mare door het land, dat door de gezamenlijke inspanning van de boeren iets was bereikt, dat voor de gehele boerenstand van grote betekenis zou kunnen worden.

---

<sup>44</sup> In gesprek met de heer Jörgen Kristensen, de zoon van Niels Kristensen, oprichter van de eerste Deense coöperatieve zuivelfabriek te Hjedding, en diens vrouw op de ouderlijke boerderij aldaar, vertelde deze ons, dat zijn vader boer en smid was; zijn specialiteit was het vervaardigen van zeisen. Na de lagere school had Niels de volkshogeschool bezocht. Zijn vrouw was ook te Hjedding geboren; zij en Niels hadden een zoon (Jörgen) en een dochter. Bij het bouwen van de fabriek in 1882 was zijn vader de monteurs behulpzaam geweest bij de opstelling en de montering van de machines. Niels Kristensen was de eerste voorzitter van de coöperatieve zuivelfabriek (1882-1884); later had hij nog eens deze functie bekleed (1886-1888). Niels Hansen Uhd was de derde voorzitter (1885-1886). Later heeft de vereniging in het dorp Olgod een nieuwe fabriek gebouwd, die voortbestaat onder de naam «Andelsmejeriet'Hjedding'». De oude fabriek - gelegen midden in het veld, op enige afstand van Olgod -, is thans als zuivelmuseum ingericht. Het zuivelmuseum te Hjedding trekt veel bezoekers, ook uit het verre buitenland.

Een half jaar na de oprichting van de eerste coöperatieve zuivelfabriek kwamen geïnteresseerden uit heel Jutland, spoedig ook van Funen en Seeland, naar Hjedding om zich van de nieuwe manier van zuivelbereiding, en de praktische resultaten er van, op de hoogte te stellen. Het volgend jaar werden in Jutland drie coöperatieve zuivelfabrieken, naar het voorbeeld van Hjedding, opgericht.

De coöperatieve beweging breidde zich dermate uit, dat in 1885 - het jaar waarin Jouke Swart van Klooster-Anjum door Denemarken trok -, reeds enkele honderden coöperatieve zuivelfabrieken waren opgericht, geïnspireerd door het voorbeeld van Hjedding, gewoonlijk ook met trouwe copiëring van de Hjeddingse statuten.<sup>45</sup> De beeldspraak waarvan een Deense spreker zich ter gelegenheid van de oprichting der zoveelste zuivelfabriek bediende: «Er is aan de Westkust van Jutland een golf verzezen, die zich niet laat tegenhouden voordat zij heel Denemarken heeft overspoeld», bleek geheel in overeenstemming met de werkelijkheid te zijn.<sup>46</sup>

Of Jouke Swart, reizende door Denemarken, de wegwijzer naar Hjedding is gevolgd, en of het feit van de snelle ontwikkeling der coöperatieve beweging indruk op hem heeft gemaakt, daarvan valt niets te zeggen. Toch blijft het opmerkelijk, dat hij, die begon met de oprichting van een kleine fabriek op vennootschappelijke grondslag, waarin stellig ook een coöperatief element stak, en die later overging tot de stichting van een grote zuivelfabriek op particuliere basis, telkens weer het bewijs zou leveren - zulks zal in de volgende hoofdstukken blijken -, dat hij het coöperatieve streven in Friesland welgezind was niet alleen, maar het metterdaad steunde, wanneer men van coöperatieve zijde een beroep op hem had gedaan.

---

<sup>45</sup> In 1888 zou dit aantal tot ongeveer duizend stijgen. Tegenwoordig (1959) zijn er in Denemarken pl.m. 1300 coöperatieve en 140 particuliere zuivelfabrieken.

<sup>46</sup> Andelsmejeriet «Hjedding», 1882-10 juni-1957, Andelsbogtrykkeriet i Odense.



## PROCES VAN BERAAD EN DOORZETTING

Zes jaren van maatschappelijke neergang hadden de bevolking van Friesland een loden last te dragen gegeven; een last die het zwaarst drukte op het boerenvolk. In de periode 1879-1884 liep het de boerenstand in alles tegen: zijn vastigheden - landerijen, boerderijen enz. -, werden getroffen door een waardevermindering tot op een zeer laag en zwevend niveau; de produkten van landbouw en veeteelt, de waarden in de veestapel belegd, waren aan een meedogenloze prijszetting onderhevig, die funest was voor allen die met moeiten en zorgen door het boerenjaar waren geworsteld. Een onder zware hypotheekschulden en andere lasten zwoegende boerenstand, een tot armoede en nood vervallen arbeidersklasse en een klem geraakte middenstand die voor zijn bestaan vocht, waren het droeve resultaat van het economische spel der zes magere jaren.

Toen kwam het zevende jaar, dat de zes voorafgaande jaren zou overschaduwen: 1885, het jaar waarvan nog de kindskinderen van hen die het beleefden, zouden gewagen als het noodlottigste jaar van de sombere reeks. De arbeiders, voor zover zij niet in de emigratie vluchtten, liepen te hoop voor de armenkamers der diaconieën. Ontevredenen en teleurgestelden van alle klassen der bevolking geraakten in de maalstroom van de beweging voor het algemeen kiesrecht, waarin de Friese Volkspartij aan de spits schreed. In alle kringen der bevolking deed de malaise haar wurgende greep gevoelen.

Zelfs het Natuurkundig Gezelschap te Sint Anna Parochie, welks leden, als oprechte Newtonvereerders, de physica bestudeerden - en stellig niet zonder succes, want één hunner had een locomobiel, een ander lid een bliksemafleider, een derde een stoomfontein en een telefoon, een vierde een stoommachine, een brandspuit, ja zelfs een telegrafisch toestel uitgevonden! - werd door de agrarische crisis buiten de gestuurde koers gebracht. In 1880 had het Gezelschap de Economie ontdekt en sedertdien bestudeerden de leden vóór alles de klemmende vragen des tijds: de emigratie, de gemeentebelastingen, de schoolspaarbanken, de coöperatie, het socialisme - kort gezegd: «het oude physica was veranderd in een cursus van sociologie».<sup>47</sup>

De maatschappelijke neergang-op-lange-termijn kweekte in de bevolking een daaraan beantwoordende mentaliteit, waarvan pessimisme en onverschilligheid de grondtonen waren. Th. van Welderen Rengers zou later deze mentaliteit treffend definiëren als een toestand van gehele krachteloosheid. In een zijner studies<sup>48</sup> toonde hij aan, dat Friesland destijds alles op de kaart van landbouw en veeteelt had gezet; toen die hoofdbron was verstopt, kon uit geen enkele andere [054] bron de welvaart worden gevoed, met als onvermijdelijk gevolg achteruitgang en economische ontreddeering.

Mannen met verantwoordelijkheidsgevoel als Pasma en Konijnenburg liet de toestand niet met rust. Als lid van de jury van de internationale landbouw-

<sup>47</sup> Dr. G. A. Wumkes, in: De Vrije Fries 1924, blz. 390.

<sup>48</sup> Zie Th. M. Th. van Welderen Rengers.

tentoonstelling te Amsterdam (1884) had Pasma tot zijn teleurstelling moeten erkennen, dat de kwaliteit van de Friese boter nog even onbevredigend was als ooit. De jury liet aan sommige inzenders haar ongenoegen blijken en ried hun «voortaan maar liever aan geen enkele tentoonstelling deel te nemen». <sup>49</sup> In het rapport over de ingezonden partijen boter, dat Pasma aan het hoofdbestuur van de Friese Maatschappij uitbracht, sprak hij als zijn mening uit, dat de kleur van de boter ánders moest worden: bij de beoordeling der vaatjes boter te Amsterdam toch bleek de boter alle tinten te hebben «van snikwit tot hoogrood». Dat was één der factoren, die er schuld aan droeg, dat de Deense boter meer gezocht was en beter betaald werd op de Brewers Quay te Londen, dan de Friese!

In de jaren, verstreken na zijn Deense reis, huldigde Pasma nog dezelfde mening ten aanzien van de weg die ter verbetering van het euvel moest worden ingeslagen. In zijn jury-rapport verdedigde hij zijn oud standpunt, dat «van genezing en verbetering langs den ouden gewonen weg geen sprake mag zijn». En hij vervolgde: «Alleen door de aangewezen middelen - de kneedmachine, het maatglas en de thermometer -, zullen die gebreken in Frieslands zuivel voorkomen en behoed, althans veel verminderd kunnen worden. Help daartoe die helpen kan». In het besef zijner verantwoordelijkheid liet hij zijn oproep om hulp op indrukwekkende wijze uitklinken: «Hiermede Mijne Heren! wens ik aan Uwe uitnoodiging en aan mijne roeping en verpligting tegenover onze maatschappij en de hoofdbron van volksbestaan in dit gewest - de Landbouw -, te hebben voldaan».

Dat Pasma's rapport naar de smaak van de hoofdbestuursleden uitviel, bleek uit de uitspraak van die zijde: «Het rapport der commissie, die door ons H.B. is afgevaardigd om van den toestand in Denemarken en Zweden kennis te nemen, heeft ons den weg gewezen, dien wij verder moeten inslaan. Door het bezoek van den heer Gäbel (de instructeur-wandelleraar uit Sleeswijk) zijn wij in de overtuiging versterkt, dat in Friesland nog vele misbruiken bestaan. Laten we dus ook ons in dit opzicht met de ervaring van anderen gemeenzaam maken; laten wij met opmerkzaamheid beschouwen de *betere werktuigen* en datgene aanschaffen wat tot verbetering van onze zuivel leiden kan.»

«Van snikwit tot hoogdrood» - «een' octaaf op de zangboom gelijk» -, dergelijke cynisch gekleurde kwalificaties moest men zich van gezaghebbende zijde laten welgevallen: een vernederend oordeel over het voornaamste produkt van onze export! Vernederend toch was het voor het boerengevoel, dat uit «dat witte, doorschijnende vocht, van een rund getrokken, waarin het smakelijkste en edelste vet verborgen is van Gods schoone, wijde aarde» een produkt werd vervaardigd - wie zegt daar: verknoeid? - een produkt, dat veroordeeld was vanwege [055] het kwartet van ondeugdelijkheden: vochtigheid, bontheid, harigheid en *fiskichheit*. Zelfs had Gäbel nog een vijfde gebrek ontdekt: «Rondom waar ik in Friesland op de zware klei kom, vind ik in de boter een *olieachtige smaak*, dien wij in Denemarken daarin niet vinden, 't geen ik moet toeschrijven aan den grondaaard en daardoor een gebrek zal zijn voor

---

<sup>49</sup> Nieuwe Rotterdamsche Crt. 5 sept. 1884.

de Friezen, om zulke goede boter te maken als in Denemarken wordt gemaakt». <sup>50</sup>

De blijken van disqualificatie van 't hoofdprodukt deden zich steeds opnieuw voor. In 1880 was uit Java de klacht vernomen, dat de boter uit het moederland in kwaliteit moest achterstaan bij die welke men er uit Denemarken en zelfs bij die welke men uit Hamburg ontving. Ter vergadering van de Friese Maatschappij in 1885 vertelde de heer Boeke, dat hij een paar maanden geleden bezoek had gehad van iemand uit Ned. Oost-Indië, die hem had gezegd: «Als men honderd vaatjes boter uit Denemarken ontvangt, dan zijn ze alle goed; doch krijgt men 100 vaatjes uit Nederland, dan mag men tevreden zijn als er.... 40 van goed zijn; de overige verschillen alle van kleur». Zulks - aldus de spreker -, is niet te voorkomen zolang iedere boer zelf de boter bereidt.

Wat de Friese boer uiteindelijk van de depreciatie van zijn produkt te merken kwam, kan men navoelen uit het ons overgeleverd bericht uit Tzum, dat, toen een boer aldaar de zijnen het treurige nieuws bracht, dat hun boter per vat van tachtig pond 22 gulden had opgebracht en hem voor een *skippoun tsjius* <sup>51</sup> 11 gulden was uitbetaald, er een «totale verslagenheid» in het gezin heerste. Woedend gegrom steeg uit de boerenstand op jegens het blinde lot, dat heel het agrarische gezwoeg in zijn wurgende greep had: Mercurius, de god van de koophandel, die de prijsbeweging zozeer in het nadeel der boeren hanteerde, bewees slag op slag dat hij óók de god der dieven was! een reputatie die hij trouwens reeds vanouds bezat...

Het boterprodukt was in discrediet geraakt. De gevaarlijkste tegenstander van de boeren zat in de hoek van de boterhandel, namelijk in de spelonk waar de praktijken der oneerlijke concurrentie werden bedreven. Eindelijk, in 1885, was het dan gekomen tot een soort van officieuze oorlogsverklaring, toen - op initiatief van de Hollandse Maatschappij van Landbouw -, de Nederlandse Vereniging tot bestrijding van knoeierijen in de boterhandel werd opgericht. Deze vereniging, in het voorlopig bestuur waarvan de Sneker boterkoper Hylke Halbertsma Friesland vertegenwoordigde, wendde zich tot de regering met het verzoek om wettelijke bepalingen, ter bescherming van de natuurboter tegen de unfaire concurrentie van de margarine, in het leven te roepen. Buiten de kring der boeren werd aldus een geducht front van tegenweer gevormd.

Voorvechter van de boerenbelangen die hij was, hadden deze activiteiten ook de volle aandacht van Dominicus van Konijnenburg. Toen het jongste beraad in de boezem van de Friese Maatschappij (al weer) een rapport - ditmaal over de **[056]** boterverkoop -, had opgeleverd, waarin werd geconcludeerd, dat «de boer, de producent, een te lijdelijke rol speelt en niemand heeft die voor hem zijne belangen behartigt of bepleit» en voorts werd aanbevolen «dat eenige boeren zich vereenigen moeten, om de boter aan de man te brengen», nam

<sup>50</sup> Aangehaald door K. N. Kuperus van Marssum in de algemene vergadering van de Friese Mij. van Landbouw op 7 aug. 1883 te Bolsward.

<sup>51</sup> Hoeveelheid kaas van 150 kg.

Konijnenburg een initiatief. Spoedig was er een vereniging opgericht, waarvan alleen boeren lid mochten zijn, die ook slechts hun eigen boterprodukt onder de verenigingsvlag konden aanbieden. Deze vlieger ging inderdaad op, doch bleef niet lang in de lucht; spoedig zou hij dalen en tot een roemloos einde komen. Neen, langs die weg zou de «genezing en verbetering», waarvan mannen als Pasma en Konijnenburg dr Domden, niet worden verkregen. Langs welke weg dan wel?

Nog op andere wijze trachtte Konijnenburg iets te bereiken. Hij en Mr. W. Kolff, in hun kwaliteiten van voorzitter en secretaris der eerste afdeling van de Friese Mij. van Landbouw, trachtten in 1885 geldmiddelen te verzamelen teneinde een commissie te kunnen uitzenden naar Holstein, Mecklenburg en zo mogelijk naar Denemarken, om de praktijk der zuivelbereiding en de stand van het zuivelonderwijs aldaar te bestuderen; voorts om na te gaan, of de centrifuge, door paardekracht gedreven, ook «voor ons bedrijf bruikbaar is, en zoo niet, of dan alleen van de fabriekmatige bereiding, door samenbrenging der melk en verwerking voor gemeenschappelijke rekening, verbetering is te verwachten». Doch er kwam te weinig geld binnen, weshalve van de uitzending van een commissie moest worden afgezien.

Twee C's - twee moderne zaken: de Centrifuge en de Coöperatie intrigeerden een man als Konijnenburg. Hij had zich voor het principe der samenwerking uitgesproken. «De overtuiging, dat door samenwerking is tot stand te brengen, wat elk individu op zichzelf niet vermag, is vrij algemeen, maar de toepassing op landbouwgebied toch nog zeldzaam», had hij in 1882 verklaard.<sup>52</sup> Bepaalde vormen van samenwerking bestonden reeds. Zo hadden de boeren van Gaasterland in 1846 een Onderling Veefonds opgericht: een vorm van samengaan, die navolging had gevonden: in 1858 kende men in de provincie reeds 38 dergelijke veeverzekeringen (die als prae-coöperatieve instellingen kunnen worden beschouwd).

Coöperatie op een bredere grondslag, dát scheen Konijnenburg een lokkend perspectief! Evenwel drie jaar later, in 1885, moest hij erkennen, dat het pachtstelsel een «onoverkomelijk bezwaar voor het oprichten van coöperaties» was.

Dus geen Coöperatie? Maar de Centrifuge wel? In het blad van de Friese Maatschappij las hij een bekende naam. «Mededeelingen en Berigten» van 15 mei 1885 meldde: «Op de plaats van den heer J. K. van der Wal te Witmarsum komt eerstdaags in werking een roomafscheider, door paardekracht gedreven, herkomstig uit de fabriek van Burmeister en Wahn. Blijkt het, dat dit werktuig, door paardekracht gedreven, ook voor onze toestanden bruikbaar is, dan zal de invoering een grooten ommekeer in de zuivelbereiding brengen».

(LC. 1885-06-15)

En de eerste afdeling die haar plan, om een excursie naar Holstein en Denemarken [057] te maken, had moeten opgeven, nam het besluit een reisje

---

<sup>52</sup> Archief Friese Mij. v. Landbouw, portefeuille 5, no. 4.

naar Witmarsum te subsidiëren en maakte het plan commissoriaal. Eerlang vertrok een drietal leden uit de hoofdstad naar het Westen der provincie, om de eerste centrifuge op een Friese boerderij in werking te zien en er over te rapporteren.

*(LC. 1885-09-30)*

De algemene vergadering van de Friese Mij. van Landbouw van dat jaar - op 11 augustus 1885 te Franeker gehouden -, stond in het teken der beide C's. Bij de behandeling van het vraagpunt: «Is de tijd niet daar, dat de landbouwers zich moeten vereenigen, om voor gezamenlijke rekening de melk te verwerken, om zodoende één qualiteit en één kleur te verkrijgen en bij gevolg hogere prijzen op de markt te bedingen?», werd meegedeeld, dat de heer J. van der Wal<sup>53</sup>, zoals velen bekend was, werkte met een centrifuge, door paardekracht gedreven. Van der Wal, aldus ging de mededeling verder, legde zich speciaal op het vak der zuivelbereiding toe; hij had kennis genomen van de boterfabrieken te Sneek, Bolsward en in Denemarken<sup>54</sup>, en het vorig jaar had hij een paar Denen bij zich aan huis gehad. In Denemarken, zo hadden dezen hem verteld, verenigen zich de kleine boeren die 18 á 20 koeien melken - de grote boeren, die 300 á 400 koeien houden, hebben zulks niet nodig -, om voor gemeenschappelijke rekening de melk te verwerken. (Waarschijnlijk kwam hier voor de eerste maal in de kring van Friese boeren de coöperatieve beweging, begonnen te Hjedding op Jutland, ter sprake).

Hierna stelde Konijnenburg de vraag: «Welk resultaat heeft Van der Wal met de centrifuge? Is de kwaliteit van de boter, met de centrifuge verkregen, beter?» Waarop de Witmarsumer boer, ter vergadering aanwezig, antwoordde: Ik kan de juiste verhouding niet meedelen. Het varieert te veel. Er moet eerst een jaar zijn verlopen. Spreker zei voorts, dat de boter, die met de centrifuge werd verkregen, de beste was. Tot dusver had sprekers boter steeds de hoogste marktprijs behaald.

In deze vergadering van voornamelijk boeren is de Kimswerder predikant F. Lieftinck een enigszins eigenaardige figuur. Het is een vechtersnatuur, deze plattelandsdominee; het type van een succesvol spreker, die de liberale politiek van de Harlinger Vredesbond uitdraagt naar dorpen en steden, tot in het verste gehucht en tot in de Tweede Kamer, en die op zijn spreekbeurten gewend is vechtenderhand met zijn opponenten af te rekenen. Deze dominee Lieftinck, een man van forse lichaamsbouw, beschikkend over een imponevend stemgeluid en een ontwikkelde sprekerstechniek: middelen waarmee hij soms overdonderen, ofschoon niet steeds overtuigen kon - toen hij eens op het Binnenhof het R.K. kamerlid Trafalino, een kleine tengere man, op de trap tegenkwam, beet hij zijn politieke tegenstander toe: «Ga m'uit de weg, of ik stop je in m'n zak, jij!», welke onheuse bejegening de hoogedelgestrengste kleine heer meesterlijk pareerde door op te merken: «Dan zou je méér ver-

<sup>53</sup> Abusievelijk vermeldt Spahr (dl. I, blz. 541) J. van der Wal als inleider van het betreffende vraagpunt.

<sup>54</sup> Dat Van der Wal van Witmarsum zijn kennis van Deense zuivelaangelegenheden in het land zelf zou hebben opgedaan, lijkt onwaarschijnlijk. Hij zal die kennis hebben verkregen uit de gesprekken met de beide Denen, die hem thuis bezochten.



stand in je zak hebben dan in je **[058]** hoofd!»<sup>55</sup> -, deze Ds. Lieftinck komt in verzet tegen het streven naar vooruitgang, dat in de vergadering tot uiting komt. Hij ziet de twee C's als spoken op zijn weg en wil ze met zijn indrukwekkend betoog weggagen. «Zal», aldus vangt hij aan, «zal centralisatie niet zeer nadelig werken?» Voortgaande legt hij de grond zijner bedenkingen bloot. Zou men de melk naar de... fabriek brengen? «De boer behoeft dan niet meer te denken; een veehouder is enkel veehouder en behoeft niet als de heer Van der Wal te lezen en te denken, hoe de zuivelbereiding dient te worden verbeterd. Hij brengt slechts zijn melk weg en laat verder roosje maar zorgen. Als men dat principe doorvoert, Mijne Heren, dan zal over 25 jaren de ontwikkeling niet zijn vooruitgegaan; want dan zal de geest niet worden opgewekt, maar deze zal verslappen».

Dat alles zegt de dominee.

Doch zijn woorden vielen in het luchtledige. De in dit milieu van vooruitstrevende, althans verontruste en naar verandering uitziende, boeren wonderlijk verdwaalde weleerwaarde heer kon de geesten niet naar zijn standpunt ombuigen, wijl ze reeds waren opgewekt en, in stede van verslapt te zijn, uitermate waren gesterkt - zoals nader zou blijken.

Dit was het resultaat van de vergadering te Franeker: Er zal een vraagpunt naar de afdelingen worden gezonden, met de volgende toelichting: «De vergadering, overtuigd dat het in het belang en een pligt is der grondbezitters in dezen mede te werken, spreekt de wensch uit, dat het eenige landbouwers door die hulp zal gelukken zich onderling te verstaan over de oprichting van eenige inrichting voor zuivelbereiding, waar hunne melk naar gemeenschappelijke rekening zal kunnen worden verwerkt».

Pionier Jogchum van der Wal heeft wil van zijn centrifuge, want de ene excursie na de andere meldt zich op zijn boerderij. Op sommige dagen loopt de schuur vol met excursisten, leden van commissies en andere nieuwsgierigen, die gretig luisteren naar de uiteenzettingen van de 27-jarige boer en zijn 24-jarige vrouw, en de bijzonderheden ijverig in hun opschrijfboekjes noteren. Hier is dan het nieuwe! het miraculeuze ding, de centrifuge, die met een ongelofelijke snelheid, n.l. 2200 omwentelingen per minuut, haar arbeid feilloos verricht!

---

<sup>55</sup> Deze bijzonderheden vernamen wij in 1957 van de toen 82-jarige (in 1958 te Epe overleden) Ds. J. L. Faber, oud-predikant van Jelsum, Schalsum, Marssum, Boxum en Zutphen, die zijn oudere collega Ds. Lieftinck heel goed had gekend. Van deze dominee Lieftinck weet de volksmond te vertellen, dat hij eens met zijn koets, waarvoor twee paarden waren gespannen, aankwam op een Fries kleidorp ten noorden van Franeker, (Menaldum? Sexbierum?) waar hij werd ontvangen door de kerkvoogd, die tevens burgemeester was. Bij de begroeting merkte de laatste schalks op: «Er is wel veel veranderd bij de tijd dat Jezus op een ezel Jeruzalem in reed». Waarop Ds. Lieftinck gevat antwoordde: «Ge hebt gelijk, broeder. Maar ezels zijn niet meer te krijgen, sedert men er plattelandsburgemeesters van gemaakt heeft!»... Dominee Lieftinck was, volgens het oordeel van zijn jongere collega, een individualist. Predikanten als Lieftinck wilden van een maatschappelijke taak van de kerk niet weten, redenen waarom zij afkerig waren van de moderne inrichting in de kerk, zoals de «Blijde Wereld-dominees» als Winkel, v. d. Hoeve, Bakker, Bruins en de latere sociaal-democratische predikanten v. d. Heide, Faber e.a. haar propageerden

«Omstreeks 4 uur des avonds van de 26ste september aldaar aangekomen zijnde, hadden we ruimschoots den tijd de machine in rust te beschouwen, dat een ietwat vreemde indruk maakte, en wel door de eenvoudigheid der centrifuge zelve» - rapporteerde de Sneker commissie. De inrichting is zeer doelmatig. «Een soort van vliegwiel, aan het karnrad van den karnmolen bevestigd, brengt door een snaar de geheele zaak in beweging. Er is weinig ruimte voor noodig, en één paard, heeft dit eens den gang, kan het zeer gemakkelijk doen, zoo zegt men, zelfs in vereeniging met den karnmolen», aldus de Leeuwarder commissie. «De knechten kwamen om 4.30 uur met de melk thuis, het paard werd direct voor [059] den karnmolen gespannen om met de ontroming te beginnen» (Sneek). In één uur tijds kon men een hoeveelheid van 200 liter melk verwerken. «De uitgeroomde melk werd nog warm aan de kalveren toegediend, terwijl de room werd afgekoeld en in een fust vergaderd. Zij werd nagenoeg zoet gekarnd. Van een hoeveelheid room, van 300 liter melk, verkregen zij p.m. 10 kg boter, steeds 1e kwaliteit, althans, zij kregen steeds 1e keur» (Leeuwarden). «De commissie meent in 't belang van den boterhandel de centrifuge te moeten aanbevelen, om dan meer eenheid van boter te verkrijgen» (Sneek).

Het centrifugale bedrijf van boer Van der Wal was zeer primitief van opzet; maar die eenvoudige opstelling in de karnhoek van de schuur scheen de oplossing aan de hand te doen van een brandende kwestie, een oplossing die de meeste boeren zo van ganser harte wensten: ook in haar moderne vorm moest de zuivelbereiding aan de boerderij verbonden blijven; dat was immers geheel in de lijn der traditie.

Het mag merkwaardig heten, dat twee in die tijd op de voorgrond tredende boeren, Jogchum van der Wal en Jouke Swart, onafhankelijk van elkaar en ongeveer tegelijkertijd - Swart zou een jaar later - 1886 - een centrifugaal bedrijf op zijn boerderij inrichten -, tot het inzicht kwamen, dat zij als boeren, dat wil zeggen als leveranciers en eigenaars van de grondstof, de zuivelbereiding in het stadium van overgang naar het eigenlijke zuivelhuis, zélf moesten blijven uitoefenen. Nog eens merkwaardig mag het heten, dat beide pioniers in 't zelfde jaar (1889) hun centrifugaal bedrijf (waarin ongetwijfeld een praecoöperatief element stak) beëindigden en elders - Van der Wal in de kom van Witmarsum, Swart buiten het dorp Berlikum -, een zuivelfabriek op speculatieve basis stichtten. (LC. 1889-02-05)

De Witmarsumer boer was de juiste man om een nieuwe gedachte, die met de praktijk in direct verband stond, onder de aandacht van de boeren te brengen en te verdedigen. Niet omdat hij geleerd was. Deze timmermanszoon had alleen maar op de banken van de lagere school gezeten. Dat wilde evenwel niet zeggen, dat hij op 12-jarige leeftijd de boeken voorgoed had opgeborgen. Integendeel. Hij las en studeerde veel; dorst naar kennis was de motor, die zijn geest in beweging en onder spanning bracht; maar dan zulke kennis, die voor de agrarische praktijk kon worden benut. Een intelligent en humaan man - als zodanig leerde men deze jonge boer kennen, thuis op zijn bedrijf, maar ook elders, daar waar men hem had uitgenodigd om over de op til zijnde veranderingen in de zuivelbereiding een lezing te komen houden. Hoewel nog jong, had zijn woord de kracht en de bekoring van een nieuwe bood-

schap. Trad hij voor een afdeling van de Friese Maatschappij als spreker op <sup>56</sup>, dan ving hij aan met te vertellen, wat hem en zijn zwager Egbertus Jans Westra, landbouwer te Kimsward, er toe had gebracht om op zijn, Van der Wals boerderij, met de centrifugale zuivelbereiding te beginnen.<sup>57</sup>

Als man die de knepen van het vak kende, besprak hij vervolgens de fouten, die de boerenboter aankleefden, waarvan hij een rist opsomde: dat zij ranzig

- spekkig - **[060]** vissig - vies - bont - zuur - te bleek - rood - of vlamig was, om dan zijn betoog te richten op de positieve beantwoording van twee belangrijke vragen: Waarom is het aan te bevelen, de melk voor gemeenschappelijke rekening te verwerken? Waarom moeten er gemeenschappelijke zuivelhuizen worden opgericht? De spreker pleitte voor het stichten van zuivelhuizen, omdat zij de boeren stoffelijk voordeel zouden brengen: men zou immers betere zuivel verkrijgen, terwijl de kosten van bereiding lager zouden zijn dan op de boerderij.

Doch dan was er ook nog een ander, een *zedelijk* voordeel... Opeens ging de spreker uit de horizontale lijn van zijn betoog verticaal omhoog en begon een daarheen opgetrokken thema van emotionele strekking te bespreken. Dat thema had met de stoffelijke kant minder, met de geestelijke zijde alles te maken. De spreker gewaagde van de *vrouw*, speciaal van de vrouw als *boerin*, de trouwe medewerkster in het bedrijf, de vervaardigster van het boterprodukt. Met ongewone aandacht volgde men het betoog van de spreker, als hij op boeiende wijze, en zo rechtuit mannelijk, sprak over de levensgezellin van de boer.

«Wat zou er op vele boerderijen een omkering plaats hebben, wanneer de gemeenschappelijke zuivelbereiding eenmaal bestond. Een omkering voor de vrouw, die, laten wij 't elkaar bekennen, op drukke zuivelboerderijen een *slavin* van haar beroep is; voortgesproten uit de alom verspreide *valse* mening: «De man yn 'e jister, de frou yn 'e kelder!» (De man in de melkbocht (melkplaats), de vrouw in de (melk)kelder.) Wij, mannen, het zwaarste eind van de balk!

«Zou, dunkt ge, de ontwikkeling van de vrouw niet bestendig vooruitgaan? Zou de opvoeding van de kinderen niet met meer zorg en toewijding geschieden dan thans, nu de *opvoedster* gebukt gaat onder de zorgen van haar beroep? En zou er voor de man geen *vrolijker* en *viendelijker* thuis bereid worden dan thans? En zou dat alles niet terugwerken op de maatschappij, op de samenleving? Is er ook verband te vinden tussen het *laat* en *dronken* van de weekmarkt thuiskomen en het maken van slechte boter? Kunnen deze vra-

<sup>56</sup> Bekend is de voordracht, door J. v. d. Wal gehouden voor de 12de afdeling der Friese Mij. op 28 december 1885, over het onderwerp: «Is het ook aan te bevelen de melk voor gezamenlijke rekening te verwerken?»

<sup>57</sup> Enige tijd later zou Westra op zijn erf, in een voor dat doel gebouwde bijschuur, de centrifugale zuivelbereiding gaan bedrijven.

gen niet met *neen* worden beantwoord, ziedaar dan een tweede aanleiding, een tweede reden om tot het oprichten van zuivelhuizen te besluiten.»<sup>58</sup>

Niet een man van rijpe leeftijd en veeljarige ervaring, maar een jongeman van 27 jaar, vader van twee kleine kinderen, verwoordde het algemeen gevoelen betreffende een intieme aangelegenheid, die nooit eerder, als een op gelding aanspraak makende factor, door iemand uit eigen kring met zo'n nadruk in het openbaar naar voren was gebracht. De bijval die hij kreeg - niet alleen in vergaderingen; zelfs in het rapport van de commissie der 9e afdeling (Gorredijk) werd met waardering herinnerd aan hetgeen Jogchum van der Wal «zoo meesterlijk heeft gezegd omtrent de verbetering van het lot der vrouw» -, zal ook de moed, de fierheid hebben gegolden waarmee hij, als lid van de boerengemeenschap, die van de boerin een praktische bijdrage in de economie van het bedrijf verwachtte, voor de vrijmaking van de boerenvrouw uit de kluisters, die het beroep van haar man haar had aangelegd, een pleitrede had gehouden.<sup>59</sup>

**[061]** Het beraad ging voort! Over een voor het boerenhart onverkwikkelijke zaak. Want 'als het «nieuwe», waarvan een groot gerucht door het land ging, tenslotte werkelijkheid werd, dan kwam zulks neer op een radicale ingreep in het bestaan van twintig á dertig duizend boerengezinnen in het Friese. Er ging dan meer met de melk weg dan de melk alleen! Dan werd de lijn der traditie afgeknapt - en dat de voorouders van 't thans levend geslacht zich bij 't horen van die bijlslag in hun graven zouden omkeren, daaraan moest men maar liever niet denken. Dan werden de schuren onttakeld; de oude, vertrouwde karnmolen, waarin generaties paarden in hun geblinddoekte gang de lemen vloer in het rond hadden uitgetreden, zou worden weggebroken; de melkkelder zou zonder de historische werktuigen en bijbehorende voorwerpen voortaan een ontzielde ruimte zijn. En wat er aan gelegenheid tot plichtsbetrachting en zelfvoldoening, aan gesprekstof en aan bedrijfspoezie met de melk het boerenhuis werd uitgedragen - wie zou in staat zijn te berekenen op welke derving van genoegelijkheden zulks de boerenstand in zijn geheel kwam te staan? Het boerenbedrijf zou zijn standaard van veelledige grootheid verliezen, en, van zijn eenheid beroofd, gedeeld en gehalveerd moeten voortbestaan. Zou het oudste bedrijf der mensheid, dat nijvere middenstuk van het door dichters in alle talen bezongen landelijk leven, ooit van die wond genezen?

En dat alles had dat kleine ding, dat had die vermaledijde centrifuge op haar geweten! Die ene C, die om de tweede riep! Centrifuge en Coöperatie - zuivelhuizen voor gemeenschappelijke rekening - waren dergelijke zaken nu op eens het ene en het alles in een land, waar tot nog toe de individuele vrijheid als een hoog goed had gegolden?

---

<sup>58</sup> In de algemene vergadering van die zomer te Franeker had de fabrikant Boeke, importeur van zuivelwerktuigen, gewezen op het «slavenleven» der Nederlandse boerinnen, in vergelijking met de Amerikaanse boerenvrouwen, die er voor pasten als een slavin aan de karn te staan, welke houding er dan ook zeer toe had meegewerkt, dat in Amerika de zuivelbereiding geheel fabriekmatig werd gedaan.

<sup>59</sup> Wij volgen hier het verslag in «Mededeelingen en Berigten».

Onder het boerenfolk heerste een stemming van misnoegen, die, in het bijzonder bij de ouderen, verstarde tot een houding van kille afwijzing en nors verzet.

Toch had men de bewijzen voor ogen, dat in het achtste jaar van gezonken prijzen het boerenbedrijf hard op weg was naar de ondergang. Temidden van malaise en depressie moest men bovendien nog de bittere teleurstelling - de hoeveelste was het al? - verwerken, dat uit Londen twee duizend vaten Friese boter als onverkoopbaar waren teruggekomen. Als deze Friese boeren in de krant lazen, dat op de wereldmarkt de Deense boter per eenheid *f* 66, die uit Normandië *f* 64, de Italiaanse *f* 59 en de Friese boter *f* 54 had opgebracht - het laagste cijfer van de reeks, als men de Amerikaanse boter met een opbrengst van *f* 53 buiten beschouwing liet -, dan wreven zij zich de ogen uit!

In de boezem van de Friese Maatschappij van Landbouw ging het beraad voort. Zij was de enige organisatie die van deze brandende kwestie een gewetenszaak maakte en wier stem, niet in het minst om deze houding, gezag in boerenkringen had. Het hoofdbestuur verwachtte van de afdelingen een antwoord op het gewichtige **[062]** vraagpunt: «Is het wenselijk, dat er gemeenschappelijke zuivelfabrieken worden opgericht?»

In de loop van het voorjaar van 1886 kwamen de antwoorden binnen. «De bouwhoek moet in dezen een afwachtende houding aannemen», luidde de conclusie van de 2de afdeling (Het Bildt). Enkele andere afdelingen bleken zich op eenzelfde standpunt te hebben geplaatst. De 11de afdeling (Sneek) wees met beslistheid de zuivelhuizen af. Volgens de Sneker beschouwingswijze was de voornaamste oorzaak van het feit, dat de Friese boter in discredit geraakte, gelegen in «de veelvuldige knoeierij door de handel gepleegd». Het streven om het erkende euvel te bestrijden door de oprichting van zuivelhuizen wraakte de afdeling Sneek als een «kunstmiddel», als een «geneesmiddel», dat «nog slechter» scheen te zijn dan de kwaal. Doch de 9e afdeling (Gorredijk) liet een positief geluid horen: «In onze verbeelding zien we dan ook talloze fabrieken of zuivelhuizen over Friesland verspreid, waar bijna alle melk geleverd wordt», berichtte de commissie van rapporteurs.

Dan deed ook Jouke Swart, als tweede, de stap. In «Mededeelingen en Berigten» van 15 juli 1886 kon men het volgende lezen:

«Dezer dagen is in Menaldumadeel eene zuivelfabriek, op kleine schaal ingericht, tot stand gekomen. Onder Klooster-Anjum bij Berlikum zijn, naar men verneemt, 3 eigenaren overeengekomen, het zuivel van hun vee voortaan gemeenschappelijk te verwerken, en hebben daartoe een gebouw gesticht van 11 bij 6 meter, alwaar door de centrifuge en Holsteinse karn met eene stoommachine van 3 paardekrachten zal worden geroemd en gekarnd.»

De boer-*nifelder* van Klooster-Anjum was, wat de paardekracht betrof, een schrede verder gegaan dan zijn Witmarsumer kollega Jogchum van der Wal: inplaats van één in natura, schafte hij zich drie mechanische aan, die hij niet met haver hoefde te voeren! Maar Swart was dan ook in Denemarken geweest....



Naar zijn mening moest men met het «nieuwe» in het klein beginnen. Enkele maanden nadat hij was gestart, plaatste hij in M. en B.<sup>60</sup> een bijdrage met de titel «Mijne ideeën over Boterfabrieken en Boterbereiding», waarin hij o.a. schreef: «Wat het stichten van grote fabrieken betreft, hiertegen zijn grote bezwaren in te brengen; het enige geschikte stelsel is het coöperatieve stelsel, door de melk voor gezamenlijke rekening te doen verwerken, doch het zal vooralsnog zeer moeilijk zijn hiertoe alle veehouders, in een kleine kring woonachtig, te bewegen, en toch is dit noodzakelijk, want wordt de uitgestrektheid te groot, dan komen er te veel transportkosten van het brengen der melk bij, en lijdt de melk door het vervoer».

In de, naar eigen ontwerp, bij de stookhut aangebouwde loods ontving hij tweemaal 's daags de melk van zijn compagnons Wiebe Jans Anema en Arjen Boukes Roorda, eigenerfde boeren te Klooster-Anjum. Urenlang waren de 33 jarige **[063]** boer en zijn 30-jarige vrouw Anna Osinga bezig om de witte plas van de drie bedrijven tot zuivel te verwerken: hij, als man die álle handgrepen kende, als constructeur èn machinist; zij, als bereidster van de boter, een kunst waarin deze boerin uitmuntte.

Het «nieuws» uit Stiens, waar de boeren gezamenlijk een vereniging hadden opgericht, «ten doel hebbend een coöperatieve zuivelfabriek met centrifugesysteem», bleef «nieuws»; het plan kwam (voorlopig) niet tot uitvoering.

Ergens elders in de provincie kwamen de boeren los van het beraad en vonden de kracht tot doorzetting naar een tot de verbeelding van heel agrarisch Nederland sprekende daad. In boerenkringen was «Warga» voortaan méér dan een naam; het was een begrip geworden: een aangelegenheid, waarover men jubelen, waar men zich tegen verklaren, of waarmee men «worstelen» zou.

---

<sup>60</sup> Zie «Mededeelingen en Berigten» van 15 november 1886.

## MANNEN VAN DE DAAD

De zeven magere koeien hadden de zeven vette koeien verzwolgen; de zeven spichtige, door de oostenwind verzengde aren hadden de zeven vette en volle aren verslonden: symbolische duiding van de overvloedige jaren, die zouden komen, en van de jaren van hongersnood die zouden volgen.<sup>61</sup> Zo was het geweest. Zo zou het ook nu weer gaan.

Doch daarna had de tijdkring waarbinnen zich de voorzegging voltrok, zich niet gesloten; de cyclus van de zeven magere jaren zette zich onverbidde-lijk in het achtste voort en gaf er zijn merk aan: moeilijk en triest, benard en uitzichtloos, gelijk de zeven voorafgaande jaren waren geweest.

De last van de slechte jaren drukte zwaar op de bevolking, toen in het achtste jaar nog geen enkele verbetering in de toestand merkbaar was en deze zich veeleer in nog ongunstiger zin ontwikkelde. De landbouw zat voorgoed in de verdrukking; de graanoogst en de veeteelt - de hefbomen der welvaart -, brachten het tot teleurstellende resultaten. In 1881 werd de oogst in Nederland geschat op een waarde van 210 miljoen gulden; in 1886 echter zou het totaalbedrag niet hoger komen dan 144 miljoen - een daling derhalve van 64 miljoen gulden.<sup>62</sup>

Tengevolge van tegenstrevende tijdsomstandigheden, die op schier alle levensterreinen hun ontkrachtende werking deden gevoelen, nam de sociaal-economische ontredde-ning ten plattelande ongekeerde vormen aan. De arbeidersstand werd ernstig door werkloosheid geteisterd; ontevreden geworden, grepen de arbeiders naar het middel van destaking. De boerenstand, het zware juk torsend, werd in het bijzonder gekweld door de te hoge pachten; en vele, vele agrariërs schrokken, wanneer zij lazen van faillissementen van notarissen, de geldschietters van de bevolking, in wier ondergang velen werden meegesleurd. De notaris van Warga vond het blijkbaar nodig om in de provinciale bladen de volgende annonce te plaatsen: «Notariaat-Warga. De ondergeteekende bericht, dat hij van zijne buitenlandsche reis weder op zijn standplaats is teruggekeerd. 27 Aug. 1883. De Notaris te Warga, U. Bottinga», op welke advertentie de Sprokkelaar in het Friesch Volksblad enig commentaar leverde, zich afvragend, wat het publiek er mee had te maken, dat een notaris een buitenlandse reis had gemaakt. Aangezien echter het woord «teruggekeerd» met vette letters stond gedrukt, hetgeen wilde zeggen dat daarop vooral moest worden gelet, zei de Sprokkelaar te begrijpen, dat na alles wat men in de laatste tijd van sommige notarissen hoorde, er wel degelijk een goede reden kon zijn, om aan het publiek te doen weten, dat [065] een notaris van een buitenlandse reis was teruggekeerd. «En zoo heeft notaris Bottinga er zeker ook over gedacht», besloot de Sprokkelaar zijn lichtelijk ironisch gekleurde opmerking.

<sup>61</sup> Toespeling op Jozefs droomuitlegging, zie Genesis, hoofdstuk 41

<sup>62</sup> De Nederlandsche Landbouw 1813-1913, blz. 27.

Niettegenstaande de verarming en versobering over de gehele linie, was de toestand van de huurboeren, wier landheren met de nood van hun pachters bekend waren - landheren die hen met vaderlijke welwillendheid aanhoorden als ze hun nood kwamen klagen, en die in tal van gevallen hun huurboer met de pachtgelden de hand lichtten -, nog dragelijk. Het moeilijkst waren diè boeren er aan toe, die hun boerderij met geleend kapitaal in bezit hadden gekregen en thans de hypotheekrente niet meer konden opbrengen. Velen hunner waren de vertwijfeling nabij. Ten laatste zagen zij zich gedwongen hun boerderij te verkopen en als pachtboer hun bedrijf voort te zetten op de voorheen eigen grond. Als een der gevolgen van deze gedwongen verkoop van boerderijen ontstond een nieuwe klasse van landbezitters: kapitaalbeleggers, met geen andere dan strikt zakelijke oogmerken; dézen waren het, die - in tegenstelling met de echte landheren die met hun pachters meeleefden en dat metterdaad bewezen -, hun boeren tot het uiterste dreven: tot moedeloze arbeid, en tot een uitputtende cultuur die aan de eisen van het heden de toekomst van de bodem opofferde.<sup>63</sup>

Bovendien was er nog de willekeur op de botermarkt: het monopolie van de boterhandel, dat in zijn werking zeer nadelig voor de boeren was. En dan beweerde de krant ook nog, dat de fouten, die het boterprodukt aankleefden, bij de boeren zélf moesten worden gezocht. Rauw viel het hun op het lijf, als zij lazen: «Zij (n.l. de boeren) onderzoeken hun melk niet nauwkeurig. Maar al te dikwijls worden de koeien door dezelfde personen doorgemolken, die, wanneer een koe een verkeerde melk afgeeft, dit niet eerder opmerken, dan wanneer daarvan reeds boter is gemaakt en somtijds een goed vat boter daardoor bedorven wordt. Ook geven vele boeren zich weinig moeite, om, wanneer een gedeelte van hun vee heeft afgekalfd, de z.g. nieuwe melk afscheiden te houden van die der vare koeijen en laatkalvers. Immers beide melksoorten worden niet op denzelfden tijd «roun, geronnen», dat is: geschikt om te karnen; en door ze te vermengen, moet noodwendig op het oogenblik van het karnen een harer reeds tot meerder bederf zijn gekomen».

Bovendien kwam nog één hunner - en het was niet de eerste de beste, het was niemand minder dan Jouke Swart van Klooster-Anjum -, aandragen met zijn als ketterij ontvangen verklaring, «dat het wel erg makkelijk is alles te wijten aan de boterhandelaars, doch (dat) mijn ondervinding is, dat ik, als ik het vroeger hun verweet, ik heb gedwaald: want toen wij onze boter op andere wijze verwerkten en wij deze in de eerste weken nog publiek onder de waag lieten verkoopen, kregen we steeds eerste keur en direct van meerdere kooplieden aanzoek om onze boter wekelijks tegen den hoogsten prijs - zodat het mij dan ook duidelijk is gebleken, dat ook onze kooplieden de goede boter wel goed willen betalen».

**[066]** Tenslotte greep de verdeeldheid op kerkelijk gebied om zich heen; van her en der werden scheuringen in de Nederlands Hervormde Kerk gemeld - de golven van de kerkelijke beweging, die onder de naam van Doleantie bekend zou worden, gingen hoog, weldra ook in Friesland.

<sup>63</sup> Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland, ingesteld door de Landbouwcommissie, benoemd bij K.B. van 18 sept. 1886; no. 28, deel IV, 1890, blz. 93.

Dat het mis liep, dat wisten vele, vele boeren en zij waren op de weg der te-leurstellingen en misnoemens reeds zo ver gekomen, dat zij de riemen uit de haken namen en hun boot met de stroom lieten meedrijven. Doch er waren óók boeren - in de massa stak een elite het hoofd met fierheid op! - die tegen de stroom op bleven roeien, ja, allereerst om de ondergang te ontgaan, maar óók om de krachten, die in hen leefden, tot gelding te brengen en de gedachten en inzichten, die tijdens dit moeilijke tijdsgewricht in hen waren gerijpt, in hun bedrijfsvoering te verwezenlijken.

In het dorpsgebied van Warga woonden enkele vooruitstrevende boeren, die in hun bedrijven gaarne «iets nieuws» invoerden en bereid waren voor hun experimenten risico's te dragen. In de Friese dorpen fungeerden dergelijke boeren als gangmakers, die «het nieuwe» al lang hadden geprobeerd - en profijtelijk bevonden -, wanneer hun meer conservatief aangelegde collega's eindelijk hadden besloten hun voorbeeld te volgen. Toen een nieuwe methode van landbemesting, waarvoor tot die tijd uitsluitend koemest was gebruikt, was uitgevonden, pasten ook de vooruitstrevende Wargaster boeren haar toe en brachten terpaarde, vermengd met koemest, over hun land. Toen bekend werd, dat het voederen van de koeien met lijnkoeken en lijnkoekenmeel een probaat middel was om de melkproductie op te voeren, namen deze boeren direct met de nieuwe voedingsmiddelen een proef. Zij waren het, die de eerste maaimachines en hooischudders te Warga invoerden. En na verloop van tijd deden de anderen desgelijks; oude paden werden verlaten, nieuwe wegen ingeslagen.

Toenemende vruchtbaarheid van het land, grotere melkopbrengst en dergelijke waren de waardeerbare gevolgen van de nieuwe bedrijfsvoering; al werd dan ook beweerd, dat in sommige gevallen het rendement verminderde door een overdreven wijze van bemesting, die zich zou wreken in de kwaliteit van het boterprodukt. Niet iedere boer vond bij de toepassing van nieuwe methoden de juiste maat; niet iedere boer bezat de instinctieve kennis van het boer-zijn. Daar richtlijnen en proefondervindelijke gegevens bijna geheel ontbraken, moest ieder voor zich zelf trachten uit te vinden, hoe hij moest handelen, hoe hij diende te beslissen, welke kant hij op de viersprong der mogelijkheden zou uitgaan.

Het «nieuwe» van de laatste jaren was de melkkelder á la Schwartz, een systeem dat ook in Warga werd toegepast. Met wisselend succes! - in één geval werd deze nieuwigheid zelfs een volledige mislukking: het uit een welput opgepompte koelwater was dermate tanig en vuil, dat het huis met stank was vervuld. Maar er was al weer wat anders gekomen: het «nieuwste» van de allerlaatste [067] tijd, dat veler aandacht trok. In de Schrans bij Leeuwarden was een particuliere zuivelfabriek verrezen, en de jonge directeur kwam zelf naar Warga om leveranciers van melk te werven.

Het was de bekende H. B. Hijlkema, een boerenzoon van Oudeschouw - dát was hun man! «Ik herinner mij - zo schreef Hijlkema later <sup>64</sup> - dat in 1883 door mij als jong directeur der Leeuwarder Melkinrichting van veehouders te

---

<sup>64</sup> Gedenkboek van den Alg. Ned. Zuivelbond (F.N.Z.), 1925.

Warga de melk werd gekocht ter verwerking tot boter en kaas, en *dat dit geheel iets nieuws in die buurt was.*»

Zes vooruitstrevende Wargaster en Warstienser boeren tekenden het contract en leverden voortaan hun melk aan de fabriek in de Schrans.<sup>65</sup> Het was een daad, die van moed getuigde. Het was een dáád: met de lessen van de goede raadgever uit Nijehaske te breken; de vinding van de Zweedse grondbezitter Schwartz te verschoppen; uit de schuur de karmolen weg te breken, de inventaris van de melkkelder op te bergen dan wel van de hand te doen, en hun grondstof te verkopen aan een willekeurige fabriek. Er behoorden moed en durf toe, om voortaan in eigen kringen als «fabrieksboer» bekend te staan, de spot en hoon van anderen goedsmoeds te verdragen en te weerspreken. Slechts enkele andere boeren uit hun omgeving volgden hen op die weg en braken met de ouderwetse manier van boterbereiding. De contractuele overeenkomst werd trouw nageleefd - tot op de dag waarop zij ontdekten, dat de administrateur van de fabriek in de Schrans hen bedroog.

Een van de «fabrieksboeren», Tijmen Martens de Boer, die mede-oprichter van de coöperatieve zuivelfabriek zou worden, heeft het conflict boeren - fabriek als volgt beschreven:

«De oorzaak van de lage boterprijzen werd veelal bij de boterkopers gezocht. Doch de slechte kwaliteit van het produkt werd toenmaals de boerinnen geweten. Vele boeren maakten slechts f 50 voor twee vaten boter (derhalve voor  $2 \times 80 = 160$  pond!). Men had derhalve niets te verliezen indien men de melk verkocht aan de speculatieve fabriek. Maar daarmee kwamen wij ook bekaaid uit! Wij ontvingen van de fabriek melkbussen met opgegeven inhoud van veertig liter; maar deze bussen konden... 42 liter bevatten, en nog wel meer, naar ons naderhand bleek. Wij kregen echter per bus 40 liter uitbetaald, en zelfs minder, soms slechts... 36 liter, voor welke geringere hoeveelheid het kantoor in de Schrans ons als reden opgaf, dat tijdens de rit van Warga naar de fabriek er zoveel melk... uitgesijpeld was. Om dat «euvel» te voorkomen, bonden wij lappen om de deksels; doch helaas, beter werd het niet. Zij die zich daarover beklagden, werden ten kantore geroepen; om de pil voor de boer te vergulden, werd hem een fooi van vijftwintig gulden toegestopt. Met 'n brandende sigaar in de mond verliet hij het kantoor, misschien grommend, maar toch voorlopig tevreden gesteld.»

Dat vermoedelijk niet alle schuld bij de fabrieksdirectie heeft berust, maar dat ook sommige leveranciers van melk niet vrij uit gingen, suggereerde hij in de volgende zin: «Nu weet ik niet, wat er eerst was: de kip of het ei. Ik bedoel daarmee dit: ik weet niet of er boeren waren, die water bij de melk deden omdat zij te **[068]** weinig liters uitbetaald kregen, óf dat wij allen op onze leveranties werden beknibbeld omdat er boeren waren, die water aan hun melk toevoegden». Duidelijkheidshalve voegde hij er aan toe: «Later, toen wij een coöperatieve zuivelfabriek hadden, bleek ons dat er boeren waren, die water bij de melk deden; er werd toen ingegrepen».<sup>66</sup>

<sup>65</sup> Het zestal bestond uit H. J. Kooistra, W. Schuurmans en S. Th. Zwart, veehouders te Warga, en J. S. de Boer, J. J. de Boer en J. R. Postma, veehouders te Warstiens.

<sup>66</sup> De briefschrijver geciteerd. Zie ook: «It álde folk», Fries Landbouwblad, 10 nov. 1950.



Schuld hier - schuld daar. En de boerinnen?

Zij deden haar dagelijks werk aan de karnton met niet minder vlijt en zorg dan zij het tevoren hadden gedaan. Maar zij zagen zich ernstig teleurgesteld en voelden er zich bitter door gegriefd, dat het produkt van haar slaven en zwoegen in de handen viel van knoeiers en mengfabrikanten, en dat het op de wereldmarkt zijn waardevervalstheid had verloren.

Dit schreef de Wargaster boer Hendrik Johannes Kooistra, één van de zes «fabrieksboeren», in het Friesch Volksblad van 22 augustus 1886: «Neen, Mijnheer de Redakteur! het voorheen zoo geliefkoosde botermaken *is nu bij de meeste boerinnen een vloek*, en zij reikhalzen naar de fabriek, om zodoende op eene onschuldige manier een pak van het hart te leggen».

En de zoon van een dezer boeren, de hoogbejaarde D. P. Wijbenga, rustend veehouder te Warga, gaf dit beeld van zijn slovende moeder: «Hoe goed herinner ik mij uit de tijd, dat mijn zuster en ik schoolkinderen waren, dat wij op een herfstmorgen om ongeveer half zes door moeder werden gewekt, om naar een zoogenaamde staartster te gaan kijken, die omstreeks dien tijd aan de zuidoostelijke hemel straalde. Het woei stormachtig; donkere wolken joegen door het luchtruim, en zoo tusschentijds zagen wij de staartster achter een wolk vandaan komen. En toen stond daar onze moeder, met een blauwe doek om haar hoofd, op de boenstoep naast de pomp buitenshuis de aden, groote langwerpige koperen schotels, te boenen, en het gerei schoon te maken voor een volgende ontvangst. Die aanblik is mij tot op heden bijgebleven. Deze boerinnen hadden een zwaar leven! Was het te verwonderen dat velen haar taak als boterbereidster moede werden?»<sup>67</sup>

«23... meest allen arme huurboeren»...

Door de omstandigheden genoodzaakt, door de nood gedreven, door de eigen onrust voortgezweept - ziedaar enige objectieve en subjectieve factoren die de Wargaster boeren er toe brachten, met een zeer gedurfd plan voor de dag te komen. Het is waard te worden opgemerkt, dat 't geval-Warga van 1886 sprekend gelijkt op het geval-Hjeddning van 1882, ofschoon wij als vaststaand mogen aannemen, dat de Friese pioniers geheel onwetend waren van hetgeen hun kollega's in Jutland vier jaar tevoren hadden totstandgebracht. Zowel in de gedrevenheid tot de daad, als in de daad zelve, merkt men in beide gevallen datgene op, wat men in de muziek een parallel-beweging noemt, die zich op eenzelfde doel, eenzelfde eindpunt richt.

**[069]** Ginds als hiër: nood en ernstige verontrusting. Hier als ginds: boeren die zich in hun individueel bestaan bedreigd gevoelden en steun bij elkander zochten: boeren, die, zowel te Hjeddning op Jutland als te Warga in Friesland, «elkaar in figuurlijke zin onder de arm namen om elkaar in massa op te heffen», zoals de Deen Stilling-Andersen van de Hjeddinger boeren zo treffend had getuigd.

Te Hjeddning begon het in een doorreed, de doorrit van de dorpsheerberg; het overleg werd voortgezet in een school en kreeg zijn beslag in de grote woon-

<sup>67</sup> Fries Landbouwblad, 5 dec. 1936.

kamer van Niels Kristensens boerderij, waar de drie voormannen tot het kriecken van de dag bezig waren met de opstelling van de ontwerp-statuten. Te *Warga* begon het op een *koffiedrinkerij*... en de aldaar bereikte eensgezindheid kreeg in het late avonduur een zodanige temperatuur, dat men van uitscheiden en scheiden eenvoudig niet wilde weten; dus toog men, na de vrouwen te hebben thuisgebracht, naar de herberg, haalde de kastelein uit z'n bed en zette in de gelagkamer de besprekingen voort. Ook hier een parallel met Jutland, waar in menig dorp soortgelijke vergaderingen tot het oprichten van een coöperatieve zuivelfabriek werden gehouden in de «kro»: herberg-samenkomsten in de jaren tachtig, waarvan een Deense schilder een geslaagde voorstelling gaf in zijn, in de juiste stijl en toon gehouden schildering van een gelagkamer, waar de besprekingen zijn onderbroken voor een pauze, tijdens welke een jonge vrouw de koffie rondbrengt.<sup>68</sup>

Van de groep van vooruitstrevende boeren te *Warga* dienen wij eerst te noemen de hierboven geciteerde Hendrik Johannes(zoon) Kooistra, in de wandeling «Hendrik Hannes» genoemd, die, met zijn broer Jan Johannes(zoon) Kooistra, alias «Jan Hannes», het type van de ondernemende, vrijmoedig optredende en zich beslist uitsprekende mens vertegenwoordigde. Hendrik Hannes kon somtijds van de geest der kritiek zozeer zijn vervuld, dat hij zijn tegenstander de rauwe waarheid zei en in zijn onvervaardheid zelfs zijn naaste verwanten niet spaarde. Toen in de vergadering van ingelanden van de Grote Wargaster Meerpolder het punt onderhoud van dijk- en waterwegen ter sprake kwam, verweet Hendrik Hannes het polderbestuur - waarvan zijn vader deel uitmaakte -, terzake van het beleid «laksheid, luiheid en onverschilligheid» en eiste hij een doeltreffender toezicht van 't bestuur. Twee der gecommitteerden, onder wie zijn vader, erkenden de juistheid van de kritiek van de ingeland Hendrik Hannes Kooistra en traden onmiddellijk als bestuurslid af; de derde gecommitteerde echter was het met de aanval op het beleid van het bestuur niet eens, en bleef, als consequent persoon, op het kussen zitten.

Deze Hendrik Hannes, vurig van aard als hij was, met een helder oordeel begiftigd en tot driestheden in staat, had onder de dorps- en streekboeren tal van bewonderaars, mannen van kalmer temperament en bezadigd gedrag, in wier verering misschien enige angst schuil ging voor de «scherpe tong» van Hendrik Hannes, maar waarin zeker een groot respect stak voor het rechtvaardigheidsgevoel, dat deze man beheerste en voortdreef, ook al konden zij de extreme **[070]** uitingen er van minder waarderen. Men stelde prijs op zijn omgang, men bleef gaarne in goede kameraadschap met hem; en ging hij over de schreef, dan duldde men dat om des lieven vredes wil en voerde in het onderling gesprek gaarne ter vergoelijking aan, dat Hendrik Hannes «een zoon van Lytse Hanne» was, hetgeen eenvoudig wilde zeggen, dat 's mans vurige geaardheid, en zijn rad van tong zijn, tot het erfgoed behoorden, dat de erflater zijn zonen als de oorsprong verradende eigenschappen had nagelaten.

---

<sup>68</sup> Wij waren zo fortuinlijk tijdens onze studiereis in Denemarken een foto van het schilderij te verwerven, die wij lieten afdrukken; zie Register van plaatsen, onder Denemarken.

Want ook zijn broer, Jan Hannes, hoewel in zijn optreden bedachtzamer, had een aardje naar zijn vaartje: zich beslist uitsprekend alsof geen twijfels mogelijk waren, vastberaden, gedecideerd; een man met vastzittende overtuigingen, maar die de kunst verstond twijfelaars van hun weifelhoedigheid af te helpen en onverschilligen te animeren. Klein van postuur, breedgebouwd en gezet, leek hij wel een «Napoleontische figuur; maar naar aard was Hendrik Hannes, zijn broer, dat meer»...<sup>69</sup> Eens speelde zijn temperament hem parten, toen hij ten aanzien van de vele werklozen betoogde, dat *men harren ander de tsiistsjettel forbaerne moast* (dat men hen onder de kaasketel moest verbranden): een uitdrukking waarvan hij zich later met oprecht berouw heeft gezuiverd.

Zijn ijveren voor de idee van staatspensionering, die in Friesland door velen met geestdrift werd aangehangen, dient men in dat licht te bezien; want «oud en arm» was in de ogen van Jan Hannes - de organisator van de *koffjetafel* -, een gruwel. Het beginsel der rechtvaardigheid woog zwaar in het leven van de Kooistra's, al holde hun bewegelijke geest wel eens door tot een averechtse uitspraak. Aan hun persoonlijkheid in positieve zin stempelende - en sierende - elementen heeft het deze «zonen van Lytse Hanne» stellig niet ontbroken.

Dat in deze Wargaster boeren, ook in hen die om hun bezadigdheid bekend stonden, een fiere onafhankelijke geest stak en dat zij somtijds met grote vrijmoedigheid optraden, is ons bekend uit overgeleverde anecdotes van twee gezeten boeren: Sjoerd Douwes de jong en Wouter Schuurmans. Sjoerd Douwes mocht dan een boer van de oude stempel zijn, desniettemin was hij in zijn omgeving de eerste die zich een maaimachine en een hooischudder aanschafte. Een altijd bezige man, die nog in de ouderdom van 75 jaar in de *jister op* Foudering-state kloek zijn koeien zat te melken; een behulpzame man die gaarne een ander met raadgeving diende en op wiens kundige bijstand bij ziek of barend vee men nimmer tevergeefs een beroep deed.

Toen de dorpsdokter een nieuw paard behoefde, nam hij Sjoerd Douwes onder de arm, die de aesculaap gaarne een dienst bewees en hem dan ook prompt een paard deed toekomen. Na enige weken bevond de dokter de nieuwwkoop iets te vurig voor zijn oude koetsier. Eens toen de dokter en boer de Jong elkaar met hun rijtuigen ontmoetten, hield de eerste de teugels in en riep de passerende Sjoerd Douwes aan. «Hwat wie der, dokter?», vroeg de oude boer. Dokter Beekhuis sprak over zijn paard en merkte de boer op, dat het nog al onrustig was: «It hynder bifalt my net sa tige - it bist is my to drok». Waarop Sjoerd Douwes ten antwoord gaf: «Dan moatte jo in [071] houten hynder keapje!» en de dokter kortaf «Moarn» wensende, liet hij de zweep knallen en reed heen.

<sup>69</sup> Aldus karakteriseert een Wargaster boer (Th. Zwart) de persoon van H. J. Kooistra. Hierbij kan worden opgemerkt, dat wij een dankbaar gebruik maakten van de beschrijvingen van D. P. Wijbenga, de laatste voorzitter van de Wargaster coöperatie, en Th. Zwart, bloedverwanten van de mannen van 1886. Wijlen Th. Zwart was de op één na laatste voorzitter van de zuivelfabriek te Warga en kwam in die functie veelvuldig in aanraking met de oprichters. Aan hun beider optekening van levensbijzonderheden, karaktereigenschappen, enz., danken wij onze kennis van de personen, die in de jaren tachtig in het Wargase naar voren kwamen en de eerste zuivelcoöperatie in Nederland stichtten.

*(Wat is er, dokter? - Het paard bevalt me niet zo goed - het dier is me te vurig.  
- Dan moet ge een houten paard kopen .... Goedenmorgen!)*

Zijn buurman, Wouter Schuurmans, was een boer met veel kennis, zowel van landbouw en veeteelt, als van de handel; ook was hij een uitstekend kenner van vee. Een loyaal man, doch die in zijn optreden bepaald bars kon zijn. Toen zijn landheer, wie hij de pachtpenningen kwam brengen, hem wat heel lang liet wachten, liep boer Schuurmans onaangediend het privé kantoor van «Mijnheer» binnen, haalde zijn portefeuille met het bankpapier te voorschijn, wierp met een gebaar van ontstemming de biljetten op de tafel en zei met barse stem: «Hjir is de hier - tel it mar nei... Ik wol hjir net langer wachtsje - Myn tiid is like djur as jowes!» (Hier is de pacht - tel het maar na... Ik wil hier niet langer wachten. Mijn tijd is even kostbaar als de uwe.) Zonder het antwoord af te wachten, keerde hij zijn landheer de rug toe en verliet het kantoor.

Van de bedaaide mannen, die in 1886 te Warga pionierswerk verrichtten met de stichting van de eerste coöperatieve zuivelfabriek in ons land, dient - als vijfde - te worden genoemd Jan Klazes Boekema, de enige katholieke boer in de kring zijner hervormde kollega's: een geziene figuur, vrijgevig en ruimdenkend, die als voorganger van de R.K. Parochie te Warga zijn geloofsplichten trouw vervulde. De zesde van de rij - hij die het denkbeeld opperde om gezamenlijk als boeren een zuivelfabriek te stichten -, was Sybren Theunis Zwart, een ontwikkelde boer, met veel begrip voor het nieuwe.

In de kring van deze boeren wekte de gedachte, om zélf tot de stichting van een fabriek over te gaan en zich van de koopfabrieken los en onafhankelijk te maken, instemming en enthousiasme. Zij gingen de boer op om anderen voor hun idee te winnen. Reeds een week na de koffiedrinkerij werd er een vergadering belegd, waar vijfentwintig veehouders aanwezig waren, bijna allen voorstanders van het plan om de fabriekmatige zuivelbereiding in eigen handen te nemen. In een geest van eensgezindheid en eenstemmigheid viel de beslissing - een voor hun aller verder leven beslissende gebeurtenis. Echter een beslissing, die zij uit overtuiging hadden genomen. Voor hen allen, en zeker voor de leiders der jonge vereniging, was het een stimulerende gedachte, zich voortaan met elkander verbonden te weten - verbondenheid in vrijheid -, teneinde een nieuwe vorm van samenwerking tot stand te brengen, en door gezamenlijke inspanning en vereende kracht dit «nieuwe» krachtig en sterk te maken.

Een van de eerste daden van de ledenvergadering was het benoemen van een commissie, die als taak kreeg zich elders op de hoogte te stellen van de werking en de inrichting ener stoomzuivelfabriek. Tot leden van de commissie werden benoemd: J. K. Boekema, P. U. Hornstra, H. J. Kooistra en W. Schuurmans; als technisch deskundige werd de timmerman A. K. Hoekstra aan de commissie toegevoegd.

**[072]** De commissie bezocht achtereenvolgens de stoomzuivelfabrieken te Zuidbroek, Veenwouden en Sneek. Haar voorzitter, Hendrik Hannes, rondde het commissoriale onderzoek af met een bezoek aan de fabriek van J. P.

Smids in de Schrans bij Leeuwarden, waarbij hij zich liet vergezellen van de technische adviseur. Dat de directeur niet bijzonder vriendschappelijk gezind was jegens zijn afvallige Wargaster leveranciers, die tot het stichten van een coöperatie hadden meegewerkt - een instelling die door de koopfabrieken als concurrerende macht werd gezien en... gevreesd -, lag voor de hand. Hendrik Hannes was er geheel de man naar om zich in het hol van de leeuw te wagen. Vrij en onvervaard betrad hij het kantoor van de directeur, die hij opzettelijk aan de praat hield, terwijl Abraham Keimpes Hoekstra, de technische man van de Wargasters, door de fabriek wandelde, onderwijl zijn ogen de kost gaf en vlugge schetsen op het papier wierp. Toen hij echter het gebouw begon op te meten, vatte het personeel argwaan op. Plotseling zag men in de vriendelijke bezoeker een indringer, die speurde naar datgene waarover men zeer geheimhoudend was. Men waarschuwde de directeur, en ogenblikkelijk werd het gesprek ten kantore beëindigd. Het duurde niet lang, of de Wargasters stonden op straat, en... *lachten!* want 't bezoek aan de fabriek had hun belangrijke gegevens opgeleverd.<sup>70</sup>

Hendrik Hannes was hun voorman; in de vergadering met de landheren, wier steun als geldschieters en obligatiehouders zij behoeften, was hij de woordvoerder van de Wargasters. Toen de bespreking met de landeigenaren in een kritiek stadium was aangeland, stond Hendrik Hannes op en zei: «Der is net ien fan de hearen, dy't sa folle klompen foar de doar stean hat as ik, en ik weagje myn spultsje der oan». (Niemand van de heren heeft zoveel klompen voor de deur staan als ik, en ik waag mijn «spultsje» (d.i. een klein landbouwbedrijf) er aan. Met andere woorden: ik heb een groot gezin, maar ik neem het risico: datgene wat ik heb, dat waag ik aan onze gemeenschappelijke onderneming.)

Tenslotte kon een volledig succes worden verkregen: 'n zestal grondeigenaren woonachtig te Leeuwarden, Dronrijp, Nieuwolda en Groningen, nam obligaties, terwijl ook de predikanten van Warga en Wartena, evenals de kerkvoogdij van Warstiens, hetzij persoonlijk, hetzij namens de kerkelijke gemeente, financiële medewerking verleenden. Daarmee was het materiële fundament gelegd en kon met de bouw van de fabriek worden begonnen. Hoewel de eerste statuten op vennootschappelijke grondslag waren geredigeerd, scheen het naderhand de ondernemers om verschillende redenen beter toe, aan de vereniging de vorm van een coöperatie te geven.

De coöperatie *Warga* statueerde zich op 20 juni 1886, met 23 leden-oprichters, tezamen houders van 715 melkkoeien. Tot bestuursleden werden gekozen: H. J. Kooistra (met 94 stemmen), J. K. Boekema (73), P. D. Wijbenga (89); tot commissarissen: S. Th. Zwart (87), U. P. Hornstra (73), W. Schuurmans (68) en J. S. de Boer (77), van wie de laatste twee als plaatsvervangers. Als bijzonderheid kan hieraan worden toegevoegd, dat notaris S. Koopmans te Warga, die de akte **[073]** van oprichting had verleden, de eerste secretaris

<sup>70</sup> In het Gedenkboek van de F.N.Z. laat de heer H. B. Hijlkema, destijds verbonden aan de Leeuwarder Melkinrichting van J. P. Smids, het voorkomen, dat «het feit, dat de inrichting later de melk van daar (n.l. Warga) niet meer nodig had, bij de boeren den wensch deed ontstaan, in eigen omgeving een zuivelfabriek te bezitten, hetgeen na vele overleggingen uitliep op de stichting van de coöperatieve zuivelfabriek aldaar»... (blz. 23).



van de vereniging was, en die in deze functie niet alleen het bewijs gaf van instemming met het plan, doch bovendien van sympathie en verbondenheid met de oprichters der coöperatie.

De leeftijd dezer boeren in aanmerking genomen, moet men respect koesteren voor het doorzettingsvermogen waarmee zij hun gedachte hebben verwirkelijkt. In hun dagen immers gonsde het in Friesland van kritiek en gefluister; de atmosfeer waarin zij ademden was weinig geschikt om een oorspronkelijke idee te ontvangen en tot ontwikkeling te brengen. Sombere voorstellingen, spot en hoon geen gebrek. Dat de Wargaster onderneming een totale mislukking zou worden, was naar veler mening een uitgemaakte zaak. De fabriek zou ongetwijfeld bankroet gaan; immers geen buitenlander zou voortaan de «stoomkalveren» van Warga willen kopen.

Dan was er nog een ander somber perspectief: het boerengezin zou worden ontwricht; de boerenvrouwen en -dochters, opeens bevrijd van de zorgen en beslommeringen van de boterbereiding en de kaasmakerij, zouden voortaan geen volledige dagtaak meer hebben; diensgevolge zouden zij haar tijd verbeuzelen en haar lust tot pronken gaan botvieren. *Fette f roulju en meagere keallen* (Vette (boeren)vrouwen en magere kalveren.) werd een als een veroordeling klinkende zegswijze van het tijdperk dat in 1886 aanving.

Zelfs de boerenstand leverde ongeluksprofeten op, die hun uitlatingen wel heel somber kleurden. Naar hun inzicht zouden de boeren geheel in de machtssfeer van hun landheren geraken. De landheren zouden zelf fabrieken gaan oprichten; zij zouden dan hun pachtboeren door zetmeiers en melk-knechten doen vervangen, aangezien voor de uitoefening van het boerenbedrijf - waaraan de zuivelbereiding was onttrokken -, in het vervolg geen vak-kennis meer nodig was. Grote, nuchter en stijf aandoende, veeschuren zouden de plaats van de statige hofsteden innemen. Men wees waarschuwend op het voorbeeld van de spinners en wevers, die door de katoenfabrieken bedelarm waren gemaakt.<sup>71</sup> In het Friesch Volksblad van juli 1886 werden vervolgartikels onder de titel «Mijn droom» geplaatst, waarin, aan de hand van platen die de dromer in een tent op de Leeuwarder kermis had aanschouwd en door de spullebaas had horen toelichten, de ondergang van de boerenstand en de middenstand van Warga werd voorspeld.

Het mocht te Warga dan gewonnen spel zijn - een gemakkelijk spel was het zeker niet. In hun dorp ontmoetten de oprichters dagelijks zure gezichten. Tja, de kuipers vreesden - en terecht! - dat zij het kind van de rekening zouden zijn. Daartegenover stond, dat het fabrieksbestuur hun de levering van beukenvaten zou opdragen. De dorpswinkeliers zagen hun omzetten van zout en kaasdoeken al bij voorbaat dalen. De wagenmaker en de hellingbazen evenwel waren vol goed vertrouwen, dat zij met de omzwaai der fortuin wel eens bon-af zouden kunnen zijn.

**[074]** Dat er onder hun standgenoten sommigen waren, die zich met kregeligheid tegen het fabrieksplan bleven verzetten, was voor de oprichters uit de aard der zaak een onplezierige ervaring. Eén hunner, de veehouder Reinder

<sup>71</sup> Fries Landbouwblad, 10 nov. 1950, blz. 712.

Schuurmans - verwant aan een der oprichters -, weigerde halsstarrig tot de coöperatie toe te treden. Hij wilde wel anders, maar niet zo. Als een Jantje contrarie zocht hij op zijn wijze het «nieuwe» door zich te laten onderrichten door de fabrikant E. A. de Boer te Snikzwaag bij Joure, die twee jaar tevoren zijn margarinefabriek tot zuivelfabriek had laten inrichten. «Na verloop van tijd, toen het onderricht naar wensch was verlopen, schafte Schuurmans op eigen boerderij de noodige werktuigen aan, zoals kaasvaatjes Goudsch model, miniatuur pekelbakken, snijmes, kaasroerder, kortom onmisbare benodigheden voor de nieuwe methode van kaasmaken. Ettelijke malen was ik hem daarbij behulpzaam; het produkt was zoo goed, dat er vraag naar kwam, en zoo heb ik menigmaal bij particulieren, ook wel bij boeren een prachtige Goudsche kaas bezorgd, vervaardigd op de boerderij van Reinder Schuurmans», aldus vertelt een tijdgenoot.<sup>72</sup>

Dat er onder de streekboeren vrij velen waren, die in de rentabiliteit van de zuivelfabriek een zwaar hoofd hadden, proeft men uit het anecdotisch gezegde, dat opgeld deed in het boerengezelschap dat van de Meikermis te Bergum naar huis terugkeerde en in het café naast de R.K.-kerk te Warga nog een afzakkertje nam, onder het parool: «Wy stekke noch mar ris oan; wy binne ek net by it fabryk!» (Wij nemen er nog maar eentje: wij zijn ook geen lid van de fabriek! Met andere woorden: wij kunnen ons dit permitteren.)

De oprichters lieten veel van deze kritiek over hun kant gaan. Maar Hendrik Hannes zelf trok van leer tegen de schrijver van «Mijn droom» in het Friesch Volksblad, en wel in het bijzonder tegen diens bewering.... «dat de boerin het oprichten der fabriek den boer heeft afgeraden, misschien door duidelijker inzichten in de zaak». Na te hebben betoogd, dat «het voorheen zoo geliefkoosde botermaken (thans) bij de meeste boerinnen een vloek (was)» vervolgde hij: «U moet dan weten, dat onze fabriek een kapitaal vordert van f 35.000; dit wordt gevonden door eene leening bij obligatiën, tegen eene vaste rente van 4 % ten honderd in 't jaar. Dat de grondbezitters (landheren) deze zaak steunen, spreekt vanzelf; maar dit geschiedt ook door particulieren-niët-grondbezitters».

Tenslotte stelde hij zijn criticaster deze vraag: «Vanwaar hebben zij die bespotting verdiend, omdat zij naar iets grijpen, dat verbetering aan kan brengen in toestanden, welke lijdende zijn aan toring of kanker? Hebben 23 leden, meest allen arme huurboeren, zulks verdiend, die toonen den moed te bezitten, om een kapitaal van f 35.000 bijeen te scharrelen, om iets te scheppen, dat bij welslagen zal blijken een provinciaal belang te zijn?»<sup>73</sup>

Kritiek en tegenkanting ten spijt, zette men door. Op de achtste september heerste er op het bouwterrein een ongewone drukte. De nestor der oprichters, Sjoerd Douwes de jong, trad uit de kring zijner genoten naar voren en verrichtte de plichtigheid der eerstesteenlegging. Daarna gingen de werkzaamheden eerst [075] recht beginnen. Palen van formidabele lengte werden in de bodem geheid; stenen werden aangedragen en door bekwame handen in metselverband samengevoegd, steeds hoger, in verticale en horizontale

<sup>72</sup> C. Kasje: Herinneringen uit vervlogen jaren, in: Leeuwarder Nieuwsblad, 25 oct. 1941

<sup>73</sup> Friesch Volksblad, 22 aug. 1886

richtingen. Totdat tenslotte de torenhoge fabrieksschoorsteen ver boven het gebouw uitstak - een unieke verschijning op het Friese platteland!

Inmiddels was in de bedrijfsruimten de inventaris aangebracht en waren de machinerieën en het drietal Lefeldt-centrifuges gemonteerd. Eindelijk brak de dag aan waarop het bedrijf kon worden geopend. Op de gedenkwaardige dertiende maart van het jaar 1887 werd de eerste hoeveelheid melk aangevoerd - veler ogen volgden de gebeurtenissen van minuut tot minuut. Daar kwam dan de zware stoommachine in werking, die de ruimte met dreunend geluid vervulde; het grote vliegwiel gonsde, de lange drijfas met de poelies draaide, de drijfriemen klapperden - de Holsteinse karns en melkpompen waren door de beweegkracht van de stoom in werking gebracht. De fabriekmatige zuivelbereiding op coöperatieve grondslag was te Warga begonnen!

Met het voor die tijdsperiode kenmerkende ontzag traden de talrijke nieuwsgierigen deze wonderwereld binnen en keken met ingehouden adem toe, hoe de melk in en door de centrifuges liep en op haar gang werd ontroomd..., hoe de ondermelk per pijpleiding werd weggeleid... en hoe de room werd opgevangen in een grote ton. Voor het eerst in hun leven zagen de aanwezigen, dat de melk, kort te voren van de koeien getrokken, enkele uren later nagenoeg volledig was ontroomd! Wie der aanwezigen kende in dat uur niet het gevoel van blijdschap en trots, nu het eigen dorp een zodanige inrichting rijk was geworden en men terzake van de ontwikkeling der zuiveltechniek mee in het voorste gelid was aangeland? «Men koe der net by, dat soks barde, like min as dat tsjernjen snder hynder». (Men kon er niet bij, dat zulks gebeurde, evenmin als het karnen zonder paard.)<sup>74</sup> Was H. B. Hijlkema, de latere zuivelconsulent, ook niet een en al verbazing geweest, toen hij in Denemarken voor het eerst van zijn leven een zuivelfabriek aanschouwde? «De gedachten-gang van toen wekt bij mij nog altijd heerlijke herinneringen», getuigde deze zuiveldeskundige vele jaren later.

In het agrarisch bestaan had zich een schier revolutionaire omkeer voltrokken. Het antieke werktuig: de karnmolen en de traditionele werktuigen, eeuwenlang de hulpmiddelen van de boer, hadden opeens afgedaan. De machine was nu het grote machtsmiddel geworden, en de mens trad enkel als helper op; hij completeerde de machine. Welk een ontzaglijke omkeer: thuis waren schuur en melkkelder voortaan «leeg van geluiden»; er hing een vreemde stilte onder de lianebalken, sinds het laatste karnpaard niet dagelijks meer in de tredmolen liep. Maar zie, men had er dit bij gewonnen: de fabriek was als het ware de vergroting, de uitbreiding van het boerenbedrijf geworden - en daardoor had men twee voordelen verkregen: de gemeenschappelijke bereiding van de melk en de rechtstreekse verkoop van de zuivelprodukten.

---

<sup>74</sup> Fries Landbouwblad, 10 nov. 1950, blz. 712.

## DE EERSTE KERNEN

De fabrieksschoorsteen in Warga rookte! Naast de drie kernen van het oude dorp: de kerk, de school, de herberg, was een vierde centrum van menselijk samenkomen gesticht: de fabriek - een kern van bedrijvigheid en maatschappelijk nuttig-zijn.

Met gepaste voldoening, ofschoon er allicht enig zelfrespect in gemengd was, gingen de 23 oprichters hun fabriek rond en trachtten zich daarbij voor te stellen, dat deze inrichting hun aller «vergrote» boerderij was, en dat zij voortaan in deze nieuwe kern hun gebonden-zijn, echter ook hun verbondenheidsgevoel zouden beleven.

Wat daar wentelde, draaide, snerpte, piepte - daarvan hadden de meesten hunner geen flauw begrip. Zoals toeristen zwijgend voor de pyramide van Cheops staan, zo moeten deze Wargaster boeren hebben gestaan vis-à-vis met de Lefeldt Centrifuge; wat daar in die uivormige trommel gebeurde; hoe de uitroming door middelpuntvliedende kracht toeging; welke kracht die machine voortdurend op hoger toeren deed komen, tot de voorgeschreven snelheid was bereikt, in welk tempo zij constant bleef draaien - dat was het jongste geheim in Warga, dat voor de meesten ondoorgrondelijk bleef.

Ook het personeel, de directeur inbegrepen, voelde zich in de eerste periode door onzekerheden omgeven; men stak meestal eerst zijn voelhorens en daarna zijn handen uit. Hijlkema, de schrijver van een leerboek der zuivelbereiding, schetste ter algemene vergadering van de Nederlandse Zuivelbond, op 13 augustus 1906, het onvermogen van de eerste zuivelbereiders als volgt: «Het personeel had geen ervaring; het moest zich leren aanpassen in het bedrijf onder het overigens mooie spreekwoord: «Al doende leert men». Bij de opening van een grote zuivelfabriek bijvoorbeeld leverde de centrifuge geen room; noch de agent, noch de monteur, noch de centrifugist, noch de directeur wist zulks te verhelpen. De melk werd ontvangen bijna geheel op goed vertrouwen, omdat men voor het melkonderzoek op lactodensimeter en roommeter was aangewezen. Het vetgehalte van melk, ondermelk en karneemelk bleef onbekend.»

Dergelijke moeilijkheden deden zich ook te Warga voor. Wel was in de statuten van de jonge coöperatie de bepaling opgenomen, dat het bestuur toezicht op het bedrijf en de bedrijfsorganisatie uitoefende; doch in de praktijk bleek dat onmogelijk, daar het de bestuursleden stuk voor stuk aan kennis van de fabriekmatige zuivelbereiding, en al evenzeer aan kennis van boekhouden, ontbrak. De eerste directeur, F. A. Bisdorff, een Utrechenaar van afkomst, miste de routine [077] die hem bij het personeel gezag en overwicht had kunnen verschaffen. Dat hij, toen het met de kaasmakerij op de fabriek niet wilde vlotten, zijn kaasmaker naar de zelf-centrifugerende Reinder Schuurmans zond, met het verzoek enige werktuigen te mogen lenen, ja zelfs het bedrijf van de dissenter kwam bezichtigen, werd door de fabrieksboeren

als kwetsend gevoeld. Dit was de zaak: de directeur was het tegenovergestelde van gewild, en zijn op tal van punten eigenaardig gedrag deed hem in veler achting dalen.

De voorzitter, Hendrik Hannes, de man die gewend was zélf de kastanjes uit het vuur te halen, stond met zijn directeur spoedig op een gespannen voet.

Toen naar zijn gevoel de directeur over de schreef ging, blafte hij de man aan en slingerde hem een beledigende woordspeling op diens naam naar het hoofd: «Bisdom - dubeld dom bist'!» (Bisdom - dubbel dom ben je!) De directeur, diep gegriefd, vloog om zo te zeggen in de pen en verzocht «zoo spoedig mogelijk uit zijn betrekking te mogen worden ontslagen, daar ze niet aan zijn verwachting beantwoordt». Ook aan de andere zijde waren er onbeantwoorde verwachtingen, met het gevolg, dat de directeur op korte termijn de laan uitging, waarbij hij het zonder het praedikaat «eervol» moest stellen. De nieuwe directeur, G. Tigler Wybrandy, die bij de verkiezing van zijn voorganger als nummer drie op de voordracht had gestaan, hield het in Warga drie jaren vol; op 2 september 1890 kreeg hij eervol ontslag. Na hem kwam S. Kuiper, die in zijn langdurige dienstvervulling (1890-1932) zou tonen, welk een voortreffelijk directeur en beheerder van de belangen der coöperatieve zuivelfabriek te Warga hij was.

Het vertrek van Bisdom had echter gevolgen. Het schijnt, dat de bestuursleden het abrupt optreden van hun voorzitter jegens de beheerder niet door de vingers hebben gezien en hem dat duidelijk hebben laten voelen. Lag Hendrik Hannes veel of weinig aan de mening van zijn medebestuurders leden? Ongetwijfeld moet deze man de heerszucht eigen zijn geweest. Een wonderlijke mengeling van democraat en autocraat, deze H. J. Kooistra; ontegenzeggelijk een dynamische persoonlijkheid, een *trochbiter* (doorzetter), zonder wiens doortasten en stuwkracht de zuivelfabriek te Warga er niet reeds in 1886 zou zijn gekomen en de coöperatieve zuivelbeweging hier te lande op een later tijdstip haar intrede zou hebben gedaan. Het was de autocraat in hem, die hem er toe bracht, op zijn eigen houtje beroepskleding voor het fabriekspersoneel aan te schaffen, met welke handeling hij het bestuur voor een voldongen feit plaatste. In een vergadering van bestuur en commissarissen werd het eigenmachtig handelen van de voorzitter afgekeurd; er vielen bij die gelegenheid harde woorden - alleest men er in de notulen niet meer van dan «dat men algemeen van oordeel was dat er geen belangrijke dingen door één bestuurslid mogen worden gedaan».

Hendrik Hannes, wie het uit redenen van innerlijke structuur moeilijk moet zijn gevallen, bij bewezen ongelijk, dat te erkennen en voor mensen het hoofd te buigen, deed wat men van een man als hem kon verwachten: hij bedankte op staande voet als lid van het bestuur. Echter pleitte het voor de aanwezigheid [078] van waardevolle elementen in 's mans karakter, toen hij, na het conflict, aan zijn bereidheid uitdrukking gaf «voor de fabriek bij dag en nacht in de bres te zullen staan». Omdat hij was zoals hij was, heerszuchtig maar niet kleingeestig, onvervaard maar niet listig en berekenend, daarbij volkomen te goeder trouw, konden noch wilden zijn makkers het in hun kring blijvend zonder hem stellen. Een jaar na het conflict betreffende de vakkleding kozen zij Hendrik Hannes tot commissaris; en andermaal een jaar later



brachten ze hem weer als bestuurslid op het kussen. Nog tien jaren bleef hij bestuurslid; in die functie deed hij o.a. het voorstel, het fabriekspersoneel tegen ongelukken en invaliditeit te doen verzekeren (6 mei 1893). Later zou men erkennen, dat, in het bijzonder wat het aanschaffen van beroepskleding betrof, de ontwikkeling der dingen Hendrik Hannes in het gelijk had gesteld; immers enkele jaren later was in zo goed als alle zuivelfabrieken de vakkleding ingevoerd.

Hendrik Johannes Kooistra was een man van durf en visie; gewoonlijk kreeg hij bestuur en leden mee, en niet weinigen heeft hij in zijn geestdrift meege-sleept; maar het was soms óók nodig en nuttig, dat men staketsels opwierp en hem in zijn vaart stuitte; dat hij door anderen werd gecorrigeerd. Zijn nagedachtenis ter eere, plaatste de landbouwcoöperatie een gegraveerd opschrift op zijn grafzerk op 't kerkhof te Eernewoude, waar hij in 1899, in de ouderdom van 66 jaar was overleden. Nog leeft in Warga en omstreken - echter ook in wijder dan lokaal verband -, de herinnering aan deze pionier voort; en zijn fiere uitspraak, gedaan in de vergadering van landeigenaren en boeren, een uitspraak die de besprekingen over het dode punt heen bracht, heeft later de betekenis van een gevleugeld woord gekregen.

In het feit, dat de leiding van de jonge vereniging werd gelegd in de handen van een der jongeren uit hun midden, de 39-jarige Pieter Doekes Wijbenga, boer van de Stienstra-Zathe, mede-oprichter en bestuurslid van de aanvang af, die als persoon het tegenovergestelde van de afgetreden voorzitter was, mag wellicht een aanwijzing worden gezien, dat het toenmalige bestuur heel erg behoefte had aan een voorzitter, van wie men zeker was dat hij een rustig en bedachtzaam beleid zou voeren. Het mocht dan zijn dat Wijbenga niet de voortvarendheid en het organisatietalent van zijn voorganger had; daarentegen bezat de nieuwe voorzitter in zijn rustige blijmoedigheid, zijn bescheidenheid, zijn beminnelijk optreden en zijn weldadige kalmte - een bedaardheid die hem zelfs bij opwindende discussies niet verliet -, hoedanigheden waarvan de jonge vereniging, die na de roerigheid van het eerste jaar in effener banen was geraakt, gedurende een lange reeks van jaren de vruchten heeft geplukt. 33 jaren als bestuurslid, waarvan 32 jaar als haar voorzitter, heeft Wijbenga de Wargaster coöperatie met toewijding en onmiskenbare bekwaamheid gediend.

Bij de feestelijke herdenking van het 25-jarig bestaan, in 1911, spelde de Commissaris der Koningin in Friesland, mr. P. A. V. baron van Harinxma thoe Slooten, wiens kloeke toespraak over het thema «Van Warga begint de victorie» de waarde en betekenis van het [079] initiatief van 1886 zo treffend had doen uitkomen, voorzitter Wijbenga de versierselen van de ridderorde van Oranje-Nassau op de borst, aan welk eerbetoon de gevoelens van respect en waardering van zijn verenigingskameraden jegens hun bejaarde voorzitter ten grondslag lagen.

Om de daad van de in gemeenschap met elkaar getreden Wargaster boeren naar waarde te beoordelen, dient men dat plaatselijk gebeuren te zien tegen de achtergrond van het economische leven van die tijd. De pachter van dat tijdsgewricht moet wel in een toestand van voortdurende onzekerheid heb-

ben verkeerd; en in zijn diepste innerlijk zal de angst - niet de existentiële angst die het nageslacht in onze dagen verontrust, doch het gevoel van beklemming en vrees dat de mens besluipt wanneer hij zich in zijn maatschappelijk bestaan bedreigd gevoelt -, als onderstroom steeds aanwezig zijn geweest.

In het ouderlijke huis had hij met de zijnen verslagen neergezeten in de dagen, dat de heersende veepest her en der de veebeslagen neermaaide en, voortschrijdend van erf tot erf, naderbij kwam; in de dagen, dat de gevreesde cholera haar slachtoffers haalde, elders bij familie, in het dorp, in de buurtschap, straks bij hem thuis. Zelf boer geworden en eigen verantwoordelijkheid dragend voor gezin, levende have en goed, stond hij als individuele boer onbeschermd tegenover elke nieuwe ramp die hem trof: 't hoge water dat zijn polders binnenviel, de besmettelijke ziekte in het voorhuis of in de stal, hagelslag in de jonge gewassen, stortregens op het wuivende korenveld.

Hij had het produkt van zijn dagelijkse zorg en de trots van zijn stand, de goudgele roomboter, herhaaldelijk afgekeurd en gedevalueerd van de Londense markt zien terugkomen; hij had de prijzen van grond, vee, koren en zuivel zien vallen; een val waaraan geen eind scheen te zullen komen. Hij had de graanhandel uit het gewest zien verdwijnen; de vlasserij zien ondergaan. Dáár, met zijn bezit onder de blote hemel, 24 uren van het etmaal kwetsbaar voor elke gril der natuur, stond hij in zijn alleenheid: hij, van ouds her de Friese boer, door dichters gezien en beschreven als de vrije, onafhankelijke mens, heer en meester op zijn hoeve, «wie het onverschillig liet of een hond of een koning zijn hofstede passeerde», zoals Dr. J. H. Halbertsma het zo treffend uitdrukte - maar in deze tijd als een man op een wrak temidden van hoge zeeën, die, als God hem niet te hulp kwam, onvermijdelijk zou ondergaan.

Waar was in het bestaan van deze individuele boer het eiland, dat hem veiligheid bood voor het naakte bestaan, brood voor zijn zwoegen en sloven? Dat eiland was er niet! In zijn alleenheid, zonder steunsels in het economische, bij het neerglijden op het hellend vlak onverschillig nagestaard door zijn standgenoten; van niets minder zeker dan van bedrijfswinst, van niets meer dan van bedrijfsverlies, zwoegde hij voort, roeiend met zijn gezin tegen de tijdsstroom, met als verzwarende ballast dikwijls een invalide of chronisch zieke huisgenoot, een inwonende hulpbehoevende vader of moeder, of een oud geworden zuster, die nergens **[080]** ter verpleging konden worden afgezet, roeiend, roeiend - doch ten laatste door de kracht van de stroom meegevoerd naar een onbekend eindpunt, waar het spookbeeld «Oud en Arm» een levende werkelijkheid zou worden.

Zo werd geleidelijk maar onmiskenbaar over de boerenstand die geest van zwakheid, van verzaking, van slapheid vaardig, die Rengers als krachteloosheid heeft gekenschetst. Krachteloosheid - het afstand doen van verweer, het bij de pakken blijven nederzitten: dat was het allergrootste gevaar dat de boerenstand, en daarmee het gehele Friese platteland, bedreigde. Men hoorde nog wel, dat ergens een kollega zijn land met terpaarde verbeterde en dat een ander zich een maaimachine had aangeschaft; doch men geloofde niet of

nauwelijks meer in het nut van die «nieuwe dingen»; men schudde het hoofd over het roekeloze drijven van de «fabrieksboeren», die met hun «eigen» fabriek uiteindelijk hun eigen armhuis bouwden. Dát waren de reacties, die uit het kamp van de weerloos en krachteloos gewordenen opstegen. Met de economische zekerheid dreigde ook het maatschappelijk geloof - de geest van vertrouwen, van hoop en opzien -, de Friese boer te ontvallen.

De geestelijke traagheid in de boerenstand had in haar ontwrichtende werking een tegenhanger in de onrust in arbeiderskringen: in de oproerigheid onder de veenarbeiders van Opsterland en de Stellingwerven, die staking na staking uitriepen; in de wrokkende gezindheid van landarbeiders, keuterboeren en dagloners, die, hun lot vervloekend, zich inscheepten als landverhuizers naar het verre Westen, in blind vertrouwen een onbekende toekomst in een onbekend land tegemoet. Nog een derde component had zij in de kerkelijke twistzucht: hooglopende geschillen tussen aanhangers en bestrijders van de dolerende kerk, waarin de christelijke verdraagzaamheid dikwijls het onderspit moest delven.

Het waren evenzovele trillingen en schokken in het bouwwerk ener agrarische maatschappij, welks muurwerk en gebinten in de loop der tijden aan draagvermogen hadden ingeboet en derhalve, op straffe van instorting, dringend nieuw voegwerk en nieuwe stutbalken behoefden.

De conservatieven mochten waarschuwend wijzen op de tekenen die aan de wand waren verschenen, de progressieven merkten deze als tekenen van de vooruitgang aan. Trekschuit en postwagen - monopoliserende machten terzake van het vervoer van personen en goederen -, zagen zich van hun voorrangspositie beroofd, sedert de Spoor- en Tramwegmaatschappijen hun rails door Friesland hadden gelegd en het reizend publiek een reisplan aanboden, dat zwart-op-wit de reiziger ter beschikking stond en dat een aanzienlijke tijdsbesparing en een comfortabele wijze van vervoer waarborgde, en dat bovendien de charmes van het «moderne» en van de stiptheid had. Snelvarende stoomboten verschenen nu in de vaart, een schril contrast vormend met de langzaam varende trekschuit, voortgetrokken door een paard dat bij iedere brug dorst had en zijn kop in de **[081]** haverzak stak, hetgeen steeds met een uittocht van de opvarenden gepaard ging; want wie reisde kreeg dorst en mocht de geboden gelegenheid niet missen... Met die omkeer in de maatschappij werden zelfs de gesprekken anders. Sinds te Warga de melk fabriekmatig werd verwerkt, stokte het dagelijks gesprek over behekste karnen; want met de centrifuge was het zo goed als altijd raak; dat was op zichzelf een toverding; dat gaf geen toverkol een kans!

Een elite van boeren bleef met de vooruitgang in de pas - *Hendrik Franzes Pasma* werd het wijzen op het Deense voorbeeld niet moe; hij deed wat hij kon om de nieuwe methode van zuivelbereiding ingang te doen vinden en fungeerde als jurylid voor de prijsvraag van het Buma-legaat inzake een ontwerp voor een zuivelfabriek <sup>75</sup>, - *Jogchum van der Wal* centrifugeerde met

---

<sup>75</sup> De jury voor de prijsvraag van het Buma-legaat inzake het ontwerp voor een zuivelfabriek kende de prijs toe aan het antwoord van C. Treurniet en K. Tromp te Bolsward, n.l. «Een ontwerp bevattende

paardekracht thuis en hield lezingen elders, - *Jouke Swart* ontving een commissie uit het «Genootschap ter bevordering van de landbouw in Drenthe», die zijn roomboterfabriek bezichtigde en naderhand een gunstig rapport over de fabriek te KloosterAnjum uitbracht. «Genoemde heer Swart is wetenschappelijk zeer voldoende en praktisch buitengewoon ontwikkeld, en zijne echtgenoot staat hem even gunstig ter zijde; beiden drijven de zaak met den nodigen ijver en wilskracht, bezitten in hooge mate de vereisten voor het welslagen der onderneming, zijn boterbereiders van eerste keur», zo luidde het oordeel der commissie. Wat op de commissieleden een bijzondere indruk had gemaakt, was de mededeling van de heer Swart, dat hij vroeger voor zijn met de hand gekarnde boter f 4 beneden de hoogste marktprijs ontving, doch dat hij thans - n.l. in 1887, waarin het bezoek der Drentse afgevaardigden aan Klooster-Anjum viel -, voor zijn fabrieksboter f 3 á f 4 boven de hoogste marktprijs ontving. De commissie achtte het wenselijk en doelmatig, dat «één of meer zoodanige fabrieken» in Drenthe werden opgericht. Reeds in haar prilheid werd de Friese fabriekmatige zuivelbereiding buiten de provinciale grenzen opgemerkt en ten voorbeeld gesteld, zo mogen wij gevoeglijk vaststellen.<sup>76</sup>

De Friese pioniers op zuivelgebied ontvingen - en dat mocht stellig frappant worden genoemd -, de steun van een... Deen, te weten de ons reeds bekende Vilhelm Carstens van Flensburg, die in 1881 te Berkhout (N.H.) een demonstratie van de Deense methode van zuivelbereiding had gegeven. Carstens was in Nederland gebleven, had zich na een kort verblijf te Zaandam in IJlst gevestigd en was tot directeur van de Hollandia-fabriek te Sneek benoemd. Hij moet zich snel in de Friese verhoudingen hebben ingeleefd - waaraan het feit, dat hij zich met een meisje uit IJlst verloofde en na zijn huwelijk als compagnon in de houtzaak van zijn schoonvader Oppedijk werd opgenomen, zal hebben meegewerkt -, want reeds in 1886 benoemden Gedeputeerde Staten hem tot lid van de jury voor de prijsvraag van 't Buma-legaat, waarin ook Pasma zitting had. Deze jonge Deen moet door het hardnekkig streven bezielde zijn geweest, de fakkel der zuivelbeweging uit zijn vaderland naar Friesland over te brengen en haar daar te ontsteken.

**[082]** Men zou wensen te weten welk redenaarstalent deze jeugdige Deen ter beschikking stond en welke overtuigingskracht hij ontwikkelde, toen hij het

---

eene beschrijving en de hoofdbepalingen van een bestek alsmede een begroting van kosten met teekeningen». Dit bekroonde antwoord verscheen in 1888 in druk te Zwolle. Dat Gedeputeerde Staten van Friesland, als beheerders van het ten dienste van de landbouwkunde door Dr. Lieuwe A. Buma gestichte legaat, de zuivelbelangen ter harte gingen, was reeds in 1887 gebleken, in welk jaar het college een prijsvraag voor een Leer- en Leesboek over de zuivelbereiding uitschreef. In deze eerste prijsvraag van het Buma-legaat werd het antwoord van Th. Boersma en P. Maen bekroond met een prijs van f 500.

<sup>76</sup> De Drentse commissie, die Jouke Swart te Klooster-Anjum ontving, bestond uit de heren J. ter Haar Wzn., P. Hiddingh, A. ten Oever, L. W. Stapel en G. J. de Waard. De laatste fungeerde als rapporteur. Het rapport was gedateerd: Assen, 24 sept. 1887. Het werd in de algemene vergadering van het Genootschap breedvoerig besproken. De heren Hiddingh en de Waard hadden bovendien de boterfabriek van Mr. L. G. Verwer te Elslloo bezocht. Deze fabriek was groter dan die van Swart. De laatste - aldus het rapport - wilde echter geen grotere fabriek hebben «omdat hij er boer bij wilde blijven». (Zie het verslag in de Prov. Drentse en Asser Courant van 10 en 11 oktober 1887).

woord voerde in de augustusvergadering van 1884 van de afdeling Sneek der Friese Mij. van Landbouw en zijn voorstel om «een zeer eenvoudige inrichting tot zuivelbereiding te Bolsward te vestigen» werd aangenomen. Toen hij, drie jaar later, in een vergadering te Koudum sprekende, instemming verwierf met zijn conclusies:

De Vergadering besluit, dat oprichting van boterfabrieken door onderlinge deelneming van landeigenaars een vereiste des tijds en in het belang van de Friese zuivelbereiding en dus van de landbouw is;

Zij benoemt uit haar midden een commissie, om naar het aangegeven schema de oprichting van een of meer fabrieken voor te bereiden en daar te stellen.<sup>77</sup>

Wij geloven met stelligheid, dat het bezielend woord van deze Deen de boeren van de Grote Wiske onder Koudum heeft geïnspireerd, toen zij spoedig daarna gingen overleggen over de stichting van een eigen boterfabriek, welk plan reeds in 1888 zijn beslag kreeg. In diezelfde tijd drong Carstens er bij het hoofdbestuur van de Friese Maatschappij op aan, een zuivelconsulent voor Friesland aan te stellen. Ook daarmee had hij succes! «Het initiatief tot de benoeming van 'n provinciaal consulent is uitgegaan van den Heer V. Carstens, van afkomst een Deen, die was getrouwd met de dochter van het Statenlid Oppedijk, en die te IJlst woonde. Hij wees op het groote nut, dat Dene-marken trok van zijn consulent Faber te Londen», schreef Th. van Welderen Rengers jaren later.<sup>78</sup>

Gedurende een jaar was Warga er het enige bewijs van, dat in de uiterlijk zo onbewogen lijkende massa van boeren nog ondernemingsgeest en durf tot initiatief zat. Totdat ook elders zich kernen gingen vormen. Een vereniging van 45 boeren te *Stiens*, zich noemend een «Vennootschap op coöperatieve grondslag», met een maatschappelijk aandelenkapitaal van 36 mille, bracht in november 1887 haar nieuwe fabriek in werking. Het bestuur werd gevormd door Arjen Hessels Rienks, voorzitter, Johannes Pieters Boelstra en Lourens Jans Olivier. Iets later, maar nog in hetzelfde jaar, kwam te *Tzummarum* de derde coöperatieve kern tot stand, een zogenaamde «Coöperatie op aandelen», met als oprichters Willem Koning, voorzitter, Teakele Hoogterp, secretaris, Sipke Jans Anema en Doeke Anes Oosterbaan. Met zijn gewone bereidwilligheid stond Jouke Swart van Klooster-Anjum de boeren van Tzummarum ter zijde en gaf hun advies over de inrichting van hun fabriek.

Dat de Friese boeren in die jaren moeilijk tot daden kwamen en huiverig waren om een zakelijke onderneming buiten eigen erf op touw te zetten, ondervond Jhr. Mr. C. van Eysinga, geacht lid van de Friese landadel, tevens een ondernemend man die het vacuüm ten plattelande met sprekende initiatieven te lijf ging. Tezamen met Jhr. A. J. Vegelin van Claerbergen, burgemeester van Haskerland, had hij in 1884 de Vereniging tot verbetering van het paardenras opgericht; een **[083]** jaar later vestigden zij te Huisterheide de

<sup>77</sup> Mededeelingen en Berigten van 15 mei en 15 aug. 1887.

<sup>78</sup> Fries Landbouwblad van 11 juni 1927. Rengers maakte hier een kleine vergissing. De schoonvader van Carstens, Walle Melis Oppedijk, had zes dochters. De Deen huwde met diens dochter Sjoerdina Amelia (in 1867 te IJlst geboren).



paardenstoeterij «De Oorsprong» en stalden er een dure Friese dekhengst, een prachtdier, naar welks box de streekboeren gaarne hun merries brachten, toen de volbloed hengst er eenmaal wás. Intussen was Eysinga al weer van een geheel ander plan vervuld. Toen hij zijn pachtboeren te Langweer, met wie hij in de herfst ging jagen, trachtte te bewegen zich onderling te beraden over de stichting van een boterfabriek, gingen zij daar niet op in, hoe gaarne zij overigens hun landheer daarmee een genoegen zouden hebben gedaan, want «Mynhear Kees» stond in hoog aanzien bij zijn boeren.

Of Jhr. van Eysinga, toen hij zijn tanden weer eens op de stugheid zijner pachters had stomp gebeten, in zijn baard heeft gebromd: «Er moet zeker eerst weer een nieuwe hengst komen!» blijkt uit de ons ter beschikking staande gegevens niet; doch vast en zeker is hij al dat gepraat, het *stinnen en grinen* over *de minne tiden* moe geweest. «Als jullie dan niet willen, zal ik het doen», was de reactie van de landheer - «tenminste als jullie onderling willen samenwerken.» Daarop kreeg hij een positief antwoord, en nu toog de adellijke plannenmaker aan het werk: in het gehucht Boornzwaag, dicht bij de Scharster Rien, even ten oosten van Langweer, daar waar de golven van de Wielen tegen de bouwplaats klotsten, liet hij een zuivelfabriek bouwen - en het is weer Swart van Klooster-Anjum geweest, die Eysinga bij de uitwerking van zijn plan alle gewenste voorlichting gaf.

Dáárheen vervoerden de pachters van Eysinga, de boeren Frederik Zandstra, Pier Hornstra, Klaas Zandstra, Bouwe Dijkstra, Tjisse van der Leij en Geert Semplonius, in de ochtend van 25 juli 1887 de melk van hun veestapels, tezamen 210 koeien. Daar stonden zij allen, met hun landheer in de rij, op die gedenkwaardige morgen vol verbazing te kijken naar het wonder dat de stoomontwikkeling wrochtte: de beide Laval-centrifuges De A.L. trilden en zoemden en volbrachten zonder hapering in korte tijd het werk, de totale prestatie waarmee tot aan die dag zes boerinnen, zes boerenmeiden en zes karnpaarden 's morgens urenlang volledig bezet waren geweest. Een der pachters, Semplonius, trad op als beheerder, terwijl zijn vrouw, Meike van der Leij, als botermaakster fungeerde; beiden waren bij Jouke Swart te Klooster-Anjum in de leer geweest. 's Zaterdags kwam het zestal boeren in het kantoortje van de fabriek bijeen voor het opmaken van de wekelijkse rekening; aan hun landheer, die zich verder met de fabriekszaken niet bemoeide, keerden zij een bescheiden rente van het oprichtingskapitaal uit en verdeelden onder elkaar het restant.

In de kleine rij van zuivelfabrieken waarin boeren samenwerkten, gezamenlijk de risico's droegen en het overschot onderling verdeelden, nam de fabriek te *Boornzwaag* een geheel eigen plaats in. Haar status was geen coöperatie, nog minder een speculatie, maar een tussenvorm die men het best met het begrip prae-coöperatief kan aanduiden, daar deze instelling het speculatief element ontbeerde: de landheer toch maakte met zijn in de onderneming gestoken kapitaal geen winst, noch genoot hij enig ander voordeel; hij trok van zijn geld een «bescheiden» rente.

Dáárin lag het duidelijk onderscheid tussen de fabriek van **[084]** de landheer van Eysinga en de elders in de provincie door particulieren opgerichte zuivelfabrieken, welke heren bij de oprichting hunner fabrieken nièt, gelijk dit bij

Jhr. van Eysinga inderdaad 't geval was, het boerenbelang voor ogen had gestaan, daar zij enkel en alleen bedacht waren geweest op eigen belangen en de mogelijkheid van met de door de boeren aan hun fabrieken te leveren grondstof (de melk) winst te maken. Coöperatief in de zin die men er later aan zou gaan hechten, was de fabriek van Jhr. van Eysinga niet, aangezien de deelnemende boeren jegens de stichter-eigenaar in een positie van afhankelijkheid stonden, terwijl samenwerking op coöperatieve grondslag toch ten doel had, de coöpererende boeren van derden geheel onafhankelijk te maken.

Een andere grootgrondbezitter, mr. Lodewijk Guillaume Verwer, industrieel, ontginning en parochie-stichter, wonende te Zorgvlied in de gemeente Diever, net over de Fries-Drentse grens, deed in 1887, toen hij de Stellingwerper boeren probeerde warm te maken voor het oprichten van boterfabrieken, soortgelijke ervaringen als die van Jhr. van Eysinga op: lauwheid aan de kant van de boeren, gebrek aan ondernemingsgeest. Nu kan men de vraag stellen, of Mr. L. G. Verwer, die zich als landedelman kleepte en 's ochtends op een witte schimmel uitreed, wel de juiste figuur was om de agrariërs van Elst, Steggerda en Oosterwolde - van wie de meesten met de hand karnen, óf door hun heemhond in het karnrad te laten trippelen de karnpols in beweging brachten, terwijl alleen de «grote» boeren zich konden veroorloven het paard voor hun karnmolen te spannen -, te bewegen de grote stap te wagen en tot fabriekmatige zuivelbereiding over te gaan.

Toch is het in eerste aanleg aan deze man te danken geweest, dat in Ooststellingwerf, een gebied met overwegend kleinbedrijf dat in aartsvaderlijke agrarische bedrijfsmethoden als het ware zat vastgeroest, de overgang naar «het nieuwe» betrekkelijk snel heeft plaats gevonden.

Mr. Lodewijk Guillaume (geboren in 1846) en zijn broer Julius (1853) waren zonen van de Rooms-katholieke zaakwaarnemer Idse Johannes Verwer en zijn vrouw Sytske Ysbrands Galama te Makkum. De gebroeders - een derde broer Ysbrand Jan was jong overleden -, studeerden voorspoedig af, en vestigden te Leeuwarden een advocatenpraktijk. Zij huwden de gezusters van Wensen, twee gefortuneerde Leidse jongevrouwen, en kochten in 1879 het landgoed Groot- en Klein Wateren, alsmede het gehucht Zorgvlied aan de Fries-Drentse grens in de gemeente Diever aan, een bezitting van vele honderden misschien zelfs meer dan twee duizend hectaren, hoofdzakelijk bestaand uit heide en veengronden.

Met name Mr. Lodewijk Guillaume Verwer was een man van initiatief, wiens geest zich vermeide in zakelijke bespiegelingen, en wiens hand niets liever deed dan zijn perspectivisch zakelijk denken in daden om te zetten. Met verbazingwekkende werkkraft, en niet dan na rijp beraad en uitgebalanceerde berekeningen, bracht hij in het Zorgvliedse zijn plannen tot uitvoering. Hij ontgon het land, waarbij hij aanvankelijk van terpaarde en later van kunstmest gebruik maakte; hij bouwde boerderijen en arbeidershuizen; hij stichtte een sigarenfabriek, [085] die een bezetting kreeg van dertig jongens en twee directeuren, voorts een cichoreifabriek, terwijl hij tegelijkertijd zijn pachters tot het verbouwen van cichorei verplichtte.

Te Zorgvlied vestigde hij de Noord-Nederlandse Hypotheekbank <sup>79</sup> en een levensverzekeringsmaatschappij. Hij liet uit Brabant tabaksplanters met kinderrijke gezinnen overkomen en bouwde grote schuren voor de berging van de tabaksoogst. Uit Friesland trok hij verspreid wonende katholieke boeren aan (o.a. uit Scharsterbrug), liet hun schuren en huizen afbreken en van de materialen nieuwe boerderijen in Zorgvlied en Wateren opbouwen - kortom, mr. Lodewijk Guillaume Verwer bouwde een nieuwe parochie, en hij deed dat met de allure van een groot zakenman en met een vermetelheid die inderdaad verbluffend was. En bij dat alles had hij - succes; want hij was een man van het soort dat aanvankelijke tegenslagen uiteindelijk in overwinningen weet om te toveren.

Toen in Friesland de eerste zuivelfabrieken waren verrezen, stak Mr. Verwer zijn voelhorens uit, berekende de mogelijkheden van deze nieuwe agrarische industrie en ontwierp zijn plannen op een tijdstip, dat de overgrote meerderheid der Friese boeren - om met Pasma te spreken -, traag denkend op het donzen bed der autoriteit lag neergevleid. Hij was deze boeren mijlen vooruit, toen hij in 1886 een zijner ondergeschikten, de pientere H. Brandsma, naar Denemarken zond met de opdracht, van de fabriekmatige zuivelbereiding aldaar het mogelijke aan de weet te komen en zich in dat vak grondig te bekwamen.

Terwijl zijn speurdienst in Scandinavië werkte, riep de Heer van Zorgvlied de streekboeren ter vergadering op. Driemaal reed hij met zijn schimmel uit, heden naar Elsloo, morgen naar Steggerda en overmorgen naar Oosterwolde. Daar sprak de heer met zijn indrukwekkende baard de vergaderde boeren toe en trachtte, op minzame en welsprekende wijze, bij hen de lust op te wekken onderling te gaan samenwerken en de fabriekmatige zuivelbereiding in de streek mogelijk te maken. Tot heden bleef het een onuitgemaakte zaak, of Mr. Verwer in deze vergaderingen uitging van de coöperatieve gedachte, óf dat hij - en daar houden wij het op -, in zijn hart er van overtuigd was, dat de boertjes die hij voor zich zag, voor de idee der coöperatie niet rijp en niet capabel waren, en derhalve zijn voorgang en leiding zouden behoeven.

Wij beschikken over een aantekening over het verhandelde in de vergadering te Steggerda, die wij, zoals wij haar vonden, voor zichzelf willen laten spreken... «Weinigen gaven aan de oproep gehoor en het kwam niet tot resultaten. De boeren waren bang, dat ze het kleine beetje geld, dat ze nog over hadden, ook nog zouden verliezen. Op een vraag van Mr. Verwer, of hij als klant op hen kon rekenen wanneer de fabriek er stond, zweeg ieder der aanwezigen. Bij zijn vertrek waren zijn laatste woorden: De fabriek komt er toch, en ik ben er van overtuigd, dat ik jullie allemaal als klant krijg. En korte tijd na deze vergadering kwam de speculatieve fabriek er. Het kwam uit zoals Mr. Verwer gezegd had. Eerst wat schuchter, maar toch kreeg hij hen bijna allen tot klant. De melk werd gemeten; van het [086] bepalen van het vetgehalte wist men niet. Vijftien liter melk gaf een pond boter; de uitbetaling geschied-

---

<sup>79</sup> De Noord-Ned. Hypotheekbank te Zorgvlied-Wateren werd in later jaren naar Zwolle verplaatst, waar een zoon van Mr. Verwer als directeur optrad.

de volgens de eerste keur te Leeuwarden. Aanvankelijk liep alles goed»... Tot zover de aantekening.<sup>80</sup>

Mr. Verwer volbracht hetgeen hij in uitzicht had gesteld: in één en hetzelfde jaar (1887) verrezen er zuivelfabrieken in *Elsloo*, *Steggerda* en *Oosterwolde*; het financieel beheer van deze fabrieken legde hij in handen van zijn inmiddels uit Denemarken teruggekeerde employé Brandsma. «Aanvankelijk liep alles goed.» De fabriek van Mr. Verwer te Oosterwolde kon staat maken op de medewerking van vijf boeren, die levering van de melk hunner bedrijven hadden toegezegd; verder moest de melk van de boeren worden bijgekocht. De jonge directeur, Tjisse Kuperus, deed zijn best om het kwantum melk op te voeren; hij stelde boeren en boerinnen in de gelegenheid zijn fabriek te bezichtigen: propaganda die niet zonder gunstig effect bleef.

Spoedig echter ontstond onder de boeren en leveranciers ontevredenheid over de melkprijs; men mokte tegen de eigenaar... maar Mr. Verwer woonde te ver weg en kon zich niet meer inlaten met zaken, voor de bereddering waarvan hij een directeur én een financieel beheerder had aangesteld. Wellicht bemerkte hij niet, dat onder de boertjes, die de melk per hondenkar of ossewagen naar de fabriek vervoerden, het verzet groeide en dat zij zich van hem wensten los te maken teneinde de handen vrij te hebben om een coöperatieve fabriek te stichten. Toen hij er tenslotte iets van merkte, was het te laat om te kunnen ingrijpen: hij zag geen machteloze individuele boertjes tegenover zich, maar een combinatie van twaalf boeren, die wisten wat zij wilden en die het zich in hun hoofd hadden gezet, zelf, zij met hun allen, een zuivelfabriek te bouwen en het met het financieringsprobleem zelf klaar te spelen.

Tot dit punt genaderd vraagt men zich af, in hoever Mr. Verwer met het benoemen van de 22-jarige Tjisse Kuperus, een boerenzoon uit Roordahuizum, die voorbestemd was om een leidende plaats in de gewestelijke en landelijke zuivelorganisaties in te nemen, in 1888 het... paard van Troje heeft binnengehaald. Kuperus, de zoon van een vooruitstrevende boer die o.a. het Rundveestamboek mee had opgericht en tevens een bekend veefokker, had van huis uit het «denken als boer» meegebracht, een begrip dat juist in zijn jonge jaren een uitbreiding tot «denken als boerenstand», tot «denken in de lijn van een wordende boerengemeenschap» onderging - een evolutie die met de opkomst en het aanhangen der coöperatieve gedachte was ingezet.

Deze boerenzoon, die het zuivelvak had gekozen en in de coöperatieve zuivelfabriek te Warga, vervolgens in het fabriekje van Jhr. van Eysinga te Boornzwaag als volontair had gewerkt, moet zich met de boeren aldaar gemeenzaam en verbonden hebben gevoeld, en in het bijzonder zal de pioniersdaad van de Wargaster boeren tot zijn verbeelding, en zijn gemoed, hebben gesproken. Toen de boeren van Oosterwolde een eigen coöperatie wilden oprichten, bespraken zij dat met Kuperus, en zij wensten hem als hun directeur. Mr. Verwer was persona ingrata geworden - Kuperus zou de komende man zijn.

---

<sup>80</sup> Zie het jaarverslag 1957-1958 van de Coöperatieve Zuivelfabriek «De Toekomst» te Steggerda.

**[087]** Reeds een jaar na de oprichting van de fabriek brak het conflict uit. Mr. Verwer, die nog wel iets anders dan het «melkzaakje» van Oosterwolde aan zijn hoofd had, speelde het spel met zijn afvallige boeren op de manier van een vader, die een ondeugendheidje van zijn kinderen door de vingers ziet, verkocht fabriek en inventaris aan de combinatie en vermaande hen tenslotte vaderlijk: «En nu, boeren, 't traktement van de directeur is wat laag, jullie moeten er wat bij doen». En waarlijk, de rebellen van Oosterwolde - maar reeds 99 in aantal, die allen de oprichtingsakte van de coöperatie-op aandelen hadden getekend! - deden het: de latere oprichter en directeur van de Coöperatieve Zuivelbank te Leeuwarden zag in 1889 zijn jaarwedde met 250 gulden vermeerderd en op f 750 gebracht! In dat jaar kreeg *Oosterwolde* een coöperatieve zuivelfabriek, onder het voortvarend beleid van P. J. Tiesinga, voorzitter, en J. F. van Weperen, secretaris. De jonge coöperatie had een voorspoedige vaart, tot op de dag van heden.<sup>81</sup>

Mr. Verwer's witte schimmel zou zijn heer niet meer in draf naar het dorp Oosterwolde brengen. En er brak een tijd aan, waarin ook de fabrieksboeren van Elsloo en Steggerda zich van de Heer van Zorgvlied afwendden en tot coöpereren overgingen. Want al die jaren gaapte er een kloof tussen de ontginnerindustriële-zuivelfabrikant en de veehouders van Ooststellingwerf, welke hun grondstof aan hem verkochten: hij was tenslotte een koopman, en zij waren boeren. Hetgeen wilde zeggen: zij stonden onder het bereik van het «denken als boerengemeenschap», dat met de coöperatieve gedachte tot hun hoeven was doorgedrongen en dat voortaan hun leven en werken zou beïnvloeden en richten.

---

<sup>81</sup> Als Dr. T. v. d. Zee schrijft, dat de coöperatie te Oosterwolde «haar bestaan aan 't initiatief van een zekere Mr. J. Verwer dankte» (blz. 63/64), dan bewijst hij de Heer van Zorgvlied posthuum te veel eer. Eerder is het zo geweest, dat de coöperatie aldaar ontstond als een reactie op werken en streven van de stichter der speculatieve fabriek, Mr. Lodewijk Guillaume Verwer. (De Friesche Boeren-coöperaties in haar maatschappelijk verband, Sneek, 1933.)



## DOORBRAAK

Op zeker ogenblik van het tijdsgebeuren zal de verslapping, de krachteloosheid - anders gezegd: het inactiefzijn van de boerenbevolking -, haar laagste punt hebben bereikt; daar zal de beweging opwaarts zijn ontstaan en begonnen, op even mysterieuze wijze als wanneer in dood tij op zeker ogenblik levendigheid, bewegelijkheid is ontstaan en de wateren aanvingen te vloeien. Men heeft het gevoel voor een mysterie te staan, wanneer ergens, voor het oog onnaspeurbaar, uit zogenaamd niets *iets* ontstaat, uit krachteloosheid *kracht* wordt gewekt en inactiviteit in *activiteit* overgaat.

Ergens midden in de jaren tachtig der vorige eeuw heeft dat maatschappelijk wonder plaats gegrepen. De gevolgen zijn overal waarneembaar geweest. Wel vraagt men zich af, uit welke bronnen de nieuwe kracht werd gevoed; van welk centrum uit zij werd gestuwd, vooraleer zij in menselijke daden uitmondde en uitkristalliseerde. De Landbouwstaatscommissie had het verrassende verschijnsel in het tijdsgebeuren opgemerkt; zij beschreef de maatschappelijke omkeer als volgt: «Het vele schrijven in nieuwsbladen, de toespraken en discussies in vergaderzalen, de terechtwijzingen en soms scherpe berispingen aan het adres van onze Friesche boeren en boerinnen, niet zelden gepaard met het wijzen op Denemarken, hebben de geesten wel een weinig wakker geschud».<sup>82</sup>

De rapporteur van de staatscommissie had de beperkende bepaling «wel een weinig» gevoeglijk achterwege kunnen laten; hij zou gerust hebben mogen schrijven, dat de «geesten wakker geschud» waren. Men wás ontwaakt! Een geest van bezinning, oordeelskracht en kritiek was over de bevolking vaardig geworden. Niet alleen dat er spoortreinen waren gaan lopen en stoomboten waren gaan varen; er was belangstelling ontwaakt, er bestond openheid van geest, er was discussie; uiteenlopende meningen botsten op elkaar... Er was nu in de boerenwereld opeens dat, wat de Fransen «le choc des sentiments et des opinions» noemen. De geest der kritiek bemoeide zich met alles en allen; hij tastte de haarden der traagheid en onverschilligheid aan. Fel was de kritiek van de conservatieve boeren op hun progressieve collega's van Warga, die-volgens de eersten-, met hun fabriek hun eigen armhuis hadden gebouwd. Scherp was de kritiek van een rentenierend boer, toen hij de coöperatieve zuivelfabrieken de klad aanwreef, dat zij de galgen waren waar de boeren zichzelf aan ophingen.

Het lééfde weer in de Friese wereld! De indolentie was geweken. Er was wrijving, verdeeldheid in de gezinnen waar de boer pro-fabriek, de boerin contra was. Het verzet tegen de nieuwe richting in de zuivelbereiding werd aangewakkerd [089] door die boerinnen, die aan het zelf-karnen waren gehecht; die er voldoening en vreugde aan beleefden wanneer het produkt van haar handen het waarmerk «eerste keur» had verworven. Deze boerinnen wensten de boterbereiding niet uit handen te geven; zij hiëlden van dat onderdeel van

<sup>82</sup> Rapport van de Landbouwstaatscommissie 1886, hoofdstuk 26, blz. 18. Zie Van der Zee, blz. 46.

haar dagtaak, zoals ook haar moeders en grootmoeders er van hadden gehouden; het streelde haar zelfgevoel, dat zij in het bedrijf als partner van de mannen meededen en onder hen geteld werden. Zouden zij dat onderdeel van haar dagtaak voortaan missen, dan vreesden zij dat er leegte en doeleloosheid in haar leven zouden komen. Rinkes Borger, een zuiveldeskundige van naam, die dit tijdperk bewust heeft meegeleefd, schreef: «De voornaamste tegenstanders (van de fabriekmatige zuivelbereiding) waren de boerinnen zelf. Zij konden zich er niet indenken, dat zij *haar* vak zouden overdragen aan anderen en dan wel aan mannen, die de ongelooflijke pretentie hadden, het botermaken beter te kennen».<sup>83</sup>

Voor al de ouden onder de boerinnen, en dan bepaaldelijk degenen aan wier gezondheid iets haperde, voelden het karnen evenwel als een schier niet te dragen last. Had H. J. Kooistra immers niet geschreven, dat het botermaken «bij de meeste boerinnen een vloek» was? <sup>84</sup> Er was kritiek *van* de boerinnen; maar ook kritiek *op* de boerinnen. «Veel onrecht is onzen boerinnen aangedaan», schreef Hijlkema in zijn Leerboek. «Menigeen toch schroomde niet te beweren, dat de algemeene achteruitgang was te wijten aan de botermaaksters, die uit verkeerd begrepen standsgevoel het bereiden van de boter overlieten aan de dienstboden, daar ze zich het boterwerk schaamden, of zich daarvan zoo gauw mogelijk afmaakten. Moge dit verwijt aan het adres van eenigen zeer terecht geweest zijn, in zijne algemeenheid was het ongetwijfeld geheel ongerechtvaardigd. Ten allen tijde hebben de beste boerinnen er haar eer ingesteld een vat eerste keur boter aan de markt te kunnen leveren, en moge nu eene enkele lichtvaardig zijn geweest in hetgeen haar eer en roem moest wezen, den boerenstand in zijn geheel mag men zoo iets niet ten laste leggen.» Aldus Hijlkema.

De discussie en de kritiek leefden allerwegen op, ten bewijze, dat het denken zich richtte; dat velen zich weer een doel hadden gesteld. Opeens was er een veelvoud van initiatieven en activiteiten, die het jaar 1888 zouden stempelen tot een jaar, dat, hoe teleurstellend en ondermijnend voor de provinciale economie het overigens was, zich van de voorafgaande jaren in een belangrijk opzicht gunstig onderscheidde.

«*Dat jier fan de trije kreakelingen sil 'k nea forjitte*» (dat jaar van de drie krakelingen zal ik nooit vergeten) placht Pieter Minnes Anema, een Dongjumer boer, in het midden te brengen wanneer het gesprek over de ongunst der jaren tachtig liep. Vermoedelijk heeft Pieter Minnes nooit beseft, dat hij met die uitspraak een even treffende als originele zegswijs lanceerde, die het jaar 1888 in cijferschrift voor de geest haalde, met welke voorstelling (888: de drie krakelingen) aan iets zoets en verrukkelijks - de luchtig gebakken *suskreakelingen* en de meer stevige *sukerkreakelingen* toch golden op boerenvisites als overheerlijk **[090]** gebak! - werd herinnerd en tegelijk in het geheugen werd teruggeroepen het (zoveelste) harde en moeilijke jaar, dat men had moeten doorworstelen.

---

<sup>83</sup> J. Rinkes Borger: De zuivelbereiding in Friesland. Een terugblik, blz. 11..

<sup>84</sup> Zie het zesde hoofdstuk

Bovenal echter was «het jaar van de drie krakelingen» een jaar van frisse initiatieven, van geslaagde plannen, en om die redenen een moed inboezemend jaar, een jaar van beloften geweest.

In de kleibouwstreek, in de kleiweidestreek en in de veenweidestreek ontstaken kleine vonken een groot vuur, in die zin, dat her en der combinaties van boeren hoge fabrieksschoorstenen lieten optrekken en hun nieuwe fabrieksgebouwen uitrustten met de mirakelen der middelpuntvliedende kracht.

Te *Achlum* in Franekeradeel was het een der dorpsnotabelen, Arjen Draisma de Vries, geboren autocraat en van huis uit conservatief, eigenaar van de pannenbakkerij aldaar en boekhouder - «in erfopvolging» - van de Onderlinge Assurantie Maatschappij «Achlum», die zich met de twistappel der boeren had ingelaten en voor zichzelf had uitgemaakt, dat in dezen moest worden doorgebeten. Indachtig het devies «Zij is de steun der ongelukkigen», dat zijn grootvader Ulbe Piers Draisma bij de oprichting in 1811 de Onderlinge als richtsnoer had meegegeven, voelde de kleinzoon Arjen zich geroepen de belangen van derden mee te gaan behartigen. Als plattelander die met de toestand in het boerenbedrijf van nabij bekend was, kon hij het niet zetten, dat het buitenland de voortreffelijke Friese zuivelprodukten niet meer kon waarderen.

Draisma de Vries was van mening, dat aan die onverkwikkelijke toestand een einde moest komen. Met enkele vooraanstaande Achlumer boeren besprak hij zijn plan om in hun dorp een coöperatieve zuivelfabriek op te richten. Dezen gingen er grif op in en vormden met de voorsteller van het plan een commissie van voorbereiding, die de zuivelfabrieken te Warga, Klooster-Anjum en Tzummarum bezocht. Reeds enkele weken daarna, de 14de februari 1888, werd de vereniging Coöperatieve Stoomzuivelfabriek te *Achlum* opgericht; tot leden van het dagelijks bestuur werden gekozen: Arjen Draisma de Vries (met 12 stemmen), voorzitter; Douwe Minnes Anema (9), secretaris; Lieuwe Wiebes Anema (6), penningmeester. Jogchum van der Wal te Witmarsum, een der pioniers van de centrifugale boterbereiding, was desgevraagd gaarne bereid het bestuur te adviseren omtrent de aanschaf van machines. Op 21 april van dat jaar vond de plechtigheid der eerstesteenlegging plaats, die door Ane Wiebrens Oosterbaan, het oudste lid der vereniging (76 jaar), werd verricht.

In zijn bij die gelegenheid gehouden toespraak herinnerde de voorzitter er aan, dat kortgeleden in het land een felle verkiezingsstrijd... «door ultramontanen, antirevolutionairen, liberalen, algemeen stemrechters en radicalen (meer of minder rood)» was uitgestreden, en dat in diezelfde maanden te Achlum een broederlijke samenwerking was gegroeid tussen mannen die, wat hun staatkundige richtingen betrof... «tot vele van de daareven door mij genoemde partijen [091]behooren». Echter... «nimmer werd in die vergaderingen een enkele dissonant, een enkel woord van geschil gehoord en kenmerkten deze vergaderingen zich door een welwillende toon en een geest van samenwerking, als ik zou wenschen, dat steeds bij elke vergadering mocht voorzitten» ... Voortgaande betoogde de spreker, dat op dezelfde dag waarop de Nederlanders zich opmaakten naar de stembus, men in de Nederlandse

Staatscourant het resultaat kon lezen... «van de werkzaamheid en de vriendschappelijke samenwerking van eenige landbouwers te Achlum», n.l. de stichting van een coöperatieve stoomzuivelfabriek aldaar. De voorzitter vervolgde: «En als we dan zien, hoe binnen enkele weken de drijfkracht zal uitgaan om daar ginder *een dood stuk ijzer om zijn as te laten draaien...*, en als we zien hoe een 76-jarige nog moed genoeg heeft om te breken met het oude, en vol vertrouwen mee in praktijk helpt brengen de resultaten der wetenschap op het gebied der zuivelbereiding, welnu, dan deelen wij, hem volgend, zeker allen dat vertrouwen en bezielt ons goede moed voor de toekomst!»

Op zijn tijd wist Draisma de Vries mannentaal te spreken, hetgeen zijn hier aangehaalde toespraak bewees. Hij kon echter meer. Dat Draisma de Vries van aanpakken wist, toonde hij in de oprichtingsvergadering van 14 februari, toen hij het concept-statuuut en idem huishoudelijk reglement, benevens tekening met bestek en begroting voor een zuivelfabriek met de apparatuur voor de verwerking van de melk van vierhonderd koeien, alles tezamen, kant en klaar ter tafel bracht. Van een even prijzenswaardige als verbluffende voortvarendheid getuigde zijn mededeling in de, op de dag der eerstesteenlegging gehouden, ledenvergadering, dat door hem(!) een adres was gericht aan het Waterschap Binnendijks, met het verzoek: a. een dam te mogen leggen aan de Slachtedijk; b. daarvoor, aan de opvaart, een opslagplaats te mogen maken; c. indien zulks nodig mocht blijken een tweede opslagplaats enige meters noordelijk te mogen maken; d. rails over de Slachtedijk te mogen leggen vanaf de opslagplaats(en) naar genoemde dam -«op welk collectief verzoek bij dispositie van 7 april 1888 gunstig was beschikt» ...

Jaren later zou een ander energiek persoon, Riemer Veeman, in zijn hoedanigheid van directeur van de coöperatieve zuivelfabriek te Achlum, zich nu en dan verzetten tegen de voortvarendheid en de allures van zijn voorzitter. Het moet Draisma de Vries - «de greate wriuwer», (schepper en schrijver, de alregelaar) van de Achlumer fabriek, zoals een herdenkingsgedicht hem heeft gedoodverfd -, niet gemakkelijk zijn gevallen Veeman in fabriekszaken als zijn evenknie, en als zijn meerdere in zuiveltechnisch opzicht, te erkennen en als zodanig te behandelen. Toen Veeman in 1893 zijn functie te Achlum aanvaardde, was zijn voorzitter pas burgemeester van de gemeente Franekeradeel geworden, en het lag geheel in de lijn van Draisma's innerlijke structuur, dat hij, bij zijn strubbelingen met zijn even bekwame als hardnekkige directeur, zijn dubbele autoriteit Veeman op pijnlijke wijze liet voelen.

Een nog in leven zijnde vroegere klerk van Draisma de Vries vertelde ons, dat zijn chef een gezaghebbend [092] persoon was, die de wind er onder had en voor wie zelfs de boeren beefden en «trillen as in blad oan 'e beam», als hij hen tegensprak, of hen met een verwijt of berisping op het lijf viel. Desniettemin heeft Draisma de Vries zich grote verdiensten verworven als bezielende figuur in het boerenmilieu van zijn dorp. «Door den heer Draisma de Vries, thans nog burgemeester van de gemeente Franekeradeel (hij bekleedde dit ambt van 1893-1914) werd ingezien en gevoeld de druk, die heerschte onder de veehoudende bevolking hier... Door hem werd, dit dient gememoreerd, de grond gelegd van de vereeniging... Hij gaf zich, welwillend, belangeloos... Een woord van dank en hulde vinde hier een plaats.» Deze lof hem toegebracht in

het gedenkboek, uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de coöperatieve zuivelfabriek te Achlum, was volkomen verdiend.

Men mag de vraag stellen, of de Friese boerenstand wel zo spoedig tot doortastende daden op zuivelgebied zou zijn gekomen, wanneer niet de stimulerende medewerking van buitenstaanders als de dorpsnotabele Draisma de Vries (Achlum) en van de landheren als Mr. Bergsma (Warga) en Jhr. Mr. van Eysinga (Boornzwaag) de boeren tot actief optreden had aangespoord.

Te Haskerdijken in de gemeente Haskerland was een aantal boeren eveneens de nieuwe richting in de zuivelbereiding toegedaan. Opvallend was, dat het denkbeeld om een zuivelfabriek te stichten warme voorstanders in de familie Pasma vond; doch het was opmerkenswaard, dat het nieuwe streven toejuiching en steun vond bij de grijze Hendrik Franzes Pasma zelf! Niet zijn rondreis in Denemarken en Zuid-Zweden had hem «bekeerd»; de nood in Friesland, de groei der gedachten in progressieve richting daar, had hem op den duur van inzicht doen veranderen.

Een vroegere tegenstander van Pasma, de reeds eerder door ons geciteerde Rinkes Borger, stak zijn verwondering over Pasma's verandering van inzicht niet onder stoelen en banken. «De heer Pasma o.a., thans zulk een warm voorstander, aarzelde in 1879 niet om het uit te spreken, dat hij in fabrieken voor Friesland geen heil zag», aldus Rinkes Borger.<sup>85</sup> En inderdaad: H.F. Pasma, de bekwame rapporteur van de «Deense Commissie», propagandist voor invoering van de «betere werktuigen»: de Deense kneedmachine, het maatglas en de thermometer, was tot de overtuiging gekomen, dat door middel van «betere werktuigen» alleen de Friese zuivelbereiding niet op hoger peil kon worden gebracht. Zijn tegenzin in fabrieken, te lezen in deze regels van zijn rapport: «het ongerief van het bijeenbrengen der melk naar de fabriek, het gemeenschappelijk werken, de moeite en kosten en het toezicht der administratie» enz., was in het tegendeel verkeerd!

In het Nieuw Advertentieblad van 3 april 1888 werd de aanbesteding geannonceerd van een stoomzuivelfabriek te *Haskerdijken*; de op zegel geschreven inschrijvingsbriefjes moesten worden ingeleverd aan het adres van H. Pasma Fzn. te Nijehaske. Op 21 april daaraanvolgend werd ten overstaan van notaris [093] Terlet te Joure de acte verleden van «De Coöperatieve Stoomzuivelfabriek te Haskerdijken», met als leden-oprichters: Hendrik Franzes Pasma te Nijehaske, Jelle Tjibbes Tolman, Jan Hendriks Pasma, Klaas Sietses Luchtenveld, Jacob Anskes Siebenga en Gerrit Hendriks Pasma, allen te Haskerdijken. Als bestuursleden traden op: J. A. Siebenga, voorzitter; K. S. Luchtenveld, secretaris; G. H. Pasma, penningmeester. Er waren negen inschrijvingen; de bouw werd gegund aan de laagste inschrijver: B. J. Overwijk te Knijpe, voor f 4239. Op 10 augustus 1888 werd de fabriek in werking gesteld.

Dat H. F. Pasma opteerde voor de idee van de fabriekmatige zuivelbereiding op coöperatieve grondslag, bleek ook uit het door hem gesprokene ter vergadering van het hoofdbestuur van de Friese Mij. van Landbouw op 28 septem-

---

<sup>85</sup> Mededeelingen en Berigten van 15 juli 1889



ber 1888. Pasma's mededelingen aldaar vonden wij als volgt genotuleerd: «Spr. is deelgenoot in een coöperatieve vereeniging van een klein aantal landbouwers van hetzelfde dorpje, met hetzelfde soort vee, voeder, enz. Er is een fabriekje gesticht, dat ongeveer *f* 10.000 kost. Er zijn zes leveranciers, met een totaal van 200 koeien. Nu is de grondslag voor dit fabriekje: rente per jaar van *f* 10 mille á 4 %: *f* 400; arbeidsloon *f* 1250; verdere kosten van uitoefening van het bedrijf tezamen *f* 2000. Iedere koe per jaar gerekend op 3000 liter is 600.000 L. melk, en als men dan voor de bewerking ½ ct. per liter rekent, dan is dit *f* 3000, zoodat er nog iets overblijft voor het reservefonds. Dat fabriekje heeft ruimte om de melk van 200 koeien te verwerken; er is een afkoelingssysteem en een centrifuge voor tijden dat men niet kan afkoelen. Als de fabriek per jaar *f* 3000 ontvangt en *f* 2000 uitgeeft, dan zijn de eigenaars gewaarborgd voor verlies. Als wij, ververvolgt spr., in de beste tijd van het jaar, van 200 koeien de melk kunnen verwerken, dan willen wij in de andere tijd melk aankopen en de fabriek openstellen voor iedere boer, om tegen een halve cent per liter in ons lot te delen. Spr. pleit voor de coöperatieve be-reiding.»

Het is niet van belang ontbloot, in het kort na te gaan hoe de coöperatie van H. F. Pasma, twee zijner zonen en drie bevriende buurlieden zich ontwikkelde. Nauwelijks was de fabriek geopend, of ook andere boeren meldden zich als leverancier. «Het gaf niet weinig levendigheid bij de Hooibrug: al dat af-en aanrijden van melkwagens en karren, met honden bespannen, en ook met menselijke trekkracht. Zoo is ons een geval bekend van een man, die de melk per kar aanvoerde, doch moeilijk tegen de hooggelegen Hooibrug kon opduwen; redenen waarom hij zijn vrouw meebracht, die hem op dat punt moest bijstaan», aldus ongeveer een notitie die we aantreffen.<sup>86</sup>

De volgende personen waren aan de inrichting verbonden: Gerrit Smid, beheerder; Anna Speerstra-Lieuwes, van geboorte een boerendochter, moeder van zeven kinderen, boterbereidster; Bernhardus (Nardus) Holtrop, machinist; Jan Fontein, kaasmaker; Piet Overwijk, werkman. Tot de fabrieksinventaris behoorden o.a. een stoommachine, ketel, melkreservoir, kaasbak, Alfa separator, Deense karn, boterkneder, kaaspersen enz. Het benodigde ijs werd 's winters **[094]** verkregen uit de Hooivaart; had het enkele nachten achtereen gevoren en de ijsvloer was sterk genoeg om de ijszagers te dragen, dan werd een flinke voorraad naar de wal gebracht en in het ijshuis opgestast, en vervolgens door middel van lange turf en zaagmeel zodanig geïsoleerd, dat er geen zonnewarmte kon binnendringen. Het benodigde spoelwater werd door middel van een Nortonpomp verkregen.

Tot verheuging van de stichters marcheerde hun zaak, en marcheerde elk jaar beter. Tenslotte telde de coöperatie ongeveer tachtig boeren-leveranciers; uit wijde omtrek - uit Tjalberd, Terband, Gersloot en zelfs uit Terhorne! - werd de melk van meer dan vijfhonderd koeien bij de Hooibrug te Haskerdijken aangevoerd.

<sup>86</sup> V. d. H. in het Gemeenteblad, Heerenveen, 25 aug. 1941.

Wie zich het meest over de bloei van de fabriek zal hebben verheugd, moet wel H. F. Pasma zelf zijn geweest Enkele jaren van opgang, niet alleen van de fabriek van Haskerdijken, maar ook van de fabriekmatige zuivelbereiding op coöperatieve grondslag, heeft Pasma nog mogen beleven.

Men mag wel aannemen, dat hij in de dagen van zijn ouderdom nog wel eens heeft gedacht aan zijn devies van vroeger jaren: «Wees niet te traag in het denken en vlei u nimmer neder op het donzen bed der autoriteit. Op het harde leger van den arbeid en der gedachte ligt de kracht en de toekomst van 't landbouwbedrijf... in Friesland».<sup>87</sup> Heeft hij zich op die weegschaal gewogen en niet te licht bevonden? Wie zal het zeggen. Echter wil het ons toeschijnen, dat Pasma niet zonder voldoening op zijn loopbaan heeft teruggezien. Het respect en de waardering van velen zijner tijdgenoten, die van zijn afstandnemen van «de lessen» van zijn rapport en óók van zijn «bekering» tot de fabriekmatige zuivelbereiding kennis droegen, zal hem in zijn ouderdom een vreugde en een steun zijn geweest.

Een jaar voor zijn dood smaakte Pasma de voldoening zijn werken en streven door de Fr. Maatschappij van Landbouw erkend te zien, en wel door zijn benoeming tot lid van verdienste. H. B. Hijlkema, die Pasma van nabij heeft gekend, getuigt van hem in termen van waardering: «Herinneren zich de tijdgenooten Pasma gaarne als hunnen degelijken, wakkeren, onvermoeiden en welwillenden medeburger, die zijn tijd in vele opzichten vooruit was, ook in de geschiedenis der Nederlandsche zuivelbereiding dient zijn naam met eere genoemd te worden. De kernspreuk van een zijner prijsvraagantwoorden zou gevoeglijk als Pasma's levensspreuk kunnen worden voorgesteld: «Wees niet te traag in het denken en vlei u nimmer neder op't donzen bed der autoriteit».<sup>88</sup>

Dr. G. A. Wumkes<sup>89</sup> beschrijft ons Pasma als een mens met een harmonische en evenwichtige natuur: een zedelijke en verstandelijke ontwikkeling, waarvoor de oude Grieken het woord *sophrosunè* - dat is: ingetogenheid en wijze bezonnenheid -, hadden. Zelf verklaarde Pasma op de dag van zijn 68ste verjaardag: «Myn libbensmoarn wie klear, de middeistounen hiene sinne en lok, de libbensjoun is bimoedigjend en tofreden» (mijn levensmorgen was helder, de middaguren brachten zon en geluk, de levensavond is bemoedigend en tevreden).

**[095]** Hendrik Franzes Pasma overleed op 5 december 1890 te Nijehaske, in de ouderdom van 77 jaar. Een hoogstaand mens: een eminent lid van de Friese boerenstand, een met bijzondere gaven van verstand en gemoed toegeruste, dappere verdediger van de boerenbelangen en de belangen van zijn gewest, ging met hem heen.

---

<sup>87</sup> Hijlkema, blz. 11.

<sup>88</sup> Dr. G. A. Wumkes: Hendrik Franzes Pasma, in: *It Heitelán, Algemiens Frysk Moannebléd*, 1928, blz. 51-55.

<sup>89</sup> blz 94

In het uiterste Noorden van de provincie lieten de boeren zich ook niet onbetuigd. De toestand in het boerenbedrijf was onhoudbaar geworden; in één der dorpen waren acht boeren failliet gegaan.<sup>90</sup> De mening, dat men zich gezamenlijk te weer moest stellen tegen de ongunst der tijden, won in de kuststreek meer en meer veld. Wanneer de boeren er mans genoeg voor waren om een grote zeepolder te besturen, waarom zouden zij dan ook niet op zuivelgebied datgene doen wat anderen, de Wargaster boeren bijvoorbeeld, reeds hadden gedaan?

Enkele vooruitstrevende boeren uit Metslawier, Ee en Morra overlegden wat hun in dezen te doen stond. Zij bespraken hun plan, om in het Noorden een zuivelfabriek te stichten, met Jouke Swart te Klooster-Anjum; deze zegde hun zijn volledige steun toe en verklaarde zich gaarne bereid een tweetal jongelieden uit de Dongeradelen tijdelijk bij zich in huis te nemen en hen op te leiden in het zuivelvak. Deze eerste bespreking had tot gevolg, dat Marten Gerrits Nammensma, een der samenwerkende boeren uit Metslawier, zijn stiefkinderen Neeltje en Ealse Kingma naar Klooster-Anjum zond om er praktische kennis op te doen.

Onderwijl waren de initiatiefnemers de boer opgegaan om medestanders te winnen. Reeds op 10 april 1888 kon de vereniging Coöperatieve Stoomzuivelfabriek «De Reidswal» onder *Metslawier* worden opgericht. In de maand mei daaraanvolgend werd de nieuwe fabriek in werking gesteld. Voor deze min of meer feestelijke aangelegenheid hadden de oprichters Jouke Swart uitgenodigd, die ook deze keer bereid was om zijn zuivelvrienden in het Noorden een plezier te doen; hij kwam, vergezeld van zijn vrouw, die zich in oudfriese dracht gestoken had - een attentie die door de gastheren ten zeerste op prijs werd gesteld. Onder het deskundig toeziend oog van Swart vond de in werking stelling plaats. Het bestuur van «De Reidswal» bestond uit: Folkert Easges Botma te Metslawier, voorzitter; Douwe Eelkes Meindersma te Ee, secretaris; Gerrit Easges Botma te Morra, penningmeester. Als directeur trad Ealse Kingma op; als botermakers fungeerden de echtelieden Gerrit Hooghiem en Siebrigje Douma, voor welke laatste Neeltje Kingma gedurende een halfjaar de werkzaamheden waarnam, voor welke diensten zij zich door het bestuur met een... gouden armband zag beloond.

In dezelfde tijd richtte een achttal boeren uit Oostrum, Ee en de Wouddijk onder Oudwoude de Coöperatieve Zuivelfabriek «Het Steenvak» te *Ee op*, met als bestuursleden J. A. Helder te Oostrum, voorzitter; J. P. Siccama te Wouddijk, secretaris. Als directeur fungeerde J. van der Burg. [096] Te Dongjum in de gemeente Franekeradeel woonden destijds verschillende boeren, die bewust naar vooruitgang streefden; enkelen hadden zich reeds vóór 1888 een centrifuge aangeschaft. De hoogbejaarde Mevrouw P. Anema-Terpstra te Harlingen, geboortig van Dongjum, deelde ons mede, dat Mr. Hingst te Den Haag, de landheer van haar vader Fokke Gerlofs Terpstra, steeds bij zijn pachter op vernieuwingen aandrong en o.a. had voorgesteld, dat zijn dochter naar Engeland zou gaan om er het zuivelvak te leren.

---

<sup>90</sup> R. Spriensma: Het ontstaan en de noodzaak van de coöperatieve zuivelbereiding in de Dongeradelen, Dokkum 1952, blz. 6.

Als propagandist van de coöperatieve gedachte in zijn rayon mag men de Dongjumer boer Cornelis Douwes van der Weg beschouwen. In een door hem in zijn functie van secretaris van de afdeling Franeker der Friese Maatschappij van Landbouw opgesteld rapport brak hij een lans voor de coöperatieve verwerking van de melk, waarvan hij een materieel én een moreel voordeel verwachtte. Van der Weg dan schreef: «*Materieel*, omdat men mag aannemen, dat door de betere bereiding van de zuivelprodukten de veehouders voortaan in staat zijn steeds de hoogste prijzen voor hun waar te maken. En *moreel*, omdat vooral de *boerin* door de fabriekmatige verwerking wordt onttrokken aan een groot deel van de voor haar bezwarende en afmattende werkzaamheden, en teruggegeven aan de volbrenging harer huismoederlijke plichten: de bestiering harer huishouding en de opvoeding harer kinderen».

Het zal in het bijzonder aan de invloed van deze actieve en ondernemende boer, die tevens hengstenhouder en dokter voor het vee - aanvankelijk zonder, later met diploma van de faculteit der veeartsenijkunde te Utrecht! - was, te danken zijn geweest, dat het door hem gestrooide coöperatieve zaad op de Dongjumer akkers opkwam en men tot de daad kon overgaan.<sup>91</sup> Dank zij de deskundige voorlichting en bijstand van Jouke Swart - de onbezoldigde zuivelconsulent in een tijd dat het provinciale zuivelconsulentschap nog ongeboren was -, kon op 5 juni 1888 de Coöperatieve Zuivelfabriek te *Dongjum* in werking worden gesteld. Het bestuur werd gevormd door Tjerk Bentes Wassenaar, voorzitter; Fokke Gerlofs Terpstra, secretaris; Sjerp Anema, penningmeester.

Aan de ondermeester Cornelis Terpstra werd opgedragen de notulen op te maken en in de vergaderingen voor te lezen, terwijl hij tevens de administratie van het bedrijf moest bijhouden. Met deze *schoolmeester* trad een nieuwe figuur de kring van boeren binnen! Spoedig zou men in andere dorpen dit voorbeeld volgen; tal van schoolmeesters gingen, met ijver én met schoon-schrift, zich wijden aan de zaken der fabrieksboeren. Niet alleen landheren, grootgrondbezitters en deftige dorpsnotabelen, maar ook lieden uit de stand der burgers werden langzamerhand in de agrarische (r)evolutie betrokken.

In dezelfde maand zetten ook de coöpererende boeren van de aangrenzende gemeente Barradeel hun werk de kroon op: de dertigste juni 1888 werd aan de coöperatieve zuivelfabriek te *Sexbierum* de avondmelk van 140 koeien aangevoerd, welke witte vloed voor de ogen van de (veertien) leden en hun vrouwen in de centrifuges verdween, om langs een onnaspeurbare weg zijn loop tot [097] het einddoel te vervolgen. «*Daarmede was in Sexbierum het wonder vertoond*, dat de melk dien avond gemolken korten tijd daarna nage-noeg volledig ontroomd was», leest men in het verslag van die dag. Als bestuursleden traden op: J. Swart, voorzitter; E. van der Meer, secretaris; G. Brems, penningmeester.

<sup>91</sup> C. D. van der Weg was o.a. dijkgraaf van het waterschap Vijf Delen Zeedijken Buitendijks, lid van de gemeenteraad en lid van de Prov. Staten. In de jaren 1885-1893 was hij burgemeester van Franekeradeel. Bovendien vond hij nog tijd voor het schrijven van Friese toneelstukken en schetsen. Van zijn toneelstukken noemen wij: Hwa is jins neiste; Jetske de wees; Pier en Pierkje; Smids Feikje. Van zijn novellistisch werk de serie schetsen Us Doarpke. Zie de Friese tijdschriften Forjit My Net, 1881-1889 en Swanneblommen, 1886, 1887.

Het staat wel vast, dat de boeren van Sexbierum aan hun coöpererende collega's van Warga en Tzummarum een voorbeeld hebben genomen. Bij de inrichting van de fabriek had het bestuur de steun van Jogchum van der Wal van Witmarsum, op wiens zuivelboerderij de echtelieden Dirk en Aaltje Ploegstra - aan wie de technische leiding van de fabriek te Sexbierum was opgedragen -, zich in de kunst van het centrifugeren en het botermaken hadden bekwaamd. «De naam Jogchum van der Wal - aldus vermeldde de notulen -, is onafscheidelijk met onze vereeniging verbonden. Aan hem zijn wij veel verplicht, daar hij ons bij de totstandkoming en in werking stelling onzer fabriek menigmaal van advies heeft gediend.» Het bestuur gaf zijn gewaardeerde adviseur een kostbaar cylinderbureau ten geschenke, welke nobele geste het bestuur van de coöperatie te Achlum, dat Van der Wal ook zeer verplicht was, uitbreidde door er een passende bureaustoel aan toe te voegen.

In de gemeente Wonseradeel waren de boeren voorlijk wat betrof de gezamenlijke behartiging van elkaars belangen. In 1885 had een dertiental boeren, woonachtig te Kimsward, Arum en Pingjum, de stierenvereniging «Het Noorden van Wonseradeel» opgericht. Tot deze kring behoorden ook de Kimswarder boeren Jan Timmer en Egbertus Westra, verzwagerd en door vriendschap met elkaar verbonden: wakkere mannen, die «het nieuwe» niet uit de weg gingen, doch het veeleer met openheid en belangstelling tegemoet traden.

In de herfst van 1887 bespraken zij met enkele boeren hun plan, om te Kimsward een zuivelfabriek te stichten. Enige maanden later richtten ze met hun zevenen de vereniging «De Coöperatieve Stoomzuivelfabriek te *Kimsward*» op (n.l. februari 1888). De oprichters waren: Jan Timmer, voorzitter; Egbertus Westra, secretaris; Wigle Anema, penningmeester en Klaas Tjallinghs Westra, Gatze de Vries, Cornelis Anema, plaatsvervangende bestuursleden, met Wilke Hoogterp. De laatste zou evenwel, wegens vertrek, spoedig uit de combinatie treden. Besloten werd «met z'n zessen te blijven»; wel zou men nieuwe leden willen hebben, doch men zag van propaganda en het bewerken van andere veehouders af, «in de overtuiging, dat het niets zal baten en men zich bij een enkele waarschijnlijk zou blootstellen aan een minder aangename ontvangst».

Met voortvarendheid ging men aan het werk. Het bestuur bezocht o.a. de zuivelfabrieken te Elsloo en Winschoten; het leende een bedrag van negen mille van de Nutsspaarbank te Arum; bracht uit eigen middelen een bedrag van drie mille bijeen, bestemd om de inmiddels gepachte *tsjerkepleats* (een boerderij die het eigendom was van de Hervormde Kerk te Kimsward) van bestuurswege te financieren, en zond de in loondienst genomen boterknecht ter opleiding naar de fabriek te Tzummarum, met de opdracht «nauwkeurig nota te nemen van de benodigdheden [098] aldaar in gebruik en te letten op de dingen die misschien overcompleet kunnen zijn, en het bestuur (naderhand) van zijn notitie kennis te geven».

Jogchum van der Wal, wiens zuster met Jan Timmer getrouwd was, was uiteraard gaarne bereid het bestuur bij de aankoop van machines te adviseren. Op 8 juni 1888, de dag van het in gebruik nemen van de fabriek, kwamen



vijf van de zes bestuursleden bijeen om te luisteren naar de toespraak van voorzitter Timmer. Deze hield een beschouwing over de oorzaken die er toe hadden geleid, dat de Friese boter in het buitenland in discrediet was geraakt. Denemarken had ons op de Londense markt overvleugeld. Meer en meer was men ten onzent tot het inzicht gekomen, dat onze wijze van boterbereiding totaal verouderd was. «Maar nu is er veel veranderd!», constateerde de voorzitter. En hij vervolgde: «Vorig jaar vroeg ik U te compareeren. Gij weet wat sedert is voorgevallen, welke klippen wij moesten omzeilen; de eene hinderpaal na de andere kwam opduiken. Toch zijn wij geslaagd. Ik bedank U allen voor de hartelijke medewerking!»

Vervolgens begaven de zes coöpererende boeren zich naar het fabrieksterrein, waar zich reeds een talrijke menigte bevond. Onverholen nieuwsgierigheid dreef allen naar voren... En toen, in twee uren tijds, was de melk van de zes leveranciers reeds ontroomd «en alles in goede orde bevonden». Opgevlucht en tevreden gingen de bestuursleden terug naar de dorpskerk, waar de avond «genoegelijk werd doorgebracht», naar de notulen verluidden.

Van de coöperatie te Kimsward zou men later nog dikwijls horen, vooral na 1900, in welk jaar de vereniging zich wettelijk constitueerde en statutaire bepalingen deed opmaken. Er zal nog gelegenheid zijn op de latere arbeid en de belangrijke activiteiten van deze coöperatie terug te komen.

Een primitieve boerencoöperatie! - zo zou men het samengaan van de vier boeren, woonachtig op de *Grote Wiske*, een gehucht onder *Koudum*, met recht mogen noemen. Hun namen zijn bekend; nog bestaan de boerderijen waar zij hebben gewoond. Echter weten wij omtrent de redenen, die hen tot coöpereren deden besluiten, niets bepaalds; wij hebben de datum waarop zij met de fabriekmatige verwerking der melk begonnen niet kunnen ontdekken, noch weten wij iets af van de zorgen en teleurstellingen, die in de zes of zeven jaren van hun samenwerking hun deel zullen zijn geweest. In het jaar 1888 vormden de boeren Feike R. de Boer, Siebold Wiersma, Tjebbe Tjebbes Czn. en Meindert Kuiper een combinatie, om de melk van hun bedrijven samen te brengen en centrifugaal te verwerken.

Naast de boerderij van F. R. de Boer - op korte afstand van het toenmaals nog nieuwe stationsgebouw van Hindelopen -, werd een fabriekje gebouwd, voor de inrichting waarvan de firma Boeke en Huidekoper te Groningen verschillende machinerieën, o.a. een Laval Separator, leverde. Het fabriekspersoneel bestond uit een botermaker en een kaasmaker, die bij Jouke Swart te Klooster-Anjum in de leer waren geweest; verder een werkmans en een machinist; de laatste was woonachtig te Bolsward en bediende zich van een fiets met een heel groot en een klein wiel, een zogenaamde *véloupède*: een op de [099] Grote Wiske nooit eerder gezien vehikel, dat voortaan, in rijdende toestand, het dagelijks vermaak van de streekbewoners was. De leiding van het bedrijf was in handen gelegd van Tjebbe Tjebbes, een zoon van de Workumer boterkoper Cornelis Tjebbes, lid van Tjebbes en Co., welke vennootschap na beëindiging van de samenwerking het fabriekje van de vier boeren aankocht en van de afbraak een kaaspakhuis te Workum optrok.

Aan de stichters van de boerencoöperatie op de Grote Wiske, en het jaar waarin zij met hun samenwerking aanvingen, herinnert enkel nog een eenvoudige gedenksteen, die, na tweemaal in een afbraak te zijn beland, tenslotte terecht kwam in een veeschuur op de Workumerwaard! Dáár, ingemetseld in een binnenmuur, troffen wij het gedenksteentje uit de Grote Wiske, bedolven onder het hooi, aan. Slechts enkele weken in de meimaand, wanneer het oude hooi bijna opgevoerd is, komt het steentje in het zicht... en op een dergelijke dag bescheen hem het floodlight van onze fotograaf, ten behoeve van de lezers van dit boek, die - gevolg van blind geluk! - van de fotografische opname van het gedenksteentje kennis kunnen nemen.

Zes boeren uit de gemeenten Rauwerderhem, Idaarderadeel en Utingeradeel richtten in 1888 de Coöperatieve Kaas- en Roomboterfabriek te *Irnsom op*. Het waren: Rinze Sijnes van der Goot te Irnsom, Klaas Feites de Haan en Dirk Herres Hooghiemstra te Grouw, Gerben Sijnes van der Goot en Bonne Hijkjes Hijkkema te Akkrum, Hijkke Bonnes Hijkkema, onderwijzer te Leek. Tezamen met mej. A. B. de Boer en de architect J. R. Nijdam brachten zij uit eigen kring 76 aandelen á f 250 bijeen. Een bedrag van f 6500 werd geleend. Directeur werd de hier vaker genoemde Hijkke Bonnes Hijkkema. Als bestuursleden fungeerden R. S. v. d. Goot, voorzitter en G. S. v. d. Goot, secretaris.

De hier het laatst te noemen Coöperatieve Stoomzuivelfabriek «Koudeweg» onder *St. Jacobi Parochie* was in werkelijkheid de eerste van de reeks van tien coöperaties die in 1888 werden opgericht. De in werking stelling van de hier besproken coöperaties vond naar tijdsorde als volgt plaats:

St. Jacobi Parochie, op 21 mei;

Grote Wiske, in het voorjaar;

Metslawier, op 1 juni;

Dongjum, op 5 juni;

Kimsward, op 8 juni;

Achlum, op 26 juni;

Sexbierum, op 30 juni;

Ee, vermoedelijk in juli;

Haskerdijken, op 10 augustus;

Irnsom, in de herfst.

De fabriek aan de Koudeweg te Sint Jacobi Parochie - in de wandeling «Het Hoekje» (Bildts dialect: Haekie) genoemd-, was een kleine fabriek, die aanving met een schuldenlast van f 12 mille en toch in staat was ieder jaar een mille af te lossen. K. J. van den Akker heeft ons «Het Hoekje» als volgt beschreven: «Het bijzondere van «Het Hoekje» was, dat het *coöperatief* beginsel werd binnengehaald in een kring met niet bijzonder coöperatieve aanleg. Iedere Bildtker was toen en is ook thans nog vaak zo'n Amerikaan in 't klein; in hem leven nog steeds voort, als erfelijke eigenschappen, de zelfbewustheid en het zelfvertrouwen eigen aan de pioniers, die zich hier van elders vestigden, om het Bildt te bedijken. En die eigenschappen hebben gewoonlijk niet de eerste en grootste **[100]** geneigdheid om *de coöperatieve weg te bewandelen*.

Wij voor ons geloven dan ook, dat de oprichting van evengenoemde fabriek meer een uiting is geweest van zelfbewustheid en zelfvertrouwen, dan van coöperatieve zin. Een ander merkwaardig geval is geweest, dat de nieuwe coöperatie bij de uitvoering van haar plannen alle steun en medewerking genoot van een boer uit de naaste omgeving, die een der eerste en voornaamste Friesche pioniers op het gebied der fabriekmatige zuivelbereiding was, en zelf in deze nog wel de *speculatieve* richting volgde. En uniek in de geschiedenis der moderne zuivelindustrie is ongetwijfeld dit geweest, dat op «Het Hoekje» *de eerste coöperatieve boter* uit de coöperatieve karnton werd gehaald door de echtgenote van evengenoemde boerpionier-zuivelfabrikant, ten aanschouwe van alle onttroonde Hoekje-boerinnen-boterbereidsters.»<sup>92</sup>

Die «eerste en voornaamste» onder de Friese pioniers was geen ander dan Jouke Swart van Klooster-Anjum. Van het begin af betrok men hem in het overleg; hij ontwierp het bouwplan en gaf advies over de inrichting van de fabriek; hij leende hun zijn meesterknecht en was tot verdere medewerking steeds bereid. Het bestuur bestond uit de boeren Jan K. Rienks, voorzitter; Jacob Twijnstra, secretaris; Bouke Tijmstra, boekhouder. De oude kastelein van «Het Hoekje», Willem Deinema, begaf zich iedere morgen te voet naar Klooster-Anjum, om er zich in het vak van machinist te bekwamen. Of hij het ooit heeft *geleerd*, is de vraag; want Deinema, die «Het Hoekje» onder stoom bracht, was nooit helemaal zeker van zijn zaak - «hij was doodsbang dat zijn machine uiteen zou spatten!»<sup>93</sup>

*Jouke Swart van Klooster-Anjum is niet de man geweest, die de controversale coöperatie-speculatie heeft bedacht, ofschoon hij tot het ontstaan der antithese heeft bijgedragen. Hij was boer en zuivelfabrikant; meer fabrikant dan boer, hetgeen hij naderhand zou bewijzen. Hij was geheel vervuld van de idee der fabriekmatige bereiding. Wie een zuivelfabriek wilde bouwen en van hem voorlichting vroeg, kreeg deze, om het even of hij zijn onderneming coöperatief dan wel speculatief wilde opzetten. Men kan de animerende, voorlichtende, steunende en volstrekt belangeloos gegeven medewerking van Jouke Swart en Jogchum van der Wal - die zij, in de eerste jaren van de coöperatieve zuivelbeweging, aan vele groepen van coöpererende boeren verleenden -, niet gauw te hoog aanslaan.*

Teneinde van de ondernemingsgeest in het jaar 1888 een duidelijk beeld te schetsen, dienen wij nog een aantal parallelle initiatieven op zuivelgebied te noemen. Jeep Riekles Heida, een 29-jarige boer te Katlijk, reageerde op zijn wijze op de tijdsomstandigheden en ging met een schoolmeester en een... smidsknecht een verbintenis aan, welke combinatie een handkrachtfabriek - d.w.z. een inrichting waar de centrifuges door handkracht werden gedreven -, stichtte aan de **[101]** voormalige Pastoriesingel te Heerenveen, over welke onderneming alras de schaduwen van de naderende débacle zich uitspreidden.

<sup>92</sup> K. J. van den Akker: Van den mond der oude Middelzee, 1947, blz. 237

<sup>93</sup> Woordelijk vernomen van de hoogbejaarde heer K. Rienks te Bergum, die in zijn jeugd een tijdlang volontair was op «Het Hoekje» te St. Jacobi Parochie.

Te Langezwaag woonde een boer met een schrandere kop, Isaäk de Haan geheten, die de grote zonen en dochters van zijn zich steeds uitbreidend gezin door de wereld moest helpen - en dat, dit dient getuigd, voortreffelijk heeft gedaan. Naar het voorbeeld van Jouke Swart bouwde hij in 1888 een fabriekje op het erf van zijn boerderij, waar hij de melk van zijn dertig koeien en die van omliggende bedrijven centrifugaal verwerkte; en wel - met gunstige resultaten. De Haan zelf bereidde de boter; zijn dochter Popkje stond tweemaal 's daags op de «Ontvangst», waar zij de melk ontving die de melkrijder per hondenkar aanvoerde en de buurlieden haar «aan het juk» brachten.

Tenslotte noemen wij nog: de door de gebroeders Jan Piers en Egbertus van der Sluis in 1888 te Hemrik gestichte stoomzuivelfabriek «De Nijverheid», met als beheerder J. P. van der Sluis; de stoomzuivelfabriek in hetzelfde jaar gesticht door K. N. Zonneveld te Akkrum (wiens inrichting in 1891 door de oud-boer Johannes Vegeliën werd aangekocht en op dezelfde voet voortgezet); de speculatieve zuivelfabrieken van G. Dijkstra en Dorhout te Oldeboorn, eveneens in 1888 gesticht.

In zijn Stads- en Dorpskroniek vermeldt dr. Wumkes, dat in het jaar 1888 in Friesland veertien boterfabrieken werden opgericht. Het aantal was zelfs hoger; wij komen tot vijftien, waarvan tien coöperatief waren opgezet en vijf min of meer speculatief werden gedreven. Al dat streven overziend, mag men constateren, dat «het jaar van de drie krakelingen» inderdaad het jaar van de doorbraak was; dat de agrariërs in Friesland - echter in Friesland niet alleen, want in dat jaar werd ook in Drenthe de eerste coöperatieve zuivelfabriek gesticht, terwijl een vijftiental min of meer coöperatief beheerde kaasfabriekjes in Noordholland samenwerking zocht in een zuivelvereniging<sup>94</sup> -, in beweging waren gekomen: in *beweging*, om niet meer halt te houden en in tempo op de ingeslagen weg voort te gaan.

---

<sup>94</sup> Van vader op zoon, gedenkboek van de Alg. Ned. Zuivelbond, Den Haag 1950, blz. 67

## NIEUWE GEDACHTEN, NIEUWE VORMEN

Jong als de agrarische beweging was, leefden er in haar bepaalde gedachten; met name in hen, die de beweging droegen en voortstuwden, leefden zekere denkbeelden. Onder deze was één hoofdgedachte. Weliswaar was zij weinig belijnd; zij was nog vaag, althans bij velen. Het was de idee van de coöperatie. Ten aanzien van dat denkbeeld heerste bij velen nog onklarheid; zij balanceerden tussen twee meningen. Moest men de coöperatie als stelsel aanvaarden of - afwijzen? Zij zagen het voorbeeld van Warga en de navolging elders; desniettemin waren zij ten aanzien van de hoofdgedachte, de idee van de coöperatie, nog niet tot klaarheid gekomen.

Ook de leden van het hoofdbestuur van de Friese Maatschappij van Landbouw waren in het jaar 1888, met betrekking tot dit voornamen punt, allerminst eensgezind. Deswege nam het hoofdbestuur het besluit om deze netelige zaak bij de afdelingen aanhangig te maken, en wel in de vorm van een vraagpunt, aldus geformuleerd: «Het oprichten van boterfabrieken is wenselijk. In welke richting moeten deze werken, vooral met het oog op het in Friesland bestaande pachtstelsel? Hetzij als *zelfstandige fabriek* (firma of vennootschap); hetzij als *coöperatieve vereniging* waarbij de boer in- en uitredend lid kan zijn; hetzij *op kleine schaal voor gemene rekening* (bijvoorbeeld 2 of 3 personen) waarbij de boer zelf uitvoerder is.» Ter algemene ledenvergadering, gehouden te Heerenveen op 15 augustus 1888, werd het vraagpunt ingeleid door A. Buma te Hindeloopen, voorzitter van de Zuiderzeevereniging en oud-lid der Tweede Kamer. Niettemin het warme pleidooi van H. F. Pasma ten gunste van het coöperatieve stelsel<sup>95</sup>, kwam de vergadering niet tot een definitieve uitspraak; zij ging accoord met Buma's advies: geen bepaalde conclusie te nemen, «daar deze van te wijde strekking zoude zijn».

In tien, twaalf dorpen hadden de boeren zich voor de idee van de coöperatie verklaard niet alleen, doch zij hadden er zich óók voor in de waagschaal gesteld; in de boezem van de grote boerenorganisatie echter was de zaak nog in het stadium van het wikken en wegen, en bleef een definitieve uitspraak, een *keuze*, al te lang uit. Men was huiverig voor de «te wijde strekking». Immers nóg was er geen sprake van een controverse tussen de voorstanders van de coöperatieve en die van de speculatieve richting.

Het heeft er de schijn van, dat de zich van hun verantwoordelijkheid bewuste hoofdbestuurders, althans sommigen hunner, aan de mogelijkheid hebben geloofd, beide richtingen in een overkoepelende organisatie samen te brengen en te [103] binden. Beide richtingen waren ongeveer even sterk; beide dienden eenzelfde zaak: de boerenzaak. Waarom toch zouden twee onderscheidene stelsels bepaaldelijk *naast* elkaar, en wellicht straks ook nog *tegenover* elkaar staan? Men kan zich indenken, dat sommige goedgezinden, die weinig geneigd waren om aan zo'n praktische zaak principiële beschou-

<sup>95</sup> blz 102 ontbreekt



wingen op te hangen, naar bindmiddelen zochten om de twee richtingen, die de fabriekmatige zuivelbeweging had voortgebracht, bijeen te brengen. Want maakte het nu werkelijk enig verschil uit - zo redeneerden velen -, of ergens een zuivelfabriek door de boeren werd gebouwd, dan wel door een buitenstaander, een speculant of kapitalist zogenaamd, aan wie de boeren hun grondstof konden verkopen? Hoofdzaak was toch immers, dat de melk fabriekmatig werd verwerkt, en dat met de boter- en kaasbereiding op de boerderijen definitief werd gebroken. Wat wilde men in vredesnaam - ja, waarlijk, in *vredesnaam*, want waren er al geen twistpunten genoeg? - meer?

Het controversiële denken - n.l. het denken in tegenstellingen -, bestond desniettemin bij die boeren, die overtuigd waren, dat het coöperatieve stelsel het juiste, en de speculatieve richting verwerpelijk was. In de vrij jonge praktijk van de zuivelcoöperatie vond het echter weinig aanhechtingspunten. Wel hadden voor- en tegenstanders van de coöperatie offensieve stellingen betrokken; maar het controversiële denken had nog niet tot vorming van «fronten» geleid. En terwijl de gedachtenwisseling gaande was en de mening van velen zwevende bleef, zagen de overtuigde coöperatoren hun collega's Jouke Swart, Jogchum van der Wal en Isaäk de Haan naar een zijweg afzwenken: in hetzelfde jaar stichtten deze drie Friese boeren, *in hun hart coöperator*, onafhankelijk van elkaar, *speculatieve* zuivelfabrieken te Berlikum, Witmarsum en Langezwaag! Wanneer pioniers als Swart en Van der Wal, na lang overwegen, de *speculatieve* richting insloegen, waarom zouden dan de Friese boeren de *coöperatieve* richting volgen, te meer waar dit illustre tweetal hun steeds als voorbeelden van moderniteit en deskundigheid voor ogen was gesteld?

Hadden Jouke Swart en Jogchum van der Wal wel anders gewild, doch hadden zij niet anders gekund? Het is zeer de vraag. Wij voor ons menen de gevolgtrekking te moeten maken, dat beide mannen, die in het klein waren begonnen, in een grotere opzet voordeel waren gaan zien. Wanneer men voorts in aanmerking neemt, dat Swart zowel als Van der Wal in hun hart meer zuivelfabrikant dan boer waren, dan heeft men een aannemelijke verklaring van de redenen, welke hen er toe hebben gebracht een koopfabriek alias contractfabriek alias speculatieve fabriek te stichten.

Na een samenwerking van drie jaar ging het drietal boeren van Klooster-Anjum uiteen... Daar, op die drie verspreid gelegen boerderijen, was opeens de *controverse* een levende werkelijkheid geworden! Dit was de zaak: Jouke Swart wilde de *speculatieve* weg bewandelen en te Berlikum, aan rijweg en vaarwater, een grote fabriek stichten; en zijn compagnons Wiebe Jans Aema en [104] Arjen Boukes Roorda wilden dat per se niët - zij wensten een *coöperatieve opzet*: ván boeren vóór boeren. Wilde Jouke Swart voortaan niet mèt hen die weg bewandelen, welnu, dan zouden ze het zonder hem doen. Of er slechts van een meningsverschil sprake is geweest, of dat er een conflict-situatie heeft bestaan waarin «harde Friese koppen» hun spel hebben gespeeld, daarvan weten wij niets. Wel is bekend, dat ná de breuk beide partijen met koppig volhouden hun eigen doeleinde hebben nagestreefd, en - beide! - met succes.

Het fabrieksbedrijf te Klooster-Anjum was stilgelegd. Swart bood in de krant van 15 juli 1889 zijn zuivelfabriekje te koop aan «wegens vergroting en verplaatsing», zijnde «zeer geschikt voor grote boerderij of kleine coöperatie(!) en desverkiezende op eene andere plaats overgebracht en in werking geleverd». Op het erf naast de boerderij «De Volharding» van wijlen zijn vader Johannes W. Swart (overleden 1859) en zijn moeder Trijntje Dirks Koopmans - daar waar hij het levenslicht had aanschouwd -, bouwde Jouke Swart, voor rekening van zijn broer Haring en hem, een vrij grote zuivelfabriek, een aan de rijweg van Berlikum naar Beetgum gelegen bedrijf, dat onder zijn directie een lange reeks van voorspoedige jaren tegemoet zou gaan.

Zijn vroegere compagnons Anema en Roorda deden voor de voortvarendheid van Jouke niet onder: zij stichtten, met behulp van anderen, een coöperatieve zuivelfabriek in *Ried*, voor de bouw waarvan zij met één der landheren, Mr. T. J. T. Noyon te Den Haag, een lening groot *f* 35.000, en met het Noordelijk Landbouw Crediet te Leeuwarden een lening groot *f* 10.000 aangingen. Toen op 12 oktober 1889 de statuten van de coöperatie te Ried in de Staatscourant verschenen, was in Swarts nieuwe fabriek te Berlikum de laatste centrifuge nog niet gemonteerd - zijn fabrieksschoorsteen zou op 25 oktober beginnen te roken. De Riedster coöperatieve vereniging, waarvan Anema tien jaar lang voorzitter zou zijn, had van de aanvang af de wind in het zeil. De drie boeren van Klooster-Anjum zullen de beëindiging van hun samenwerking zeker niet lang hebben betreurd. Swart toch had zijn zelfstandigheid teruggekregen. Aanstonds hijste hij de zeilen en begon de vaart te zetten; nog geen tien jaar later verwerkte hij de melk van... twee duizend koeien in zijn bedrijf! Deze boerenfabrikant zou in de komende jaren zijn inrichting aldoor uitbreiden en met eigen, zowel als met anderer, vindingen de fabrieksapparatuur verrijken - ingenieus als hij was, gedurfd, stoutmoedig in visie en in daad, tot ergernis en soms tot wanhoop van zijn zoon en opvolger, die de geniale vonk van zijn vader miste, doch die als zakenman een bedachtzaam, secuur en zuinig beleid voerde en bij zijn boeren en leveranciers in een goed blaadje stond.

Ook de coöperatoren Anema en Roorda konden tevreden zijn. De melkplas, die zij te Klooster-Anjum in hun minuscuul fabriekje hadden verwerkt, was nooit groter dan 337.000 liter (van ongeveer honderd koeien) geweest; in hun nieuwe coöperatie echter zagen zij deze tot 685.000 liter, en tenslotte zelfs tot 891.000 liter toenemen.

### [105]

De ironie van het lot heeft gewild, dat de coöperatie van Ried de speculatieve fabriek van Berlikum in levensduur de loef zou afsteken: Swart zag zich in 1912, door voor hem bittere omstandigheden, genoodzaakt zijn speculatieve fabriek aan anderen over te doen, terwijl de coöperatie van Anema en Roorda tot 1935 voortbestond, in welk jaar zij zichzelf ophief en haar boeren en bloc overgingen naar de coöperatieve zuivelfabriek te Dronrijp.

Het controversiële denken mocht dan ergens tot een voorpostengevecht hebben geleid - maar elders in Friesland werd het niet of ternauwernood opgemerkt. De termen «coöperatie» en «speculatie» waren nog zwevende begrippen, waarvan weinigen de betekenis begrepen, de strekking en draagwijdte

beseften. Deze termen waren nog niet geijkt; de «strijd om de Friese boer» was nog niet begonnen. In veler ogen bleef nog steeds de mogelijkheid van samenwerking tussen beide richtingen bestaan. Warga (met zijn volgelingen) was *coöperatief*; Jouke Swart en Jogchum van der Wal, twee vooraanstaande Friese boeren, waren *speculatief*; en ergens tussen beide zweefde met galante neutrale gebaren het hoofdbestuur van de Friese Maatschappij. Wat zou er gaan gebeuren? Naar welke kant zou de evenaar overslaan?... In de Friese boerenwereld was een vacuum ontstaan; men constateerde er wel enige condensatie, doch deze sorteerde geen effect, aangezien in de ruimte een sterke onderdruk aanwezig was.

Op dat punt in de geschiedenis kwam een ridder, gezeten op de rug van een «stoomkalf», het vacuum binnenrijden, met het oogmerk de onderdruk (neutraliteit) op te heffen en de ruimte met positieve waarden (samenwerking) te vullen. Van zekere zijde bereikte het hoofdbestuur bovengenoemd het verzoek, zijn medewerking te verlenen aan het organiseren van een *tentoonstelling van kalveren*, het meest doeltreffend middel genoemd om de wijd verspreide mening, als zou de fabriekmatige zuivelbereiding de aanfok op de boerderijen ondermijnen en magere, zogenaamde stoomkalveren kweken, op radicale wijze te bestrijden. Op de te houden tentoonstelling zouden twee soorten van kalveren worden getoond, namelijk kalveren, gefokt door boeren die de melk aan de fabrieken leverden, en kalveren, gefokt door boeren die hun melk op de ouderwetse manier thuis verwerkten. De bezoekers van de tentoonstelling zouden dan zelf kunnen uitmaken, of de fabriekmatige zuivelbereiding niet dan wel een ongunstige invloed op de aanfok van het vee uitoefende. De directie van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij van Kaas- en Roomboterfabrieken-ook in Friesland werkende-, had zich bereid verklaard de door het bestuur van de tentoonstelling uit te loven prijzen beschikbaar te stellen.

In de vergadering van 22 maart 1889 werd het verzoek behandeld en ... afgewezen. Het H.B. zei in zijn antwoord van oordeel te zijn, «dat de fabrieken nog te kort bestaan om nu alreeds een bondig oordeel over deze vraag te vellen; de contróle zal trouwens geheel ontbreken». Daarmee was het betrekkelijke [106] voorstel tot samenwerking met de particuliere zuivelindustrie afgewimpeld.

Het is belangrijk te achten, dat omstreeks dezelfde tijd het hoofdbestuur zich wél een «bondig oordeel» over een veel gewichtiger aangelegenheid had gevormd, namelijk een kwestie die de organisatie al zo lang had geïntrigeerd: «speculatieve óf coöperatieve zuivelfabrieken». De antwoorden op het vraagpunt, in 1888 aan de afdelingen gezonden, waren binnengekomen en inmiddels in een eindrapport verwerkt. Daarin kwam een nieuwe gedachte naar voren, althans een gedachte die niet eerder zo gedetailleerd, zo welsprekend en indringend tot uitdrukking was gebracht. Men las in het eindrapport onder meer het volgende. Ten eerste: «Dat de coöperatie op één punt, namelijk de verwerking van de melk, als vanzelf leidt tot *samenwerking* óók ten aanzien van andere onderdelen van het boerenbedrijf; deze samenwerking zal zeker bijdragen tot versterking der maatschappelijke positie van den boerenstand». Ten tweede: «Dat bij coöperatieve fabrieken de leden een gemeen-

schappelijk belang hebben bij de bloei der onderneming, en derhalve allen genegen zijn tot de bevordering daartoe mede te werken, hetgeen de gehele onderneming (tevens de veefokkerij) in toenemende mate ten goede zal komen; terwijl juist bij het verkopen van de melk aan een zelfstandige (speculatieve) fabriek als het ware twee belangen steeds met elkaar in strijd zijn en aan beide kanten de mening kan heersen, dat de ene partij de andere tracht te benadelen». Ten derde: «Dat bij coöperatieve fabrieken de bespreking van de *gemeenschappelijke belangen* aanleiding moet geven tot meerdere *gedachtenwisseling*, waarvan ongetwijfeld op den landbouwer en de leden van zijn gezin een gunstigen invloed zal uitgaan - een aangelegenheid, die bij de speculatieve fabrieken niet bestaat». In een lezing, in 1889 door een onbekende gehouden, vonden wij genoemd als voordeel van de coöperatieve zuivelfabrieken, dat zij «bevorderlijk zijn voor *de ontwikkeling van den boerenstand*».

Dit was het nieuwe: dat in het begrip coöperatie een *idealistisch element* werd geïntroduceerd. Het eerst had Jogchum van der Wal daarvan gewaagd, toen hij in 1885 en 1886 als propagandist voor de fabriekmatige zuivelbereiding op verschillende plaatsen in de provincie was opgetreden en gesproken had over het «*zedelijk voordeel*». Kort na hem was het C. D. van der Weg van Dongjum geweest, die betoogde dat de coöperatieve fabrieken voordelig zouden werken in tweeërlei opzicht, materieel en *moreel*.<sup>96</sup> De overwegingen waren derhalve boven het zakelijke plan uitgestegen; men had immateriële waarden ontdekt: gemeenschappelijke belangen - samenwerking - gedachtenwisseling - ontwikkeling van de boerenstand, inbegrepen ontplooiing van de geestelijke gaven van de boeren en hun gezinsleden. Doordat het coöperatieve beginsel ethisch werd gefundeerd, kreeg het in de ogen van velen een andere, ongetwijfeld hogere betekenis. Coöperatie scheen dezulken toe een zaak te zijn waarvoor het waard was op de bres te staan: ten eerste had zij een soliede materiële basis, omdat zij op voordeel en gewin was gericht; doch daarenboven had zij een tweede dimensie en deze sneed met een verticale lijn het horizontale vlak.

**[107]** Waarschijnlijk zullen dergelijke overwegingen Jogchum van der Wal, door omstandigheden in de speculatieve richting gedreven, een aantal jaren later er toe hebben gebracht de weg terug te begaan en zich voor de idee van de coöperatie te verklaren. Op kerstmis nodigde hij zestien van zijn voornaamste leveranciers te zijnen huize, teneinde met hen de vraag te bespreken, door Van der Wal aldus geformuleerd: «Is het ook mogelijk, dat de speculatieve fabriek wordt omgezet in een coöperatieve?» Dank zij zijn loyale medewerking kon er die dag te Witmarsum, in beginsel, een coöperatieve vereniging worden opgericht, die kort daarna in staat was de fabrieksgebouwen met inventaris, kantoor en woonhuis van hem over te nemen. Maar wij lopen de tijd te ver vooruit; we moeten terug naar het jaar 1889, toen nieuwe ge-

---

<sup>96</sup> Dr. v. d. Zee heeft, naar hij op blz. 70 van zijn proefschrift over de boerencoöperaties meedeelt, ... «tegen het eind der negentiger jaren» ... «pas voor het eerst uitingen van coöperatief idealisme» in de Friese zuivelbeweging waargenomen. Hij had deze uitingen echter veel eerder, n.l. in de jaren 1885-1887, kunnen opmerken. Men vergelijk hiermee hetgeen Jhr. Engelen reeds in 1874 van de (consumptieve) coöperatie verwachtte: n.l. dat zij haar deelnemers minder «gedrukt» maken en hen ook geestelijk opheffen zou. Zie vierde hoofdstuk, blz. 47

dachten hun invloed deden gelden en nieuwe vormen in het leven werden geroepen.

Een 27-jarige boerenzoon, Tjerk Johannes Swierstra van Scharnegoutum, die in Denemarken verbleef om er het zuivelvak grondig te leren, wierp zich in de strijd der meningen die in Friesland gaande was. Zijn publicaties in Mededeelingen en Berigten trokken de aandacht, daar zij met kennis van zaken in het land van de Danebrog, en met het vuur der overtuiging waren geschreven. Swierstra dan berichtte, dat het aantal coöperatieve zuivelfabrieken in Denemarken reeds tot ongeveer 800 was opgelopen. Ook waren voormalige speculatieve fabrieken in coöperatieve veranderd. Te Horsens op Jutland stond, zo schreef hij, een grote welingerichte speculatieve fabriek zo goed als op nonactief. De oorzaak? De leveranciers waren de directie afgevalen en hadden gezamenlijk een coöperatieve zuivelfabriek gesticht!

Ten zeerste prees Swierstra het resultaat van de coöperaties te St. Jacobi Parochie, Boornzwaag en Dongjum. Hij bracht het denkbeeld naar voren, dat de besturen van coöperatieve fabrieken hun instellingen in een Bond zouden verenigen, om gezamenlijk hun boter te exporteren, hetgeen de boterhandelaars zou dwingen de bakens te verzetten en aan hun Deense collega's een voorbeeld te nemen. Een dergelijke Bond zou uiteraard ook over «ruimte van kapitaal» beschikken. De schrijver vervolgde: «Met het geld van den speculant is de friese landbouw niet gebaat. In schijn wil de eerste den laatste helpen, maar het is alleen om zichzelf hoge procenten te verschaffen. Het geld van den rijken Hollander moet niet dienen om den Frieschen boer te onthouden wat hem rechtmatig toekomt».<sup>97</sup> In de winter daaraanvolgend, toen Swierstra in de ouderlijke boerderij was teruggekeerd, hield hij op verschillende plaatsen lezingen over het thema van de fabriekmatige zuivelbereiding. In een vergadering van boeren te Achlum wees hij zijn gehoor op de grote dingen die in Denemarken gebeurden. En hij betoogde: «Eerst dán zal de Friese boter de wereldconcurrentie het hoofd kunnen bieden, wanneer Nederland met een net van zuivelfabrieken is bedekt en deze fabrieken staan onder leiding van bekwame directeuren en onder indirecte leiding van consulenten; wanneer allen, die belang hebben bij de zuivelbereiding, lid zijn van deze (nog op te richten) Bond, die men zou kunnen noemen **[108]** Nederlandse Zuivelvereniging, zoals Denemarken heeft: Dansk Mejeriforening!»

Coöperatie - samenwerking - het zat in de lucht. Het vreemde nieuwe woord - ontleend aan het Latijn en afgeleid van de woorden *co*: samen, en *operari*: werken -, had ook in onze taal burgerrecht verkregen. Een man van gezag op dit gebied, de Duitse econoom Friedrich Wilhelm Raiffeisen (1818-1888), vader der boerenleenbanken, die zijn leven lang het denkbeeld van het organiseren van het landbouwcrediet op de grondslag van de coöperaties van landbouwers had gepropageerd en in praktijk gebracht, had verklaard: «De coöperatie vormt de band van broederschap voor de naaste; zij brengt stoffelijke en zedelijke verbetering mede».<sup>98</sup> «Band van broederschap» - «zedelijke verbetering» - het waren nieuwe, met ethische inhoud geladen begrippen, die toen-

<sup>97</sup> Mededeelingen en Berigten van 15 aug. 1889 (correspondentie uit Dalum Zuivelschool bij Odense).

<sup>98</sup> Men vindt de uitspraak van Raiffeisen o.a. met grote letters, over de volle breedte der pagina, afgedrukt in Med. en Berigten van januari 1897



maals in Friesland zeer wel werden verstaan. Eerst jaren later zou het ethische element in de propaganda voor de coöperatie met volle kracht tot uitdrukking komen.

De actuele betekenis van de coöperatie werd ook ingezien door Gedeputeerde Staten van Friesland, als beheerders van het Buma-legaat. Het college schreef in 1889 een prijsvraag uit, waarin werd gevraagd: 1. een beknopt overzicht van een aantal, op het gebied van de landbouw in en buiten Nederland bestaande, coöperatieve ondernemingen, met eventuele vermelding van hun resultaten; 2. een gemotiveerd antwoord op de vraag, hoe de verkoop van voortbrengselen van de landbouw als zuivelproducten, tuinvruchten, slachtvee enz. en de aankoop van zaaigranen, veevoeder, meststoffen enz. op de - in het belang van de Nederlandse landbouw - meest doelmatige wijze door middel van coöperatie kan geschieden; 3. een opgave der van een coöperatie als bovenbedoeld te verwachten voordelen, waarbij de opzet en organisatie van dergelijke coöperatieve instellingen in hoofdtrekken is aangegeven. In de jury van de prijsvraag van het Buma-legaat - bestaande uit drie leden -, had voor Friesland zitting D. van Konijnenburg. Van de inzendingen werd het antwoord van J. Bs. Westerdijk, landbouwer te Oosterwijtwerd in de provincie Groningen, bekroond.<sup>99</sup>

Degenen die ten aanzien van de morele waarden, welke, naar verluid, door de coöperatieve samenwerking zouden worden voortgebracht en gediend, kritisch gestemd bleven, konden hun ogen niet sluiten voor de gunstige resultaten die inmiddels door de coöperatieve zuivelfabrieken waren bereikt. Van de coöperaties te Dongjum en Tzummarum was namelijk bekend geworden, dat deze voor hun boter geregeld twee á drie gulden boven de prijs van eerste keur betaald kregen: resultaten die ook door de algemene vergadering van de Friese Maatschappij, in 1889, met instemming waren vernomen. Doch bepaaldelijk het nieuws uit Warga, dat de coöperatie aldaar op de landbouwtentoonstelling te Parijs met haar inzending van een partij boter de hoogste prijs plus hoogste onderscheiding - diploma met gouden medaille -, had verworven, vond een goede klankbodem in de provincie. Warga kreeg kort daarna een heuglijk feest, met S. Koopmans als spreker, en vele sprekers na' hem; een ganse lange avond

**[109]** werd het thema «Warga-Parijs», veelvoudig gevariëerd, behandeld om niet te zeggen bezongen.

Voor de Wargaster coöperatoren, die het spits hadden afgebeten en heel wat kritiek moesten verduren, was het nieuws uit Parijs een grote voldoening. Eindelijk had een niet te verdoezelen feit hen in 't gelijk gesteld. Bovendien hadden zij daarmee een hoge troef in handen, die zij konden uitspelen tegen bedillers en muggenzifters, die naast alles wat zij de coöperatoren in de schoenen schoven nog kwamen aandragen met het verwijt, dat dezen lichtzinnig grote geldsommen in nieuwe fabrieken investeerden en met deze steenklompen hun eigen ... armhuizen bouwden. Tegen de laatste aantijging hadden zij trouwens een afdoend tegenargument in handen sedert mr. W. A. Bergsma, eigenaar van landerijen in Warga en aandeelhouder van de coöpe-

---

<sup>99</sup> J. Bs. Westerdijk: Coöperatie op het gebied van den landbouw, Appingedam, 1891

ratieve zuivelfabriek aldaar, had betoogd, dat «aan de coöperatieve zuivelbereiding de toekomst is» en dat deze zuivelfabrieken geen armhuizen voor de boeren zouden worden. «Het is gansch anders», had Mr. Bergsma gezegd: «Men kan reeds de gunstige invloed heel goed nagaan uit de vermindering van de burgerlijke armenzorg in de dorpen, waaruit blijkt welke grote sociale belangen bij de oprichting (van coöperatieve zuivelfabrieken) op het spel staan».<sup>100</sup>

Overal ten plattelande manifesteerde zich de lust om iets te ondernemen, dikwijls ook om iets nieuws te proberen. De ene activiteit stelde weliswaar de andere in de schaduw, maar het bleven tenslotte toch *activiteiten*, die door hun veelvuldigheid het «gelaat» van Friesland, met trekjes hier en trekjes daar, op den langen duur zouden veranderen.

Een groot gedeelte van de Friese boeren bleef nog wel goed conservatief; maar konden zij nog conservatief heten, die bij de fabrikant van machines een *centrifuge* hadden gekocht en voortaan thuis de centrifugale boterbereiding toepasten? Bij de vooruitstrevende boeren heetten dergelijke collega's nóg ouderwets, daar zij de boterbereiding thuis bleven uitoefenen en de stap naar de fabriek hun te stout en te gewaagd was. In het kamp der conservatieven evenwel werden de «centrifuge-boeren» voor «modern» uitgekreten en in karakteristieke taal te pronk gezet als lieden, die «lyk as sa folle oare slopankeligen ek al in knibbelfal foar «it Nije» dien hawwe» (die, als zoveel andere lieden-met-slappe-enkels (weinig karaktervast), ook reeds een knieval voor «het Nieuwe» hebben gedaan). De centrifuge-boeren van hun kant zullen zich van dergelijke kritiek vermoedelijk niet al te veel hebben aangetrokken; misschien zelfs hebben zij met trots hun namen in de krant gepubliceerd gezien, want Boeke en Huidekoper adverteerden prompt de namen van degenen die bij hen een Laval Separator hadden gekocht, zoals o.a. kan blijken uit het lijstje van 15 september 1889, waarin zij als klanten, aan wie de firma een centrifuge had geleverd, noemden: D. van der Leij onder Hallum, M. Meynesz onder Harich, H. K. Westra, Klein Kluurda [110] onder Kimsword, H. Lemke te Rauwerd. Op deze vier boerderijen werd de centrifuge door de karnmolen, waarin een paard liep, gedreven. Men zou deze boeren beperkt-vooruitstrevend kunnen noemen. Hun aantal was betrekkelijk groot. De afdeling Tietjerksteradeel van de Friese Maatschappij echter bleef vooralsnog goed conservatief; op het bekende vraagpunt had deze afdeling het hoofdbestuur het volgende geantwoord: 1. dat de Afdeling speculatieve zuivelfabrieken onraadzaam achtte; 2. dat coöperatieve fabrieken wenselijk konden worden geacht, doch dat 3. zelfbereiding boven alles aan te bevelen was. Op de boerderijen in de gemeente Tietjerksteradeel bleven de karnmolens in gebruik; paarden, met blindkap voor, deden er het dagelijkse karwei.

De boeren uit de Grote Veenpolder in Weststellingwerf waren ook in actie gekomen; gezamenlijk overlegden zij, of a. boterfabrieken voordelig dan wel nadelig voor de toekomst der plattelandsbevolking waren; en b. welke fabrieken

---

<sup>100</sup> Woorden, door Mr. Bergsma in 1889 uitgesproken in een vergadering van aandeelhouders van een op te richten coöperatieve zuivelfabriek te Roordahuizum

voor de boeren het voordeligst waren: coöperatieve dan wel speculatieve fabrieken. Teneinde zich controleerbare gegevens te verschaffen gingen twee hunner zich onledig houden met het nemen van «proeven», en wel op de volgende wijze. Beide boeren gaven een bepaalde hoeveelheid melk aan een zuivelfabriek ter verwerking, terwijl zij eenzelfde hoeveelheid op eigen bedrijf in bewerking namen. Na verloop van enige tijd meldde boer A. zijn collega's, dat hij uit eigen exploitatie een zuivere opbrengst van *f* 192.82 had verkregen; na aftrek van *f* 5 aan onkosten bleef er netto *f* 187 over. Uit de fabriekmatige bereiding had hij een opbrengst van *f* 195.39 verkregen, waarvan *f* 9 aan onkosten moest worden afgetrokken; netto opbrengst alzo *f* 186.39. Summa summarum: eigen bewerking was het voordeligst! Boer B. rapporteerde, dat de fabriekmatige bereiding van eenzelfde hoeveelheid melk als in eigen bedrijf was verwerkt, hem een voordeel van *f* 2.42/z had opgeleverd, weshalve hij er aan twijfelde, of de eigen bereiding wel de juiste was. Hier bleef de vergadering steken; aan punt b. begon zij toen maar niet meer. Zonder dat er een bevredigende eindconclusie was gevonden, ging men uiteen. Alle op het kwestieuze punt gerichte activiteit zou in de Grote Veenpolder vijf jaar lang zonder resultaat blijven ...

Ook aan speculatieve zijde van de zuivelgrens werd het ene initiatief na het andere verwezenlijkt. Op vijf plaatsen in Friesland verrees in het jaar 1889 een koopfabriek: te Aalsum, van Piet Helder; te Friese Palen, van H. W. Gorter; te Langezwaag, van Isaäk de Haan, dokter Ebbinge en de houthandelaar Job Posthuma van Gorredijk, onder de naam «I. de Haan en Co»; op 't Meer (de Veensluis) bij Heerenveen, van Bernhard Woltman, de zoon van de burgemeester van Aengwirden; te Oenkerk, van M. S. Bottema en te Workum, van K. Tjebbes Cz. Na verloop van jaren zouden deze speculatieve zuivelfabrieken, op één na, door een coöperatieve vereniging worden overgenomen. Tenslotte valt er nog een andere vorm van activiteit te noemen: de oproerigheid van de arbeiders in de landbouw en veenstreken, die in de jaren 1888-1890 in hun strijd voor een menswaardig bestaan in stakingen te hoop liepen - Appel scha: **[111]** staking van veenarbeiders - Beets: staking van turfspitters en veentrappers - Het Bildt: staking van arbeiders in de vlasbouw -, hun politieke aanvoerder Domela Nieuwenhuis volgden en hem begroetten waar hij ook op meetings en in vergaderingen verscheen, allen begeesterd en bezeten door een naief geloof, dat «de ure der wrake» - de Revolutie! - voor de deur dacht te staan.

Activiteit uiterlijk, maar ook innerlijk gericht. In de bewuste leden van het boerenfolk was ook het *denken* actief - het denken van zich verantwoordelijk wetende mensen, die niet onbekend waren met de waarschuwing en het apèl, door de dichter treffend onder woorden gebracht:

*A bold peasantry, Their country's pride, I f once destroyed,  
Can never be supplied.*<sup>101</sup>

---

<sup>101</sup> Een kloeke boerenstand / De trots van het land / Indien eenmaal vernietigd / Kan nimmer worden hersteld. (Strofe uit een gedicht van de in Ierland geboren Engelse dichter Oliver Goldsmith, 1729-1774).

Nieuwe gedachten, nieuwe vormen.

Als zodanig mocht men beschouwen de afkondiging van de *Boterwet* in 1889 - in het leven geroepen teneinde de natuurboter te vrijwaren tegen oneerlijke concurrentie van de margarine. Een aanwinst van betekenis was ook de invoering, vanwege de Friese Maatschappij van Landbouw, van een *handelsmerk*, ter bescherming van de Friese boter.

Een speciale wens, levend in de zuivelwereld van Nederland, maar toch in Friesland in het bijzonder, betrof het instellen van de functie van *zuivelconsulent*. Velen dachten aan Jouke Swart van Klooster-Anjum als de het meest in aanmerking komende kandidaat voor een dergelijke betrekking. Hij immers was de vraagbaak voor velen; wie een zuivelfabriek wilde bouwen, of er over dacht zich een centrifuge aan te schaffen, wist geen beter adres dan Klooster-Anjum. Uit Drenthe en Groningen reisde men naar het moeilijk te bereiken gehucht in Menaldumadeel, om deze bekend geworden boer-zuiveldeskundige te raadplegen. «Feitelijk is hij (n.l. Jouke Swart) reeds de «consulent» zoals de Maatschappij van Landbouw er één voor de boeren wil aanstellen», concludeerde een schrijver in het Friesch Volksblad van 15 januari 1888; en in het nummer van 22 januari besloot hij zijn artikel met de wens: «Moge hij nog lang «consulent» van vele boeren blijven».

Ook bij Swart zelf bestonden wensen in die richting, want hij behoorde tot degenen, die een sollicitatiebrief inzonden. Hij zou echter niet worden benoemd. Het hoofdbestuur wenste een functionaris, die niet alleen praktische vorming doch vooral ook een wetenschappelijke opleiding had genoten. Toen onder de sollicitanten zich een doctor in de chemie bevond, was de keuze gauw gedaan: Dr. K. H.M. van der Zande te Leiden werd benoemd - met hem deed de eerste

**[112]** consulent in den lande zijn intrede in het Friese milieu. Zijn taak zou zijn het behartigen van de belangen van de zuivelbereiding in de provincie. Met Dr. van der Zande - die in november 1889 zijn ambt aanvaardde -, had men een gelukkige greep gedaan, naar spoedig bleek. Hij had zich op de hoogte gesteld van de stand der zuivelbereiding in Denemarken, en uit hetgeen hij in Mededeelingen en Berigten publiceerde, namelijk dat hij persoonlijk van de zuiveldeskundige professor Segelcke te Kopenhagen had vernomen, dat, dank zij de systematische boekhouding de Deense zuivelbereiding een hoge trap van ontwikkeling had vermocht te bereiken, kon men de richting afleiden waarin de nieuwe consulent zou werken. In de enkele jaren, dat Friesland hem mocht behouden, zou zijn adviserende taak een gunstige invloed oefenen op de ontwikkeling van de zuivelbereiding in dit gewest.

Een initiatief van niet minder verstrekkend belang betrof het plan om in Friesland een *Zuivelschool* te stichten. Gábel, de Deense wandelleraar die op een groot aantal boerderijen praktische voorlichting inzake de boterbereiding had gegeven, had in de herfst van 1881, sprekende in de vergadering van de Friese Maatschappij, aangedrongen op het stichten van «een school voor boterbereiding». Hijlkema, die Gábel op zijn rondreis vergezelde, had bij die gelegenheid gepleit voor de oprichting van een «modelhoeve», die als school diende te zijn ingericht, opdat de leerlingen er praktisch en theoretisch on-

derwezen zouden kunnen worden. Een andere Deen, de te IJlst woonachtige Vilhelm Carstens, naar wiens adviezen gaarne werd geluisterd, had als eerste zijn oog op Bolsward laten vallen, in welke stad hij «een zeer eenvoudige inrichting voor zuivelbereiding» gevestigd zou willen zien.

Het hoofdbestuur van de Friese Maatschappij had de stem van G~bel het effect van een roepende in de woestijn bezorgd en kwam eerst in 1885 er toe, zich diens manende stem en de adviezen van Hijlkema en Carstens te herinneren. In dat jaar namelijk verklaarde het hoofdbestuur zich, in beginsel - en met 16 tegen 4 stemmen -, voor de oprichting van «een vakschool voor zuivelbereiding op een eenvoudige schaal», waarbij zozeer niet aan een *school*, maar meer aan een *cursus* werd gedacht. De volgende stap was het richten van een adres aan de minister, waarin het hoofdbestuur verzocht van rijkswege een jaarlijkse subsidie te mogen ontvangen ten behoeve van... «eene gelegenheid waar dagelijks eene hoeveelheid melk wordt verwerkt onder leiding van een wetenschappelijk en practisch gevormde man» en waar «des zomers de meisjes en des winters de jongens de voor hen onontbeerlijke kennis kunnen verkrijgen». Het hoofdbestuur had zich deze «gelegenheid» voorgesteld als een in huur genomen gebouw, waar... «met een paard en rosmolen de noodige beweegkracht kon worden verkregen en van lieverlede eene uitbreiding kon worden bevorderd». Daarom geen school, maar een cursus; in «eene gelegenheid» waar dan het practisch onderwijs op de voorgrond zou staan, aldus wenste 't hoofdbestuur het - of, zoals Konijnenburg in zijn schrijven van 9 februari 1886 aan het hoofdbestuur **[113]** het licht ironiserend noemde: «eene onkostbare inrichting, zoo in oprichting als instandhouding».

Vertragende omstandigheden deden zich voor. De poging om een commissie ad hoc in te stellen, mislukte. Konijnenburg liet evenwel niet af van zijn streven «tot beligchaming van het uitgesproken beginsel», gelijk hij het formuleerde. Hij wist de wagen-op-dood-spoor door de wissels te rangeren. «Het plan van den Heer Konijnenburg werd met 23 contra 1 stem goedgekeurd», meldde't maandblad. De commissie was tenslotte benoemd, met als leden: D. van Konijnenburg, A. H. v. Slooten, D. Fontein de jong en C. A. R~mer. De commissie deed brieven uitgaan naar verschillende gemeentebesturen, met de vraag of men aan die zijde bereid was de stichting van een zuivelschool in hun gemeente te bevorderen, en zo ja, of men dan de meest gunstige voorwaarden aan de commissie zou willen opgeven. Van de gemeente Bolsward kwam een schrijven binnen waarin «de meest voordelige voorwaarden» werden genoemd, plus het aanbod van een gemeentelijk subsidie van f 500 in eens en een jaarlijkse subsidie van f 500. «Nijverheid» aldaar zegde een bedrag van f 150 voor de stichting van een zuivelschool toe. Er kwamen meer aanbiedingen binnen, maar Bolsward was favoriet.

De commissie deed meer. Konijnenburg en Fontein richtten - zij kregen het hoofdbestuur volledig achter zich -, in december 1887 de «Vereeniging voor Vakonderwijs in de Zuivelbereiding in Friesland» op. Bij de constituering der vereniging werd tot voorzitter aangewezen D. Fontein de jong te Murmerwoude, tot onder-voorzitter D. van Konijnenburg te Leeuwarden en tot secretaris-penningmeester P. Peereboom, burgemeester van Bolsward. Een subcommissie, belast met het bezoeken van zuivelscholen in Duitsland, en be-



staande uit D. van Konijnenburg, Jouke Swart en K. Tromp te Bolsward, architect van de zuivelschool aldaar, begaf zich in april 1888 op reis. Zij bezocht de zuivelschool te Kiel en de Pommerse Molkereischule te C~sekow bij Stettin.

Er zat nu schot in het werk. Fontein de jong, in zijn functies van voorzitter van de Friese Mij. van Landbouw, lid van de Commissie-van Konijnenburg en voorzitter van de vereniging Vakonderwijs etc., onderhield voortaan, bijgestaan door de algemeen secretaris C. A. RBmer, het schriftelijk contact met de minister van binnenlandse zaken. Zijne Excellentie kreeg spoedig uit Friesland 'n tweede zuivelschool-plan op tafel, dat principieel afweek van het eerste plan. In het tweede plan was niet meer sprake van een gehuurd gebouw, noch van een paardmet-rosmolen. De tijd was intussen niet stil blijven staan. In de twee jaren van zijn bestaan in de bureauladen op het Haagse Binnenhof was het plan volkomen verouderd. In de volgende bewoordingen werd dit de minister gemeld. «Na die opvatting is intussen het coöperatieve stelsel op den voorgrond getreden. Vooral in deze provincie zijn tal van zuivelfabrieken voor gemeenschappelijke rekening opgericht en doet zich daardoor de behoefte gevoelen aan jongelieden aan wie het bestuur (van dergelijke zuivelfabrieken) kan worden toevertrouwd. Verder is gebleken, dat een geschikt gebouw niet is te vinden en dit moeilijk zoude zijn [114] in te richten in overeenstemming met de nu gevorderde eischen. Er moet daarom worden overgegaan tot het bouwen van eene nieuwe gelegenheid, terwijl eene stoommachine daarin niet mag ontbreken. De eerste kosten worden daarvoor echter niet f 3950, maar f 14.175, naar de volgende begrooting», enz.

Het oude plan: jongens en meisjes de «voor hen onontbeerlijke kennis» te verschaffen, was opgegeven; daarvoor was een ander plan in de plaats gekomen: het opleiden van jongelieden tot beheerders van zuivelfabrieken. Het nieuwe plan vond in Den Haag een goed onthaal. De minister berichtte aan het bestuur van de Vereniging voor Vakonderwijs, dat hij bereid was haar een jaarlijkse subsidie van f 2000 toe te kennen, benevens een subsidie van de helft der oprichtingskosten, maximaal f 7000. Ook de Provinciale Staten van Friesland zegden een belangrijke subsidie toe. De stad Bolsward had zich, gelijk gemeld, evenmin onbetuigd gelaten, terwijl ook van andere zijde, b.v. van grote instellingen, beduidende bijdragen waren ontvangen en 't aantal donateurs stijgende bleef.

Er kon dus worden gebouwd. Op 9 april 1889 vond de aanbesteding plaats van de Vakschool voor zuivelbereiding. Tot directeur van de school werd benoemd de 27-jarige Jacob Persijn, directeur-eigenaar van een zuivelfabriek te Elten (G.). Persijn, de zoon van een Arnhems architect, had gestudeerd aan de Rijkslandbouwschool te Wageningen en was vervolgens werkzaam geweest op boerderijen in Nederland en Duitsland. Op 4 november daaraanvolgend ving in het nieuwe gebouw de eerste viermaandelijke cursus aan, met acht leerlingen die uit de sollicitanten waren gekozen; onder hen bevonden zich Nanne Kornelis Kuperus te Marssum en A. Starkenburg, welke laatste in 1891 als assistent aan de school zou worden verbonden.<sup>102</sup>

<sup>102</sup> Tal van bijzonderheden werden ontleend aan het archief van de Zuivelschool te Bolsward

Een nieuwe gedachte had vorm gekregen! In het jaar, waarin een land als Noorwegen zeven zuivelscholen telde, die alle door de Staat werden gesubsidieerd, kreeg Nederland zijn eerste zuivelschool op Friese bodem. In zuivelkringen was men trots op het bereikte, en terecht. Want daarmee was voor ons land iets belangrijks verwezenlijkt.

## FABRIEKEN EN MENSEN

«Het coöperatieve stelsel was op den voorgrond getreden», had men uit Friesland de minister laten weten. Dát was de eigenlijke reden waarom men van de eerste opzet van «eene gelegenheid» in een gehuurd gebouw, met «paard en rosmolen» was afgeweken, en de minister een sterk verhoogd subsidie had gevraagd voor de oprichting van een vakschool, ter opleiding van aanstaande directeurs van zuivelfabrieken: een zuivelschool, uitgerust met een... stoommachine.

De schrede van paard-met-rosmolen naar een vakschool-met-stoommachine werd - en dat was, gezien de Friese verhoudingen, wel iets bijzonders -, in nauwelijks een paar jaar tijds gedaan. Inderdaad ging het sedert 1888 in Friesland «met stoom». Terwijl de fabriekmatige zuivelbereiding in het Westen en Zuiden van het land eerst drie en vier jaar later met het oprichten van handkrachtfabrieken zou aanvangen - 1891: Schouwen in Zeeland; 1892: Tungelroy in Noordbrabant -, sloeg Friesland het handkracht-stadium over: immers reeds de eerste speculatieve, en de eerste coöperatieve zuivelfabrieken te Warga, Stiens en Tzummarum, werden door stoom gedreven.<sup>103</sup> Friesland ging aan de spits! Tien jaar na Warga, in 1896, zou de coöperatieve zuivelfabriek te Giekerk de eerste fabriek-met-electrische verlichting in Friesland zijn.

Het is opmerkenswaardig, dat de vrij snelle opkomst der coöperatieve zuivelfabrieken zich, op verschillende plaatsen, kon doorzetten dank zij de sympathie en daadwerkelijke medewerking van *landeigenaren* en andere personen uit burgerlijke en intellectuele milieu's; dat dikwijls van hen, en minder van de boeren zelf, de nodige aandrang en stuwkracht uitging om de zaak tot een goed einde te brengen. Zo was te Roordahuizum, in de gemeente Idaarderadeel, een commissie van voorbereiding twee jaar lang bezig om de stichting van een zuivelfabriek mogelijk te maken. Toen men, na ruim anderhalf jaar te hebben geijverd, in de zomer van 1889 nog maar een bedrag van *f* 16.000 bijeen had gebracht, hetgeen allerm minst voldoende kon heten, trokken verscheidene intekenaren zich terug, waardoor het totaalbedrag tot *f* 12.600 slonk. Het was in de dagen, dat in de kranten werd geschreven over «het lichtzinnig investeren van grote geldsommen in nieuwe zuivelfabrieken». Aangezien geen deugdzaame Fries voor «lichtzinnig» wenste te worden uitgekreten, en velen naïef genoeg waren om aan krantenberichten een groter waarde toe te kennen dan zij verdienden («wat in de krant stond was wáár!»), begon de fameuze Friese bedachtzaamheid de persoon in kwestie te beheerssen - met het gevolg, dat men de commissie liet weten dat men «zich had bedacht» en diensvolgens van de lijst-van-intekening wenste te worden **[116]** afgevoerd. Dergelijke - lichtzinnige boeren lieten menig keer een eenmaal gezamenlijk ondernomen actie smadelijk in de steek; en of de anderen nu wel verder konden, of moesten stranden, dat was hun een zorg!

<sup>103</sup> Na 1890 zouden in Friesland toch nog verscheidene handkracht-zuivelfabrieken verrijzen.

Zo ongeveer stonden te Roordahuizum de zaken. Toen de commissie «bijna moedeloos» was geworden en de leden er stuk voor stuk geen gat in zagen, nam de voorzitter van de commissie, Mr. W. A. Bergsma van Dronrijp, burge-meester van Menaldumadeel, het woord en zei: «Ik en mijn commissieleden (n.l. R. N. Kuperus, D. de jong, D. Steenhuizen en H. R. Statenra) zijn bereid nog werkzaam te blijven, ons op de hoogte te houden van hetgeen er plaats heeft op dit gebied, omdat wij steeds meer versterkt worden in onze overtuiging, dat aan de coöperatieve zuivelbereiding de toekomst is» - redenen waarom spreker de medestanders verzocht propaganda te maken voor hun aller zaak. En ziet! - de landeigenaren, de daad bij het woord voegend, hielpen met een royale intekening de commissie uit de impasse. Naast Mr. W. A. Bergsma, de Blocq van Scheltinga van Oranjewoud, Mr. J. C. Bergsma van Leeuwarden - welk drietal reeds op de eerste vergadering in 1888 aanwezig was geweest -, tekenden Mr. van Breugel Douglas, Mr. van Sloterdijck, Mr. R. Bloembergen, Jhr. Mr. Rutgers van Rozenberg, Mr. Ferf, notaris Wiersma, Gratema e.a. op de obligatielening in. Daarmee was de zaak gered. Op 12 juli 1890 verrichtte Mr. W. A. Bergsma de eerstesteenlegging... Zo kwam tenslotte de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «De Eendracht» te *Roordahuizum* tot stand, in welke naamgeving de samenwerking van de boeren onderling en met hun landheren was gesymboliseerd.

Dezelfde Mr. Willem Adriaan Bergsma was het, die in 1891 de stoot gaf tot de oprichting van een coöperatieve vereniging in zijn woonplaats Dronrijp. Door zijn invloed werden adhaesie-verklaringen verkregen van de landheren Mr. U. H. Huber, mevrouw douairière van Andringa de Kempnaer en W. Springer. In totaal werden 104 aandelen á f 200 aan de man gebracht. Dank zij deze medewerking, en de voortvarendheid van Mr. W. A. Bergsma, kon op 23 september 1891 de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek *Dronrijp* worden opgericht, met een voorlopig bestuur bestaande uit: Mr. Bergsma, C. Sinne-ma, C. Sytsma, IJ. B. Kestra en D. J. van der Weg. Daarnaast gaf Mr. Bergsma zijn medewerking aan het streven van enkele Deinumer boeren, waarbij ook de landheer Mr. W. H. Buma van Leeuwarden zich niet onbetuigd liet. Deze nam een viertal obligaties en bood een terrein aan voor de bouw van de fabriek. De vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek *Deinum* telde bij haar oprichting in 1892 een achttiental leden-oprichters. Hun voorman was Tjitze Lourens Olivier, die op huisbezoek ging en vele boeren wist te bewegen tot de coöperatie toe te treden. Het dagelijks bestuur bestond uit T. L. Olivier, voorzitter; Th. Smeding, secretaris.

Dat niet overal de landheren van een gunstige gezindheid blijf gaven, trad o.a. aan het licht te Wirdum en te Sijbrandaburen. Te Wirdum hadden vele landheren zich tegen de oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek verklaard.

**[117]** «Velerlei bedenkingen werden gemaakt, nu de regeling der geldzaken zo uiterst moeilijk verliep. Het zag er inderdaad naar uit, dat de plannen geen voortgang zouden kunnen hebben. De daad van één der leden, namelijk B. W. Bruinsma, bracht uitkomst. Hij zegde toe voor het ontbrekende kapitaal te zullen zorgen. Deze daad, die zo gunstig afstak bij de houding van vele landeigenaren, die, ondanks het behoorlijke rentetype en de onbeperkte

aansprakelijkheid der leden, zo weinig kapitaal beschikbaar stelden, was beslissend voor de totstandkoming van de fabriek», aldus lazen we in een beschouwing over de moeilijkheden waarmee men te Wirdum te kampen had gehad. Op 20 augustus 1891 werd de bouw van de coöperatieve zuivelfabriek te Wirdum gegund voor de ingeschreven som van f 27.768. Er waren 23 leden. In het bestuur werden gekozen: J. J. de jong, voorzitter; B. W. Bruinsma, vice-voorzitter; D. A. Veeman, secretaris; welk drietal ook de «voorlopige commissie» had gevormd.

De figuur van de sympathiserende en steunende *burgemeester-landeigenaar* trof men voorts in de gemeente Ferwerderadeel aan. Het was jonkheer Imilius Josinus Willem Hendrik van Andringa de Kempnaer, burgemeester, die, geflankeerd door zijn *gemeente-secretaris* en de *veearts* van Ferwerd, de agrarische arena binnentrad om, tezamen met een aantal boeren zijner gemeente, de geest des tijds een succes af te dwingen. Een commissie van voorbereiding, bestaande uit: J. D. de Vries, veearts, D. IJ. van der Werff, landbouwer te Hallum en burgemeester de Kempnaer, riep de boeren van Ferwerderadeel op tot het bijwonen ener vergadering, teneinde een voorstel tot de oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek gezamenlijk te bespreken. De vergadering had een gunstig verloop en ook de verdere werkzaamheden liepen glad van stapel. In de vergadering van 25 mei 1891, welke werd gepresideerd door de burgemeester, werd besloten tot de oprichting van de vereniging tot stichting ener coöperatieve zuivelfabriek. Landeigenaren en boeren tekenden in op de obligatielening tot een gezamenlijk bedrag van f 11.700. Op de eerste maart 1892 werd de coöperatieve zuivelfabriek *Marrum* in werking gebracht. De vereniging telde 33 leden. Het dagelijks bestuur werd gevormd door Frederik Christoffel Wiesenhaan, gemeente-secretaris, voorzitter; H. P. Hoogland en D. IJ. van der Werff.

Nog een andere figuur, evenmin tot de boerenstand behorend, kwam in het agrarisch milieu naar voren om de zaak der boeren volstrekt belangeloos te behartigen. Te Sijbrandaburen, in de gemeente Rauwerderhem, was het de *dokter*, die door zijn doelbewust optreden bereikte wat anders niet zo spoedig te bereiken zou zijn geweest. Het was Dr. W. H. Beekhuis, arts te Sijbrandaburen, die het initiatief nam tot een samenspreking tussen hem en de veehouders D. H. Kiestra en H. S. Holster. Zij vormden gedrieën een voorlopige commissie en gingen vervolgens op huisbezoek. Verscheidene veehouders zegden hun medewerking toe; echter « velen vreesden bij fabriekmatige verwerking der melk moeilijkheden bij het opfokken der kalveren». Bij sommigen had de gedachte post gevat, dat zij door hun melk af te staan aan de fabrieken, als «minderwaardig [118] boer» zouden worden beschouwd. Vooraanstaande boeren in dorp en omgeving waren uiterst moeilijk tot meedoen te bewegen. Dat tenslotte toch alle obligaties werden geplaatst, was aan dokter Beekhuis te danken en «uitsluitend door hem tot een goed einde gebracht», zoals het in de notulen staat vermeld. Op 25 mei 1891 werd de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «Lege Geaën» te *Sijbrandaburen* opgericht. Tot bestuursleden werden gekozen: H. J. Bootsma, E. de Boer, H. S. Holster en D. H. Kiestra. Dokter Beekhuis koos men in het college van commissarissen.



Uit het deelnemen van personen uit andere kringen der bevolking aan de zaak van de boeren bleek overduidelijk, dat de agrarische beweging een diepe vore in het provinciale leven trok; zij was langzamerhand een aangelegenheid geworden, die voor de ganse bevolking betekenis had, omdat zij met het economisch bestaan en de welvaart van het gewest samenhing. Dat besef was ook tot andere kringen doorgedrongen. De medewerking en steun die de boeren ontvingen van de landeigenaar, de burgemeester, de dokter, de gemeente-secretaris, de veearts en de schoolmeester was daarvan het duidelijke bewijs. Straks zou ook nog de *dominee* zich in de rij voegen. Te Makkinga bijvoorbeeld stond de dorpsgeestelijke voor de zaak der boeren in de bres: hij maakte zich voor hen bijzonder verdienstelijk door de fabrieksboter naar de mijn te St. Oedenrode te transporteren en te verkopen!

Dat het proces van bewustwording van de boerenstand voortschreed, bleek ook uit het naar voren komen van nieuwe argumenten en uit de wijze waarop deze werden geformuleerd en gehanteerd. In het begin der jaren negentig werd het verschijnsel gesignaleerd, dat een vreemde macht - het handels-, industrieel bankkapitaal -, de agrarische verhoudingen binnendrong; het werd voorts noodzakelijk geacht er zich tegen te verweren. Reeds in 1891 maakten de boeren van Sijbrandaburen front naar de tegenstander. De oprichters van de coöperatie aldaar waren van meet af aan de mening toegedaan, dat men de fabriekmatige zuivelbereiding in eigen handen moest nemen, daar «bij enkel speculatieve fabrieken de melk alleen maar *koopwaar* zou worden, terwijl de veehouders in een afhankelijke positie zouden geraken». Bovendien waren zij van oordeel, «dat derden, geheel buiten het boerenbedrijf staanden, van de verwerking van de melk tot boter en kaas, in de vorm van dividenden, geen voordelen behoorden te trekken».

Uit de voorhanden bescheiden valt met stelligheid op te maken, dat de handelingen van de directeuren van sommige speculatieve zuivelfabrieken hun leveranciers dikwijls redenen tot ontstemming gaven. Wij herinneren er aan, dat de Wargaster leveranciers aan de speculatie in de Schrans bij Leeuwarden omstreeks 1885 hadden ontdekt, dat de administrateur van de fabriek hen bedroeg.<sup>104</sup> De boeren van Steggerda, die hun melk leverden aan de speculatieve fabriek van F. Klijzing te Willemsoord, «kregen wantrouwen» jegens hun fabrikant; zij waren tot de overtuiging gekomen, dat «de wijze van uitbetaling van

**[119]** de melk te wensen overliet». Daaraan werd de opmerking toegevoegd, dat «de coöperatieve gedachte ook in deze streken steeds meer veld wint». In Deinum en omstreken leverden de boeren aanvankelijk hun melk aan de speculatieve fabriek te Oosterlittens. Deze leveranciers klaagden evenwel «over de maat en de prijs». Zij ontvingen voor honderd liter melk de prijs gelijkwaardig aan die van zes pond boter; nadat zij daarover een klacht hadden ingediend, verhoogde de directie van de fabriek de prijs tot een bedrag hetwelk gelijk was aan de prijs van - zeven pond boter!

In 1892 richtte een aantal boeren te *Oldeholtpa* een coöperatief handkracht-fabriekje op, dat zij vestigden in de boerderij van één hunner leden, Hendrik

---

<sup>104</sup> Zie het zesde hoofdstuk.

Westerhof. De vereniging telde bij haar oprichting 25 á 30 leden, die tezamen ongeveer honderd koeien molken. Het bestuur werd gevormd door Baeke Jellema, Geert Westerkamp en Johannes van Wijland. Tot beheerder werd benoemd J. W. Kamp, die zich in het vak had bekwaamd in de fabriek van Mr. Verwer te Elsloo. Vier jaar later stichtte Klijzing ook te Oldeholtpa een fabriek. Tussen beide fabrieken ontwikkelde zich een felle concurrentie-strijd. Klijzings fabriek was «moderner» ingericht dan het handkrachtje van de boeren, dat in de karnhoek op Westerhofs boerderij was geplaatst. De speculant Klijzing had het beter en groter gedaan. Zijn bedrijfsvoering was moderner en... voornamer: haalden de coöpererende boeren de melk per hondenkar en «aan het juk» op, Klijzings directeur Johannes Hendrikse liet met paard en wagen de grondstof van de boerderijen halen. De ongelijke strijd - de speculatieve fabriek kreeg veel meer melk dan de coöperatie -, zou duren tot omstreeks 1900, toen er onder de coöperatoren twist ontstond en zij hun bedrijf overdeden aan een nieuw drietal. Baeke Jellema was de man die bleef; hij had zich geassocieerd met de schoolmeester Koopmans en de... postbode IJske van der Meer. Gedrieën zetten zij de zaak op speculatieve basis voort. De nieuwe combinatie zou nog enkele jaren stand houden. Zij zette haar produkten af aan winkeliers te Amsterdam en naar de botermijn te Maastricht.

In *de Hoeve* - een gehucht onder Finkega in de gemeente Weststellingwerf, dat in later jaren een zelfstandig dorp werd -, richtte een viertal boeren in 1892 een coöperatieve handkracht-fabriek, genaamd «De Zwaluw», op, uit protest tegen Mr. Verwers «Zorgvliedsche Roomboterfabriek» te Steggerda, die naar hun oordeel te lage prijzen voor de melk betaalde. Ook deze fabriek werd in een boerderij gevestigd. Pier van Veen had zich aan het hoofd van de ontevreden boeren gesteld en de kat de bel aangeboden. Wederom staarde de Heer van Zorgvlied een aantal afvallige boeren na. Als voorzitter van de coöperatie trad Pier van Veen op; H. ten Berge fungeerde als secretaris, terwijl het beheer aan J. D. Gorter werd opgedragen. De statuten van de Zwaluw zouden eerst op 27 juni 1895 de Staatscourant bereiken. Tot 1907 zou de coöperatie werkzaam blijven; in dat jaar ging zij op in de nieuwe coöperatieve vereniging te Steggerda. Als concurrent van de Zwaluw opereerde de boer-speculant Jan Duiven, eveneens [120] in de Hoeve woonachtig. Hij dreef en draaide zijn centrifuges in een ... «hok»! Ook dit handkrachtbedrijfje mocht zich aanvankelijk in een vrij groot aantal leveranciers verheugen. Deze eenmansspeculatie stierf echter na enige jaren een natuurlijke dood.

Er waren meer groepen van coöpererende boeren die niet afhankelijk van vreemd kapitaal wilden zijn. Door de boeren van Opeinde werd het principe van «zelf-financiering» toegepast. Zij richtten in 1892 «De Eendracht» op, met Harm Broars Kielstra als voorzitter en Reinder Matthijs Jacobi als secretaris. Het was een zogenaamde coöperatie-op-aandelen; de aandelen waren bij eigen leden geplaatst. De Eendracht verwierf op 16 augustus van dat jaar de koninklijke goedkeuring; met naam en toenaam stond zij in de Staatscourant vermeld. Na 1900 voerde zij een kwijnend bestaan, tot zij in 1913 onderging en herrees in de nieuwe Coöperatieve Vereniging «De Eendracht» te Opeinde.

De boeren van *Oudebildtzijl* trachtten het probleem der financiering op te lossen door per advertentie in de krant een lening van f 20.000 aan te vragen. Een commissie van drie leden bezocht de fabrieken te Friesche Palen, St. Jacobi Parochie en Berlikum. Op 11 april 1892 werd de vereniging Coöperatieve Bildtsche Stoomzuivel- en kaasfabriek «De Broederschap» opgericht, met negentien leden. In het bestuur werden gekozen: W. H. Bierma, voorzitter; J. S. Siderius, secretaris; E. C. Slim, penningmeester; S. J. Hoogland en D. J. Swart. Tot directeur werd, uit 26 sollicitanten, benoemd R. M. Veeman te Stiens.

Wij moeten hier op een merkwaardige samenhang wijzen. Dat de Bildtse boeren, die tot op de dag van heden de reputatie hebben dat zij «nuchter» en «zakelijk» zijn, destijds hun vereniging met de naam «Broederschap» doopten, een naam die een ideële inhoud suggereert, bewijst naar onze mening dit: dat zij vooral op de *idee* van de coöperatie hebben gelet en deze in hun stichting wilden eren en dienen. In het begin van de jaren negentig ging een golf van sociale bewogenheid door de Westelijke landen; ook door Nederland: een algemene ontroering over het harde lot van de arbeidende klassen, de trieste nood in de gezinnen der arbeiders. Ook in de gemeente Het Bildt werd die nood gekend.

Gedurende drie jaren had men de geruchtmakende acties van de arbeidersvereniging «Broedertrouw» te St. Jacobi Parochie voor ogen gehad: men had de stakende arbeiders en hun vrouwen, de eersten met de rode Marianne-muts getooid, de laatsten met een blikken oorijzer op het hoofd, in rijen van vier, op klompen zien voorbijmarcheren naar de meetings en vergaderingen, waar de anarchist en gewezen predikant Domela Nieuwenhuis in toegejuichte redevoeringen het thema «Anderhalf miljoen aan de Kroon en het Volk in ellende» eindeloos varieerde. Men had de bereden huzaren in galop voorbij zien komen om een vergadering van Broedertrouw-leden uiteen te drijven, waarbij menig keer de sabels op de schouders van de laatsten waren neergekomen.

In het jaar dat «Broedertrouw» niet alleen het «spel» maar ook de grote menigte harer aanhangers had verloren, namen de coöpererende boeren van [121] Oudebildtzijl en omstreken het met revolutionaire gevoelens belaste, door velen besmeurd en gevaarlijk geachte woord «broedertrouw», dat van broederlijke verbondenheid sprak, over - dat wil zeggen: zij varieerden de benaming tot «broederschap», een begrip dat broedertrouw vooronderstelt -, en versierden er hun vereniging mee. De Bildtse boeren van die dagen dachten er niet aan, hun vereniging te dopen met een nietszeggende naam als «Welgelegen» - zoals acht jaar later de coöperatie te Gerkesklooster zou heten -, en de benaming «Eendracht», die de coöperatoren van Roordahuizum en Opeinde aan hun vereniging hadden gegeven, zal hun niet positief genoeg zijn geweest. Met hun naamgeving gaven deze boeren uitdrukking aan hun opvatting: dat zij, die het woord Coöperatie in hun vaandel schreven, onderling in *broederschap* waren verbonden; en dat zij dat woord, dat begrip, niet schuwden, doch integendeel het tot richtsnoer van hun nieuwe onderneming verkozen.

Er waren nog andere reden waarom de boeren gingen coöpereren. Op een tweetal aspecten willen wij hier nog in het kort wijzen. De oprichtingsgeschiedenis van de coöperatie te Jelsum deed ze ons aan de hand. De boeren aldaar leverden hun melk des winters aan de speculatieve fabriek in de Schrans bij Leeuwarden; in de zomermaanden verwerkten zij zèlf de melk tot boter en kaas. Zelfbewuste mensen die de boeren van de kleistreek waren, hinderde het hun, dat zij op de levering van hun grondstof aan de fabrikant geen enkele contróle hadden, om van medezeggenschap maar in het geheel niet te spreken. Zij hadden ten langen leste er meer dan genoeg van. Op 11 augustus 1891 werd de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek te *Jelsum* opgericht, met als bestuursleden J. A. Wassenaar, G. S. Baarda en L. S. van der Burg. De zoon van de oprichter Linse Sjrks van der Burg, wijlen joh. van der Burg, vertelde ons, dat het gezinsleven in zijn ouderhuis hem de weg naar de coöperatie had gewezen. «Wij waren thuis met z'n dertienen, vertelde Van der Burg. In ons groot gezin was de onderlinge samenwerking uitstekend. En daardoor heb ik altijd veel voor onze coöperaties gevoeld... De coöperatie werd door de leden van de familie Van der Burg gezien als het vergrote gezin van elk lid. De geest van de kleine eenheid werd op zo'n wijze de hoeksteen van de grotere gemeenschap. De hoogbejaarde Van der Burg had in zijn jeugd ervaren, dat het gezinsleven ener vele hoofden tellende familie, door de ouders wijs bestuurd, opvoedt tot coöperatie in het groot.

De controversale Coöperatie-Speculatie mocht dan bestaan en hier en daar de persoonlijke verhoudingen ongunstig beïnvloeden - in weerwil daarvan bleven in bepaalde gevallen de controversisten vriendschappelijk met elkaar verkeren. Jogchum van der Wal en Jouke Swart bijvoorbeeld, hoewel beide eigenaar van een speculatieve fabriek, onderhielden goede betrekkingen met de besturen van coöperaties, die met hun steun en bijstand waren opgericht. De strijd der richtingen in de zuivelindustrie mocht dan zijn ontbrand - de persoonlijke verhoudingen *doorbraken* hem in dié gevallen waarin de mensen aan weerszijden elkaar hadden leren kennen, waarden en hoogachten. Een leermeester als Jogchum [122] van der Wal was dan ook niet boos, toen zijn leerling «de andere weg» insloeg. Het zij geconstateerd in verband met het volgende geval.

Een boerenzoon uit Anjum, Jacob Jans van Eizenga, die op jeugdige leeftijd zijn ouders had verloren, zijn jeugd te Dokkum doorbracht en daarna de landbouwschool te Wageningen had bezocht, kwam in het Arumer milieu terecht, waar hij een levensgezellin (Antje Hessels Postma uit Kimsword) vond en in aanraking kwam met Jogchum van der Wal. Er zijn redenen om aan te nemen, dat de Witmarsumer boer de jeugdige Eizenga geestdrift voor de fabriekmatige zuivelbereiding heeft aangeblazen. Want nauwelijks had Eizenga zich in zijn geboorteplaats als boer gevestigd, of hij verenigde zich met degenen die met de gedachte rondliepen om te Metslawier een coöperatieve zuivelfabriek te stichten. Gelijktijdig spande hij er zich voor in, ook in Anjum een dergelijke coöperatie te stichten. Gezien zijn opleiding nam hij onder de boeren een leidende positie in. Deze 24-jarige boer, van hervormden huize, gelukte het twee vooraanstaande boeren, de 34-jarige Pieter Taekes v. d.

Herberg, bewoner van Holdinga-State, en de 36-jarige Douwe Beintema<sup>105</sup>, beide van antirevolutionaire richting, tot medewerking te bewegen voor de uitvoering van zijn plan. Met hun drieën richtten zij in 1891 de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek *Anjum op*.

Doorlopend stond Eizenga in briefwisseling met Jogchum van der Wal, die - aldus vonden wij genotuleerd -, de adviseur van de coöpererende boeren van Anjum is geweest. De leerling zou zich overigens niet steeds houden aan het advies van zijn, ongetwijfeld door hem hooggeachte, leermeester. Uit de correspondentie tussen Eizenga en Van der Wal blijkt, dat het bestuur van de Anjumer coöperatie handelde *tegen* het advies van Jogchum van der Wal, door haar fabriek met een kaasmakerij uit te breiden, hetgeen de laatste de Anjumeren had ontraden. Hij zond hun een exploitatierekening betreffende de voeding van de varkens met ondermelk, en berichtte: «Mijn advies in dezen luidt: geen kaasmaken! 't Is veel gescheer, maar geen wol, evenals de duivel zei toen hij een varken schoor. En de afloop zult gij vragen? Snelle afloop der wateren» ...

Men kan zich indenken, dat de antirevolutionair Pieter Taekes v. d. Herberg bij het lezen van deze bijbelse termen die met een zo stoffelijke zaak in verband gebracht, waren gevloeid uit de pen van een hervormd, niet bepaald kerks man als de Witmarsumer boer, het voorhoofd heeft gefronst en koppig is blijven volhouden totdat de kaasmakerij er stónd. Toch zou de uitkomst de Witmarsumer adviseur in het gelijk stellen; want acht jaar na de oprichting konden geen touwen de coöperatie van Anjum overeind houden - zij viel! - en de liquidatie vertoonde een kwaad en dreigend gezicht.<sup>106</sup> Het geval-Anjum mocht in dit verband enigszins uitvoerig worden beschreven, omdat men er uit leert kennen de serieuze, zakelijk tot en met verantwoorde adviezen, welke coöpererende boeren van een speculatieve fabrikant ontvingen.

De bewustwording van de boerenstand schreed weliswaar voort, maar de progressieven te langzaam. De voorzitter van de Friese Maatschappij van Landbouw, **[123]** D. Fontein de jong, wees er bij verschillende gelegenheden op, dat de Friese landbouwer te weinig behoefte aan samenwerking gevoelde. «Samenwerking, meer gemeenschapsgevoel moet daarom in onze kringen worden aangekweekt», betoogde hij in de algemene vergadering van 23 augustus 1892. En hij vervolgde: «Wij moeten door vereende krachten ons zelve sterk maken en zoo, door een onderlinge samenwerking, onze vrijheid bewaren. Coöperatie bij de verbetering onzer gronden, coöperatie bij de fokkerij, bij de zuivelbereiding, bij de beetwortelcultuur, bij het oprichten van gelegenheden tot onderwijs, bij het aankopen van zaaigranen en meststoffen,

---

<sup>105</sup> Douwe Beintema, bestuurslid van de Coöperatieve Zuivelfabriek te Anjum, ging tot de Doleantie over, doch keerde later in de schoot der Hervormde kerk terug. Hij was één der oprichters van de Vrije Universiteit en schonk haar een aanzienlijke gift, die Dr. A. Kuijper persoonlijk te Anjum in ontvangst nam. Toen de Anjumer fabriek in 1899 liquideerde, werden in vele boereengezinnen verzueringen geslaakt: de strop toch bleek niet minder dan... f 150 per koe te bedragen! Douwe Beintema toonde zijn edele gezindheid door voor verschillende minder financieel krachtige leden de zorgen weg te nemen, eenvoudig door hun schuld uit zijn eigen zak te betalen.

<sup>106</sup> Zie voorgaande noot



bij nog tal van andere zaken, volkscrediet enz., en last not least om dit alles te verkrijgen: een groote samenwerking bij onze Maatschappij van Landbouw, ziedaar het ideaal dat wij ons voor den geest hebben te stellen en dat wij moeten bevorderen zoo in ons eigen belang als in dat der geheele menschenwereld.»

In deze gedachtengang werd het begrip coöperatie als nieuwe loot op de wilde stam van het maatschappelijk leven geënt en, in één begripsassociatie, tegelijkertijd het *erf* («ons eigen belang») tot de *wereld* («dat der geheele menschenwereld») verwijld.

Soms evenwel kwam de samenwerking geruisloos tot stand, zoals het geval was te Buitenpost. Daar leefde de coöperatieve gedachte in de hoofden en harten; naar kapitaal behoefde niet te worden omgezien, omdat men de geldschieters in z'n midden had. De bewoner van het deftige Jeltinga-huis, Jacob Dirks Kuipers, die een zetboer op zijn boerderij had, was bereid geld in leen te geven en een stuk land voor de bouw van een fabriek af te staan. Ook zijn neef Jacob Elses Sikkama, eigenerfd boer, vrijgezel en oud-hardrijder die in zijn jeugd ondanks zijn kunsthand over de matadors van Friesland op de gladde baan had gezegevierd, deed terzake van financiële medewerking niet voor «Oom Jacob» onder. Op 18 maart 1891 werd de vereniging Coöperatieve Stoomzuivelfabriek «Lutjepost» te Buitenpost opgericht. Reeds op 3 april daaraanvolgend hadden de statuten van de jonge vereniging de Staatscourant bereikt en op 10 juni vond de aanbesteding van de fabriek plaats, waarvan de bouwkosten achttien mille bedroegen.

De coöpererende boeren van Engwierum, Kollum en omstreken gingen eerst informaties inwinnen bij de zuivelconsulent Dr. van der Zande. Toen deze in gunstige zin adviseerde was de kogel meteen door de kerk. Op 12 mei 1891 werd de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek *Dokkumer Nieuwe Zijlen* opgericht, met 21 leden; in het bestuur werden gekozen: D. S. Miedema te Engwierum, voorzitter; J. P. Feitsma te Kollum, secretaris; K. v. d. Kooi te Kollum, penningmeester. Tot beheerder werd, op een voorlopig salaris van tien gulden per week, benoemd S. Westra te Hardegarijp, die later Persijn zou opvolgen als directeur van de Zuivelschool te Bolsward.

**[124]** De veenbazen H. Stoker, M. Boukema en K. K. Jongsma stapten van de turf op de melk over en stichtten in 1892 de vereniging Coöperatieve HandkrachtZuivelfabriek «De Landman» te *Appelscha*, waarvan de statuten in de Staatscourant van 3 juni 1894 werden opgenomen. Als voorzitter trad op A. van der Sluis, als secretaris H. Stoker, terwijl de boekhouding en administratie werden beheerd door het schoolhoofd in het nabijgelegen dorp Fochtelo. De Appelschaster smid Hendrik Tichelaar vond ten behoeve van de fabriek een melkverwarmer uit, voor 350 liter melk, namelijk een holle cylinder geheel door water omgeven. In 1897 werd in dit fabriekje de melk van 220 koeien verwerkt.

Er waren vele boeren, die in principe wel wilden samenwerken, maar alleen met de... centrifuge. Dit type boer stak de draak met de fabrieken; aan de borreltafel mocht hij graag bij hoog en laag beweren, dat zo ooit de melk van

zijn boerderij aan de fabriek zou worden geleverd, hijzelf eerst voor de laatste reis zijn huis en erf moest zijn uitgedragen. Toch was deze soort van boeren niet ontoegankelijk voor het argument, dat de fabriekmatige zuivelbereiding niet alleen uitstekende produkten voortbracht, doch ook zoete winsten afwierp. Zij stemden in met de lof op de centrifuge en dus gingen ze eenvoudig naar de dorpsmid en bestelden « krekt sa'n ien as... (precies zo eentje als ... ) en dan volgde de naam van de één of andere vakgenoot, die al eerder de weg naar de middelpuntvliedende kracht was ingeslagen. De smid van Folsgare, een dorpje in de greidhoek, leverde in deze jaren «wel tweehonderd» centrifuges aan de boeren van dorp en omgeving, aangezien hij in directe relatie met de Groninger leverancier Boeke en Huidekoper stond.<sup>107</sup> Deze boeren bleven derhalve zelfstandig voortgaan en volgden de lijn der traditie; het industriële proces speelde zich tussen hun eigen muren af, en hun paarden konden geblinddoekt in de tredmolen blijven lopen.

Een ondernemende boer als Jeep Riekes Heida te Katlijk zag in de mechanisatie méér dan de centrifuge-boeren. Toen zijn handkrachtfabriekje te Heerenveen, dat hij tezamen met een schoolmeester en een smidsknecht dreef, naar de kelder was gegaan, ging hij op zijn eigen houtje de fabriekmatige zuivelbereiding uitoefenen. Naast zijn boerderij, op de plaats van de stookhut, trok hij een loods op, richtte deze ruimte als boterfabriek in, leidde een 14-jarige hanenkoopman op tot botermaker, stelde drie arbeiders als centrifugedraaiers aan, liet zijn zoontjes de melk van andere boeren met de hondenkar ophalen, ging zelf de boer op om klanten te winnen voor zijn fabriekmatig bedrijf en bestuurde onder de hand zijn veenderij, welk bedrijf zo goed rendeerde, dat hij van «het ongelukje» te Heerenveen, in financieel opzicht, geen kleerscheuren overhield. Als boer zat Heida het «speculatieve» in het bloed; als mens echter boeide hem de idee der coöperatie - zelfs zou hij later bestuurslid zijn van de coöperatieve zuivelfabriek te 't Meer (Veensluis). Hij was jarenlang lid van de gemeenteraad van Schoterland; als leider van melkerscursussen zou hij zich in het bijzonder verdienstelijk maken.

**[125]** Er waren ook lieden buiten de boerenstand - maar in hun werkkring er mee verbonden -, die overgingen tot het exploiteren van een zuivelfabriek. A. Kerkhoff en F. O. Sleswijk, respectievelijk ontvanger en secretaris van een waterschap te Lemmer, richtten in 1891 de N.V. Stoomzuivelfabriek «Lemsterland» te Oosterzee op, met welkē onderneming het drie jaar later zou mislopen. De winkelier Jan Gosses de Boer te Boornbergum stichtte, tezamen met zijn schoonzoon B. K. Bosma - een leerling van de tweede cursus aan de Zuivelschool te Bolsward, die praktische ervaring had opgedaan in de speculatieve fabriek van Bottema te Oenkerk -, te Kootstertille in de gemeente Achtkarspelen een zuivelfabriek op speculatieve basis (1891). Tezamen met zijn dorpsgenoot, de aannemer Cornelis Schiere, die verscheidene zuivelfabrieken, onder anderen die te Jelsum had gebouwd, stichtte hij een speculatieve zuivelfabriek, annex graanmalerij, te Boornbergum. De fabriek werd ingericht met machines, verkregen uit de inventaris van de geliquideerde speculatieve fabriek van Wichers Wierdsma in de Schrans bij Leeuwarden. Directeur werd Arent Siebes Hartmans, die onder leiding van zijn broer Heine,

---

<sup>107</sup> Uit de mond van een oude inwoner van Folsgare opgetekend.

directeur van de coöperatie te Jelsum, zich in «alle afdelingen» had bekwamd en die door aannemer Schiere was «opgemerkt». Wijlen Hartmans - in later jaren een vooraanstaand persoon in de Friese zuivelbeweging -, liet een geschrift na waarin hij zijn loopbaan heeft beschreven. Met betrekking tot de fabriek van Boornbergum - waarvan hij op 20-jarige leeftijd de leiding op zich nam -, schreef hij:

«De aannemer van de pas opgerichte fabriek (Jelsum) had plannen om in Boornbergum, zijn woonplaats, een zuivelfabriekje op te richten. Hij verzocht mij daar te komen om de boter- en kaasbereiding voor mijn rekening te nemen. In afwachting daarvan werd ik voor korten tijd naar de dagkaasfabriek in Hoogcarspel gezonden, om mij er te bekwamen voor de taak die mij wachtte. Te Boornbergum was ik de enige die met de zuivelbereiding enigszins bekend was. Verder de machinist-molenaar, die met de oude inventaris van de opgeheven maalderij uit Donkerbroek was overgenomen; voorts met behulp van jongens, zonen van mijn patroon De Boer. Ik als chef vond deze jongens niet altijd bereid het werk te doen wat ik hen gelastte. Dit gaf voortdurend aanleiding tot conflicten... Toen er kandidaten voor de nieuwe cursus van de Zuivelschool werden opgeroepen, nam ik ontslag. Bij de afrekening moest ik de onaangenaamheid slikken, dat mijn patroon mij twee weken loon minder uitbetaalde dan ik te vorderen had. Deze patroon was groot veenbaas annex winkelier: gedwongen winkelier voor allen die bij hem in dienst waren. Op 1 Juli 1894 begon de cursus te Bolsward en ik maakte het daar bijzonder goed» ...

Te Boven-Knippe verenigden zich de veehouders H. A. Siebenga, H. S. Siebenga, W. U. de Jong en A. U. de Jong en stichtten in hun woonplaats 'n zuivelfabriek annex graanmaalderij, op speculatieve grondslag (1893). Later richtten zij te Jubbega een ontromingsstation op.

Dat vrouwen óók in de fabriekmatige zuivelbereiding haar aandeel moesten [126] krijgen, daarvan waren velen overtuigd. Het landbouwblad van 15 maart 1890 wees er op, dat in Denemarken de zuivelfabrieken «schier uitsluitend door vrouwelijke hulp worden gedreven». Daar te lande dachten de vrouwen er niet aan, dit terrein «aan de mannen in te ruimen». Het bestuur van de Zuivelschool hield ernstig rekening met die mogelijkheid en organiseerde een driemaandelijkse cursus voor meisjes. Geannonceerd werd, dat «eene bekwame *botermaakster* gedurende dit tijdvak aan de inrichting zal zijn verbonden». Met vijf boerendochters als leerlingen ving op 1 juni 1890 de driemaandelijkse cursus te Bolsward aan. Het waren: Griet Arends van het Ureterper Verlaat, Anna Osinga van Bolsward, Trijntje Hilarides van Pingjum, A. Postma van Kimsward en G. Postma van Legemeer. Van de vijf cursisten zouden twee naam in de zuivelwereld maken: te weten Trijntje Hilarides en haar vriendin Griet Arends.

Trijntje was de 22-jarige dochter van de Pingjumer veehouder Johannes Lamberts Hilarides en zijn vrouw Hiltje Banning. Stellig moet de directeur in haar een toegewijde leerlinge hebben bezeten. Naar zij later verklaarde, had zij ook veel geleerd van de directeur van de speculatieve roomboterfabriek te Bolsward, die dikwijls aan huis kwam bij haar oom, dokter Banning, waar zij gedurende de cursus inwoonde. Na beëindiging van de cursus deed haar vader haar in de leer bij Isaák de Haan te Langezwaag.

Geruime tijd al zat vader Hilarides te broeden op het plan, met behulp van anderen in zijn rayon een zuivelfabriek te stichten. Hij was tenslotte óók fabrieksboer geworden. Toen Trijntje nog te Bolsward was, had haar moeder haar geschreven: « Ik heb het gewonnen: onze melk gaat naar Jogchum van der Wal te Witmarsum». Maar Hilarides wenste de fabriek dichterbij te hebben. Hij besprak zijn plan met een aantal boeren. De Pingjumer veehouders Petrus Bangma en Johannes Blanksma hadden er wel oren naar; met hun drieën ondernamen zij de bouw van een zuivelfabriek te Zurich en benoemden per 1 november 1892 Trijntje Hilarides tot directrice. Dit was groot nieuws, vreemd nieuws in het Friese wereldje: dat voortaan aan het hoofd van een fabriekmatige inrichting een... *vrouw* zou staan.

De 24-jarige directrice, benoemd op een jaarwedde van zevenhonderd gulden, trof terstond maatregelen: ze nam vier man personeel mee uit Langezwaag en richtte haar kantoor in; in vrije uurtjes besteeg ze haar vaders tilbury en reed uit om klanten voor haar onderneming te winnen. Van kindsbeen af met dieren vertrouwd, hield ze van dat soort van paarden, dat onder de draf de kop opgeheven had; zij mende het liefst een paard waar «vonkjes» in zaten. Hilarides, die in de fabriek schepper en schrijver was, haalde een nicht van zijn vrouw, Trijntje Tilstra-Yntema, die als jonge weduwe met zes kinderen was achtergebleven op een boerderij te Schingen, naar Zurich, stelde haar als botermaakster aan en gaf haar de alleenverkoop van boter in het dorp. Nog twee vrouwen werden aangesteld: de gezusters Janke en Trijntje Gerkema, welke laatste de Schwartz-bakken schoonmaakte. Vijf vrouwen en enkele mannelijke werkkrachten dreven de **[127]** fabriek te Zurich, en het bedrijf kon naar waarheid bekendmaken: dat de fabriek «Zurich» *Door Vrouwen Bereide Roomboter!* kon leveren, welke slagzin jarenlang zijn propagandistische waarde zou bewijzen.

Voor een variatie op het thema «Fabrieken en mensen» zorgden de - Amsterdamse joden. De coöperatieve zuivelfabriek te Warga had 75 vierders (*f jirders*) boter verkocht aan de Vereniging van Israëlieten in de hoofdstad des lands. De gekochte boter moest onder toezicht van opzieners der gemeente worden bereid. Veertien joodse opzichters kwamen daarvoor naar Warga; zij werden gedurende twee á drie weken bij de leden ingekwartierd.

Op boerderijen te Langweer werd in de maand februari een aantal Amsterdamse joden gelegerd, teneinde toezicht te houden op het bereiden van *kausjere* boter, bestemd voor het feest van het Israëlietische Pascha. Deze opzieners behoorden tot de werkende stand; het waren vrolijke kwanten, die met hun snaakse invallen en ironische opmerkingen een «losse» geest van «nocht en wille» op de boerderijen brachten. Zij hadden voor hun eigen kost te zorgen en aten daarom in de herberg; de kosten van onderhoud werden in mindering gebracht van hun loon, dat per week f 35 bedroeg. 's Avonds scheidden zij; ieder van hen zocht op de boerderij zijn plaatsje op voor de nacht, hetzij in het *buthsísbêd* (bedstede in de koestal), hetzij ergens in het hooi. Maar het liep spoedig anders dan in de regeling was bepaald; slim als deze grootstedelingen waren, hadden zij het reeds na enkele dagen zover gebracht, dat zij op de boerderij het... middagmaal gebruikten, hetgeen voor hen uiteraard voordeliger was. Op een amusante manier brachten zij naar

voren hoe hun kameraad X bij boer IJ werd verzorgd; zo'n half verzonnen, half overdreven voorstelling van zaken had tot gevolg, dat de boer, om de schijn van gierigheid te vermijden, zijn opziener dan ook maar op het middagmaal vroeg. Binnen een week gebruikten alle opzieners bij hun boeren het middagmaal!

Wat de werkwijze van deze opzieners betreft, daarover heeft Eile Alberts van der Gaast te Langweer, één van de pachters van Jhr. Mr. C. van Eysinga, een belangrijke notitie nagelaten, waaraan wij bovenstaande bijzonderheden en voorts nog het volgende ontleenen.<sup>108</sup>

«Simon Bethel, onze gast - hij was in het dagelijks leven sigarenmaker -, begon de volgende dag met zijn taak. In onze grote kookkachel legde hij een groot vuur aan, waarin een vrij schone *balstien* (ronde keisteen) werd geplaatst. Op het vuur plaatste hij de grote koperen handketel, gevuld met water. Toen het water kookte, hielpen wij hem deze handketel naar buiten te brengen en dadelijk hierna met behulp van een paar tangen werd de gloeiend hete steen uit het vuur in het kokende water getuimeld, en lieve mens, als een pijl uit de boog schoot het kokende water met geweld omhoog, alsof het een stoomboot was, die met volle kracht van wal afzette.

**[128]** Intussen was al het gereedschap bij elkaar gelegd, de stoffen van tule: fijne garen weefsels, de spantouwen, boenders en schoteldoeken zowel als 't gerei, dat bij het karnen en botermaken gebruikt moest worden - en stuk voor stuk eventjes ingedompeld aan een lang eind touw, totdat eindelijk ook de emmers (melkimmers) en de grote koperen emmers met het water overgoten waren. Alzo was dan alles *gekausjerd*...

Simons taak was, iedere dag toezicht te houden bij het melken, karnen en botermaken, en was 's morgens dit werk afgelopen, dan kwamen alle emmers op het *amerrak* (getimmerte van latwerk aan de buitenmuur, voor het uitdruppen en drogen van melkbussen en -emmers) en met een lang touw aanelkaar verbonden, dat hij met een lakstempel goed bevestigde, zodat dit spul door niemand anders gebruikt kon worden. Voorts kwam de buitendeur van de kelder van binnen op de grendels, en op de deur die op 't *milhics* (middelste woonvertrek op de boerderij) uitkwam, bevestigde hij iedere morgen als het werk gedaan was en voordat hij naar zijn maten te Langweer trok, een stuk papier aan de deur, met gedrukt opschrift: «Israëlietische Melkinrichting», zodat het niet mogelijk was midden op de dag in de kelder te komen zonder dit te bespeuren. Maar toen wij na enkele dagen wat meer met elkaar bekend waren, en hij wel begreep, dat wij geen buitensporigheden begingen op dit terrein, wisten wij de grendels van de buitendeur los te maken, waarover hij geen aanmerkingen maakte. Dat was een gemak, omdat we soms voor het middagmaal één of ander moesten halen.

Iedere morgen als ik bij de karn bezig was, hield Simon daarbij toezicht en deed hij zijn gebed. Dan, bij het opkomen der zon, stond hij met z'n gezicht

---

<sup>108</sup> Myn berteplak of it álderlik hus», fan Eile Alberts van der Gaast (Handschrift in het Fries). Niet in de handel.



voor de glazen *íctdoar* (huisdeur die toegang naar buiten geeft) naar het Oosten, de zogenaamde gebedsriem kwam te voorschijn, deze werd met een soort van kastje - ik meen wel haast van het zegel van koning David -, aan het voorhoofd bevestigd en van daaruit wikkelde hij de lange riem ettelijke malen om zijn arm, nam het gebedsboekje in zijn hand en prevelde, lang niet binnensmonds, in het Hebreeuws daaruit het voorgeschreven formulier. Soms gluurden de vrouwen om een hoekje en lachten stiekum...»

De «Israëlitische Melkinrichting» behoort reeds lang tot het verleden. Dit kostbare toezicht werd minder omslachtig, nadat de fabriekmatige zuivelbereiding haar intrede had gedaan en deze inspecterende arbeid voortaan grotendeels in de fabrieken kon worden verricht. Het gebruik heeft wellicht deze goede uitwerking gehad, dat de afgezanten uit de grootstad op de boerderijen demonstreerden, ten eerste: hoe belangrijk het boterprodukt als voedsel bij religieuze feesten was; en ten tweede: hoe noodzakelijk het was, dat bij het melken en het bereiden van de boter de grootst mogelijke zindelijkheid werd betracht. Men kan aan die joodse contróle een zekere verdienste niet ontzeggen. Al bleef het godsdienstig aspect, dat de ceremonie begeleidde, in Friese ogen dan ook weinig meer dan een zonderlinge ritueel, dat men niet begreep en waar de vrouwen «stiekem» om lachten.

## BOERENVOLK IN BEWEGING

Eenmaal over de moeilijke drempel van 1890 heen, na de tijdruimte van de jaren negentig binnengestapt en de zwaarigheden van de beginjaren doorgevoerd te zijn, staat de boerenstand oog in oog met de uitdaging die de tijdsperiode hem stelt, en heeft haar bewust aanvaard. De jaren 1893-1896 vormen een absolute tegenstelling met de jaren 1883-1886; in het gepasseerde decennium is de krachteloosheid, de onverschilligheid geweken, hebben tegenkrachten een psychische weerstand opgeroepen en een sterk verlangen naar revanche doen ontstaan. Waarheen men de blik wendt, her en der is het boerenvolk in beweging en volgt de koersaanwijzers.

«Aan de Westkust van Jutland is een golf verrezen, die zich niet laat tegenhouden voordat zij heel Denemarken heeft overspoeld.»<sup>109</sup> In 1882 werd in Hjedding het sein gegeven; sindsdien zijn honderden coöperatieve zuivelfabrieken in het Deense land verrezen. Onder de Danebrog zweert men bij het begrip coöperatie. Coöpereren is er geen modewoord, maar overtuiging, beginsel; het is het leven zelf geworden. De zuinige Denen hebben leren inzien, dat coöperatie voorspoed betekent. Om deze redenen coöpereren zij, principieel, grondig en totaal. «There is - aldus een Engels schrijver, die de Deense geschiedenis bestudeerde -, an old saying that if a Danish farmer has only one egg, he can export it and probably will - but not alone. That is simply another way of saying that the Danish farmers have learned to work together in raising their products and selling them.»<sup>110</sup>

In Zuid-Nederland zijn het de boeren van het Limburgse dorpje Tungelroy, die in 1892 de eerste coöperatieve zuivelfabriek stichten. Het schoolhoofd, «Meester» J. J. C. Ament, neemt het initiatief; vergezeld van een paar boeren trekt hij naar het Belgische dorpje Bree, waar de veehouders het jaar tevoren een «samenmelkerij» hebben gesticht. Ook de Belgische boeren zijn ontwaakt! Nadat baron Peers te Oostkamp de fabriekmatige zuivelbereiding in Denemarken had bestudeerd, richtte hij in 1888 in zijn dorp de eerste «werkelijk samenwerkende melkerij» - een zogenaamde «Laiterie coöperative» -, op. Einde 1889 telde men in België zes dergelijke samenmelkerijen! Van Bree namen de Tungelroyse boeren bezielende gedachten mee naar huis terug. De acte van oprichting wordt door 33 «samenmelkers» getekend. «Meester» Ament tovert in korte tijd de geest van samenwerking in de harde koppen en de ontvankelijke harten. Hij doet zelfs méér: hij stelt een deel van zijn huis als bedrijfsruimte beschikbaar; spoedig staat er een karn, en er komt ook nog een centrifuge. Maar **[130]** dan oordeelt men, dat het bakhuisje bij de woning van voorzitter A. Peerlings een betere gelegenheid biedt voor de zuivelbereiding. En zo verrijst op diens erf het eerste handkrachtfabriekje, waar

<sup>109</sup> Zie het vierde hoofdstuk.

<sup>110</sup> Er is een oud gezegde, dat wanneer een Deense boer slechts één ei bezit, en hij is in de gelegenheid het te exporteren, dan zal hij het doen - máár... niet alleen! Dit is eenvoudig een andere manier om te zeggen, dat de Deense boeren hebben geleerd met elkaar samen te werken om hun produkten te verbeteren en ze te verkopen.

op 20 mei de centrifuge in werking wordt gesteld. In hetzelfde jaar volgen de boeren van Stamproy het voorbeeld van Tungelroy en stichten een coöperatieve handkrachtfabriek. Het volgend jaar bestaan in Limburg reeds 36 samenmelkerijen; en na 1894 gaat de ontwikkeling van de samenwerkende melkerijen verrassend snel: in 1903 zal men er 84 tellen!

Niet minder weren zich in Noordbrabant de boeren! Het voorbeeld van het Limburgse Tungelroy wordt ogenblikkelijk gevolgd door de Brabantse boeren, die in onderscheiden dorpen coöperaties stichten. In 1893 verrijzen coöperatieve zuivelfabrieken te Liesel, Bakel, Boekel, Deurne en Asten. Evenals in Limburg zet in Noordbrabant de zuivelbeweging zich met kracht door. In 1895 werkten in deze provincie in totaal 95 zuivelfabrieken, waarvan 49 op coöperatieve grondslag. «Soms gaven deze zuivelcoöperaties weer de stoot tot andere vormen van samenwerking, zoals lokale boerenverenigingen of landbouwersclubs - waaruit dan later weer nieuwe coöperaties voortkwamen. »<sup>111</sup>

Ook in Zeeland zijn de boeren in beweging gekomen. Wouter Sluis, de Beemster boer, maakte reeds in 1880 te Middelburg, Cortegene en Heinekenszand propaganda voor de navolging van het Schwartz-systeem. In 1881 gaf hij te Goes een demonstratie van zuivelbereiding volgens genoemd systeem, waarbij hij werd geassisteerd door de Deense boterbereidster Setine Muller. De eerste stoomzuivelfabriek verrees in 1883 in de omgeving van Zierikzee. G. A. Vorsterman van Oyen, lid van het hoofdbestuur van de Zeeuwse Maatschappij van Landbouw, wekte in vergaderingen de boeren op *het Friese voorbeeld* te volgen en over te gaan tot de oprichting van coöperatieve zuivelfabrieken. Eindelijk, in 1891, werd te Sluis de eerste coöperatieve stoomzuivelfabriek gesticht; in hetzelfde jaar richtten de boeren van het eiland Schouwen een viertal fabrieken op, en wel te Zonnemaire (een coöperatieve stoomzuivelfabriek), te breischor, Brouwershaven en Ellemeet (alle drie coöperatieve handkracht-zuivelfabrieken). Daarmee was de fabriekmatige zuivelbereiding op coöperatieve grondslag in Zeeland ingezet; zij zou zich voorspoedig ontwikkelen. «Door deze fabrieken kreeg men oog voor het nut van contrôle op het vetgehalte van de melk en leerde men de gebreken van de boterbereiding inzien. Zij droegen direct en indirect veel bij tot de modernisering van het landbouwbedrijf tegen het einde van de crisis. »<sup>112</sup>

Evenmin zullen de Drentse boeren achterblijven! Het rapport van een commissie van het «Genootschap ter bevordering van de landbouw in Drenthe» over haar bezoek aan de zuivelfabriek van J. Swart te Klooster-Anjum bij Berlikurn is een stimulans voor degenen die de coöperatieve gedachte voorstaan. In 1886 laat R. Nysingh, landbouwer te De Wijk, zijn tot coöperatie neigende collega's weten, dat hij weliswaar een voorstander is van hun plan om een coöperatieve zuivelfabriek te stichten, doch dat hij zelf wil blijven karnen... «om mijn dochters bekend te maken en te doen blijven met de zuivelbereiding, dat voor **[131]** vrouwen van landbouwers van het grootste nut en grootste belang is». Dit tweeslachtig standpunt wordt door niemand anders ingenomen. Reeds het volgend jaar verrijst aan de Rogatsluis in de ge-

<sup>111</sup> Dr. P. Hollenberg, blz. 27 en 28.

<sup>112</sup> Dr. P. J. Bouman, blz. 229.

meente De Wijk de eerste coöperatieve zuivelfabriek in Drenthe (1889). Drie jaar later telt men er reeds negen, en in 1897 bestaan in Drenthe ... 56 coöperatieve zuivelfabrieken, waarvan veertig met handkracht en zestien door stoom worden gedreven. «'t Aol Volk» is in beweging gekomen. «d'Zun brek deur!» kan men in boerenkringen met voldoening constateren.

En ook in Twenthe, het land van de katoenfabrieken, is de wind uit de agrarische hoek gaan waaien. De industrieel Gerrit J. van Heek roept in 1894 de boeren van Boekeloo bijeen en vertelt hun, dat het hoog tijd is om op zuivelgebied met elkaar te gaan samenwerken en in hun dorp een coöperatieve zuivelfabriek te stichten. «Ik zal d'r ow tweedoezend geulden neertellen», zegt hij en vervolgt: «D'r magter ok gin één achterbliewen. Samen mo'j de lasten draegen, dan kom y ok samen veuroet». Zijn zoon, die naast hem zit, heeft papier en potlood bij zich - «dan zal oonz' Hennie de namen an noteern». Wat Mijnheer van Heek knipt, dat zullen de boeren van Boekeloo naaien. Spoedig gaat de pen van hand tot hand en schrijft ieder zijn naam in het register. «En zo werd de oprichting van de Boekelosche Coöperatieve Zuivelfabriek een feit »... « Meester » J. A. de Wolf liet zich gaarne met het dagelijks toezicht op het fabriekmatig bedrijf belasten. Elke morgen haalde een schooljongen «de lei» van de fabriek op, waarop de ontvangstposten van de ochtendmelk waren geschreven. In de school verrichtte meester de optelling en bracht het eindcijfer in zijn zaknotitieboekje over.

De Lonneker Coöperatieve Melkinrichting en Zuivelfabriek werd in 1896 opgericht. Ofschoon de leveranciers zich aanvankelijk op het standpunt hadden geplaatst: «Wy goatt nich met de heren en de grote boeren an ene taofel zitten - wy hebt toch niks in te brengen as leuge breekkes», kozen zij burgemeester E. Jacobs van Lonneker als voorzitter en de fabrikant B. W. ter Kuile als secretaris. De boerenstand in Twenthe is ontwaakt! «Gedachten, al maar gedachten komen op. Ze zijn niet te stuiten of te keren. Ze vormen zich tot plannen. De plannen groeien tot daden!» ... « Sedert '96 begon de weend oet goeien hoek te waeien.»<sup>113</sup>

Aan de spits der agrarische beweging hier te lande staat Friesland. De oprichting van coöperatieve zuivelfabrieken is er blijvend aan de orde. Eensdeels gedreven door de tijdsomstandigheden, waarin nood en nooddwang hun spel spelen, anderdeels uit behoefte om zich aan te sluiten bij een beweging waarvan kracht en bezieling uitgaat, verenigen zich de boeren en zijn opeens tot dingen in staat die men tien jaren geleden voor onmogelijk had gehouden.

Midden in de weilanden aan de Dokkumer Ee, waar 's winters de schaatsridders **[132]** in de drie ijsherbergen samenstromen, stichten de boeren van *Bartlehiem* en omstreken in 1893 een coöperatieve zuivelfabriek. Te *Friese Palen* nemen de coöpererende boeren de speculatieve fabriek over en stellen de voormalige eigenaar aan als hun directeur. De boeren van *Garijp*, onkundig wat betreft de inrichting van een zuivelfabriek, nemen een list te baat: door een familielid van een hunner, die in een particuliere boterfabriek

---

<sup>113</sup> Joh. Buursink: Het boek van de Lonneker landbouw, Enschede 1956, blz. 219 en 84.

werkt, laten zij zich voorlichten over de bouw en inrichting - en als zij er genoeg van weten, gaan zij spoorlags aan de gang en bouwen hun coöperatieve zuivelfabriek «De Eendracht». In *Olterterp* rapporteert een door de boeren ingestelde commissie over de wijze waarop men zich zal organiseren en komt tot de conclusie, dat een coöperatieve zuivelfabriek te verkiezen is boven een particuliere of speculatieve fabriek. Op 9 oktober 1893 verzamelen de leden zich in hun nieuwe fabriek om de verwerking van de eerste melk bij te wonen. Te Weidum vindt de eerste bespreking plaats tussen de *gemeente-secretaris*, J. C. Hanekamp van Harinxma, en de boeren Roelof Jolts Oostra en P. F. J. Goslinga; met hun drieën vormen zij een commissie van voorbereiding. Op 27 juli wordt de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek *Weidum* opgericht. Tot directeur wordt benoemd T. J. Swierstra, zuivelconsulent in Zuid-Holland; als commissarissen worden gekozen: J. C. Hanekamp van Harinxma, gemeente-secretaris van Baarderadeel en Mr. J.IJ. Kingma Boltjes, *notaris* te Jorwerd.

De boeren van *Wommels*, *Oosterend* en *Kubaard* vinden bij de voorbereiding van hun plannen steun bij de landheren Van Eysinga, de Vos van Steenwijk, Harinxma thoe Slooten en Van Haersolte, die allen inschrijven op de obligatielening; baron de Vos van Steenwijk verleent de coöpererende boeren zelfs een eerste hypotheek van 15 duizend gulden! Als middelpuntvliedende kracht in Hennaarderadeel werkt de landheer A. Lycklama á Nijeholt, die in zijn pachtcontracten een bepaling heeft laten opnemen, waarbij het de boer verboden is de melk van zijn bedrijf aan een fabriek te leveren. Lycklama á Nijeholt doet zich kennen als een tegenstander van de fabriekmatige zuivelbereiding; hij wil, dat zijn boeren op de weg van het zelfkarnen, en derhalve in de lijn der traditie, zullen voortgaan. Ondanks de tegenwerking van deze en gene stichten de boeren van Hennaarderadeel op 11 april 1893 de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek *Wommels*, met twintig leden-leveranciers. Notaris Mr. J. Zijlstra wordt tot plaatvervangend bestuurslid en secretaris der vereniging benoemd.

Ook de gedachten van de Terschellinger boeren gaan in coöperatieve richting. De onderwijzer te Hoorn, «Meester» Huizinga, is in Amerika geweest en prikkelt met zijn verhalen over zuivelfabrieken de verbeelding der boeren. Met de zuivelbereiding op het eiland staat het maar zo zo. Op alle boerderijen loopt de hond in het karnrad; de Terschellinger hond is een braaf en intelligent dier: hij «voelt» wanneer de melk tot boter is geworden en staakt dan eigenerbeweging zijn getrippel. De boerinnen van Hoorn leveren haar boter af aan de winkelier te West-Terschelling en moeten te voet een afstand van acht tot tien kilometer [133] afleggen, langs een met karresporen doorploegde weg, aan de arm een mand met boter en eieren torsend, die wel eens veertig pond weegt ... Bij de winkelier ruilen ze haar waren tegen levensmiddelen in; en andermaal bepakt en bezakt aanvaarden ze de terugreis. De boeren hebben al jarenlang het gevoel, dat de winkelier hen voor de boter te weinig betaalt; evenlang reeds zinnen zij op een middel om het winkeliersmonopolie te breken en van de gedwongen winkelnering af te komen.

Deze en dergelijke overwegingen brengen de boeren er toe zich aaneen te sluiten. Op 12 november 1894 stichten 24 boeren van Hoorn, Lies en For-



merum de vereniging «Coöperatieve Roomboterfabriek van Terschelling», gevestigd te *Hoorn*. De bouwkosten van de handkrachtfabriek bedragen drie mille, waarvan twee mille kan worden geleend van het Burgemeester Dirk Mentz-fonds op Terschelling. Tot beheerder wordt aangesteld Laas Roos, de eigenaar-schipper van een mosselschuit, die met spoed naar de vastewal vertrekt om er zich in het zuivelvak te bekwamen. Siltje Gerrits Ruige fungeert als voorzitter; Gerrit Jans Fries, die wethouder is, treedt op als secretaris. Spot en hoon klinken op uit het kamp dergenen, die, als goede conservatieven, zich afzijdig van het «moderne» streven houden. Zij zijn het op één punt roerend eens: dat de vrouwen van de fabrieksboeren voortaan niets meer te doen hebben. Naderhand zal blijken, dat met het jaar 1894 een tijdvak van voortschrijdende ontwikkeling, van economische vooruitgang op het eiland is aangevangen.

Is in het boerenmilieu van Hoorn de *schoolmeester* de bezielende figuur, te Makkinga in de gemeente Ooststellingwerf treedt de *predikant* alias godsdienstonderwijzer - algemeen «dominee» genoemd -, als zodanig op. De boeren van Makkinga, die sinds jaren hun melk leveren aan de fabriek van Mr. Verwer te Elslloo, zijn gaan twijfelen aan de prijspolitiek van de Heer van Zorgvlied; verscheidene hunner worden van hem afvallig. Op hetgeen Mr. Verwer hun voorspiegelt, namelijk dat hij bereid is te Makkinga een fabriek te bouwen, die door de boeren zal worden geëxploiteerd, gaan zij niet in. Wanneer de Heer van Zorgvlied, om het zo eens uit te drukken, het toneel te Makkinga verlaat, is het podium geen ogenblik leeg, want de godsdienstonderwijzer N. G. van Brederode staat er al op; en wanneer hij zijn boeren toespreekt over de idee van de coöperatie, dan oogst hij applaus omdat zijn hoorders reeds met de coöperatieve gedachte bekend zijn, en dominee bovendien hun vertrouwen bezit. Er is nog iets anders in het spel, dat Makkinga met vele dorpen gemeen heeft: het bijoormerk om het eigen dorp een kans te geven - de geest van het later zo dikwijls ten onrechte misprezen «dorpisme», om de éérste te zijn en naburige dorpen de loef af te steken, spoort de boeren aan hun best te doen voor het stichten van een fabriek in eigen dorp.

Spoedig begeeft dominee zich met een viertal boeren op reis naar Aduard in de provincie Groningen, waar zij het handkrachtfabriekje bekijken, dat Jan Bolt, T. Siccama en Jan Hamming, na advies van Jouke Swart te Klooster-Anjum te [134] hebben ingewonnen, er in 1888 hebben gesticht. Op 3 april 1894 leidt dominee van Brederode de beslissende vergadering, waar besloten wordt tot de oprichting van de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «De Eendracht» te Makkinga. Als voorzitter en tevens als secretaris treedt dominee van Brederode op, die zich voorts onledig houdt met het uitrekenen van de melkgelden en het behandelen van de correspondentie. Ook bij de afzet van de boter maakt dominee zich verdienstelijk. Hij reist kriskras door het land, komt via kennissen in verbinding met een Brabantse boterkoper ... en op een goede dag zien de Makkingasters de eerste auto hun dorp binnensrijden: een vreemd, vervaarlijk ronkend en stomend vehikel waarmee de heer H. W. van der Hagen, boterkoper te Sint Oedenrode, zich naar het hoge Noorden heeft verplaatst. De dominee van Makkinga en de boterkoper van Sint Oedenrode sluiten een contract; voortaan wordt de boter van Makkinga naar het zuidelijk «wingewest» geëxpedieerd.

Anderhalf jaar later speelt zich in De Eendracht een «paleisrevolutie» af: het regime-Brederode, dat zich met boekhouden niet ophield, dat afvallige boeren hoge boeten oplegde en deze met behulp van advocaten binnenhaalde, werd geliquideerd. Sedertdien trad er een nieuw bestuur op, met joh. J. Schurer als voorzitter en het schoolhoofd «Meester» Donker als secretaris, welke laatste de boekhouding invoerde. Welk een zuinig beleid het nieuwe bestuur voerde, blijkt o.a. hier uit, dat de voorzitter zijn jaarlijkse vergoeding van ... tien gulden voor de helsdeuren moest weghalen: met 10 tegen 9 stemmen, en negen onthoudingen, werd hem de jaarlijkse penning toegewezen. Spoedig kwam men voor grotere onkosten te staan. «Meester» Donker maakte er in de notulen melding van, dat «een der centrifuges leed aan een ernstig verval van krachten, en sedert is de toestand zodanig verergerd, dat het werken hem (sic) totaal onmogelijk is geworden», welke mededeling in de stijl van vermenschlijking der machine de ledenvergadering - naar wij aannemen -, met ernstige zorg zal hebben vervuld. Het bleef sukkelen met de oude handkrachtfabriek - tot 1908, in welk jaar De Eendracht tot stoomfabriek zou worden verbouwd.

De coöpererende boeren van *Fochteloo* in de gemeente Ooststellingwerf richtten op 7 maart 1895 de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «De Nijverheid» op. Als boekhouder-administrateur van de handkrachtfabriek stelden zij het schoolhoofd «Meester» Douwenga aan. Hij werd tevens belast met het vaststellen van het vetgehalte der melk. Dat de laatst genoemde bezigheid «Meester» zorgen heeft gebaard, mag men wel voor zeker houden. Er waren te Fochteloo boeren die hun van de fabriek terugontvangen ondermelk kookten, en de volgende morgen de gekookte ondermelk in de bussen met verse melk overgoten. Doch het bedrog werd ontdekt! Nu werd besloten de melk naar vetgehalte uit te betalen. Doch de knoeiers gingen schapenmelk door de koemelk mengen. Andermaal werd in de fabriek bedrog geconstateerd. Hoe nu tegen dergelijke lieden op te treden? In opdracht van het bestuur wendde «Meester» zich tot de redactie van De Veldpost; deze adviseerde: controleer de deksels; bevinden zich aan de [135] binnenkant boterbestanddelen, dan is het bewijs geleverd, dat de koemelk met schapenmelk werd vervalst... Zo kwam men de daders op het spoor; zij werden ontmaskerd en kregen flinke geldboeten opgelegd.

In de jaren 1893-1896 tekenden zich binnen de agrarische bevolking - die, aan de greep der verstarring ontkomen, tot het nemen van initiatieven en het verrichten van scheppende arbeid in staat bleek -, steeds duidelijker groeperingen af, die soms parallelle, soms ook tegenovergestelde belangensteren vertegenwoordigden. Tussen de belangen van pachtheer en pachter enerzijds en tussen die van de boer en diens arbeider anderzijds bestond parallelisme, van de boer uit gezien: ging het de boer redelijk wel, dan kon de pachtheer een redelijke pachtsom, de landarbeider een redelijk weekloon verlangen. Waren echter de uitkomsten van het boerenbedrijf over de gehele linie ongunstig en bleven zij jaar in jaar uit slecht, dan kon de pachtheer niet met zijn pachtsom omhoog blijven zitten en moest hij deze wel verlagen, terwijl de landarbeider, die in een afhankelijke positie verkeerde, een verlaging van zijn loon moest accepteren. Daar echter «kunnen» en «moeten» subjectieve gesteldheden zijn, en de verpachter soms weigerachtig was om de pachtsom te

verlagen en de arbeider zich tegen loonsverlaging verzette, riep dit parallelisme dikwijls spanningen binnen de groeperingen op. Onmiskenbaar echter stonden de belangen van deze drie groeperingen in wisselwerking, in een verhouding van onderlinge afhankelijkheid, met de boer als scharnierende verbinding. Zij waren de oorspronkelijke bewoners, wier bestaan met de landbouw, de veeteelt en de zuivelbereiding samenhing; groeperingen die bij de voortbrenging van de grondstoffen van ouds her ten nauwste waren betrokken.

Bij de afzet van zijn waren moest de boer gebruik maken van de diensten van de tussenhandel; daarbij hield het parallelisme op, omdat een tegengesteld belang werd ingeschakeld. De boer onderhield levendige betrekkingen met de graanhandelaar, de boterkoper en de veekoopman. Deze handelaren kochten en verkochten op de wijze van alle handeldrijvend volk ter wereld, dat wil zeggen: zij *kochten* in hun welbegrepen eigenbelang voor de *laagst* mogelijke prijs, en *verkochten* voor de *hoogst* mogelijke prijs teneinde een zo groot mogelijke winst te maken. Deze daden van koophandel waren zo oud als de mensheid; zij werden verricht volgens code, een soort van ongeschreven wetboek, welks bepalingen gewetensvol, minder serieus of zelfs gewetenloos werden nageleefd, al naar aard en kwaliteit van de mensen die er zich van bedienden.

In het tijdvak waarvan hier sprake is, waren in de tussenhandel - met name in de boterhandel -, fouten geslopen, misstanden ontstaan, welke stellig ook het ongenoegen opwekten van de bona fide boterkopers, die te goeder trouw waren en, naar eer en geweten, de boter naar de marktprijs uitbetaalden. In vorige hoofdstukken hebben wij reeds van dit euvel gewag gemaakt; voor een goed be grip **[136]** van de werking van dit verschijnsel moeten wij er ons hier nogmaals mee bezig houden.

Sedert onheuglijke jaren was in bepaalde delen van ons land de boterhandel in handen van kooplieden, die maar al te vaak het systeem van gedwongen winkelnering toepasten.<sup>114</sup> Daarbij werd de prijs van de boter niet zonder meer bepaald door de kwaliteit van het produkt, doch werd rekening gehouden met de hoeveelheid winkelwaren of veevoeder, die men van de winkelier betrok. Aan de botermarkt, waar de boterkopers een monopolistische positie innamen, kleefde het gebrek, dat deze markt in vele gevallen tevens veevoedermarkt was. Verschillende boterkopers dreven tevens handel in veevoeder; de meeste boeren betrokken hun lijn- en raapkoeken van hun boterhandelaar, daar zij uit ervaring wisten, dat zulks de classificatie van hun boter ten goede kwam. Het geval deed zich voor, dat een boterhandelaar-commissionair, terwijl hij het vat boter aanboorde, de boer terloops vroeg, alsof het een bijzaak gold: «Moatte jo ek hwat koeken ha?» (hebt ge ook wat koeken (lijnkoeken) nodig?). De boer wist zeer wel, dat hij met een de koopman welgeval-

---

<sup>114</sup> Over de gedwongen winkelnering in Noordbrabant leest men in «De winkelstand op het platteland» van M. G. Kuypers (1905, blz. 399) o.a.: «Vandaag kreeg eene boerin de hoogste markt voor hare slechte boter, omdat zij een nieuw kleed had gekocht bij de boterkooper-winkelier, en morgen wilde er niemand bij onderlinge afspraak de puikbeste boter eener andere boerin koopen, omdat zij om een nieuwen kapmantel te koopen naar de stad was gegaan».

lig antwoord diens beslissing te zijnen gunste kon beïnvloeden: wie een bestelling deed, kon met zekerheid des koopmans uitspraak «Eerste keur» verwachten. Deze koppelverkoop - door de volksmond als «smousjasserij» betiteld -, was in zijn werking funest. Nóg funester waren de gevolgen voor de boer wanneer hij geld van zijn boterkoopman had geleend; want in dat geval was hij overgeleverd aan zijn schuldeiser. Het geval deed zich voor, dat de boterkoper, als hij wist dat het te keuren vat boter van een weduwe afkomstig was, haar «een keurtje minder» gaf; wat hij de boerin minder uitbetaalde, was voor hem als «eerste winst»... meegenomen!

Teneinde tegen dergelijke manipulaties van de boterhandel gevrijwaard te zijn, richtten de boeren van het jachtveld onder Rottevalle in 1893 de vereniging «*Boer pas op je ganzen*» op. Voortaan kochten zij gezamenlijk veevoeder en kunstmeststoffen in. Omstreeks dezelfde tijd stichtten de boeren te Hoogland (U.), om dezelfde reden, een «Inkoop-coöperatie», die haar goederen op sloeg in de ... pastorie! Ook de fabrieksboeren van Tzummarum, Sexbierum en Achlum gingen tot gemeenschappelijke aankoop van lijnkoeken over.

Inmiddels waren er verenigingen opgericht met het doel de unfaire boterhandel te bestrijden en de knoeierijen tegen te gaan. De «Vereeniging van belanghebbenden bij fabriekmatige zuivelbereiding op coöperatieven grondslag», opgericht in 1893, nam maatregelen tegen de knoeierij met margarine; om een waarborg te geven voor de zuiverheid van de zuivelprodukten stelde zij in 1895 het garantiemerkt «Nedraw» in. Het was de hoogste tijd om het kwaad in de wortel aan te tasten. Men kon niet meer volstaan met schande te roepen over het feit, dat een aanzienlijk gedeelte van de margarine-export uit Nederland plaats vond in Friese botervaten!<sup>115</sup> Men kon niet werkeloos blijven wanneer men las van bedrieglijke handelingen met het gewicht van botervaten; van «het vermengen van boter met witte stroop, vet en water, waarbij van 25 kg boter een mengsel van **[137]** veertig kilogram werd verkregen, dat als Hollandsche boter werd verzonden».<sup>116</sup>

In de kringen van de «Vereniging tot bestrijding van de knoeierijen in de boterhandel» werd zeer wel ingezien, dat het wetenschappelijk onderzoek in dezen een belangrijke bijdrage zou kunnen leveren. Reeds stond het bestuur in verbinding met de Leidse hoogleraar Mac Gillavry, die bereid was met dit onderzoek aan te vangen. Voor 't microscopisch boteronderzoek had hij evenwel een speciale microscoop nodig. Helaas was't hem niet gelukt de voor de aankoop van een dergelijk instrument nodige gelden van de regering te verkrijgen. Om die reden besloot het bestuur de Leidse professor het nodige bedrag te verschaffen.

Men was ook een misstand op het spoor gekomen, die door de kantonrechter J. G. Peeting als *gecamoufleerde coöperatie* werd betiteld. In de Leeuwarder courant van 27 april 1893 en in Mededeelingen en Berigten van 15 april stelde hij ... «die zoogenaamde coöperatieve zuivelfabrieken» aan de kaak, die

---

<sup>115</sup> Archief van de Friesche Mij. van Landbouw.

<sup>116</sup> H. B. Hijlkema, in het gedenkboek van het Botercontrôlestation in ZuidHolland.

«zijn opgericht en worden dat nog, door, en blijven in handen van *boterhandelaren*, die eenvoudig van een aantal boeren de melk opkopen en deze in die fabrieken tot boter verwerken. Deze boeren worden daardoor niets dan melktappers; de verkregen winst komt geheel of althans voor verreweg het grootste deel ten bate niet van de boeren, maar van de handelaren». De schrijver vervolgde: «Geheel anders wordt het, waar de fabrieken in handen zijn van de boeren, de producenten zelf, en deze weg moeten we op *en wel hoe eer hoe beter*» ... «Dan werkt de boer niet meer in 't belang van de aandeelhouder, die met zijn (des boeren) product zich verrijkt; dan kan althans beter op het belang van den veestapel worden gelet; dan wordt de boterhandel misschien eenmaal wat ze zijn moet en zooals ze zijn moet.»

De praktijken van de *unfaire* boterhandel hadden een ontnuchterende werking op de boerenstand. Talloze malen teleurgesteld bij de afzet van zijn goederen, overwon menig boer zijn tegenzin in de fabrieken. «Ophálde mei de buterkeaplju!» sei heit resolut: «Wy geane by de koöperaesje» (Ophouden met de boterkopers! zei vader resoluut. Wij gaan bij de coöperatie), hoorden we een bejaarde boer wijlen zijn vader citeren. «Eens kwam vader terug van de vrijdagse markt. Moeder vroeg hem: «Wel, hoe is't?» Vader wist wat zij bedoelde. «Derde keur», zei hij nors. De huisgenoten keken elkaar verslagen aan. Dit was niet best! Alle melkkoeien werden bekeken; prima dieren, prima melk; prima boter óók, hoe kon het anders? «Eerste keur!» Men kon het zich niet begrijpen. Vader wantrouwde de boterkoper. Voortaan schreef hij een andere naam op zijn botervaten... Of het geholpen heeft, weet ik niet.»<sup>117</sup>

Tussen de *unfaire* praktijken van de boterhandel en de handelsmoraal van de *bona fide* opkoper van boter, gelijk zij sprak uit het telegram: «Koop - stennend - alles op» (stennend, *friesisme*: zeurend, klagend), dat, bij een wilige markt, door een boterhandelaar aan zijn agenten in provincieplaatsen waar een boterwaag gevestigd was, verzonden werd, lag een kronkelige weg waar vele duiveltjes uit het bekende doosje hun kromme sprongen maakten.

**[138]** Doch dit alles had zijn langste tijd gehad. «Toen eenmaal het denkbeeld van coöperatie ingang had gevonden, bleek het te kunnen worden toegepast op menig onderdeel van het boerenbedrijf, vooral ten aanzien van die activiteiten, welke de boer in aanraking brachten met de handelaar en de fabrikant. Niet zelden trachtten deze laatsten misbruik te maken van de onkunde van de boer, door hem waardeloze rommel voor krachtige kunstmest te verkopen, of zwakke zaden voor edel zaaigoed. De coöperatie helpt de boer zich te verdedigen tegen de geslepen handelaar, die door zijn gedrag de markt tevens bedierf voor de vele kooplieden, die wel te goeder trouw waren.»<sup>118</sup>

In 1879 was in de agrarische gemeenschap een nieuwe figuur verschenen, die, ofschoon door niemand «binnengeroepen», of zelfs maar gewenst, door de tijdsomstandigheden daar was neergezet: de fabrikant, die zich voorstelde

<sup>117</sup> Woordelijk vernomen van de inmiddels overleden rentenier-boer joh. Koopmans te Scharnegoutum.

<sup>118</sup> ENSIE, encyclopedie, Amsterdam 1950, dl. VII, blz. 154.



met de boeren zaken te gaan doen. Hij behoorde tot de groep van handelslieden, die het ware zintuig bezitten om in het economisch bestel een vacuum, een nog onontgonnen krachtveld te ontdekken, en in staat blijken de aanwezige potentie tot activiteit te brengen. Deze voorloper ener nieuwe groepering - representant van een aan de boerengemeenschap tegengesteld belang -, had zich te Veenwouden gevestigd. Daar begon de Naamloze Vennootschap - speculatieve zuivelfabriek - «Freia» haar werkzaamheid, als embleem voerend, ofschoon misschreven, de naam van de Germaanse mythologische godin der vruchtbaarheid en der liefde, Freya, die in een met katten bespannen wagen rondreed en met haar valkengewaad, haar beroemde halsketting en bovenal met haar uitbarstingen van toorn het milieu van goden, reuzen en demonen voortdurend in onrust hield. «Freia» te Veenwouden werd, op volkomen andere wijze dan haar fabuleuze peet, en op een geheel ander plan, door tegenkrachten belaagd; want in 1894 kwam de directeur van «Freia», M. Bokma de Boer, er zich in het openbaar<sup>119</sup> over beklagen, dat hij zoveel miskenning had ondervonden in Friesland, terwijl hij toch de eerste praktische stoot aan betere toestanden inzake de zuivelbereiding had gegeven. De pionier werd, ondanks zijn verdiensten van de eerste te zijn geweest, miskend! In het steeds krachtiger co~pererende Friesland waren hij en de zijnen omstreden figuren geworden; het tegengesteld belang was verdiept tot een tegenovergesteld belang: de controverse tussen coöperatie en speculatie was verscherpt - formatie stelde zich tegenover formatie - «de strijd om de boer» was begonnen.

Rondom de speculatieve zuivelfabrieken was intussen een gerucht ontstaan, dat spoedig een provinciale uitbreiding kreeg. De stand der particuliere fabrikanten zag zijn reputatie ondermijnd door dezulken onder zijn leden, wier kwade praktijken de boeren-leveranciers een ergernis was. In 1896 kwamen Oenkerker boeren bij baron Rengers, die op Heemstra-State te Oenkerk woonde, hun beklag doen over de eigenaar van de zuivelfabriek **Apollo** (Oenkerk), die zij van minderwaardige [139] praktijken beschuldigden. Baron Rengers stelde een onderzoek in en kwam inderdaad de gewraakte misstanden op het spoor. Van de melkbussen, die de boeren van de fabriek ontvingen, bleek de praktische inhoud groter te zijn dan de aangegevene, waarvoor zij betaling ontvingen. Om nu de schade, welke de boeren tengevolge van de truc van de fabrikant leden, te beperken, sloegen zij de bodem van de bussen in bovenwaartse richting terug, waardoor de inhoud stellig wel met een liter verminderde. De fabrikant, die zijn leveranciers vertrouwde zoals de spreekwoordelijke waard zijn gasten, dwarsboomde dit «bedrog» door de naar boven ingedeukte bodems in tegengestelde richting te bewerken, welk «spel» jarenlang - misschien zelfs al sinds 1 oktober 1889, de dag van de oprichting van **Apollo** -, was «gespeeld», waarnaast de fabrikant ook nog op een andere wijze, die al evenmin door de beugel kon, was opgetreden. Wat gefluisterd werd, bleek waar te zijn: kisten met surrogaten, van elders aangevoerd, werden in het karnvat geledigd, met de boter van de melk der boerenbedrijven vermengd, om vervolgens als «Friese boerenboter» naar 't buitenland te worden verzonden.<sup>120</sup>

<sup>119</sup> Leeuwarder Courant, 12 jan. 1894.

De ontevredenheid over de melkprijzen, die de speculatieve zuivelfabrieken uitbetaalden, was in Friesland groot. Sommige boeren waren er beu van en begonnen zelf weer met karnen, terwijl anderen hun melk trachtten te verkopen aan een fabrikant op een naburig dorp. Doch zij werden maar niet direct aangenomen. Zij dienden een briefje van hun vorige fabrikant over te leggen, als een bewijs dat deze met de stap van zijn vroegere leverancier accoord ging. Doch wat men in de eerste fabriek had gelaten, vond men bij de ander terug: een te lage melkprijs; en men was al weer even ontevreden over de nieuwe heer, als men het over de oude was geweest. Ten tijde dat de boeren van Munnekeburen hun coöperatie hadden opgericht en met de bouw van een fabriek waren begonnen, verlaagde de particuliere fabrikant willekeurig de melkprijs, zodat zij gedurende de maanden dat zij nog gedwongen waren aan de fabrikant te leveren, beduidend minder dan de overige leveranciers voor hun melk ontvingen. In Wijmbritseradeel deed zich het geval voor, dat de directeur van een speculatieve zuivelfabriek een bepaalde boer als klant weigerde. Dit was het gevolg: deze boer en zijn zonen werden verwoede coöperatoren!

Er waren boeren-leveranciers, die zonder protest accepteerden wat «Mijnheer» hun geliefde uit te betalen, óók als zij reden tot klagen hadden. Er waren ook anderen! - boeren van het type van Hendrik Hannes Kooistra (Warga) en Klaas Hornstra (Oudeschoot). Zij maakten van hun hart geen moordkuil; zij stonden bij «Mijnheer» op de stoep, en voegden hem toornig toe: «Ik ha de mjitte nommen fan it moarnsmiel en fan it jounsmiel, en nou ha ik wer to min bard!» (Ik heb de maat genomen van de ochtendmelk en van de avondmelk, en nu heb ik weer te weinig geld gebeurd!) - historische woorden, gesproken door boer Hornstra, en bekrachtigd met een vuistslag op de tafel. Gevolg? «Mijnheer» trok zijn portefeuille, en de klager ging met een bankbiljet van vijftientwintig gulden **[140]** naar huis! ... Er waren ook fabrikanten, die zich van de klachten niets aantrokken. Toen de boeren van Rinsumageest, die hun melk leverden aan een speculatieve fabriek in het Noorden van de provincie, hun fabrikant er op wezen, dat de coöperatieve fabriek te Birdaard een hogere melkprijs betaalde en dat de prijs van 5 á 6 cent per twee liter, die zijzelf ontvingen, toch wel erg laag was, kregen zij ten antwoord: «Melk is geen oud goud!» - daarmee konden zij gaan.

Men zou, om billijk te blijven, ook eens in het klachtenboek van de fabrikant moeten gaan bladeren. Er waren boeren, die zonder blikken of blozen water bij de melk deden, en hun meid de opdracht gaven: «Dou moatste in snjit pompwetter yn 'e bus jeije en it spielwetter der yn litte». «Mááárrr!» zei ons de hoogbejaarde Anna Speerstra-Lieuwes te Haskerdijken, die in haar jonge jaren bij de boer had gediend: «Sjoch, jo koene de stjit fan de pomp sa ungelijk meitsje - koart of lang... It gyng net by 't fetgehalte ut, né, der waerd nefens it gewicht utbitelle, en sadwaende, sjogg' jo?» (Je moet een scheut pompwater in de bus jagen en het spoelwater er in laten zitten. Mááárrr !... Zie, men kon de stoot van de pomp zo ongelijk maken - kort of lang... Er werd niet volgens het vetgehalte, maar naar 't gewicht uitbetaald, dus daar-

---

<sup>120</sup>J. P. Wiersma: Th. M. Th. van Welderen baron Rengers. Een groot Nederlander, 's Gravenhage 1955, blz. 63.

om, begrijpt ge?) En hoe men de boterkoper kon bedotten, dat wist ook dië boerin te Wolvega wel, die bij het gereedmaken van het vat voor de botermarkt ter plaatse, de binnenkant in het rond met een pond of acht goedkope schapenboter besmeerde; of die 'andere boerin, die de bodem van het botervat met een dikke laag zout belegde; of die Amelandse boerin, die extra gewicht verkreeg door een laag zout, met schoteldoek en al, in haar boter te «verpakken»! Of die boerin in de omstreken van Bartlehiem, wier man bij de coöperatie was aangesloten; voordat de melk naar de fabriek werd vervoerd, sloop zij naar de melkkelder en schepte de room van de aden af, die zij listig-lijk achterhield. Het dient erkend: de «smousjasserij» hulde zich ook wel eens in vrouwenrokken!

Tussen boerenerf en fabriek vormde het vervoer per as of per schuit de verbindende schakel. Er was in de gemeente Schoterland een melkrijder die de wei van een zijner boeren verdonkeremaande -'s mans moddervette varkens brachten zijn snood bedrijf aan het licht. In de gemeente Smalingerland woonde een boerin-weduwe, die verzuimd had haar bus met melk aan de weg te plaatsen toen de melkrijder deze kwam ophalen. «Hou efkes!» riep ze de man met paard en wagen toe, «ik moat de molke noch ófreamje». En onder de ogen van de melkrijder - met de leus: «it giet ommers dochs nei 't fabryk!» (Wacht eventjes!... ik moet de melk nog afromen... «Het» (n.l. de melk) gaat immers toch naar de fabriek) - schepte de vrouw de room van de melk af, waarna de rest aan de melkrijder werd meegegeven. « Wanneer in de vroege herfst de melkgift van de koeien minderde, moest er meer spoelwater worden bijgedaan. Ik zág dat wel! - ik vervoerde soms een slootvol water», vertelde, lichtelijk overdrijvend, een 85-jarige oud-melkrijder ons deze veelvuldig bedreven pekelsonde uit vroeger dagen, waarover de bedrivers zich geenszins in hun geweten bezwaard gevoelden. [141] Hijzelf, als arbeider behorende tot een met de boerenstand parallel lopende belangensfeer, had zulke handelingen nimmer aan «Mijnheer» verraden: de directeur van de speculatieve fabriek moest zèlf maar zo goochem zijn om de zigzaglijnen te ontdekken, die het tegenovergesteld belang door zijn beleid trok.

Al wat in de zakelijke verhoudingen scheef zat en tot wederzijdse klachten aanleiding gaf, zou definitief tot het verleden gaan behoren, nadat het tegenovergesteld belang was uitgeschakeld en de massa der boeren hun belangen hadden ondergebracht daar waar zij van nature thuishoorden: bij hun coöperaties.

Aan tal van tekenen was het merkbaar, dat de drang tot coöpereren op schier dynamische wijze tot uiting kwam. In het jaar 1896 was de agrarische gemeenschap over de gehele linie in beweging; haar zaak trok onverminderd lieden uit andere kringen, academici en dorpsintellectuelen, aan. Onder het patronaat van *baron Rengers* stichtten de boeren van Trijnwouden de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek *Giekerk*. Het was Rengers, die de statuten en instructie voor de beheerder ontwierp; die tot bestuurslid werd gekozen, doch zijn benoeming niët, echter zijn benoeming tot lid van het college van commissarissen wël aannam. Het was Rengers, die met het bestuur fabrieken elders bezichtigde; die de penningmeester van ruime kasmiddelen voorzag en op reis ging om besprekingen over het aangaan van een lening voor de

bouw ener fabriek te voeren. Het was Rengers die de eerstesteenlegging verrichtte en de genodigden verzocht, als zijn gasten, met hem in de herberg een glas wijn op het welslagen hunner gezamenlijke onderneming te drinken.<sup>121</sup>

Onder de stuwende leiding van hun ere-voorzitter, *Jhr. van Swinderen*, burgemeester van Gaasterland, en met de financiële steun van deze landheer en diens confrater Mr. J. *baron van der Feltz*, gelukte het de boeren in de gemeenten Hemelum Oldeferd en Gaasterland de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek *Hemelum op* te richten. In de hoofdstad der provincie zetten *dr. Nicolaas Reeling Brouwer*, oud-geneesheer en wethouder van Leeuwarden, en *notaris Andries Andringa* hun schouders onder de zaak der boeren; aan hun invloed was het te danken, dat stichtingen als het Old Burger Weeshuis en het Popta-gasthuis op royale wijze deelnamen in het aandelenkapitaal van de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «Emmakade» te *Leeuwarden*. De boeren van Oldeberkoop konden rekenen op de medewerking van de grootgrondbezitter E. Willinge Prins aldaar, die zij tot voorzitter kozen van hun vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek (handkrachtfabriek) «De goede verwachting» te *Oldeberkoop*. «Meester» Albertus Bezema was de volijverige secretaris-boekhouder ; als beheerder fungeerde een werkman-centrifugist van de boterfabriek te Makkinga, terwijl de godsdienstonderwijzer Brederode van Makkinga de fabrieksboter van Oldeberkoop naar zijn relatie te Sint Oedenrode expédieerde.

De boeren van Grouw in de gemeente Idaarderadeel vonden bij de oprichting **[142]** van de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek *Grouw* steun bij de houtfabrikant *P. G. Halbertsma* aldaar, die deelnam in het oprichtingskapitaal en in het college van commissarissen werd gekozen. Ondanks tegenwerking en moeilijkheden in eigen kringen dreven de boeren van Akmarijp, Goëngarijp en Terkaple de oprichting van de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «De Lege Wálden» te *Akmarijp* door. Dat het coöperatieve gevoel niet door alle betrokkenen werd omhelsd, demonstreerde een boerin, die, toen haar man naar de oprichtingsvergadering was, «eften de wasktobbe stie to skriemen» (achter de wastobbe stond te schreien). Vaders en moeders, grootvaders en grootmoeders, de oprichters van de fabriek inclus, overdachten in «slapeloze nachten» het voor en tegen, en bespraken onderling... oft it wol to noedzjen wie om de striid foar de koöperaesje en tsjin it greatkapitael oan to gean» (of het wel te riskeren was om de strijd voor de coöperatie en tegen het grootkapitaal te aanvaarden), leest men in het gedenkboek, uitgegeven bij het 50-jarig bestaan dezer coöperatie.

In de gemeente Weststellingwerf dreef het coöperatief streven tenslotte de boeren in twee kampen: de ene groep richtte de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «De Volharding» te *Munnekeburen*, de andere groep de vereniging Coöperatieve Roomboterfabriek Scherpenzeel en Omstreken te *Spanga op*. In Noordwolde kwamen de boeren in verzet tegen de speculatieve fabrieken van Mr. Verwer en Klijzing, en richtten de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek (handkrachtfabriek) «De Nijverheid» te *Noordwolde op*. Hun voorbeeld werd gevolgd door de boeren van Boyl in de gemeente Ooststellingwerf, die, even-

---

<sup>121</sup> De vorige, blz. 63-70.

eens uit protest tegen beide speculatieve fabrieken, de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek (handkrachtfabriek) «De Hoop» te *Boyl* stichtten, met de boer-caféhouder Jan Nolles als voorzitter en «Meester» Mulders als boekhouder-administrateur.

Ook op het eiland Terschelling was, na de oprichting van de Coöperatieve Roomboterfabriek te Hoorn (1894), de coöperatieve gedachte gaan doorwerken. De boeren van *Formerum* richtten de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek (handkrachtfabriek) «De Toekomst» op, terwijl in hetzelfde jaar de boeren in het centrum van het eiland de Coöperatieve Zuivelfabriek (handkrachtfabriek) «De verwachting» te *Midsland* stichtten. De mosselen-schipper Laas Roos liet zichvoor enkele tientallen guldens wégkopen van de beheerderspost te Hoorn en trad op als beheerder van «De Toekomst» te Formerum; tot beheerder van «De verwachting» werd de zeeman Leendert Bloem benoemd. Voortaan stond op de boerderijen 't hondenkarnrad stil. De centrifuges op de drie handkrachtjes werden door stoere kerelen bediend. Te Midsland draaide een blinde man de centrifuge; hij werd 's ochtends naar de fabriek gebracht en 's avonds teruggehaald. Met de gedwongen winkelnering was het op Terschelling gedaan; het eiland was «om»: de fabriekmatige zuivelbereiding en de coöperatieve gedachte hadden er gezegevierd.

In aanmerking genomen de individualistische geaardheid van de Friese boeren, blijft het een merkwaardig verschijnsel, dat zovelen zich op de golf van het [143] coöperatieve streven lieten meedrijven. Trouwens er bleven nog altijd boeren over, die er geen behoefte aan hadden andere collega's «in figuurlijke zin onder de arm te nemen, om elkaar in massa op te heffen», maar die toch wel iets in de nieuwe richting wilden ondernemen. Niet coöperatief, maar wel vennootschappelijk. Zo dachten de boeren van Tjalleberd: Jan Jans Wuite, Jan Jacobs de Jong, Thomas Pijlman en Jan Jacobs Wuite er over, toen zij de Naamloze Vennootschap Handkracht-Zuivelfabriek «Tjalleberd» bouwden, waar de melk van hun bedrijven werd verwerkt. De fabriek verrees op het erf van Jan Jans Wuite; administrateur was Pieter Jacobs Wuite.

Naast het kwartet-spel van de vier Tjalberder boeren kende het tijdvak nog het bescheiden spel van verschillende solisten, die aan de zelfkant van het coöperatieve orkest hun partij bliezen of floten, al naar hun kracht reikte. De veehouder Klaas Rollema te Folgare, die «de tsjernerij» niet wilde missen uit redenen van innige gehechtheid, richtte op zijn boerderij een handkrachtfabriekje in. Op aanraden van Vilhelm Carstens te IJlst, zond Rollema zijn zoon naar Denemarken, met het doel er de fabriekmatige zuivelbereiding te leren. Mede op aandringen van zijn, na zijn opleiding in Denemarken, vandaar in het ouderlijk huis teruggekeerde zoon, ging Rollema over tot het liquideren van zijn fabriekje. Tezamen met andere boeren, daarin krachtig bijgestaan en voorgelicht door zijn zoon, ijverde Rollema Senior voor de oprichting van de coöperatie te Oosthem, wier eerste voorzitter hij zou worden. Boer Lammert Bakker te Lutjewoude bouwde, met medewerking van zijn landheer baron Maurits van Harinxma thoe Slooten, op zijn erf een loods van 7 bij 4 meter, waarin hij de centrifugale boterbereiding met paardekracht ging uitoefenen. In het begin karnde hij alleen de melk van eigen bedrijf. Verschillende boeren uit de buurt brachten hun boter naar het fabriekje van



Bakker, om het produkt «door te werken en verkoopbaar te maken». Langzamerhand echter wist Bakker zijn collega's te bewegen, hem niet hun boter maar hun melk ter bewerking te geven; tengevolge van het toetreden van een twaalfstal boeren moest 't fabriekje worden vergroot. Na de opheffing van zijn particulier bedrijf zou Bakker de weg naar de coöperatie vinden; van de coöperatieve zuivelfabriek te Gerkesklooster zou hij jarenlang bestuurslid zijn. Op Ameland was het de jonge boer Jan Mosterman, die te Nes een handkrachtfabriekje stichtte, nadat hij zich te Weerd en Tungelroy in het zuivelvak had bekwaamd. Eerst in 1904 zou de coöperatieve gedachte op Ameland haar kracht demonstrenen door de oprichting van coöperatieve handkracht-zuivelfabrieken te Hollum en te Ballum.

In het kamp der particulieren was men ook actief. De N.V. Dragster Maatschappij van Zuivelfabrieken stichtte in '93 een zuivelfabriek te Bergum, waarvan de later als coöperator bekend geworden Arent Hartmans directeur werd. (In 1897 bezat deze N.V. zuivelfabrieken te Drachten, Bergum en Surhuisterveen.) Te Wolvega verrezen twee speculatieve zuivelfabrieken, te weten de handkracht-zuivelfabriek van W. Holwerda (1894) en de zuivelfabriek van [144]

Brouwer en de Boer (1896). De ex-directeur van de intussen failliet gegane speculatieve zuivelfabriek te Oosterzee, Huisman, redde zich voorlopig uit de impasse door in het naburige Echten een handkracht-zuivelfabriek «De Eenvoud» op te richten. Te St. Nicolaasga was het de landbouwer Bruin I J. Agricola, die, vliegend met eigen veren, de stoomzuivelfabriek «De Eensgezindheid» oprichtte. Jouke Swart van Berlikum stichtte, in deelgenootschap met de zuivelfabrikant Halbertsma te Sneek, een speculatieve zuivelfabriek te Nijega, aan de oever van de Fluessen.

Inmiddels was een der eerste coöperatieve zuivelfabrieken, de Reidswal te Metslawier, met een fiasco geëindigd en in speculatieve handen overgegaan. Er zouden meer volgen. Doch al strandde ergens een coöperatief scheepje op een klip, de coöperatie-zee was bedekt met een vloot van goed getuigde galjoenen, die met zeemanschap werden bestuurd en die met hun kiel in diep water bleven.

Als waardige heksluiter van de coöperatieve opmars in het jaar 1896 fungeerde de ons uit vorige hoofdstukken bekende zuivelpionier Jogchum van der Wal, eigenaar-directeur van de speculatieve zuivelfabriek te Witmarsum. Op de 2e Kerstdag verzond hij een schrijven aan zestien zijner voornaamste leveranciers en nodigde hen te zijnen huize ter bespreking van de vraag: «Is het ook mogelijk, dat de speculatieve fabriek wordt omgezet in een coöperatieve?» De bijeenkomst vond plaats op 30 december. Van der Wal leidde, naar al eerder werd vermeld, de bespreking in met een uiteenzetting van de redenen die er hem toe hadden gebracht bovengenoemde vraag neer te leggen in het midden van zijn leveranciers, om er met hen over van gedachten te wisselen.

Inderdaad, het was mogelijk. Spontaan grepen de boeren de gedachte van hun directeur aan en gingen ijlings aan het werk. Binnen enkele weken kreeg de zaak haar beslag en werd de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek

*Witmarsum* opgericht. De eigenaar-directeur van de speculatieve fabriek had voor de coöpererende boeren het bed gespreid: zijn welingericht bedrijf namen zij tegen de geschatte prijs van hem over. Hij maakte zichzelf overbodig en vertrok met zijn gezin naar Amersfoort: een «vermoeid» man, maar die daarginds in zijn oude kracht zou herrijzen.<sup>122</sup> Bij het afscheid van Jogchum van der Wal van Witmarsum en Friesland was aan hem de eer.

---

<sup>122</sup> «Moe van de zorgen» - zoals een schoonzoon van Jogchum van der Wal het in een onderhoud met ons uitdrukte -, vertrok de zuivelpionier van Witmarsum in 1898 naar Driebergen, en kort daarna naar Amersfoort waar hij zich vestigde met zijn gezin, dat bestond uit vrouw en vijf dochters, van wie de oudste zestien en de jongste zes jaar was. Deze meisjes gingen naderhand op kostscholen in Duitsland. Van der Wal stichtte te Amersfoort een zuivelfabriek die hij «Amersfortia» noemde, welk speculatief bedrijf later een coöperatie werd. Voorts richtte Van der Wal te Harderwijk een ontromingsstation op, waarvan de room naar Amersfoort ging. Voor de liberale partij had Van der Wal van 1911-1916 zitting in de gemeenteraad van Amersfoort, waarna hij nog een jaar wethouder van onderwijs is geweest. Bij het spoorwegongeluk te Weesp op 17 september 1918 kwamen J. van der Wal en zijn echtgenote Jetske Anema op tragische wijze om het leven. Zij waren resp. 60 en 57 jaar oud. De Amersfoortse courant herdacht J. van der Wal met woorden van rouwbetoon en dank. Het blad beschreef de overledene als een humaan mens, die aangenaam in de omgang was. Hij bracht het zuivelbedrijf Amersfortia tot grote bloei. Als wethouder en als secretaris van de vereniging Handel en Nijverheid had hij veel en verdienstelijk werk verricht. Van der Wal was vrijmetselaar; als magon bekleedde hij een hoge functie in de Loge «Jacob van Kampen» te Amersfoort. Hij had zich voorgenomen, aldus het blad, zich in 1919 te Leeuwarden te vestigen. «Met Friesche hardnekkigheid, hem eigen, heeft hij voor den bloei van Amersfoort gewerkt en geijverd. Hij heeft geen eer gezocht, maar zich met liefde en toewijding aan de publieke zaak gegeven.» - Ook de Friese zuivelbeweging heeft alle reden deze bijzondere Fries, die in een moeilijk en fel bewogen tijdsbestek een leidende rol vervulde, met dankbaarheid te gedenken.

## OPGAANDE TIJD

Toen de negentiende eeuw naar haar einde schreed bereikte het economisch leven in Friesland een keerpunt: een wending in de ontwikkeling van een reeks gebeurtenissen, die het economisch klimaat ten onzent «optrok», hetgeen wil zeggen, dat de verbeterde tijdsomstandigheden de mensen prikkelden tot het nemen van initiatieven en tegelijkertijd gunstige voorwaarden schiepen voor de verwezenlijking van verschillende plannen. Het verschijnsel deed zich niet alleen in Friesland voor; het hing ten nauwste samen met wat zich op geografisch veel groter schaal voltrok. In een geleerde term sprekend heeft men het economisch herstel na 1895 «een lange opgaande conjunctuurgolf» genoemd - «een structurele verandering»: het zich invoegen van het agrarische stelsel in de wereldeconomie.

Overal in West-Europa bleken de tijdsomstandigheden verbeterd. Ook de Friese boer stond in een veranderde wereld. Het jaar 1896 mocht dan in de economische toestand geen merkbare verbetering hebben gebracht, twee jaar later kon de voorzitter van de Friese Maatschappij van Landbouw gewagen van «iets gunstiger toestanden in de landbouw». De ernstigste crisis, die ooit de agrarische bevolking had geteisterd, was voorbij, al liet zij bij haar vertrek menig schaduwvlak na.

Voortaan vertoonde Friesland een ander «gelaat». Het boerenbedrijf had een industrieel verlengstuk gekregen - het had zijn werkingssfeer uitgebreid naar de zuivelfabrieken, die tijdens en na de crisisjaren overal waren opgericht. De fabriekmatige zuivelbereiding was een gelijke grootheid geworden, die haar invloed deed gelden in het boerenbedrijf. Omdat melkproductie veelal voordeliger bleek dan het telen van akkergewassen, gingen de boeren in de kleibouwstreek meer melkvee houden. In de kleiweidestreek, waar de veehouderij de overheersende bedrijfstak was, nam men hetzelfde verschijnsel waar. Door het toedienen van krachtvoer aan het vee en het gebruik van kunstmest voor de bemesting van het land, was de boer in de gelegenheid zijn bedrijfsvoering te intensiveren. Daar kwam bij, dat zijn geïndustrialiseerde bedrijfstak - de zuivelfabriek -, de evoluties van de jonge bedrijfswetenschap op de voet volgde. Er werden vondsten gedaan en gepubliceerd - van de karnton liep de lijn over de centrifuge, en ging verder... Opeens was op veler lippen de naam van Dr. Gerber te Zurich, die een methode had uitgevonden om het vetgehalte van de melk op een vlugge en betrouwbare manier vast te stellen. De coöperatieve zuivelfabriek te Wirdum was in 1894 ten onzent de eerste, die de methode van de Zwitserse uitvinder invoerde [146] en voortaan de ontvangen melk naar vetgehalte onderzocht en betaalde. Ook andere zuivelfabrieken voerden successievelijk de nieuwe methode in.

Toen men eenmaal wist, dat het vetproducerend vermogen van de koeien zeer uiteenliep, deed men de ontdekking, dat de afstamming van het rund een belangrijke factor was. Een geregeld onderzoek van de opbrengst van iedere koe werd voor een goede bedrijfsvoering onmisbaar geacht. Op dit ge-

bied was de zuivelconsulent J. Mesdag - de opvolger van Dr. van der Zande -, de stuwende kracht. Op zijn initiatief en onder zijn voorlichting werden in de provincie controleverenigingen opgericht met het doel, door systematisch onderzoek de gebruikswaarde van de koeien voor het zuivelbedrijf vast te stellen. Er openden zich nog andere mogelijkheden. De coöperatieve zuivelfabriek te Kimsward - onder de vooruitziende leiding van haar voorzitter Jan Timmer -, begon op eigen gezag met de bestrijding van de tuberculose onder het rundvee, door de eigen leden te verplichten hun vee jaarlijks op t.b.c. te doen onderzoeken, de «reageerders» op te ruimen en geen «reageerders» uit andere veestapels aan te kopen.<sup>123</sup>

De inzet van de nieuwe periode bracht verhoogde activiteit in het kamp der coöperatoren mee; de lang gekoesterde wens om de coöperaties samen te brengen in een provinciale organisatie ging eindelijk in 1897 in vervulling met de oprichting van de *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland*. Een gelijktijdig, daarmee parallel lopend streven om de onderlinge samenwerking der coöperaties te consolideren in een tweede provinciale organisatie, die de afzet van de in eigen bedrijven gemaakte produkten ter hand diende te nemen, kon in 1898 worden verwezenlijkt door de oprichting van de *Friese Coöperatieve ZuivelExport Vereniging* (in later jaren bij wijze van afkorting «Frico» genoemd). Wij komen daar in het tweede deel uitvoerig op terug.

In de jaren negentig zien wij in de agrarische beweging een nieuw type mens naar voren komen: een man-met-een-beginsel, een actief en strijdbaar persoon, die, gesproken uit de boerenstand, voor de zaak der boeren «uit spreken» gaat en propaganda maakt. Het is: *de coöperator*, de onbezoldigde propagandist van de boerenstand. Zonder zulks ooit te hebben gewenst, of aan de mogelijkheid er van te hebben gedacht, heeft de boerenstand zichzelf met een *buitendienst* verrijkt. Zonder dat de boerenstand hem, de coöperator-propagandist, daartoe een opdracht heeft verleend en ook maar één penning op een denkbaar budget voor zijn diensten heeft uitgetrokken, zal hij naderhand rijkelijk profijt trekken van deze kleine groep van propagandisten, de scheppers van de buitendienst, uit de fundamenteen waarvan een phalanx van top-coöperaties zal verrijzen.

De tijdsomstandigheden hebben de creatie van deze coöperator-propagandist mogelijk gemaakt. Er is behoefte aan een type, dat, los staand van de boerenstand en toch innig er mee verbonden, te midden van het controversiële denken partij kiest en vorm en klank geeft aan de opvattingen en strevingen

---

<sup>123</sup> J. J. Timmer te Kimsward was een van de eerste boeren die de bestrijding der veeziekten ter hand nam. In Mededeelingen en Berigten van 15 januari 1899 vonden wij het volgende geannonceerd: «De ondergetekenden verklaren, dat door hen bij de Leden der Coöperatieve Stoomzuivelfabriek te Kimsward (de H.H. J. Timmer, C. Westra, C. Anema, W. Anema en Tj. Anema) alle runderen, 193, ingespoten zijn met Tuberculine, waarvan 28 reageerden. De runderen, welke reageerden, zijn door verkoop of slachting verwijderd en hunne standplaatsen ontsmet met carbolwater. Bij boveng. Heeren bevinden zich dus, volgens de wetenschap, gene runderen, lijdende aan of verdacht van Tuberculose (Parrelziekte) en hebben allen een merk in het rechteroor, waarvan op de eene zijde staat: V.V.T. (vrij van tuberculose) en op de andere P.B. (Poll en Buijterse). Harlingen, Januari 1899. De Rijksveeartsen (w.g.): H. C. Poll, Buijterse.»

welke leven in die [147] groep van de boerenstand, die de idee van de coöperatie belichaamt en voorstaat.

Dit type, deze coöperator, vinden wij gepersonifieerd in de beheerder van de coöperatieve zuivelfabriek. Voor hem is de Zuivelschool te Bolsward «te laat» gekomen. Toen hij besloot «in de zuivel» te gaan en hij de *tuolle* (melkstoeltje) op zijn vaders boerderij voorgoed neerlegde, was er geen school, die deze jonkman kon opvangen. De tijdsomstandigheden evenwel hadden de stichting van zuivelfabrieken mogelijk gemaakt; daarmee was een «praktijk» ontstaan, waarin hij als volontair kon worden opgenomen. Deze «praktijk» echter was omgeven door een gordel van geheimzinnigheid, waarbinnen men geen vreemdeling wenste toe te laten. Toen in 1887 Reinder Kuperus, bekend veefokker te Roordahuizum en aanstaand mede-oprichter van de coöperatie aldaar, zich tot het bestuur van de coöperatieve zuivelfabriek te Warga wendde met het verzoek, een zijner zonen de gelegenheid te geven zich, als leerling, van de werking der fabriek op de hoogte te stellen, ving hij bot! Vrij spoedig evenwel werd dit afwijzende standpunt verlaten, en mocht Kuperus zijn zoon Tjisse naar Warga laten vertrekken, waar hij als volontair was aangenomen. Nadat hij aldaar in de «praktijk» werkzaam was geweest en inmiddels als volontair door de zuivelfabriek te Boornzwaag was aangenomen, ontving hij - zo staat het in de notulen van de Wargaster coöperatie vermeld -, op voorstel van een der commissarissen «een blijk van erkentelijkheid» voor hetgeen hij als volontair «in't belang der vereeniging gedaan heeft».

De besturen van zuivelfabrieken keken bij het toelaten van volontairs goed uit hun ogen. Men wenste geen potkijkers! Hendrik Hannes Kooistra, voorzitter van de coöperatie te Warga, had zich op het standpunt geplaatst, dat ten aanzien van de boekhouding «de grootste geheimhouding» moest worden betracht. Opzettelijk hield men de jaarverslagen «zo nietszeggend mogelijk», opdat niet derden - met name de landeigenaren -, precies zouden kunnen narekenen, wat de baten van de fabrieksboeren in het afgelopen jaar waren geweest.<sup>124</sup>

---

<sup>124</sup> Over de geheimzinnigheid en het wantrouwen tussen de coöperaties onderling deed H. B. Hijlkema ter algemene vergadering van de F.N.Z. te Zutphen in 1906 de volgende mededeling: «De eerste coöperatieve verenigingen beschouwden zich aanvankelijk als een wereld op zichzelf en meenden hun leven en arbeid voor anderen als met een sluier te kunnen of moeten bedekken. Moest ik het zelf niet ondervinden, dat de toegang in een zuivelfabriek bij een collega - hij was eerst zelf ook directeur van een zuivelfabriek -, niét voor mij openstond voordat het maken van boter en kaas was afgelopen - en, och, laat het mij maar eerlijk bekennen, zelf was ik ook niet veel beter. Later hebben we hartelijk gelachen om onze eenvoud.» De consulent, Dr. v. d. Zande, klaagde in de algemene vergadering te Beetsterzwaag in 1892 over de geheimzinnigheid betreffende de uitkomsten der zuivelfabrieken. Hij had getracht van twintig coöperaties inlichtingen te verkrijgen; slechts twee hadden zijn aanvraag beantwoord. Spr. kon zich die geheimzinnige houding niet begrijpen, te meer waar hij zijn woord had gegeven, dat de namen van de fabrieken die hem gegevens toezonden, niet zouden worden gepubliceerd. «Van zelfstandige - d.w.z. speculatieve - fabrieken kan men geen opgave van cijfers omtrent de opbrengst vragen», meende spreker. De coöperatie te Stiens wees het verzoek van Mr. Kolf, secretaris der eerste afdeling van de Friesche Mij., om de fabriek te mogen bezichtigen, bij beslissing van de bestuursvergadering van 24 november 1887 prompt af. De coöperatie te Zurich (opgericht 1897) wenste zich niet aan te sluiten bij de Bond van Coöp. Zuivelfabrieken, omdat er - naar directeur Hilarides in de bestuursvergadering aanvoerde -, «in deze zaak nogal veel terughouding is onder de directeuren», en hij «niet genegen is zijne wijze van werken publiek te maken».



Deze coöperator-propagandist nu was, als zuivelman, niet te Bolsward klaargestoomd en op de rails gezet; hij was uit eigen kracht en met eigen middelen in het station van vertrek aangekomen, en ging zich van daar uit over de rails en door de wissels voortbewegen. Op een vijftal vertegenwoordigers van het nieuwe type moeten we goed letten. Als eerste noemen wij *Tjisse Reinders Kuperus*, in 1866 te Roordahuizum geboren. In 1887 - twee jaar vóór de oprichting van de Zuivelschool te Bolsward -, geniet hij het bijzondere voorrecht, als volontair in de coöperatieve zuivelfabriek te Warga te worden geplaatst. Het volgend jaar vindt men hem als volontair in de zuivelfabriek van Jhr. van Eysinga te Boornzwaag. In 1888 wordt hij aangesteld als directeur van de zuivelfabriek van Mr. Verwer te Oosterwolde, in 1889 als beheerder van de coöperatie aldaar. Zijn verdere directeursplaatsen zijn Roordahuizum (1890) en Grouw (1896). De loopbaan van zijn broeder *Jan Reinders Kuperus*, in 1868 te Roordahuizum geboren, levert de volgende feiten op: in 1888 volontair te Boornzwaag, in 1889 directeur van een zuivelfabriek te Kampen, en tenslotte directeur van coöperatieve **[148]** zuivelfabrieken te Wirdum (1891), Akmarijp (1896) en Akkrum (1897).

*Riemer Minnes Veeman*, geboren te Marssum in 1867, is de derde belichaming van het type coöperator-propagandist, die zeer in het bijzonder naam zal maken in de Friese zuivelwereld en daarbuiten. Na te Leeuwarden gymnasiaal onderwijs (vier klassen: 1881-'86) te hebben genoten en daarna enkele jaren in het vaderlijk boerenbedrijf werkzaam te zijn geweest, gaat hij «in de zuivel». In het naburige Stiens vindt hij in de coöperatieve zuivelfabriek plaats als volontair. De drie directeursplaatsen welke hij achtereenvolgens zal bezetten, zijn: Oudebildtzijl (1891), Achlum (1893) en Marssum (1897). Een minder markante, echter niet minder gedegen figuur dan de vorige drie, is *Sjoerd Johannes de jong*, geboren in 1855 te Idaard; in 1886 vindt men hem als volontair te Warga; in 1887 ziet hij zich benoemd tot directeur van de coöperatieve zuivelfabriek te Stiens en in 1896 wordt hij in dezelfde functie te Hemelum benoemd. Vijfde van de reeks is *Tjerk Johannes Swierstra*, in 1862 te Britswerd geboren, de enige van het vijftal die zijn opleiding in Denemarken ontving (1889). In 1893 werd hij zuivelconsulent van de Hollandse Maatschappij van Landbouw, vervolgens directeur van de coöperatieve zuivelfabriek te Weidum (1893), daarna zuivelconsulent in de provincie Utrecht. In 1904 zou hij optreden als directeur van de Zuivelschool te Bolsward.

Deze vijf mannen zijn de dragers van de coöperatieve gedachte in de jaren, wanneer de stemmen van Mr. Engelen, H. F. Pasma en C. D. van der Weg voor eeuwig zijn verklonken, Jouke Swart de speculatieve weg begaat en Jogchum van der Wal Friesland heeft verlaten. Alle vijf zijn zij zonen van veefokkers. In de boerenstand vormen de veefokkers een speciale klasse. Zij melken om het gewin, evenals de andere boeren. Doch daarnaast jagen zij een bijzonder doel na: hun boer-zijn wordt gekenmerkt door het streven om hoog gekwalificeerd vee te fokken; zij brengen op hun boerderij de veredelings-theorie in praktijk; hun toeleg, hun speciale «studie» is: het «beste bloed» te fokken. De veefokker «fokt»; dat wil zeggen: hij berust niet in de gewoonwaardigheid van zijn vee, doch streeft er naar deze door de natuur voortgebrachte kwaliteit in hoogwaardigheid om te zetten. De veefokker van de jaren negen-

tig is een nieuwe loot aan de oeroude stam van de veehouder; zijn hoogste belang, als boer, is niet de inhoud van het zaterdagse «melkzakje», maar een volbloed veestapel.

De veredelings-tendenz, die deze zonen van veefokkers «in het bloed» zit, omdat *pake* en *heit* er mee hebben geleefd en gestreden, keert, op merkwaardige wijze omgevormd, in leven en streven van de eersten terug; zij berusten niet in dat wat de boerenstand is - zij willen die stand omvormen tot wat hij (nog) niet is: een boerengemeenschap. Deze zonen van veefokkers, ofschoon zelf geen boer, hebben het «denken als boer» van huis uit meegebracht; van dat bezit zullen zij nooit afstand (kunnen) doen. Doch in hun geest is het uitgebreid tot «denken in de lijn van een wordende gemeenschap», die 'alle boeren zal moeten omvatten. Deze jongemannen hebben afgerekend met de lauwheid van de oudere generatie, [149] waar het betrof de verhouding: coöperatie-speculatie. Zij kozen met hun geest en hun hart partij ten gunste van de idee der coöperatie. Zij maken ernst met het controversiële denken en stellen zich op aan de zijde van de in hun ogen enige juiste richting: de coöperatieve. Naar hun opvatting is de 'andere partij - de speculatieve -, de vijand van de boer. Zij maken zich op om de Friese boeren, voor zover deze hun inziens verkeerd hebben gekozen, los te maken van de machten van het «vreemde kapitaal»; zij trekken uit om de draak te bestrijden en hem definitief te verslaan.

Per trein en met de koets, straks ook fietsend, begeven zij zich naar de dorpen, waar de boeren een zuivelfabriek wensden te stichten. Vier van hen - Veeman, Tjisse en Jan Kuperus en Swierstra -, zijn de sprekers van die dagen. Zo goed als altijd hebben zij succes: zij weten hun gehoor te overtuigen en te begeistere, en wanneer zij de vergadering hebben verlaten, dan weten zij dat daar ter plaatse de zaak voor de coöperatie is gewonnen. Deze coöperator-propagandisten van de buitendienst vormen een club van principieel gelijkgerichten; als «saamgezworenen» trekken zij met elkander op. Zij brengen de Friese boeren een boodschap - zij beklemtonen het ideële aspect, nadat zij tevoren over de materiële voordelen van de coöperatie hebben uitgeweid. Als zij over coöperatie spreken, dan licht in hun blik iets op van de verwachting van een ideaal, althans van een ideale toestand, waarheen de boerenstand moet worden geleid om de volle waarde van het boer-zijn en het mens-zijn te bereiken. De bloedlijnen waarlangs hun vaders hebben gefokt om tenslotte het edele bloed, het preferente stamboekdier voort te brengen, zijn bij deze zonen van veefokkers sociale lijnen geworden, waarlangs zij denken en streven om in organisatorische banen het betere, het preferente te verwezenlijken: één voor allen, en allen voor één - zoals Veeman het nieuwe streven zal formuleren. Zij vullen in hun redevoeringen het begrip coöperatie met een ideële inhoud, waar enkele hunner voorgangers profeterend op hebben gewezen: het ethisch aspect, dat Raiffeisen (gestorven in 1888) tot de volgende uitspraak had gebracht: «De coöperatie vormt de band van broederschap voor de naaste; zij brengt stoffelijke en zedelijke verbetering mede».

Hun kracht is, dat zij practici zijn in wier geest het ferment van idealisme is ingeweven. Zij staan op zakelijke grondslag; stuk voor stuk zijn zij uitstekende zuiveldirecteuren, die in de harde leerschool van de praktijk, en door zelf-

studie, zich de vereiste praktische en theoretische kennis hebben verworven. Doch daarenboven hebben zij iets gegrepen dat hun geest boven materiële overleggingen verheft: zij veroverden een theorie - en dat nu is de «meerwaarde», die hun vak in een andere belichting plaatst; zij gevoelen zich de dienaars van een idee, waarvoor de gehele boerenstand moet worden gewonnen. Aangezien zij die «meerwaarde» bezitten waarmee hun «denken als boeren» tot «denken in de lijn van een wordende (boeren)gemeenschap» werd uitgebreid, daarom hebben zij een boodschap te brengen, dáárom kunnen zij spreken en getuigen.

Overal in de provincie vinden zij een toebereide bodem. Als zij spreken over [150] de stoffelijke verbetering welke de coöperatie zal brengen, dan hebben zij gemakkelijk toegang tot de geest van de meest eenvoudige boer. Echter met de «zedelijke» verbetering ligt het moeilijker; de nuchter ingestelde boer laat dië factor minder zwaar wegen, en bij het aanhoren van dergelijke betogen denkt hij in de lijn van zijn beperktheid: als het maar een koekalf is; dat het dan bovendien nog mooi gevlekt is, welnu, dat is dan in dezelfde moeite meegenomen! En hij denkt: dat de coöperatie stoffelijke verbetering brengt, is prachtig; dat er dan ook nog zedelijke verbetering uit voortkomt, welnu, dat is dan in dezelfde moeite meegenomen! Deze harde, nuchtere koppen onder de Friese boeren zijn het aambeeld geweest waarop Riemer Veeman, de vorige, meeslepende, zichzelf tot hoge toeren begeesterende spreker zijn mokerslagen deed neerkomen. Hij vooral is het geweest, die met talent de bovenbouw, de ethiek van de coöperatie in zijn redevoeringen belichtte en die daarmee de coöperatieve beweging in haar eerste strijdbare phase grote diensten heeft bewezen. Het is de dynamische bewogenheid van het tijdvak geweest, die bezieling en een element van idealisme in de coöperatieve beweging bracht en een man als Riemer Veeman op de voorgrond plaatste, een man, die «de gist van een ideëel doel, dat de Fries bij zijn streven node kan ontberen, in de beweging bracht», zoals baron Rengers in later jaren heeft getuigd.

Naast Veeman stonden de gebroeders Jan en Tjisse Kuperus, van wie Rengers, die met dit drietal ten nauwste heeft samengewerkt, bij het overlijden van de laatste schreef, dat beide Kuperussen... «behoorden tot de allereerste krachten bij de opbouw van de coöperatieve beweging», en dat «hun betekenis (was) zeker niet minder was dan die van bijvoorbeeld Veeman; maar zij verschilden door temperament en karakter in de wijze, waarop zij hun taak volbrachten. Zij vulden elkander aan».<sup>125</sup>

Zó dynamisch was het tijdperk, zó om zich heen grijpend het streven van de coöperatieve beweging, dat zij zelfs een teruggetrokken, erudiete geest als Th. M. Th. van Welderen baron Rengers uit de afzondering van z'n vrijgezellenbestaan op Heemstra-State te Oenkerk vandaan haalde en hem plaatste in de kring van coöperatoren, wier vaandel hij met beide handen omvatte, om het niet meer los te laten.

---

<sup>125</sup> Geciteerd uit een schrijven van Th. M. Th. van Welderen baron Rengers, gedateerd Den Haag, 3 aug. 1938, en gericht aan Dr. R. Kuperus te Leeuwarden.

Men zou deze jaren het tijdperk van de Grote Trek kunnen noemen: een boerenvolk is in beweging, al was het dan ook geen verhuizing uit de Kaapkolonie over de Oranjerivier. De propagandisten, die de koers van de Grote Trek bepalen en aan de spits rijden, zijn druk in de weer. *Tjisse Kuperus*, die in 1889 te Oosterwolde buiten het net stapte waarin Mr. Verwer hem ving en die met zijn boerenleveranciers een coöperatie stichtte, vervult in de jaren negentig tal van spreekbeurten over het thema: «De oprichting van coöperatieve zuivelfabrieken en de daaraan voor de veehouders verbonden voordelen». Kuperus - een krachtige **[151]** persoonlijkheid, in alles voortvarend en correct<sup>126</sup> - is bovendien een praktisch man, die zelfs tijdens het internationaal coöperatief congres te Delft in 1897 zaken doet met afgevaardigden uit Engeland; via hen maakt hij verbindingen met consumptieverenigingen overzee, die voortaan zuivelprodukten van zijn coöperatie (Grouw) betrekken. Deze coöperator-propagandist, die in zijn hart boer is gebleven, kent zijn publiek; uitvoerig spreekt hij over «het geldelijk voordeel», dat voor de veehouder gelegen is in het deelgenootschap ener coöperatie. Soms wordt hij vergezeld door *Douwe Johannes de jong*, een met hem bevriende veefokker uit Idaard, die na Kuperus de katheder bestijgt en, als overtuigd aanhanger der coöperatieve beweging, het vooroordeel tegen de fabriekmatige zuivelbereiding, met betrekking tot de aanfok van jongvee, ontzenuwt. Men luistert gaarne naar deze praktische boer, een der eersten die zijn veestapel op vetgehalte deed controleren - een man die zich door zelfstudie op velerlei terrein buitengewoon heeft ontwikkeld en zijn rijke kennis en ervaring in dienst stelt van zijn stand.<sup>127</sup> Hem juist heeft Rengers uitgenodigd in Oenkerk te komen spreken, wanneer daar plannen bestaan om een coöperatieve zuivelfabriek te stichten.<sup>128</sup> *Jan Kuperus* - de «kalme idealist» - weet als spreker zijn gehoor steeds te boeien. Men kent hem als de doelbewuste baanbreker voor de uitbetaling van de melk naar vetgehalte, die hij, nauw samenwerkend met de zuivelconsulent Mesdag, in zijn Wirdumer coöperatie heeft ingevoerd.<sup>129</sup> Met het Wirdumer initiatief is de achterstand ingehaald bij een land als Denemarken, waar de betaling van de melk naar vetgehalte reeds lang is ingevoerd, hetgeen van zeer groot belang is geweest voor de ontwikkeling van de zuivelcoöperatie daar te lande.

---

<sup>126</sup> Voor deze en volgende kenschetsen zie men M. A(nema) te W(olvega) in: Maandblad van de Bond van Coöp. Zuivelfabrieken in Friesland, no. 9/10, 1937.

<sup>127</sup> Zie bovenstaande noot

<sup>128</sup> Dat D. J. de jong een vooruitstrevend persoon was blijkt ook uit de redenen die hij ter vergadering van de afdeling der Friesche Mij. in 1895 ontwikkelde: namelijk dat hij tegen het aanschaffen van een handcentrifuge in de boerderij was, overtuigd als hij was, dat «het gebruik van handseparators in de boerderij niet de weg is die we opmoeten om onze zuivelproducten tot hun volle recht te doen komen». Hij was een broer van Sjoerd J. de jong, beide zonen van Johannes Douwes de jong, landbouwer te Idaard en Corneliske Jacobs Sipsma. Moeder Corneliske was een intelligente vrouw, die meer dan gewone belangstelling liet blijken. In het gezin de jong werd geregeld de Nieuwe Rotterdamse Courant gelezen. Professor Ir. B. van der Burg, zwager van Sjoerd de jong, deelde ons de volgende interessante bijzonderheid over deze boerin mede. «Toen zij 86 jaar was deelde zij ons het pas bekend geworden nieuws betreffende het optreden van een nieuwe regering mede en noemde (uit het hoofd) de namen van de nieuwe ministers op, met vermelding van de portefeuilles die zij hadden aanvaard».

<sup>129</sup> Kenschets Anema (zie aantekening bij blz. 151 : b en m)

*Riemer Veeman* was de medestrijder van Jan Kuperus, maar vuriger van geest en sterker van gestel. Trots hun verschil in optreden twee gelijkwaardige krachten; aan beide mannen heeft de Friese boerenstand onnoemelijk veel te danken.<sup>130</sup> Veeman: een vurige geest, met een opmerkelijk sprekerstalent. Niets is hem aangenameer dan te spreken, te vertellen en te getuigen in een vergadering. In zijn beste jaren zal hij een uiterst bekwaam redenaar zijn; maar in zijn beginjaren heeft hij moeite om de volzinnen goed rond te krijgen en de phrase te weren. Als 25-jarig directeur te Oudebildtzijl stort hij zich in het debat met zijn bestuursleden, het merendeel bedaagde mannen. In het debat komt Veeman eerst recht op dreef. De algemene vergadering moet beslissen over het al of niet aanschaffen van een brandkast. Veeman is daar uiteraard voor, en hij laat enkele dreunende zinnen ter ondersteuning van het (zijn!) voorstel van zijn lippen rollen. «De heer Veeman - zo staat het in de notulen vermeld -, hecht zijne onverdeelde goedkeuring aan het gesprokene en meent dat het volstrekt raadzaam en aanbevelenswaardig is een brandkast aan te schaffen.» Over het punt aanschaf van een «stek» (houten omheining) ontstaat een «vrij uitvoerig debat» tussen Veeman en een aantal anderen. In de algemene vergadering - een voor hem nog ietwat vreemd milieu -, deinst hij er niet voor terug te verklaren, dat hij in het voorstel, om het salaris van de pas benoemde boekhouder niet met honderd maar met vijftig **[152]** gulden te verhogen en het op f 550 te brengen, «een soort belediging» ziet voor de adspirant-boekhouders die naar de betrekking hebben gesolliciteerd! Veeman geeft te Oudebildtzijl menig blijk, dat hij in de redenaarskunst een eind weegs is gevorderd. Nog maar juist met zijn werk aangevangen, houdt hij in de bestuursvergadering een rede over de geschiedenis en het «schoone doel» van de fabriekmatige zuivelbereiding, welk «bemoedigend woord» - aldus staat het in de notulen opgetekend -, «met algemeene instemming» werd aan-gehoord. Trouwens het spreken van bemoedigende woorden is Veemans kracht; want hij ziet schone perspectieven voor de boeren, 'als zij maar gaan coöpereren.

Pas heeft hij zijn functie te Achlum aanvaard, of hij houdt er een lezing «ter vermeerdering van het ledental» waarin hij een uitval doet naar zijn tegenstanders: «Ik bedoel namelijk, dat een vereeniging op coöperatieven grondslag daarin een verkieselijken trek doet uitkomen, dat alles wat uit de melk wordt geproduceerd gelijkelijk onder de aandeelhouders wordt verdeeld, terwijl bij een *koopfabriek* datgene wat boven het tarief wordt gemaakt, *geschoven wordt in de portefeuille van den ondernemer*». Het streven dier ondernemers is er op gericht «deze, in onze provincie steeds bloeiende tak van welvaart in hunne handen te krijgen». Doch spoedig zagen de Friese boeren in - zo vervolgt spreker -, dat het voordeliger voor hen zou uitkomen wanneer zij zich verenigden tot een coöperatie - «hetgeen dan ook, zooals het zich thans laat aanzien, na verloop van tijd eene algemeenheid in Friesland zal zijn geworden». Zo wekt deze coöperator-propagandist in 1893 de boeren tot strijd-lust en tot «provinciaal denken» op. En wat zijn locale arbeid betreft: van zijn ijveren en zijn oraties plukt hij na een jaar reeds deze mooie vrucht, dat het ledental van zijn coöperatie is verdubbeld! Wij mogen aannemen, dat ook zijn schermutselingen met zijn autoritaire voorzitter, burgemeester Draisma de

<sup>130</sup> Mogelijk voorgaande noot!



Vries, Veeman-de emotioneel bewogene-, tot driftige activiteit hebben geprikkeld.

*Sjoerd Johannes de jong* - door de kranten terecht «een pionier op zuivelgebied» genoemd -, was geen man van lange redevoeringen, maar resoluut en ter zake kundig; iemand die wist wat hij wilde.<sup>131</sup> Een «self-made man», een rustige figuur, o.a. leermeester (te Stiens) van Riemer Veeman, en door deze later als zodanig hogelijk geprezen. De jong had, als volontair van de coöperatieve zuivelfabriek te Warga, de tijd meegemaakt, dat in genoemd bedrijf «geen enkele thermometer» aanwezig was; dat bij het zuren van de room, bij het karnen en het stremmen van de melk de temperatuur op «het gevoel» werd bepaald. De bereiding van boter en kaas geschiedde in de eerste zuivelfabrieken nog vrijwel op dezelfde wijze als op de boerderij. Destijds beschikte men niet over veel theoretisch inzicht in de processen welke bij de bereiding van boter en kaas optraden. Sjoerd de jong trachtte zich zoveel mogelijk op de hoogte te stellen van hetgeen er in binnen- en buitenland op het gebied van de zuivelbereiding was gepubliceerd. Hij beschikte over een voor die tijd vrij omvangrijke verzameling boeken, betrekking hebbend op de grondstof en de bereiding er van tot **[153]** zuivelprodukten.<sup>132</sup>

Hij had in 1891 zitting in de jury voor de tentoonstelling van zuivelwerktuigen te Dokkum, tezamen met Dr. v. d. Zande, zuivelconsulent en Jac. Persijn, directeur van de Zuivelschool te Bolsward. In 1894 was hij voorzitter van de «Vereeniging van belanghebbenden bij fabriekmatige zuivelbereiding op coöperatieven grondslag in Friesland»<sup>133</sup>

De betekenis van *Tjerk Johannes Swierstra* als coöperator-propagandist was vooral gelegen in zijn aandeel in de discussies en polemieken rondom het twistpunt «Coöperatie of Speculatie?», over welk thema hij van Denemarken waar hij tijdelijk verbleef, uit, via Mededeelingen en Berigten verhelderende begrippen in de Friese boerenstand had geïntroduceerd. Uit Scandinavië teruggekeerd, ging hij als propagandist de boer op. Deze integere figuur heeft in belangrijke mate bijgedragen tot verbreiding van de coöperatieve gedachte.

Andere propagandisten van deze jaren waren de eerste elkaar opvolgende secretarissen van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken, *F. E. Posthuma* en *W. Keestra*; de veehouder *D. J. de jong* van Idaard, eerder genoemd; de zuiveldirecteur *N. R. Kuperus*, jongere broer van Tjisse en Jan Kuperus, die in 1893 de stoot gaf tot de oprichting van de eerder genoemde Vereniging van belanghebbenden bij fabriekmatige zuivelbereiding; *H. J. Kooistra*, de voorman van de Wargaster coöperatie, die wel eens een enkele maal zijn erf verliet om in een vergadering elders ter oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek het woord te voeren. In de rij van deze mannen zag men dikwijls *Vilhelm Carstens*, de genationaliseerde Deen van IJlst, die wij in vorige hoofdstukken leerden kennen. Geen moeite was hem te groot om de fabriekmatige

<sup>131</sup> zie noot 127

<sup>132</sup> Ons medegedeeld door Prof. Ir. B. van der Burg

<sup>133</sup> Uit deze vereniging zou in 1897 de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland voortkomen.

zuivelbereiding ten onzent op te voeren tot het niveau als waarop zij in zijn vaderland stond. Vilhelm Hans Sophus Carstens was de man van verstrekkende voorstellen. In 1888 overrompelde hij het hoofdbestuur van de Friese Maatschappij van Landbouw met een missive betreffende het aanstellen van een consulent in de zuivelbereiding. Het hoofdbestuur ging daar niet grif op in; het achtte het gewenst over dat punt de mening van de afdelingen te vernemen.

In 1895 gaven Carstens en de zuivelconsulent Mesdag het hoofdbestuur in overweging om viermaal per jaar een tentoonstelling van fabrieksboter, en tweemaal 's jaars een tentoonstelling van op boerderijen bereide boter te doen houden, om bij de producenten van boter meer kennis van de boterbereiding aan te kweken. Het hoofdbestuur verenigde zich met het voorstel van Carstens en Mesdag en droeg de uitwerking van deze plannen op aan het dagelijks bestuur.

Een man die in de Friese zuivelbeweging van dit tijdperk een bijzondere plaats innam was de zuivelconsulent Mesdag. Aan hem moeten wij thans onze aandacht wijden. *Johannes Mesdag*, op 12 juni 1850 te Groningen geboren, doctorandus in de scheikunde, assistent aan het chemisch laboratorium van de Rijksuniversiteit en leraar aan de kweekschool, later aan de H.B.S. voor meisjes te Groningen, [154] volgde in 1892 Dr. v. d. Zande, die benoemd was tot directeur van het RijksLandbouw-Proefstation te Hoorn, als zuivelconsulent in Friesland op. Het hoofdbestuur van de Friese Mij. stelde de nieuw benoemde in de gelegenheid tot het maken van een studiereis naar Scandinavië, om zich op de hoogte te stellen van de jongste vorderingen van de zuivelbereiding aldaar. Na uit Zweden en Denemarken in zijn nieuwe standplaats te zijn aangekomen, ving hij aan met het schrijven van artikelen in Mededeelingen en Berigten over de betaling van de melk naar vetgehalte in Deense zuivelfabrieken - in 1892 nog iets onbekends in Friesland -, over Dr. Gerbers methode om het vetgehalte van de melk te bepalen, over de pasteurisatie in Denemarken en over verschillende andere onderwerpen als: het uitluchten der melk, tuberculose of parelziekte, de bouw van een ijshuis, het watergehalte van de boter, enz. Bijzonder vruchtbaar was zijn samenwerking met Jan Kuperus en Vilhelm Carstens.

Johannes Mesdag heeft in Friesland met succes gewerkt. Deze stoere, ietwat stugge Groninger - er waren velen wie bepaalde norske «trekjes» in de man voortdurend in de weg stonden en hinderden, doch er waren ook anderen, die snel de kunst leerden om met hem om te gaan -, heeft in de Friese boerenstand een mate van waardering genoten als weinigen voor en na hem. In het jaarverslag van 1895 van de Friese Maatschappij werd hem hulde gebracht in de volgende bewoordingen: «De Consulent voor de zuivelbereiding neemt zijn betrekking waar op eene wijze boven onzen lof verheven, met offergave dikwijls van de noodige rust is hij altijd bereid te helpen en te dienen van advies».

Mesdag was om zo te zeggen de profeet van het melkonderzoek. Leerlingen op te leiden in dit noodzakelijke vak moet wel zijn liefste werk zijn geweest. In zijn gedrevenheid om anderen van zijn kennis in dezen mede te delen plaatste hij, de vrijgezel, zonder schromen de volgende annonce in het Land-

bouwblad: «*Ernstig Gemeende oproeping van minstens 18-jarige dochters van Leden, die genegen zijn, om, na onderlinge overeenkomst omtrent de voorwaarden, van mij les te ontvangen in melk-onderzoek. Aanmeldingen franco bij J. Mesdag, zuivelconsulent*».

Ongemeen belangrijk is de werkzaamheid van Mesdag ten aanzien van de boter- en kaascontrôle geweest. Hij toch legde de grondslag van deze controle, die sindsdien een garantie gaf voor de zuiverheid en de echtheid van het produkt. Zijn cursussen in melkonderzoek ter opleiding van controleurs en monsternemers, zijn laboratorium-lessen - het «diploma-Mesdag»! - zijn ijveren voor het oprichten van melkcontrôle-verenigingen waarvoor hij het statuut ontwierp, in één woord zijn omvangrijke en gedurende veertig jaren voortgezette onvermoeide arbeid ten gunste van het melkcontrôlewezen in Friesland hebben het aanzien en de waarde van de zuivelbeweging ten zeerste verhoogd. Zijn werk in de wetenschappelijke sector verschafte de «sprekers van de buitendienst» een belangrijke ruggesteun bij hun propaganda.

Tenslotte noemen wij *Hijlke Bonnes Hijlkema*, geboren te Akkrum in 1858.

**[155]** Hij was in het midden der jaren tachtig werkzaam aan de speculatieve zuivelfabriek van J. P. Smids in de Schrans bij Leeuwarden en werd in 1888 beheerder van de coöperatieve zuivelfabriek te Irnsum; in 1898 zag hij zich benoemd tot zuivelconsulent in Gelderland. Hijlkema was de reisgenoot van de wandelleraar Gäbel op diens tochten langs de Friese boerderijen in 1881 en '82; hij vertaalde artikelen uit het Deens over de toevoeging van minerale stoffen aan het veevoer; gaf een overzicht van de zuivelbereiding in Denemarken en propageerde de invoering van het Schwartz-systeem ten onzent. Hij is de auteur van het bekende Leerboek der Zuivelbereiding. In verschillende oprichtingsvergaderingen brak hij een lans voor de idee der coöperatie. Hijlkema was een overtuigd en doortastend pleitbezorger voor de zuivelcoöperatie.<sup>134</sup>

De «sprekers van de buitendienst» steunden niet weinig op de buitenwacht, vooral op twee eminente vertegenwoordigers er van: Th. M. Th. van Welderen baron Rengers, geboren te Leeuwarden in 1867, en Mr. Willem Adriaan Bergsma, geboren in 1829 te Idaard.

*Theodorus Marius Theresius van Welderen baron Rengers*, in 1895 bewoner geworden van het buitengoed Heemstra-State te Oenkerk in de gemeente Tietjerksteradeel, bevrijdde de koemelkers van de Trijnwouden van het funeste systeem, het zogenaamde «Notaris-crediet», dat woekerrenten berekende, door de stichting te bevorderen van een Coöperatieve Voorschot- en Spaarbank.<sup>135</sup> In hetzelfde jaar (1896) wist hij de boeren, die steen en been

---

<sup>134</sup> Kenschets Anema (zie aantekening bij blz. 151: b en m).

<sup>135</sup> De actie van baron Rengers tegen het «Notaris-Crediet» alias het «Veecrediet» had een merkwaardige overeenkomst met de strijd die pater Van den Elsen in Noordbrabant voerde tegen de beruchte kalverhandel, waarin joodse kooplieden een monopoliepositie innamen: woekeraars, die hun klanten een schandalig hoge rente berekenden. In de vergadering van de Meierijse Boerenbond stelde hij deze lieden aan de kaak en sprak de vergaderde boeren aldus toe: «Maar ik weet wel waar de schoen wringt Gij hebt allang met deze mannen gehandeld, gij zit er onder, gij zijt een van diegene, welke zo dwaas

klaagden over de praktijken van de zuivelfabriek «Apollo», te winnen voor het denkbeeld om met elkander een coöperatie te vormen en gezamenlijk de bouw van een zuivelfabriek te ondernemen. Zo kwam in genoemd jaar de coöperatieve zuivelfabriek «de Trynwâlden» te *Giekerk* tot stand. Na verloop van enkele jaren werd baron Rengers zelf óók... boer, althans melkveehouder - n.l. van... twee koeien! - vermoedelijk omdat hij het prettig vond als actief en stem-hebbend lid tot de groei van de zuivelfabriek het zijne bij te dragen.<sup>136</sup> Rengers zou nog een belangrijk aandeel hebben in de voorbereiding en stichting van enkele top-coöperaties, waarover later meer.

*Willem Adriaan Bergsma*, burgemeester van Menaldumadeel, verleende morele en financiële steun bij de oprichting van verschillende coöperatieve zuivelfabrieken. Zijn stimulerende leiding in oprichtingsvergaderingen droeg er menig keer belangrijk toe bij, de besprekingen over het dode punt heen te brengen en spijkers met koppen te slaan. Mr. Bergsma - hij was niet voor niets advocaat geweest! - wist hoe hij met een zaal vol boeren moest omgaan. Eens toen hij ergens in Friesland een vergadering, die de oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek ten doel had, presideerde en de spreker van de avond, Tjisse Reinders Kuperus, voor de oprichting van een coöperatie gepleit en de bezwaren stuk voor stuk ontzenuwd had, tikte de voorzitter met de hamer op de tafel en zei: «Thans verzoek ik degenen, die niet mee willen doen, de zaal te verlaten». Daarmee bracht hij de opponenten in ongelegenheid; immers weggaan betekende: niet **[156]** meedoen. En vele aanwezige boeren hadden nog de reserve in petto, dat zij eerst moeder de vrouw wilden raadplegen; want het ging in feite over *haar* afdeling. Maar Mr. Bergsma kende zijn pappenheimers! Met zijn handigheid en soepele manieren kreeg hij de meesten hunner over hun reserve heen en bracht hen, als trouwe schapen, veilig over de dam.<sup>137</sup> Wanneer Riemer Veeman later schrijft over de invloedrijke personen die de zuivelcoöperatie in haar opkomst hebben geschraagd, dan gewaagt hij met grote dankbaarheid van de steun van Mr. W. A. Bergsma, wiens familienaam - aldus stelt hij vast -, «met gouden letters staat op de eerste bladzijden van onze geschriften over het vereenigde zakenleven van den Frieschen zuivelboer».<sup>138</sup>

In de laatste drie jaren van de vorige eeuw deed zich geen tweede verschijnsel voor, dat de Friese boerenstand zozeer bezighield en vervulde als het agrarische industrialisatie-proces. Wij, die leven in een tijdperk waarin een structurele wijziging in de provinciale economie slechts mogelijk schijnt door de medewerking van regerende instanties en met de middelen welke uit 's

---

geweest zijn nu en dan een nuchter kalf te koopen met gesloten beurs», enz. (Hollenberg, blz. 26)

<sup>136</sup> J. P. Wiersma, Rengers-biografie, blz. 71.

<sup>137</sup> Op dergelijke boeren sloeg de anecdote, door M. Anema als volgt verteld. Ik herinner mij een geval, dat de «bolrinster» (broodventster) 's morgens, nadat de vorige avond in zeker dorp tot oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek was besloten, een boerin aldus toesprak: «Kom! wy krije ek in butterfabryk» (Kijk! wij krijgen hier ook een boterfabriek), waarop de boerin ietwat nors antwoordde: «Safier is 't noch net!» (Zover zijn we nog niet). Toen de «bolrinster» vervolgde: «Jou man hat ek tekene» (Uw man heeft ook getekend), stond de boerin de muts niet wel. De rest laat zich gemakkelijk raden.

<sup>138</sup> R. Veeman: Een stukje landbouw (VIII), in: Leeuwarder Courant van 29 september 1923.

lands kas daarvoor beschikbaar worden gesteld, mogen ons verbazen over de ondernemingsgeest en het élan van de boerenbevolking tegen het einde der eeuw, toen honderdduizenden guldens - muntstukken die toen nog niet waren gedevalueerd! - te voorschijn werden getoverd en her en der in de provincie coöperatieve zuivelfabrieken werden gesticht.

Maar nog steeds sprak «de nood der tijden» een geducht woordje mee! De bedrijfsboeren van die jaren hadden in hun jeugd de nood en de beproevingen van de jaren tachtig gekend en aan den lijve ervaren wat het wilde zeggen, door het noodlot van het alternatief «pompen of verzuipen» te worden bedreigd. De tijdsomstandigheden waren wel 'anders geworden, zij waren ontegenzeggelijk verbeterd; doch het «pompen» was voor de individuele boer nog altijd een bittere noodzaak. In de jaren 1894 en '95 was de boterprijs gedaald tot ongekende laagte. In de toestand van de landbouw was in 1896 nog geen verbetering merkbaar.

De veehouders van Birdaard bijvoorbeeld konden met moeite de eindjes aan elkaar knopen... «De toestand was in één woord ellendig! De arbeid niet meer lonend! De boerin spande al haar krachten in, om met dikwijls zeer gebrekkige hulpmiddelen een produkt te maken, dat op de wereldmarkt aan behoorlijke eischen kon voldoen. Doch het mocht niet baten. Stel U voor een boer, die in die tijd 90 á 100 pondemaat<sup>139</sup> land gebruikte en daarop 26 á 28 koeien molk. Wat waren de inkomsten? In het best van den tijd: 2 vaten boter en een schippond-<sup>140</sup> kaas. De boter bracht, indien het met de keur vrij goed was, f 30 per vat op; en de kaas 16 á 18 gulden. De gehele opbrengst was nog geen f 80!! Daar moesten af aan onkosten: 2 vaten á f 1.50, zout, kleursel, kruidnagelen, vuur, onderhoud gereedschappen. De netto-opbrengst was bedroevend klein!»<sup>141</sup>

Dit kon niet langer zo blijven. Deze boeren vluchtten om zo te zeggen in de **[157]** daad: 36 hunner stichtten in 1897 de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek *Birdaard*. Voor de bouw van de fabriek werd een lening van f 55.000 aangegaan met de Alg. Mij. voor levensverzekering en lijfrente te Amsterdam. In de beslissende vergadering van coöpererende boeren te Akkrum traden de aanwezige directeurs van particuliere fabrieken te Akkrum en Oldeboorn in debat met de sprekers Tj. Kuperus, D. J. de jong en H. B. Hijlkema. Ofschoon de opponenten een coöperatie «niet nodig» vonden, werd staande de vergadering de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «Utingeradeel» te *Akkrum* opgericht. De boeren van Gaasterland richtten op 24 februari 1897 de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «Harich» te *Balk op*, met 35 leden. Baronesse van der Feltz geboren jonkvrouwe van Swinderen verstrekte het bestuur een hypotheek, terwijl op de obligatielening door leden en door personen uit de burgerstand werd ingetekend.

---

<sup>139</sup> Oude Friese vlaktemaat van 36.78 are.

<sup>140</sup> Een hoeveelheid van 140 kg

<sup>141</sup> Citaat uit de herdenkingsrede van P. J. Meindertsma (Coöp. Zuivelfabriek Birdaard 1897-1922).



De Gaasterlandse boeren waren met hun landheren heel wat beter af, dan hun collega's van Oosterend met de hunne. Zo legde Jhr. A. Lycklama à Nijeholt zijn pachters de contractuele verplichting op, de melk hunner bedrijven op de boerderij te verwerken. Van de oprichting van een zuivelfabriek wilde hij niet weten. Toen een zijner pachters hem verzocht aan de fabriek te mogen leveren, op grond van de omstandigheid dat zijn vrouw, die onder dokters handen was, het zware karnwerk niet meer mocht verrichten, antwoordde jonker Lycklama zijn pachter, dat hij de boerderij dan maar moest verlaten en daartoe alleen maar het gezegeld papier had te ondertekenen, dat de Hoogwelgeboren Heer bij zijn schrijven had ingesloten. Ten spijt van alle tegenstand kwamen de coöperatie-gezinde boeren op Tweede Kerstdag 1896 bijeen ter vergadering, die werd gepresideerd door notaris H. Fennema van Sneek. Op 30 januari 1897 werd door de boeren van Hennaarderadeel de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek te *Oosterend* opgericht.

Te Lollum - in 1887 een der brandpunten van de Doleantie -, won de coöperatieve gedachte het van de kerkelijke verdeeldheid. Gereformeerde en hervormde boeren reikten in 1897 elkaar, over de scheidingslijn in het geestelijke heen, de hand en stichtten de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek RuijgelollumWaaxens en omstreken te *Lollum*, in het bestuur waarvan werden gekozen vier antirevolutionaire en twee doopsgezinde boeren. Roelof Troost, die we in het tweede deel als propagandist zullen ontmoeten, was de volijverige secretaris van het eerste bestuur. In hetzelfde jaar werd opgericht de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «De Eendracht» te *Marssum*, met financiële steun van het PoptaGasthuis (negen aandelen á f 200), terwijl in eigen kring niet minder dan 111 aandelen werden geplaatst. Tot commissaris werd Mr. P. A. Bergsma te Leeuwarden gekozen. De speculatieve zuivelfabriek te Zurich verloor door huwelijk haar directrice Trijntje Hilarides; zij werd opgevolgd door haar broeder Lammert Hilarides, bij wiens optreden het coöperatief statuut werd ingehuldigd en de naam aldus gewijzigd: Coöperatieve Roomboter- en Kaasfabriek «Frisia» te *Zurich*.

**[158]** Als daad van protest tegen de lage prijzen welke door de particuliere fabriek te Hemrik werden betaald en tegen de «smousjasserij» op de botermarkt te Gorredijk, richtten de veehouders van Terwispel in 1897 de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «Volharding» te *Terwispel op*, met 99 leden. Nog een viertal coöperaties, opgericht in hetzelfde jaar, moet genoemd en wel: de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek te *Scharnegoutum*, met 29 leden; de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «De Eensgezindheid» te *Tzum*, met verkiezing van notaris D. Cannegieter aldaar tot commissaris; de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek te *Wieuwerd*, in de oprichting waarvan candidaat-notaris van der Burg een werkzaam aandeel had; de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «Klimop» te *Winsum*.

Ondernemingsgeest en élan ook in het jaar 1898! De coöperatie-gezinde boeren van Foudgum, Lichtaard, Bornwird en Betterwird, eind 1897 te Dokkum in vergadering bijeen, zonden de beide nieuwsgierige speculatieve fabrikanten in hun midden de zaal uit, en tekenden met 35 personen het ledenregister van de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek *Betterwird*. De boeren van Bontebok en omstreken kwamen in verzet tegen de praktijken van de specu-

latieve fabrieken in hun rayon; zij richtten de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «De Gemeenschap» *Bontebok op*, met 68 leden. Nadat de «vrijages om de grondstof» van particuliere zijde met beslistheid waren afgewezen, hadden de oprichters van de coöperatie aanvallen te verduren van de speculatieve fabrikanten, die deze plannen trachtten te verijdelen; evenwel zonder succes. De jonge vereniging startte onder gunstige auspiciën, bouwde haar fabriek aan de Compagnonsvaart en nam aanstonds de verharding van de modderwegen, die naar de fabriek leidden, ter hand.

Mr. Lodewijk Guillaume Verwer, de stichter van een drietal zuivelfabrieken in Ooststellingwerf, kreeg ook van de boeren van Elsloo het «adieu» thuisgezonden en verloor met hen zijn laatste vesting op Friese bodem. De «rebellens» richtten de vereniging Coöperatieve Handkrachtfabriek *Elsloo op*, met «Meester» K. J. Dijkstra als administrateur, terwijl «de dominee van Makkinga», alias de evangelist van Brederode, de boter naar St. Oedenrode verhandelde. Tevoren had Mr. Verwer zijn ontevreden boeren, in vergadering bijeen, de ondergang van hun onderneming voorspeld. «Handkracht is niks-dat moeten jullie niet doen!» had hij betoogd. Doch «Meester» Dijkstra had onder de boeren gezag; meer dan Mr. Verwer ooit had bezeten. Het schoolhoofd adviseerde: wèl doen! En zo kwam de coöperatie tot stand. De Heer van Zorgvlied week achter de grenspaal in de Dieverse bossen terug; hij had zijn rol in de Stellingwerven uitgespeeld!

Met steun van burgemeester Vegelin van Claerbergen richtten de boeren van Haskerhorne, die de manipulaties van het tweetal speculatieve fabrieken te Joure moede waren, de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek *Haskerhorne op*; midden in een wijde wereld van veen en water bouwden zij hun fabriek en legden zich, evenals hun zuster-coöperatie te Bontebok, toe op verharding van de

**[159]** toevoerwegen. Aangezien bijna al het land aan Jhr. Vegelin - inmiddels tot commissaris benoemd -, toebehoorde, ondervond men van die zijde alle medewerking. Nadat de boerencoöperatie op de Grote Wiske bij Koudum in '94 was ontbonden, gingen de boeren van Koudum op den duur over tot coöpereren en richtten in 1898 de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek *Koudum op*, met 38 leden. In het college van commissarissen werd o.a. notaris J. de Jong aldaar benoemd. Het bestuur sloot een lening, groot f 49 mille, met de meergenoemde Levensverzekeringsmaatschappij te Amsterdam. Tijdens de bouw van de fabriek trof de leden een dreigement van de particuliere zuivelfabrikant te Workum, dat de volgende strekking had: «Aan de leveranciers van onze fabriek, van wie ons bekend werd dat zij het ledenregister voor de op te richten coöperatie hebben getekend, wordt medegedeeld, dat «Workum» de melk van de bedrijven van deze leveranciers niet meer zal verwerken».

In hetzelfde jaar werden opgericht: de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «De Eendracht» te *Twijzel* (aanvankelijk handkrachtfabriek) en de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek *Wartena*, waar enkele landeigenaren steun verleenden bij de oprichting. Als voorzitter van de oprichtingsvergadering fungeerde notaris ter Haar van Warga. In de eerste jaren maakten «Meester» Wijbenga en «Meester» Zwart de melkrekeningen op, voor welke diensten zij ieder een vergoeding van een gulden per week ontvingen. De contrSle-commiss-

sie bestond uit een tweetal onderwijzers van Wartena en het hoofd der school te Eernewoude, «Meester» van Balen Walter. Toen notaris ter Haar eens het voorstel deed om de contróle van Bondswege te doen verrichten, ging men daar niet op in, overwegende, dat, met het oog op de handelszaken, de boekhouding «zoveel mogelijk geheim moest blijven»!

De «golf van (coöperatief) enthousiasme»<sup>142</sup> deinde voort in de jaren 1899 en 1900. Zij voerde niet enkel de gezeten boerenbevolking mee, maar bracht ook deining teweeg in de gemeenschap van de koeboeren aan het Tjeukemeer, goeddeels afstammelingen van turfgravers, verveners, vissers en rietsnijders: nijvere boeren die onder moeilijke omstandigheden - aan dreigende vloedgolf en schier ononderbroken waterlast moedig het hoofd biedend -, voortdurend landaanwinnend hun domein vergrootten en verbeterden, verknocht als zij waren aan het landschap van de machtige Friese binnenzee. Zij richtten de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «De Eendracht» te *Del f strahuizen op.* Te Murmerwoude en Akkerwoude waren het twee dorpsfiguren: dokter van der Sluis, de plaatselijke geneesheer en «Meester» Woudstra, hoofd der school, die de boeren de eerste impuls gaven. Spoedig ontstond er een plan van samenwerking, dat uitliep in de oprichting van de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «Dokkumer Wálden en Omstreken» te *Akkerwoude*, met 67 leden. De boeren van Huins en Hijlaard in de gemeente Baarderadeel vestigden de vereniging Coöperatieve Kaas- en Roomboterfabriek «Hoptille» te *Hijlaard*; het bestuur sloot, door tussenkomst van het Noordelijk Landbouw-Crediet te Leeuwarden, een lening van **[160]** f 50 mille bij eerdergenoemde Levensverzekeringsmaatschappij te Amsterdam.

Ten spijt van de anti-coöperatieve gezindheid van een landeigenaar in de gemeente Utingeradeel, die zijn pachters verbood de melk van hun bedrijven aan de zuivelfabriek te leveren, staken de boeren - met terzijdestelling van kerkelijke en politieke verschillen -, de hoofden bijeen en richtten de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek te *Oldeboorn op.* In de gemeente Kollumerland gingen twintig boeren tot coöpereren over; zij hadden daarbij de medewerking van baron van Heemstra, bewoner van de Fogelsangh-State te Veenklooster, die terrein afstond voor de bouw van de Coöperatieve Zuivelfabriek «Huis-terNoord» te *Oudwoude*. Het dreigement van de eigenaar van de particuliere zuivelfabriek te Nijega aan de Fluessen - gericht tot z'n leveranciers in de gemeente Hemelumer Oldeferd -, dat, ingeval zij geen toezegging deden hun melk gedurende een vol jaar te leveren, hij zich genoodzaakt zou zien voortaan op hun leveranties een korting toe te passen, blies het coöperatieve vonkje in de boerenstand te vlam. Veertig veehouders vielen «Nijega» af en richtten de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «Warns en Omstreken» te *Warns op.* Ds. H. Bakels, doopsgezind predikant te Warns, verstrekke de jonge vereniging, op billijke voorwaarden, een geldlening groot f 50.000. Tot voorzitter van de coöperatie werd gekozen Anne Annes Bajema. De boeren

---

<sup>142</sup> «1897: Een golf van enthousiasme gaat over Frieslands platteland. De boerenstand heeft een begin gemaakt met zijn strijd voor verbetering van den financiëlen toestand van het bedrijf - een begin tevens van den strijd voor het verkrijgen van meerdere ontwikkeling.» (Aldus J. Wuite, oudvoorzitter van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland, in: Maandblad van de Bond, no. 9/10, 1937).

van Stroobos en Gerkesklooster in de gemeente Achtkarspelen besloten in november 1899 tot co~pereren en bouwden in 1900 aan het Hoendiep de Coöperatieve Zuivelfabriek «Welgelegen» te *Gerkesklooster*. In het nabijgelegen *Augustinusga* richtten de veehouders van dit dorp en van Drogeham in het jaar 1899 de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «De goede verwachting» op. Had men aanvankelijk de bouw van een handkracht-zuivelfabriek op het oog, nog tijdens de voorbereidselen werden de oprichters gewonnen voor het denkbeeld om direct een stoomzuivelfabriek te stichten. Deze coöperatie zou echter geen lang leven zijn beschoren.<sup>143</sup> De boeren van *Surhuizum* richtten in 1900 een coöperatie op, ter exploitatie van een handkracht-zuivelfabriek; aan het bestaan van deze coöperatie zou slechts enkele jaren later op geruchtmakende wijze een einde komen. In het tweede deel vindt de lezer deze pikante bijzonderheid vermeld. In hetzelfde jaar richtten de boeren van Smallerland-West de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «De Hoop» te *Oudega op*.

Toen de boeren van Wijmbritseradeel-Zuid bekend werden met 't voornemen van de particuliere fabrikant om de melkprijs te verlagen, grepen zij de gelegenheid aan om een volkomen gerijpt plan te verwezenlijken en richtten de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «Hoop op Zegen» te *Heeg op*, aanvankelijk met 28, spoedig met 46 leden, melkende tezamen 1100 koeien. De jonge vereniging moest zich schrap zetten om het spel tegen een machtige concurrent niet te verliezen. Geen moeite was haar te groot; jarenlang haalde zij de melk van een veehouder te Jutrijp, per roeiboort, over 'n afstand van twee kilometer (tweemaal 's daags) op! Een harer commissarissen was notaris Poelstra te Heeg. De reden [161] waarom de boeren van Oudeschoot, Nijeschoot en Mildam tot coöperatie besloten was, dat zij de kwaliteit van het boterprodukt wensten te verbeteren, teneinde gunstiger financiële resultaten te verkrijgen. Zij werden daarin gesteund door de landeigenaar Bieruma Oosting, die zich interesseerde voor de fabriekmatige zuivelbereiding en die gratis een bouwterrein beschikbaar stelde. Met 57 leden werd de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «Jagtlust» te *Oudeschoot* opgericht, onder het voorzitterschap van Klaas Jeltjes Hornstra. De boeren van Workum en omstreken kwamen in verzet tegen de praktijken van de speculatieve fabrikant ter plaatse, die men er van verdacht, dat hij te weinig liters zou hebben betaald.<sup>144</sup> Bij de oprichting van de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «De

<sup>143</sup> De coöperatie te Augustinusga deed in 1907 haar stoomzuivelfabriek over aan haar directeur C. Bijsterveld, die de fabriek sindsdien als speculatie dreef. In 1912 werd zij eigendom van het concern van J. E. Scholten te Groningen.

<sup>144</sup> Betreffende het geschil tussen de leveranciers en de fabrikant van de speculatieve fabriek te Workum, vonden wij in de annalen van de coöperatie de volgende aantekeningen: «Als nevenoorzaak beschouw ik de minder faire en vaak despotische houding der directeurs van de particuliere fabrieken. Spoedig na de oprichting der fabriek te Workum kwam de directeur, de heer K. Tjebbes, mijn vader opzoeken; hij trachtte hem over te halen om de melk aan zijn fabriek te leveren. Vader weigerde. Toen deed de directeur dit voorstel: «Als je genegen bent de melk te leveren, krijg je een halve cent (per liter) meer dan de anderen». Motivering: «Jimme make altied een knap vat butter en inne naseumer een fijne kees». Vader ging er niet op in.» En de volgende notitie luidt: «De niet geheel gevulde bussen werden gemeten met een maatstok. Of dit stokje altijd wel de bodem bereikte laat ik in 't midden. Toen trachtten wij (te weten de drie boeren die aan «Hollandia» te Scharsterbrug leverden) te Tjerkwerd een coöperatie op te richten. Daarop kwam een briefje van de Hollandia-directie: «Wij willen uw melk niet

goede verwachting» te *Workum* traden Th. van Welderen baron Rengers en Riemer Veeman als adviseurs op. Tot plaatsvervangende commissaris van de coöperatie werd benoemd notaris C. Tjebbes Kz. aldaar.

De volgende speculatieve zuivelfabrieken werden in de jaren 1897-1900 gesticht: 1. de handkracht-zuivelfabriek te Haulerwijk (1897), eigenaar de herbergier-boer-bijenhouders O. Offringa, met wie de leveranciers geregeld overhoop lagen over de uitbetaling; 2. de zuivelfabriek van de firmanten Joh. de Groen, K. Gorter en E. Mulders te Donkerbroek (1898); 3. de stoomzuivelboerderij «Aurora» te Ureterper Vallaat (1898), directrice mej. Griet Arends,<sup>145</sup> die de eerste meisjes cursus aan de Zuivelschool te Bolsward had gevolgd; 4. de N.V. Rottevalster Stoomzuivelfabriek te Rottevalle (1899) van de gebroeders Jan Haveman, botermaker te Nijeveen en Jacob Haveman, directeur van de zuivelfabriek «De Eendracht» te Nijeveen en hun oom Roelof Jubbega, fabrikant te Eesveen bij Steenwijk: een vennootschap met coöperatieve inslag na' 1901, in welk jaar de directeur Haveman zijn ontslag kreeg, statuten en huishoudelijk reglement werden ontworpen en door de ledenvergadering be-

---

meer kopen!» (Als straf voor ons pogen een coöperatieve zuivelfabriek op te richten). Huitema (één van ons drieën) trok er zich niets van aan en ging rustig weer boter en kaas maken; hij had alle gerei nog. Maar wij zaten er minder toe. Vaak geprobeerd. Eindelijk mochten wij bij «Hollandia» terugkomen. Tijdens de bouw van de coöperatieve zuivelfabriek weigerde de particuliere fabrikant de melk van de (coöpererende) boeren te ontvangen. Deze ging toen tijdelijk naar Koudum»...

Over de directie van de firma Tjebbes nog de volgende bijzonderheden. C. Tjebbes was wethouder en zuivelhandelaar. Zijn zoon Klaas Tjebbes Czn., werkzaam in het koopmansberoep van zijn vader, verbleef in het voorjaar van 1888 in Denemarken om er zich op de hoogte te stellen van de fabriekmatige zuivelbereiding. Te Workum teruggekeerd stichtte hij, in samenwerking met de firma Harmens te Harlingen, op 11 juni 1888 een Kaas- en Roomboterfabriek te Workum en handelde voortaan onder de naam Tjebbes en Co. De neef van de directeur dezer speculatieve fabriek, notaris C. Tjebbes Kzn., was obligatiehouder en plaatsvervangend commissaris van de coöperatieve zuivelfabriek «De goede verwachting» te Workum.

<sup>145</sup> De oud-directrice van «Aurora» te Ureterper-Vallaat, de 91-jarige Mevrouw G. Arends te Apeldoorn, vertelde tijdens het bezoek dat wij haar in oktober 1956 brachten, ons het volgende. Toen in Friesland het streven opkwam om zuivelfabrieken te stichten, wilden de boerinnen zich niet laten verdringen, omdat het bereiden van boter altijd de taak van de vrouwen was geweest. Om die reden gaf de 25-jarige Griet Arends zich op als cursiste van de eerste meisjes cursus aan de Zuivelschool te Bolsward. Daar moest ook op zondagmorgen worden gewerkt. Om daar vrij van te komen bedacht Griet een leugentje: zij maakte de directeur wijs, dat haar vader wenste dat zij zondags naar de kerk ging. Directeur Persijn gaf gehoor aan die wens, zodat Griet volgende zondagen vrij gesteld was van arbeid in de Zuivelschool, waar de melk van een vijftal boeren werd verwerkt. Toen zij voldoende scholing in het zuivelvak had opgedaan, bouwde haar vader op zijn erf een kleine boterfabriek, waarvan Griet directrice werd. Van haar kantoor uit bestuurd zij haar fabriekje, waar per dag gemiddeld drie duizend liters melk werden verwerkt. Evenals haar vriendin Trijntje Hilarides te Zurich trok zij er met paard en wagen op uit om leveranciers te winnen. Vrijdags reed zij naar Leeuwarden en verkocht haar boter en haar Edammer kaasjes op de Beurs. Omstreeks 1906 werd zij ziek. De dokter ried haar aan uit zaken te gaan en rust te nemen. «De boeren wilden coöpereren en van huis uit waren wij niet-coöperatief gezind. Friesland was mij te koud»... In dubbele zin deugde het klimaat er niet voor Griet Arends. In 1907 werd het zuivelfabriekje opgeheven. Zij ging in Gelderland wonen. Zeer toepasselijk plaatste zij op de voorgevel van haar villa, als doopnaam, de woorden: To plak



krachtig<sup>146</sup>; 5. de handkracht-zuivelfabriek van Jan van der Vlucht en Halbe Scheper te Drachtster-Compagnie.

Aan de vangarmen van een veeljarige crisis ontkomen, staat de Friese boer aan het einde der eeuw er 'anders voor'. Hij heeft zich bevrijd van wat langzamerhand een knellende traditie was geworden: de boterbereiding op de boerderij, met heel die verdrietige aanhang van knoeiende boterhandelaren en een ongelijksoortig boterprodukt, dat op de wereldmarkt beneden de waardestandaard werd verkocht. *In* zijn coöperatie, zijn zuivelfabriek heeft hij als het ware een verlengstuk aan zijn bedrijf gekregen: een hefboom waardoor hij straks de grondstof, tot zuivelwaren verwerkt, zal afzetten naar de einden der wereld, tot zover er mensen - consumenten van zijn produkten -, wonen. Geleidelijk heeft hij zijn bedrijf kunnen moderniseren en daarbij de hulp gehad van proefondervindelijke gegevens, door de jonge bedrijfswetenschap verworven en te zijner beschikking gesteld.

**[162]** Dat hij dat alles heeft kunnen bereiken, dankt hij bovenal aan de omkeer in de boerenstand - aan de kracht van de nieuwe idee die daarin heeft gewerkt. Deze idee, levend in vele hoofden en harten, zal voortgaan en niet halt houden aan de eindpaal der eeuw. De coöperatieve gedachte zal in de nieuwe eeuw tal van zaailingen voortbrengen, waarvan de lezer in het tweede deel wetenswaardige bijzonderheden vermeld zal vinden.

Overzien wij, aan het einde van het eerste deel gekomen, het geheel der agrarische activiteiten in de jaren negentig, dan dringt zich aan ons op het beeld van een golfbeweging die zich door niets laat tegenhouden. In deze bewogenheid werkt de pulserende kracht, ontsproten uit de zich eindelijk zijn taken bewust geworden boerenstand, die het woord *Coöperatie* in zijn vaandel schreef. Het is het beeld van samenwerkende agrariërs over de ganse provincie, van wie kan worden getuigd hetgeen jaren tevoren van de Jutlandse boeren was gezegd: «Grote en kleine boeren namen elkaar in figuurlijke zin onder de arm, om elkander in massa op te heffen». Dit bovenpersoonlijke streven was het geheim van de agrarische beweging, waartegenover de in het controversiële denken betrokken tegenpartij - de speculatieve richting -, niets van gelijke waarde en gelijke strekking vermocht te stellen. Het was het geheim van een wakker geschudde stand, bestaande uit de massa van individueel voortploegende boeren, waarin de gevoelens van lotsverbondenheid waren ontbloeid: het ferment waaruit een kracht rees, onvoorstelbaar sterker dan de som der menselijke vermogens.

---

<sup>146</sup> Blz. 161 Zestig aandelen van f 50 van de N.V. Rottevalster Stoomzuivelfabriek waren in het bezit van R. Jubbega, J. en Jac. Haveman, terwijl de overige zestig aandelen in handen waren van een tiental boerenleveranciers.

[163]

**Tweede Deel**

# **VRUCHTEN DER SAMENWERKING**

**1896-1959**

## EERSTE HOEKEN VAN HET BOLWERK

De veehouders van Oudkerk, Oenkerk en Giekerk leefden anno 1895 rustig en betrekkelijk afgezonderd binnen de omheining van hun erf; 's ochtends en 's avonds brachten zij de melk van hun bedrijf naar de hamei, juist gezegd één meter of twee meters daarbuiten, tot aan de rand van de openbare weg, waar op zeker uur de melkrijder van Apollo<sup>147</sup> langs kwam, die bij elke hoeve de gevulde melkbussen met een slingerende beweging op zijn wagen plaatste en ze vervoerde naar de fabriek. Het kon de boeren van de Trijnwouden - een verzamelnaam voor de drie kerkdorpen -, bitter weinig schelen wat er met hun melk, nadat deze hun erf had verlaten, gebeurde en wat «de wereld» er verder mee deed. Mits «de wereld» hun de geldende prijs betaalde en zij zich aan prijspeil en afspraak hield, mocht zij met hun melk doen wat zij wilde, al zou zij er bij wijze van spreken de straten van Leeuwarden, Amsterdam of Keulen mee gaan schrobben.

Zo stonden eenvoudig de zaken. Van het erf tot... de wereld - een in hun ogen mysterieuze, grillige, onbetrouwbare grootmacht -, was in hun dagen meer dan een pas! Zij hadden allermint de toeleg méér dan de verzorging van hun dagelijkse behoeften het noodzakelijk maakte, en verder dan hun belangen strekten, in die wereld door te dringen. Er was de kerk; er was de herberg; er was de school; er was de markt. En verder was Apollo er nog; en of dat nu een «god van licht, waarheid en zedelijke reinheid», dan wel een «verderfelijke pestbrengende god» - in welke dubbele betekenis hij door de oude Grieken vereerd werd en gevreesd - was, daarover maakten de boeren van de Trijnwouden zich geen kopzorg. En om nog even in allegorische stijl door te gaan, kan men zeggen dat Apollo's zwanenwagen in de jaren 1889-1896 tweemaal's daags door de schone dreven van de Trijnwouden reed, en dat de nachtegale hem toezongen en de zwaluwen de jonge weidegod met zijn lange, gulden lokken omvlogen -, tot het op zeker ogenblik met de legendarische en vermaarde held gedaan was.

Dat was niet zo opeens gekomen. Aan het ogenblik, waarin de pijlen het hart van de jeugdige god doorboorden, waren jaren van mokkende ontevredenheid voorafgegaan. Met het maatstokje, waarmee Apollo de inhoud der melkbussen mat, placht hij namelijk niet tot de bodem door te dringen, terwijl hij herhaaldelijk en veelvuldig de indeuking van de bodem in een uitbuiing veranderd had: manipulaties die de boeren ieder voor zich hadden waargenomen, om niet te zeggen: ontdekt. Terwijl zij samenrotten en met elkander overlegden op welke wijze zij konden optreden tegen Apollo, die zij in hun bijeenkomsten voor een schelm en een dief scholden, besloten zij te rade te gaan bij de Heer van Heemstra-State, [166] de hun al vele jaren welbekende baron Rengers, die inmiddels in de Trijnwouden was komen wonen. Deze was geheel oor voor hun klachten; van hem verkregen zij de toezegging, dat hij betreffende de bij hem aanhangig gemaakte zaak een onderzoek zou in-

---

<sup>147</sup> Zie hiervoor blz. [110].

stellen. Met het ons reeds uit vorige hoofdstukken bekende gevolg, dat hij Apollo op steekhoudende argumenten schuldig verklaarde<sup>148</sup>.

Sindsdien liet de Heer van Heemstra-State de boeren van de Trijnwouden niet meer los. Hun zaak boezemde hem, die de vestiging van een voorschot- en spaarbank in zijn woonplaats Oenkerk aan het voorbereiden was, zoveel belang in, dat hem voortaan geen moeite te groot was om hen, in figuurlijke zin, één voor één bij de hand te nemen, hen, op de juiste wijze toesprekend, buiten hun hamei, hun erf te brengen - en hen in «de wereld», hun eigen dierbare Trijnwouden, de eerste gemeenschappelijke daad te doen verrichten. Toen de coöperatieve stoomzuivelfabriek «Trynwâlden en Omstreken» er eenmaal stond, baron Rengers zelf de achtergebleven boeren thuis bezocht en de meesten hunner wist te bewegen het ledenregister van de coöperatie te tekenen, vielen de schaduwen over het bedrijf van Apollo. En er zou een tijd komen, dat hij geruisloos uit de Trijnwouden verdween.

De boeren hadden de eerste schrede buiten hun erf en in «de wereld» gezet. Onder leiding van een door hen allen hooggeacht en bemind persoon, en onder diens peetschap, hadden zij een verlengstuk, een uitbreiding van hun bedrijf verkregen: een zuivelfabriek, die zij zelf zouden besturen. Stap voor stap zou Rengers hen verder in «de wereld» brengen. Hij toch had zich verklaard tot voorstander van de voortgezette coöperatie; deze coöperatie vond haar einddoel niet alleen in de vervaardiging van zuivelprodukten, doch ook in de export daarvan. Die gedachte, ofschoon nog maar door een klein aantal coöperator-propagandisten voorgestaan, diende te worden verwezenlijkt. Hij voorzag, dat de particuliere handel dit streven zou dwarsbomen, weshalve het nodig was dat de bestaande zuivelfabrieken zich in een organisatie verenigden. Een organisatie, die zou moeten trachten, volgens een weloverwogen plan, een systeem van voorzieningen op te bouwen, waarvan een eigen handelsmerk, dat de afnemers in binnen- en buitenland de zuiverheid van de uitgevoerde produkten waarborgde, de hoeksteen moest zijn en tevens de vlag die de lading dekte.

De sinds enkele jaren bestaande Vereniging van belanghebbenden bij de fabriekmatige zuivelbereiding op coöperatieve grondslag in Friesland kon daarvoor niet het aangewezen lichaam zijn, daar zij een vereniging van personen en niet een verbond van fabrieken was. Tot dat doel stelde Rengers zich in verbinding met enkele op de voorgrond tredende coöperatoren. Na enige besprekingen werd besloten de stichting van een Bond van coöperatieve zuivelfabrieken voor te bereiden en de besturen van de coöperaties uit te nodigen er zich als fabriek bij aan te sluiten. Rengers, als juridisch kandidaat in dergelijke zaken geoefend - hij had o.a. de statuten en reglementen van de spaarbank en de zuivelfabriek **[167]** in de Trijnwouden ontworpen -, nam op zich het statuut van de op te richten gewestelijke organisatie te ontwerpen en haar grondbeginsel, tevens de koers die zij zich voornam te varen, er in tot uitdrukking te brengen.

---

<sup>148</sup> Zie hiervoor blz. **[138]**.

Het was bij de oprichting van de eerste top-coöperatie<sup>149</sup> in Friesland, dat de propagandisten van de buitendienst en de twee landheren Th. M. Th. van Welderen baron Rengers en Mr. W. A. Bergsma, senator en burgemeester, elkander in een direct contact ontmoetten. Het was eigenlijk meer dan een elkander ontmoeten: het was een elkaar *vinden* in de behartiging van een door hen gezamenlijk voorgestaan boeren- en provinciaal belang; en hun relatie zou niet van een dag, of een jaar, maar zij zou duurzaam zijn. Vanzelfsprekend waren de propagandisten van de zuivelcoöperatie met deze ruggesteun uit de hogere standen tenzeerste ingenomen. Baron Rengers kenden zij als oprichter van de coöperatieve spaarbank en de coöperatieve zuivelfabriek in de Trijnwouden. Het was hun uiteraard bekend, dat de zuivelfabriek aldaar de boeren belangrijk meer voor hun melk dan de 3.5 cent per liter, die zij tevoren van de particuliere fabrikant ontvingen, uitbetaalde; in het eerste jaar van haar bestaan zou «Trynwâlden» een zóveel groter bedrag voor de verwerkte melk uitbetalen, dat de totale meerwaarde nagenoeg opwoog tegen de stichtingskosten van de fabriek! Mr. Bergsma kenden zij als commissaris van het pas (1896) te Leeuwarden gestichte Noordelijk Landbouw-Crediet<sup>150</sup> - een door Jhr. Mr. W. C. G. van Eysinga, studievriend van baron Rengers, stormenderhand ontwikkeld initiatief -, doch bovenal waardeerden zij hem als de man, die de totstandkoming van verschillende coöperatieve zuivelfabrieken met woord en daad had bevorderd. Ter wederzijde bestond waardering: de propagandisten verheugden zich in de steun en de voorspraak van hun zaak door twee juristen-landeigenaren, van wie de ene een adellijke titel voerde; dezen zagen in genen de voormannen van de agrarische beweging, die zij beschouwden als een hefboom van de provinciale welvaart: een zaak, welke zij waren toegewijd. Ruim tien jaar daarvoor, als Leidse studenten, hadden Rengers en Eysinga bij het heffen der glazen elkaar de gelofte gedaan, dat zij later zouden meehelpen om Friesland uit het economisch moeras te trekken.<sup>151</sup>

<sup>149</sup> Ofschoon het woord «top-coöperatie» voor een vereniging als de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in juridische zin niet juist is - immers het begrip «top-coöperatie» veronderstelt een coöperatieve vereniging van coöperaties te zijn, hetgeen de Bond natuurlijk niet, daarentegen de Coöp. Condensfabriek bijv. wel is -, hebben wij dit woord hier gehandhaafd, daar het in het spraakgebruik burgerrecht heeft verkregen.

<sup>150</sup> Het Noordelijk Landbouw-Crediet was een financiële instelling, die ten bate van landbouw en vee-teelt werkzaam was en waar landbouwers en veehouders op de minst bezwarende voorwaarden werden geholpen. In de akte van oprichting van de Credietbank, die aanving met een kapitaal van f 135.000 uitgegeven in aandelen van duizend gulden, waren de aandeelhouders vermeld, met bovenaan de namen van Mr. W. J. van Welderen baron Rengers, lid van de Eerste Kamer, en Jhr. Mr. F. J. J. van Eysinga, Minister van Staat, die ieder voor vijf aandelen waren genoteerd. Met Mr. W. B. Buma voerde de stichter, Jhr. W. C. G. van Eysinga, de directie. In de jaren 1900/1901 was Eysinga de enige directeur; na zijn aftreden bleef hij als commissaris aan de instelling verbonden tot 1909, in welk jaar zij, na volledig aan haar verplichtingen te hebben voldaan, werd geliquideerd. Het archief van het Noordelijk Landbouw-Crediet berust bij de Coöp. Zuivel-Bank te Leeuwarden.

Over de stichter van deze instelling, Jhr. van Eysinga, schreef Prof. Dr. T. J. de Boer: «Jhr. W. C. G. van Eysinga had als ideaal: Friesland uit zijn economische inzinking mee te helpen opbeuren. Daartoe ontwierp hij plannen, verschaft landbouwcrediet, deed reizen naar Rusland en Italië om afzet van het Friesche vee te onderzoeken, verleende zijn steun bij de oprichting en instandhouding van het Landbouwhuis te Leeuwarden, hielp overal organiseren wat er aan jonge krachten in Friesland schulde». Toen D. van Konijnenburg was gestorven, werd Eysinga gekozen tot voorzitter van de Friese Maatschappij van Landbouw. Hij overleed in 1910 te Bonn.

<sup>151</sup> J. P. Wiersma: Rengers-biografie, blz. 43 en 79.



Zij hadden woord gehouden; beiden waren naar hun geliefde provincie teruggekeerd en, na de eerste terreinverkenningen, waren zij met hun arbeid in het agrarisch milieu begonnen.

Dat een man van formaat als Th. M. Th. van Welderen baron Rengers de zaak der zuivelcoöperatoren koos, zal zeker niet alleen het gevolg zijn geweest van zijn minder prettige ervaringen met de particuliere zuivelindustrie in zijn woongebied. Deze academicus, wiens vader bezitter was van een groot aantal boerderijen, begreep het «denken als boer» en de voortzetting daarvan als «het denken als boerengemeenschap» beter dan welke buitenstaander van zijn dagen ook; de opvatting, dat de boerenstand zijn lot in eigen hand moest nemen, zijn grondstof - de melk - zelf moest gaan verwerken, nam hij met volle overtuiging over. Het is voor de jonge zuivelbeweging een der grootste overwinningen geweest – **[168]** een overwinning die haar overigens als een rijpe vrucht in de schoot viel -, dat deze Rengers, aan wie de boerenstand en de provincie nog zoveel te danken zouden hebben, zich onder haar eerste vaandeldragers schaarde en voortaan als een zeer zorgzaam, conscientieus, zich nimmer op de voorgrond plaatsend en - ondanks zichzelf - gezagvol leider in de eerste rijen werkzaam was. Men zou moeilijk naast Rengers een tweede figuur weten te noemen, vóór noch ná hem, die met een zo vaste overtuiging, zoveel toewijding - overgave zou hier niet een te groot woord zijn -, en met de inzet van zijn particulier vermogen bovendien, zelfs tot aan de grens der «armoede» (in 1930 toch moest hij zijn staat van landheer opgeven en in bescheiden burgerlijke verhoudingen in Den Haag gaan wonen) Friesland heeft gediend. Zijn leuze «Friesland helpen» heeft Rengers op te loven wijze in daden omgezet.

Bij de wording van de eerste top-coöperatie waren nagenoeg alle coöperator-propagandisten, die wij reeds leerden kennen, betrokken. Toen op de derde november van het jaar 1897 de *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland* werd opgericht, kozen de afgevaardigden van 38 deelnemende fabrieken, tezamen verwerkende de melk van veertig duizend koeien, de volgende personen in het bestuur: Mr. W. A. Bergsma, S. J. de jong, T. J. Kuperus, R. Veeman, Th. van Welderen baron Rengers, D. J. de jong, H. B. Hijlke- ma en H. A. Brouwer. In de plaats van baron Rengers, die voor zijn benoe- ming bedankte, werd J. R. Kuperus gekozen. Het vijftal propagandisten van de buitendienst was present op één na, Tjerk Swierstra, die, na achtereenvol- gens zuivelconsulent in Zuidholland (1893) en directeur van de coöperatieve zuivelfabriek te Weidum (1893 '96) te zijn geweest, het ambt van zuivelcon- sulent in Utrecht vervulde.

De combinatie propagandisten-landheren had succes gehad: de Bond was er dan eindelijk gekomen. Zijn eerste voorzitters zouden zijn: Sjoerd de jong (1897 -1903), Tjisse Kuperus (1904) en Riemer Veeman (1905-1910). Baron Rengers bleef de zaken van nabij volgen, dermate geïnteresseerd, dat hij van 1901 tot 1905 vice-voorzitter van de Bond zou zijn. Hij had aan de wieg van de Bond gestaan en eigenhandig de doopakte (het statuut) geschreven. Di- rect bij de oprichting gaf hij zijn Bondsvrinden de raad, de jonge organisatie niet aan 'n begroting te binden; naar zijn mening kon men beter na afloop van het boekjaar een eventueel ontbrekend bedrag vinden door het heffen

van een omslag over de leden, berekend naar de hoeveelheid melk. Een begroting, zo meende Rengers, zou het werk van de Bond te zeer aan banden leggen. Vele jaren later zou de Bondssecretaris desgevraagd verklaren, dat het Bondsbestuur de raad van baron Rengers had opgevolgd en dat het door hem aanbevolen «systeem» in de praktijk zeer goed had voldaan.<sup>152</sup>

Nauwelijks had baron Rengers de beginselen van de eerste top-coöperatie in een concept vastgelegd en ter beoordeling aan zijn medewerkers gezonden, of hij [169] begaf zich op weg om de oprichting van een tweede top-coöperatie voor te bereiden. De volgende stap moest nu zijn het regelen van de afzet. Uit eigen ervaring, en stellig ook uit de gesprekken met K. Eriks, directeur van de coöperatieve zuivelfabriek «De Trynwâlden», was Rengers tot het inzicht gekomen, dat zuivelcoöperatie voor de Friese boeren noodzaak was. Daarenboven bracht de coöperatieve zuivelbereiding de boeren tot onderlinge samenwerking; een samenwerking, die individuele boeren buiten hun erf bracht en die zich voortzette tot in provinciale verbanden. Daarom zou de zuivelcoöperatie, daarvan was Rengers overtuigd, de geestelijke ontwikkeling ten plattelande sterk bevorderen.

Om in het milieu van op het punt-van-inmenging in hun zaken zeer gevoelige Friezen met de nodige tact te verkeren en niemand te doen schrikken bij de nadering van een adellijk heerschap uit de Trijnwouden, die zich met hun ondernemingen wilde gaan bemoeien, liet Rengers zijn koetsier en rijtuig thuis, besteedde zijn nieuwe fiets, reed van fabriek naar fabriek - Marssum, Dronrijp, een volgende dag naar Bartlehiem en vervolgens naar Achlum en Akkrum, waar hij besprekingen voerde met voorzitters en directeurs der coöperaties. Ten slotte had hij bij zes coöperatieve zuivelfabrieken steun, ja, zelfs sympathie voor zijn plan gevonden. Rengers heeft later zijn omzwervingen als volgt beschreven:

«Zoo herinner ik mij de eerste Maandag van de Leeuwarder kermis van 1897 (Juli). Ik reed des morgens per fiets naar Marssum om met P. K. Veeman te gaan spreken over de gezamenlijke verkoop. Bij Rijperkerk kwam ik een boer in een tilbury tegen. Het paard was nog niet aan fietsen gewend en het zaakje sukkelde in de sloot, waaruit het met vereende krachten weer op den weg werd gehaald, zonder veel averij. Het was een mooie zomerdag en ik peddelde genoegelijk verder. Bij de fabriek te Marssum stond R. Veeman met een witte pet op te kijken naar het maken van nieuwe weibakken, die afzonderlijk van het hoofdgebouw zouden worden gebouwd. Na bespreking van mijn onderwerp reed ik verder naar Statema (Dronrijp). De volgende morgen was ik bij Noordenbos (Bartlehiem), die er niets van wilde weten, maar later bijkrabbelde. Later kwam ik bij Jan Kuperus (Akkrum), die er wel voor gevoelde, maar die het in die eerste jaren altijd maar half goed vond, dat ik mij in die zaken mengde. Uit die stemming is overgebleven het min of meer als hatelijkheid bedoelde (handels)merk de kruiwagen. Al spoedig hebben wij echter elkaar beter begrepen en tot aan zijn te vroege dood met sympathie samengewerkt...

---

<sup>152</sup> Leeuwarder Courant van 26 mei 1934, 5de blad. Ten onrechte gaf M. Anema in zijn Boekje «De ontwikkeling van de zuivelcoöperatie in Friesland» (blz. 22) hiervan Mr. W. A. Bergsma de eer.

Maar wat was het werken in de Friese coöperatie mooi! Zakelijk werk veredeld door een ideële inslag was het klaarblijkelijk wat onze generatie in Friesland als levenstaak verlangde. Vergeef mij mijn ontboezemingen; misschien zijn ze een teken van de ouderdom; maar voor mij is het aangenaam van tijd tot tijd aan die periode van ijver, kracht en toewijding te denken, die zovele Friese mannen tot een gemeenschappelijk doel verenigde.»<sup>153</sup> En op een andere keer schreef hij: «Want ook wederkerig gevoelde en gevoel ik mij aangetrokken tot velen onder U, die vervuld van een actief en practisch idealisme, met volle toewijding, [170] en zonder de mogelijkheid, die eigen bekwaamheid bood, ten eigen bate te benutten, de Friese boerenstand en daarmee de gemeenschap grote diensten hebben bewezen. De samenwerking met de voormannen der Friese coöperatieve zuivelbeweging behoort tot de grote voorrechten, die mij in mijn werkleven te beurt zijn gevallen.»<sup>154</sup>

Onder de ogen van Rengers ontstond een rapport, waarvan de directeur van «zijn» fabriek, K. Eriks te Giekerk, en de directeur van de Akkrumer coöperatie, J. R. Kuperus, de samenstellers waren; daarin werden klemmende argumenten aangevoerd voor de oprichting van een vereniging voor gemeenschappelijke verkoop van zuivelprodukten. Op 22 april 1898 werd de tweede<sup>155</sup> top-coöperatie - de *Friese Coöperatieve Zuivel-Export Vereniging* (in later jaren bij wijze van afkorting *Frico* genoemd) - opgericht met zes deelgenoten, namelijk: de coöperatieve zuivelfabrieken te Achlum, Akkrum, Bartlehiem, Dronrijp, Giekerk en Marssum. Voorzitter werd J. Kuperus, vice-voorzitter K. Eriks, secretaris R. Veeman, terwijl baron Rengers tot voorzitter van het college van commissarissen werd gekozen.

De eerste hoeken van het bolwerk waren gelegd.

In de Bond en de Exportvereniging bezat de Friese zuivelcoöperatie een tweetal top-organen, welker taak het was initiatieven te nemen en voorzieningen te treffen, waarbij de aangesloten coöperaties gebaat zouden zijn. De apparatuur van de Bond zou ook zijn gericht op de verbetering van de kwaliteit der zuivelprodukten. Aanstonds werden boterkeuringen ingesteld, aanvankelijk viermaal per jaar. Later groeide dit instituut uit tot de wekelijkse boterkeuring, waaraan diploma's en gratificaties voor boterbereiders waren verbonden. Kort daarna werden ook kaaskeuringen ingesteld, in het begin tweemaal per jaar; spoedig zou zich daaruit het instituut van de maandelijksse kaaskeuring ontwikkelen. In een door de Bond aan de minister gericht adres werd diens voorspraak en steun verzocht ten gunste van de oprichting van een zuivel-contrôle-station. Besloten werd om het handelsmerk «Nedraw» te deponeren. Het woord «Nedraw» zou voortaan het waarmerk der echtheid zijn, dat de produkten dekte welke in de coöperatief werkende zuivelfabrieken in Friesland waren bereid. Artikel I van het statuut meldde, dat dit han-

<sup>153</sup> Citaat uit een brief van Th. M. Th. van Welderen baron Rengers aan M. Anema te Wolvega, gedateerd 's Gravenhage, 22 april 1937.

<sup>154</sup> Citaat uit een brief van Th. M. Th. van Welderen baron Rengers aan Dr. R. Kuperus te Leeuwarden, gedateerd 's Gravenhage, 8 februari 1942.

<sup>155</sup> Om correct te zijn, zouden we hier «eerste» inplaats van «tweede» (topcoöperatie) hebben moeten schrijven. De lezer worde echter verwezen naar de aantekening bij het woord «top-coöperatie» op blz. [167].

delsmerk overeenkomstig de wet was ingeschreven in Nederland, Engeland en Internationaal (België, Frankrijk, Brazilië, Spanje, Guatemala, Italië, Portugal, Salvador, Servië, Zwitserland en Ned. Indië). Volgens Knapp is deze doeltreffende bestrijding van vervalsingen van het boterprodukt het begin van het Nederlandse zuivelcontrôlewezen geweest.<sup>156</sup>

In het eerste jaar van zijn bestaan stelde de Bond een contrôle-commissie van de aangesloten fabrieken in. Ontworpen werden een contract tot arbitrage in geval van geschillen tussen fabrieken en handelaren, en een model-instructie voor het fabriekspersoneel. Met de directie van de houtfabriek te Grouw werd gecontracteerd **[171]** voor de levering van hout voor botervaten. Moeilijkheden met het boter- en kaaskleursel zouden eerlang leiden tot de oprichting van een derde topcoöperatie, te weten de Coöperatieve Stremsel- en Kleurselfabriek. Dit zou één van de initiatieven worden, die in het verband van de Bond langzaam rijpten en die het patroon van coöperatief Friesland voor een lange reeks van jaren zouden bepalen. Met name ook op het terrein van de gezamenlijke aankoop - o.a. van steenkool, zout, kleursel, stremsel en kaasdoek -, was de Bond van meet af aan actief en vooruitziend. De gemeenschappelijke aankoop ontwikkelde zich dan ook voorspoedig; de omzet nam bestendig toe.

De tweede top-coöperatie - de Exportvereniging -, tot de oprichting waarvan Rengers het initiatief had genomen, spande met jonge energie de boog van haar werkzaamheid en plukte daarvan spoedig de vruchten. Het bestuur ondernam een reis naar Londen teneinde zich van de toestand op de botermarkt op de hoogte te stellen en zo mogelijk in deze wereldstad een vaste basis voor de vereniging te vestigen.

In januari 1899 meldde een officieel bericht het deponeren van het handelsmerk «Kruiwagen». De eerste boter werd op 14 april van dat jaar naar Engeland verscheept, waar inmiddels vanwege de vereniging vertegenwoordigers waren aangesteld. Tegen het einde van het tweede jaar van haar bestaan boekte de Exportvereniging een wekelijkse omzet van achttien duizend kilogram boter. De inspanning van de vereniging was er op gericht een uniform kwaliteitsprodukt aan de markt te brengen. Om dat doel te bereiken waren reeds dadelijk bij de aanvang wekelijkse boterkeuringen ingesteld, met de betaling volgens kwaliteit. Bovendien werd - daar er nog geen Botercontrôlestation bestond -, van de boter het gehalte aan vluchtige vetzuren en vocht bepaald. Ofschoon de vereniging zich nog niet met de verkoop van kaas inliet, stelde zij toch direct de verplichte maandelijkse kaaskeuringen in. Wie met de doelstelling transigeerde, of haar kennelijk weerstreefde, werd bij ontdekking direct aan de kaak gesteld. Zo veroordeelde de algemene vergadering van 19 december 1900 een der deelgenoten tot een geldboete, daar «zij zich heeft verstout om aan de Exportvereniging, wier handelsmerk, zoals bekend, de zuiverheid zoowel als de kwaliteit der boter garandeert, een produkt te verzenden, hetwelk niet aan de fabriek dier vereeniging was bereid». Com-

---

<sup>156</sup> Dr. Ir. W. H.C. Knapp: Botercontrôle in Nederland, 1927. Aangehaald in: Zestig jaren zuivelcoöperatie, inleiding door Ir. P. Stallinga, secretaris van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland, gehouden op 19 december 1957.

mentaar overbodig; boter met het merk «Kruiwagen» moest boter van de Exportvereniging zijn, en daarmee uit.

Waren de Friezen in dit tijdvak actief, de Drenthen bleven niet achter. Negen jaren na 't bezoek van een Drentse commissie aan het zuivelfabriekje van Jouke Swart te Klooster-Anjum bestonden in Drenthe 56 coöperatieve zuivelfabrieken, waarvan 40 met handkracht en 16 met stoom werden gedreven. Ongeveer gelijktijdig met Friesland streefden de Drentse coöperatoren naar samenwerking op provinciaal niveau.

**[172]** Dat de Drenthen de coöperatieve beweging zo snel tot ontwikkeling wisten te brengen, mag alleszins merkwaardig heten; immers een groot gedeelte van de Drentse boeren was zeer aan de traditionele bereidingswijze gehecht. Het verzet tegen de fabriekmatige zuivelbereiding werd door een Drentse schrijver als volgt onder woorden gebracht: «Ook vele Drentse boerinnen en boerendochters waren met de voorgestelde fabriekmatige boterbereiding in het geheel niet ingenomen, hoe gemakkelijk haar taak op de boerderij er ook door werd. Van het vlasspinnen hadden zij vrijwillig afstand gedaan, en het wolspinnen lieten ze meer en meer door behoeftige weduwen verrichten; maar van de boterbereiding afstand te moeten doen: dit stond met een onttroning gelijk».<sup>157</sup>

De boeren van Grollo gaven in 1897 de stoot tot verdere samenwerking. Op traditioneel-Drentse wijze werden de deelgenoten met de boerhoorn opgeroepen naar de vergaderplaats in 't Grolloër holt. Ook in Drenthe waren het niet-agrariërs, die bij de oprichting van de top-coöperatie een belangrijke rol vervulden; wij noemen «Meester» Crone<sup>158</sup>, die o.a. het initiatief nam tot de stichting van de Drentse Bond; dokter A. J. Somer te Rolde, die voorzitter, en de godsdienstonderwijzer T. Boerema<sup>159</sup>, die secretaris van de nieuwe Bond werd. De eerste topcoöperatie liep in 1897 van stapel met 15 leden-fabrieken!

Bewoog in Drenthe de coöperatieve golf zich rustig voort, in Friesland werd zij op bepaalde punten door tegenwind, soms ook door onderstromen uit een bepaalde hoek in haar vaart gehinderd, ofschoon nauwelijks opgehouden. Enkele coöperaties verdwenen van het toneel: Haskerdijken had zichzelf opgeheven; de coöperaties te Anjum, Metslawier en Oldeholtpa waren in speculatieve handen overgegaan. De Zuivelschool te Bolsward - tot die tijd als een verworvenheid van de eerste rang beschouwd -, had tweemaal een «directeurs-conflict» en bovendien strubbelingen in de boezem van het bestuur gekend en moest in 1899 haar poorten sluiten. De particuliere zuivelbeweging

<sup>157</sup> Geciteerd door Mr. J. Linthorst Homan in een rede, gehouden ter herdenking van het 50-jarig bestaan van de Drentse Bond, in: 50 jaren ZuivelCoöperatie, Assen 1947.

<sup>158</sup> Ter ere van de zuivelpionier Gerhardus Filippus Crone (1849-1931), in leven hoofd der school te Oudemolen in de gemeente Vries, werd aldaar een «Crone-bank» geplaatst. Ter gelegenheid van het Bondsjubileum werd in 1947 op de grafstede van «Meester» Crone te Assen een krans gelegd, met het opschrift: «Hulde aan de pioniers. Drentsche Zuivelbond 1897-1947». «Meester» Crone was de initiatiefnemer-oprichter van de coöperatieve handkracht-zuivelfabriek te Oudemolen.

<sup>159</sup> T. Boerema, een Fries van geboorte, was een der leiders van de samenkomst in het Grolloër holt. In later jaren vervulde hij de betrekking van boekhouder bij Twijnstra's fabriek te Akkrum.



deed nu en dan een tegenzet. Weliswaar had Mr. Verwer de zuivelsector verlaten en was hij zich op een geheel ander terrein gaan bewegen - over de kanalisatie van de rivier de Linde plaatste hij tot-actie-oproepende artikelen in de krant -, doch ook zonder hem was er in de Friese zuivelbeweging nog wel tegenwind en onderstroom.

Soms waagde de particuliere zuivelindustrie een schot op de roos. Kort nadat de kranten hadden gemeld, dat Riemer Veeman, de reeds alom bekend geworden coöperator-propagandist, zou spreken in een vergadering te Koudum om te geraken tot de oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek aldaar, werd hij door de firma Harmens en Zoon te Harlingen uitgenodigd voor een persoonlijk onderhoud. Van het bezoek aan zijn tegenstander - dat in het voorjaar van 1897 plaats vond -, vertelt Veeman ergens het volgende: «Deze Firma was betrokken bij onderscheidene particuliere zuivelfabrieken in onze provincie en stelde mij ten haren kantore voor, om mij als zuivelfabrikant in haar dienst te doen opnemen [173] en alsdan op de aangeduide plaats een particuliere zuivelfabriek op te richten. Behalve een gratis aandeel in de te stichten fabriek werd mij onder garantie van een bepaald aantal jaren een positie aangeboden, waarbij mijn financieele vergoeding meer dan het vijfvoud bedroeg van hetgeen ik genoot als beheerder van een van onze grootere zuivelfabrieken. 'k Had geen minuut beraad nodig en antwoordde onvoorwaardelijk in ontkennenden zin, onder toevoeging van de verklaring, dat ik dan niet zou kunnen blijven ijveren voor de zelfstandigheid in dezen van den Frieschen boer en langs dien weg het algemeen welzijn van onzen landbouw in ernstige mate geschaad zou worden. Hoezeer dit antwoord den gullen ouden Heer Harmens teleurstelde, blijkte uit zijn wederwoord, waarin hij mij op heftigen toon de deur wees, zeggende: «Jongen, je kent je eigen best niet! Overleg met je Familie en kom morgen terug». Dit bezoek op den volgenden dag kon kort zijn, omdat ik thans, mede namens mijn Vrouw, mijn verklaring herhaalde en het aanbod op dezelfde grond afwees.»

Nog een tweede maal - n.l. in 1899 -, zou de particuliere zuivelindustrie, weer bij monde van genoemde boterfabrikant, trachten een wig in de coöperatieve zuivelbeweging te drijven. Veeman beschreef dit geval als volgt:

«Eenigen tijd na de totstandkoming van de Friesche Coöperatieve Zuivel-Export-Vereeniging werd vanwege de Firma een onderhoud gevraagd met het Bestuur van deze vereeniging. Bij dit onderhoud, waaraan tevens het college van commissarissen van de vereeniging deelnam, ging het weer over een voorstel van de Firma Harmens en Zoon. Deze bood n.l. aan, om al hare handelsbetrekkingen in binnen- en buitenland aan onze vereeniging over te dragen, en in ruil hiervoor met de directie der vereeniging te worden belast.

't Betrof slechts het beginstadium der vereeniging, waarbij nog de bepaling gold, dat elke aangesloten deelgenoot niet meer dan % gedeelte van de door haar geproduceerde boter voor het gemeenschappelijk verkoop-verband ter beschikking behoefde te stellen. Het afsluiten van een dusdanige overeenkomst in deze beginperiode zou hebben beteekend, dat de uitbouw van den afzet onzer produkten ten deele buiten het bereik van den boer-zuivelbereider zou zijn gebleven, als gevolg waarvan de zorg voor den verkoop niet een ondeelbaar geheel zou zijn geworden met de zorg voor de bereiding.

Afgescheiden van de financiële overwegingen, die aan de hand van een uitlating van een onzer commissarissen voor de Firma Harmens en Zoon totaal onvoldoende bleken, bleef het onderhoud ook overigens zonder resultaat en heeft men zeer terecht ingezien, bij het opkomen der jonge vereeniging het beheer aan iemand uit eigen landbouwkringen te moeten opdragen.» Tot zo-  
ver Veeman.<sup>160</sup>

Dat er in Nederland kostbare plassen melk waren te winnen, was zelfs tot een Londense Maatschappij voor zuivelbereiding doorgedrongen. Deze Maatschappij vond in 1899 aanleiding tot het plaatsen van een annonce in de Leeuwarder Courant en in het Zuivelblad, waarin zij sollicitanten opriep voor de functie van directeur van een op te richten zuivelfabriek in een van de volgende plaatsen:

**[174]** Amsterdam, Rotterdam of *Harlingen*. «Ik» - aldus vertelde ons in 1957 de, inmiddels overleden, oud-zuiveldirecteur B. van der Burg te Leiden - «solliciteerde naar die betrekking en werd benoemd. Ik moest anderhalf jaar in Londen verblijven om met hun verwerkings-methode vertrouwd te geraken. Er kwam echter stagnatie. Men schreef mij na verloop van tijd af. Misschien was men een beetje beducht geworden voor de coöperatieve zuivelbeweging ten onzent».

Wat, mag men vragen, had de particuliere zuivelindustrie zozeer met blindheid geslagen, dat zij, zichzelf uitgerekend snood achtend, zich vervoegde aan deuren waar zij beslist niet moest zijn, en, toen die deuren tdch opengingen, zij vanwege de enorme tocht snel moest retireren?

De heren Harmens en Zoon, tot dusver in zuivelzaken succesvol optredend en zich van hun machtige arm bewust, kwamen voor het eerst in aanraking met bestuur en commissarissen van de Exportvereniging, onder wie zich twee coöperator-propagandisten bevonden, n.l. Jan Kuperus (voorzitter) en Riemer Veeman (secretaris), terwijl van de commissarissen o.a. de president, Th. M. Th. van Welderen baron Rengers, aanwezig was. Kuperus en Veeman hadden sinds jaren hun werklevens opgebouwd op de hen beheersende overtuiging, die aan «het denken in de lijn ener wordende boerengemeenschap» was ontsproten. Beiden - we schreven het eerder -, hadden van huis uit het «denken als boer» meegebracht; zij hadden het denken echter in bovengenoemde zin «uitgebreid». Die denkrichting, waarin een pakket van gevoelens en een systeem van gedachten was vervlochten, konden integere mannen als zij, reeds leiders van boeren-organisaties geworden, niet offeren op het altaar van de heren Harmens en Zoon! Het controversiële denken was in die mate geest van hun geest geworden, dat zij het niet ontrouw konden worden, hoeveel hopen baar goud de heren Harmens en Zoon voor hun ogen geliefden op te stapelen, met de bedoeling hen als compagnons te winnen.

Daar echter de heren Harmens en Zoon met het «uitgebreide denken» van Jan Kuperus en Riemer Veeman vermoedelijk onbekend waren en genen, als kooplieden, geheel in «de lijn van de handel» dachten, gelijk overigens hun goed recht was, waaraan niets viel af te dingen, en zij van het controversiële

---

<sup>160</sup> Citaat uit een schrijven van R. Veeman aan zijn medestander in de coöperatieve beweging, H. B. Hijlkema, gedateerd Marssum, 9 november 1927.

denken helemaal geen principe hadden gemaakt, wensten zij mede-bezitter te worden van het coöperatie-nest; doch op de rand van het nest werd de koekoek prompt geweerd.

Op zijn minst even groot was de afstand die er gaapte tussen baron Rengers en de heren Harmens en Zoon. Dezen zullen volmaakt onbekend zijn geweest met de principes die de Heer van Heemstra-State hadden bewogen tot de kring der zuivelcoöperatoren toe te treden. Evenmin wisten zij, dat Rengers en diens neef Eysinga in 1885, toen zij in Leiden studeerden, elkaar hadden beloofd, dat zij na hun studie naar Friesland zouden terugkeren, om met anderen te proberen deze provincie uit het moeras, waarin de crisis der jaren tachtig haar had laten wegzakken, te trekken. Zij wisten niet, dat het begrip «Friesland economisch op de been helpen» zich bij deze landedelman verdiept had tot richtsnoer van zijn werken.

**[175]** Zij wisten niet dat Rengers alle baten van zijn werken afwees en dat hij, na iets tot stand te hebben gebracht, en nadat de kinderziekten waren overwonnen, zich terugtrok op het ogenblik dat de baten gingen vloeien.<sup>161</sup>

Nog machtiger heerschappij dan de heren Harmens en Zoon, de Groninger grootindustriële J. E. Scholten, werd door Rengers de deur gewezen. Toen Scholten, als vertegenwoordiger ener Hollandse combinatie van fabrikanten, zich bereid had verklaard zijn eigen fabrieken in Friesland op coöperatieve grondslag te reorganiseren, teneinde zich vervolgens aan te sluiten bij de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken, verklaarde Rengers in de bestuursvergadering van de Condensfabriek, waar het voorstel van de Groninger in bespreking was genomen, dat... «de heer Scholten niet in onze beweging past, daar zijn motieven geheel andere zijn dan de onze» - een opvatting waar de overige bestuursleden geheel mee instemden.

Zó verging het de heren van de particuliere zuivelindustrie, hetzij zij reeds in Friesland genesteld waren, hetzij zij deze provincie kwamen binnenvliegen en, met koekoek-allures, nestgelegenheid onder het inheemse gevogelte zochten.<sup>162</sup>

«Zakelijk werk veredeld door een ideële inslag was het klaarblijkelijk wat onze generatie in Friesland als levenstaak verlangde. Wat was het werken in de Friese coöperatie mooi!» - schreef, zoals wij zagen, baron Rengers, toen hij op oudere leeftijd zich de jaren van opbouw van de eerste top-coöperaties voor de geest haalde.

Hetzelfde moet in hoge mate voor Riemer Veeman, de welbespraakte coöperator-propagandist, hebben gegolden. Zakelijk werk, en dat veredeld door een gedachte van ideële inhoud. De moeilijke toestanden in de landbouw gedurende de jaren tachtig hadden bij deze boerenzoon levendige gevoelsindrukken gewekt. «Het zijn vooral deze kommervolle herinneringen van velen onzer geweest - schreef hij later -, die ons destijds (in de jaren negentig) hebben aangevuurd het verloren gegane terrein voor den boer te herwinnen. Uit

<sup>161</sup> J. P. Wiersma: Rengers-biografie, blz. 173 en 174. Blz. 175 (m) De vorige, blz. 117 en 118.

<sup>162</sup> J. P. Wiersma: Rengers-biografie, blz. 173 en 174. Blz. 175 (m) De vorige, blz. 117 en 118

die tijd dateert het ontstaan van de veelzeggende strijd tussen de particuliere en de coöperatieve zuivelfabrieken.»

Zijn vrienden waren het er over eens, dat Veeman bij zijn werken werd geleid door idealisme en een brandende liefde voor de stand waaruit hij was voortgekomen. Hij was boer mèt de boeren, al was hij zuivelfabrikant. Hij hield van zijn stand, tot aan de grens der verering - deels ook omdat hij voor de boerenstand een maatschappelijke roeping zag weggelegd. Zijn critisch oog zag echter zeer wel de zwakke plekken in eigen gelederen; niemand onder de insiders heeft de Friese boeren zo durvend en hardop de les gelezen als Veeman het bijwijlen deed. Wat de volksmond over de boer orakelde, bracht Veeman met grimmige zelfironie ter sprake in de boerenvergadering. En hij wist het zó te doen, dat de vergadering, naar Veemans verhalen luisterend, massaal en hartelijk lachte om **[176]** die schampers van de volksmond: «Al smytste in boer ek noch sa fier, it bliuwt in boer» (Al smijt je een boer ook nog zo ver, hij blijft een boer); «In boer is in boer, en as je him omkeare is 't noch in boer» (Een boer is een boer, en als je hem omkeert, is het nog een boer); «In boer en in kwartsje kinne min skiede» (Een boer en een kwartje kunnen moeilijk van elkaar scheiden). Een andere maal vertelde hij een anecdote, waarin een dame optrad, die in een Friese stad vertoevend, haar reisgezelschap vroeg haar eens een boer aan te wijzen. Toen er tenslotte een boer kwam opdagen en de dame op hem opmerkzaam werd gemaakt, riep zij verbaasd uit: «Is dat nu een boer? 't Lijkt wel een *mens!*» ...

Heftig kon hij uitvaren tegen de boeren, die hun melk aan de particuliere zuivelfabriek leverden. «Zij breken hun beste wapen!» riep Veeman uit en toornde tegen het vreemde lot, dat «Frieslands boeren als twee verschillende groepen tegen elkaar worden uitgespeeld». Hij wees hun «de zwakke plek, die onze zuivelbereiding zoozeer ontsiert», te weten: «het ernstig gemis aan oordeelkundig inzicht van zoo menig boer en boerin». In de boerenvergaderingen noemde hij de namen van vijf boeren, die, ten tijde dat hij directeur van de coöperatie te Achlum was, zich op zijn kantoor hadden vervoegd om zijn raad in te winnen, daar zij «financieel vrijwel waren uitgeput en niet meer in staat hun betalingen op tijd en naar wensch te regelen». Toen de nood aan de man kwam, vonden zij baat bij de, door Veeman als enige oplossing aangewezen, oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek in het dorp hunner inwoning. Naderhand ging het deze vijf boeren bijzonder goed, zo goed zelfs, dat twee hunner in de Schrans bij Leeuwarden waren gaan rentenieren. Doch zolang zij practisch boer waren hielden zij zich afzijdig van de agrarische beweging. Wanneer zij op vrijdag de woning van Veeman te Marssum voorbijreiden, plachten zij de zweep te heffen bij wijze van groet aan de directeur, die hen destijds had bijgestaan en hen mede uit de gapende afgrond had gered - maar, ging Veeman met stemverheffing voort, zij dachten er niet aan, met ons te blijven ijveren, teneinde voor de komende jaren van achteruitgang de diepere betekenis van de zuivelfabriek hoog te houden, door een bolwerk voor de boerenstand op te werpen.<sup>163</sup>

<sup>163</sup> R. Veeman: Fjouwer fragen, in: Fries Landbouwblad van 5 september 1927; Een stukje landbouw, in: Leeuwarder Courant van 28 juni 1924.

Hij misprees die boeren, die hun arbeiders in het najaar ontsloegen, in de verwachting dat zij het volgend voorjaar wel zouden terugkomen. Geheel zonder inkomsten waren de werkloze arbeiders gedurende de lange wintertijd op moeilijk te vinden bijverdienste en op de armenzorg aangewezen. Over dergelijke dingen zweeg men toentertijd in boerenkringen. Doch Veeman maakte ze aanhangig in het Landbouwblad en stelde de voor de boerenstand nog al pijnlijke vraag: «Kan zoo iets bevorderlijk zijn aan een gelukkige verstandhouding tusschen werkgever en werkman?»<sup>164</sup>

Het klinkt paradoxaal wanneer wij poneren, dat Veeman de mens in de werkman eerder heeft ontdekt dan de Friese boer dit deed. Nauwkeuriger uitgedrukt: dat Veeman de arbeider eerder met een liefdevol oog heeft aangezien. En in het bijzonder ook: de zuivelarbeider, zijn medewerker in de fabriek. In de ruime, [177] welingerichte werklokalen van de zuivelfabriek sloofden de botermakers, de kaasmakers, de melkontvangers en weitappers zich uit voor het boerenbelang; zij deden dat voor een weekloon van zeven of acht gulden, terwijl aan de werkweek schier geen eind wilde komen - want zij stonden per week... honderd uren in hun klompen, in de fabriek!<sup>165</sup> In de oppositiepers werd de toestand in de zuivelfabrieken op de korrel genomen. Gevozen werd op de schandelijk lage lonen en de lange werkweek in de fabrieken; in ingezonden stukken en gedichten werd medegevoel en sympathie gevraagd voor de zwoegers in de fabrieken, de «bleekmensen» met «een bijna kalkwitte gelaatskleur» - door de volksmond luguber als «levende lijken» aangeduid.

«Wij arbeidden van's morgen vijf tot's avonds vaak twaalf uur», vertelde ons de hoogbejaarde Pieter Overwijk, die de op- en neergang van het zuivelfabriekje te Haskerdijken had beleefd. «Onze moeder, Trijntje Tilstra-Yntema te Zurich, ging 's morgens om vijf uur naar de fabriek, en was er 's daags volle twaalf uren werkzaam. 's Zondags werkten alle vrouwen tot acht uur 's morgens. Alleen op maandag kwam moeder 's morgens om tien uur thuis voor de was; maar om vier uur 's middags ging ze weer naar de fabriek», vertelden ons de gebroeders Marten en Sjoerd Tilstra, oud-zuivelbereiders te Tzum en Zurich.

«Mijn man stond 's morgens om vier uur op; hij ging dan met de hondenkar op weg om de melk van de boeren op te halen, en daarna bracht hij de boter naar de boterkopers. Zo goed als altijd kwam hij 's avonds eerst tegen elven, half twaalf thuis», deelde de weduwe de jong te Langezwaag ons mee. Als melkrijder had haar man nooit meer dan vijf gulden per week verdiend. Hij moest 365 dagen per jaar werken; hij kreeg geen dag vrij - evenmin als de boerenarbeiders een dag vrijaf kregen - «Jo hiene mei boeren to dwaen!», zei het oude vrouwtje, zonder een zweem van bitterheid, echter wel met een beslistheid waaraan niet viel te tornen.

---

<sup>164</sup> Fries weekblad van 1 december 1900.

<sup>165</sup> Arbeidsweken van honderd uren kwamen gedurende de zomermaanden in de zuivelfabrieken geregeld voor; in het bijzonder in de meimaand, wanneer de koeien nog maar kort in de weide waren en de melkproductie met de dag aanzwol, moesten in de zuivelfabrieken extra lange dagen worden gemaakt.



«Wij werkten van vier uur 's morgens tot tien á elf uur 's avonds. Wij hadden nooit een vrije dag. Over kerk-vrij werd niet gesproken. De boeren-leveranciers zeiden: «Wij binne ek nea frij» (Wij zijn ook nooit vrij). Soms gebeurde het dat ik eerst 's nachts om één uur thuis kwam. Mijn vrouw bleef dan op tot vier uur, wanneer ik mij weer fabriekswaarts moest begeven. De meesten onzer werkten nooit korter dan 100 á 108 uren per week», vertelde ons de 92-jarige oud-kaasmaker Jan Sanders Stuurman te Oosterzee. Nadat in 1894 de particuliere zuivelfabriek van Kerkhoff en Sleeswijk failliet was gegaan, werd Stuurman ten kantore ontboden, waar bij zijn binnentreden twee advocaten aan het bekechten waren, te weten de advocaat van de ex-directeuren en de advocaat die de belangen van de boeren behartigde. De heren advocaten legden Stuurman - de voorman van de fabrieksarbeiders -, een stuk ter ondertekening voor. De kaasmaker was evenwel op zijn hoede. Na inzage van het stuk te hebben genomen, zei hij: «Ik kan 't wel lezen, maar niet begrijpen» - daarom vroeg hij of hij er zich op beslapen mocht. De arbeiders weigerden te tekenen. Toch bleven zij op een uitkering **[178]** hopen, daar zij door het faillissement, dat stopzetting van hun werk betekende, werkloos en brodeloos waren geworden.

Terwijl in de gezinnen der werkloze fabrieksarbeiders de nood aan de man kwam, ondernam Stuurman een voetreis van vier uur naar Heerenveen en klopte bij de advocaat van de directeuren aan. Hij werd ontvangen, maar moest onverrichter zake huiswaarts keren. Enige dagen daarna wandelde hij opnieuw naar Heerenveen en raadpleegde de advocaat van de boeren. Andermaal zonder resultaat. Geholpen door relaties namen de fabrieksarbeiders een jonge advocaat te Heerenveen in de arm. Deze wist te verkrijgen, dat de personeelsleden zes weken loon kregen uitbetaald. «Met z'n vieren ondernamen we de lange voetreis naar onze advocaat: Koopman, de melkontvanger; Pruiksmá, de weitapper; Dracht, de klerk; Aaltje, de werkvrouw die de kaasdoeken waste, en ik - zo vervolgde Stuurman zijn verhaal. Persoonlijk kreeg ik zesmaal acht gulden, waarvan de advocaat drie gulden afhiel. De anderen kregen 6 X 7 gulden (of minder), waarvan ook de onkosten voor de advocaat werden afgehouden. In een overmoedige bui ondernamen we de terugreis; we voelden ons rijk! geen onzer had ooit zoveel geld op zak gehad. Onderweg staken we enkele keertjes aan, met het gevolg, dat Pruiksmá dronken werd. Hij liep dwars door een sloot heen... wij hem achterna! en hem vasthoudend kwamen we langs ongebaande wegen thuis.» Deze gebeurtenis vond plaats in 1894, het jaar waarin de failliete N.V. Stoomzuivelfabriek «Lemsterland» door de combinatie J. Harmens te Sneek, Firma Harmens en Zoon te Harlingen (en Parijs) werd overgenomen.

In zuivelkringen stond men niet buiten het algemeen gevoelen, dat elders en ten onzent om betere sociale toestanden en om meer barmhartigheid jegens het lot van de arbeiders vroeg. Niet alleen de arbeidersbeweging roerde zich; het gehele sociale leven was in beweging geraakt. Een golf van bewogenheid over het levenstekort der honderdduizenden had zich over Engeland uitgebreid en ook in ons land een humanitaire stroming veroorzaakt, die tal van bewogenen met het lot van de arbeiders in haar bedding opnam. In zijn encycliciek over het arbeidersvraagstuk, *Rerum Novarum*, had de paus er met nadruk op gewezen, dat de werklieden van een behoorlijk gewin van hun ar-

beid verzekerd moesten zijn; dat de arbeid die zij verrichtten hun voor kleding en voeding zoveel moest opbrengen, dat hun leven tenminste geen ellendig leven was; dat het altijd de eis van het natuurrecht bleef, dat het loon niet zo laag mocht zijn, of een matig, rechtschapen arbeider moest daarvan kunnen bestaan.

«Geen ellendig leven»... Maar was dat 'alles aan barmhartigheid wat de hogere standen dienden op te brengen om het lot van de werklieden dragelijker te maken? Waarom sprak in de late jaren negentig niemand over het spook van de oude dag, dat deze werkers, deze «bleekmensen» van de fabrieken, aangrijpsde op de dag waarop zij hun ontslag kregen aangezegd? Het kan een daad van haast [179] revolutionaire strekking heten, dat de coöperatie te Marssum - waarvan Riemer Veeman de directeur en de bezielende kracht was -, in de Bondsvergadering van 22 maart 1899 de verzorging van de oude dag voor het personeel ter sprake bracht en voorstellen deed tot invoering van een onderlinge ouderdomsverzekering voor de fabrieksarbeiders.<sup>166</sup> «Veel bijval vond deze gedachte evenwel niet; desniettemin werd een commissie benoemd voor nadere bestudering van het onderwerp. Naderhand bleek evenwel de medewerking te gering en kon niet tot daadwerkelijke uitvoering worden overgegaan.»<sup>167</sup>

Toen de «bleekmensen», teneinde raad, zélf te hoop liepen om met hand en tand voor hun rechtmatige eisen op te komen, was Veeman de eerste zuivel-directeur die zich bij het streven van de fabrieksarbeiders aansloot en de totstandkoming van hun Bond op 13 mei 1900 mee bevorderde. Hij deed, wat toentertijd geen collega van Veeman zich in 't hoofd zou hebben gehaald: in het eerste nummer van « Vereenigt U », het orgaan van de Bond van Zuivelarbeiders, schreef hij een artikel, getiteld: «Plichten en rechten». Plichten gingen bij Veeman voorop!

Deze zuivelcoöperator nam de zuivelbewerker van harte aan. Zij «hoorden er bij». Veemans maatschappelijk ideaal lag in de lijn van samenwerking tussen Grond, Kapitaal en Arbeid - hij wilde in de agrarische beweging de belangen van de drie groepen: landheren-boeren-arbeiders samenvatten en de klassegeschillen overbruggen, om door eendrachtige samenwerking de komende tijden het hoofd te bieden. Tot die roeping wilde hij ook de arbeiders op de boerderijen en in de zuivelfabrieken oproepen en hen helpen voorbereiden op de gezamenlijke taak.

Tegen het einde van de negentiende eeuw stonden de beide top-coöperaties op het terrein van de zuivel met sterke voeten op de Friese grond. Een daarvan losstaand initiatief - dat van de coöperatieve aankoop -, zou omstreeks dezelfde tijd in een daad worden omgezet. Men kan geredelijk zeggen, dat het instellen van de commissie Coöperatieve Aankoop vanwege de Friese Maatschappij van Landbouw, in 1891, het begin is geweest van de coöperatieve aankoop in Friesland. Dat was voor de Friese Mij. in 1893 aanleiding tot het

---

<sup>166</sup> Reeds in 1893 hield H. J. Kooistra in de ledenvergadering van de coöperatieve zuivelfabriek te Warga een vurig pleidooi voor pensionering van het fabriekspersoneel.

<sup>167</sup> M. Anema: De ontwikkeling van de zuivelcoöperaties in Friesland, 1944, blz. 31 en 73 .

aanhangig maken van een voorstel bij het hoofdbestuur van het Nederlands Landbouw Comité, strekkende om de centrale coöperatieve aankoop van kunstmeststoffen te bevorderen. Het worde genoemde Maatschappij tot een eer gerekend, dat zij daarmee een der eerste impulsen gaf, welke in 1899 hebben geleid tot de oprichting van het Centraal Bureau, dat bestemd zou zijn uit te groeien tot een der grootste landbouwcoöperaties hier te lande.

Op 27 maart 1896 was te Leeuwarden de Coöperatieve Vereniging tot Aankoop van Landbouwbenodigdheden (C.A.F.) opgericht. Ook op het aanverwante terrein van de coöperatieve aankoop toonde Veeman wat hij als coöperatorpropagandist waard was, toen, in 1897, onder zijn leiding te Franeker zeventien **[180]** boeren bijeenkwamen en nog op dezelfde dag de «Franeker Landbouwcoöperatie» (F.L.C.) oprichtten.

«Boeren en arbeiders dragen een onrechtvaardig juk, schreef Veeman eens. Zij geven de wereld voedsel en hebben daaraan zelf gebrek. Zij werken een lange, lange dag in de wijngaard, maar de tienling van het loon wordt hun voor een groot deel onthouden. Zij dienen de eigen taak in eigen hand te nemen.»

En inderdaad, zij hadden die taak in eigen hand genomen.

## SCHAKELS EN KETTING

Eenmaal de grensmaal, die de negentiende en de twintigste eeuw scheidde, overschreden, hield de agrarische beweging niet halt; de coöperatieve gedachte ging voort met geestdrift uit te zaaien - en de ondernemingsijver bleef daarbij niet ten achter. Wij schreven eerder, dat de vrij snelle opkomst der coöperatieve zuivelfabrieken - en dat noemden wij opmerkenswaardig -, zich op verschillende plaatsen kon doorzetten, dank zij de sympathie en daadwerkelijke medewerking van landeigenaren en andere personen uit burgerlijke en intellectuele milieu's. In boerenkringen, waar voor de totstandkoming van een coöperatieve zuivelfabriek werd geijverd, zag men de figuren van de burgemeester-landeigenaar, de gemeente-secretaris, de dokter, de dominee en de schoolmeester naar voren komen als medewerkers, van wie een stimulerende invloed uitging.

Zelfs had boer Heida, in 1888, naast een schoolmeester, een... smidsknecht bereid gevonden voor gezamenlijke rekening een handkracht-zuivelfabriekje te Heerenveen te gaan drijven en schooldde hij een 14-jarige... hanenkoopman tot boterbereider om. Nog in 1902 begon de bakkersknecht Wiebe van der Meer op zijn eigen houtje een speculatief zuivelbedrijfje te Nijeholtpa, dat na een periode van tien jaren in andere speculatieve handen overging. Zo zag men op de flanken der agrarische beweging dus ook lieden verschijnen, die daar niet thuis behoorden en die door bijoogmerken, welke met de coöperatieve gedachte niets uitstaande hadden, werden geleid; zij zouden verdwijnen nadat de fabriekmatige zuivelbereiding een zeker niveau had bereikt en voor haar uitoefening vakmanschap, op de basis van langs wetenschappelijke weg verworven kennis, werd vereist.

Velen in Friesland waren geheel oor voor hetgeen men genoemd heeft «de sang fan de tiid» - de melodie van het tijdperk - anders gezegd: een aandrift, een wil, een roepstem, die in alle lagen van het volk wordt verstaan en begroet als het nieuwe, dat vol is van belofte. Dit algemeen gevoelen, deze stemming, deze «teneur» van het tijdperk schraagde in het bijzonder de agrarische beweging, die weer nieuwe kansen van ontwikkeling had verworven nu zij kon voortbouwen op de beide hoekstenen van het bolwerk, welke tegen het einde der vorige eeuw waren gelegd: de Bond en de Exportvereniging. Deze top-coöperaties vormden ieder voor zich een snoer van eendracht: een ketting van schakels waaraan straks tal van nieuwe schakels zouden worden toegevoegd. Sommige coöperaties zouden het niet tot schakel brengen - «Dongjum» (1888) ging in 1901 teloor, in welk jaar ook «Het Hoekje» te St. Jacobi Parochie in «schuldeloze onschuld»-<sup>168</sup> [182] het leven liet. Doch elders in de provincie kwamen zoveel nieuwe coöperatieve kernen tot stand, dat het verlies van enkele oude coöperaties nauwelijks opviel.

Wat in de eerste jaren van de nieuwe eeuw steeds opnieuw blijkt, is de kracht waarmee de coöperatieve beweging de bastions aan speculatieve zijde

<sup>168</sup> Zie K. J. van den Akker.

binnendringt en veroverd. Zij kon zulks doen dank zij ook de steun van de door de Bond in 1902 ingestelde Commissie voor Landbouwcoöperatie, waarin R. M. Veeman, N. R. Kuperus, J. A. Palsma, K. Sijssling en W. Keesstra, de zeer kundige en energieke Bondssecretaris,<sup>169</sup> zitting hadden. Van de nieuwe bolwerkstoren uit, overzagen deze coöperator-propagandisten het werkte-rein niet alleen, maar zij daalden ook af tot de voorposten waar de strijd moest worden gevoerd. Riemer Veeman behaalde in 1904 zijn eerste luisterrijke overwinning, toen hij de voormannen van de N.V. Handkracht-Zuivelfabriek «Tjalleberd» er toe wist te bewegen hun onderneming op te heffen en zich aan te sluiten bij de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek te Luinjeberd.

In het jaar 1902 vonden de volgende overnemingen plaats. De coöpererende boeren te Bergum namen de, in 1893 gestichte, zuivelfabriek van de N.V. Dragtster Maatschappij van Zuivelfabrieken over, en zetten het bedrijf met stijgend succes voort.<sup>170</sup> Te Donkerbroek nam de pas opgerichte coöperatie, die 125 leden telde, de speculatieve fabriek van Joh. De Groen c.s. voor een bedrag van f 14.117,50 over. De coöperatie te Langezwaag nam de particuliere zuivelfabriek van I. de Haan en Co. voor de prijs van f 21.742 over, waarbij als bijzonderheid kan worden vermeld, dat de zoon van de zuivelfabrikant I. de Haan, namelijk W. de Haan, voorzitter van de coöperatie werd. Te Hemrik namen de coöpererende boeren de speculatieve zuivelfabriek «De Nijverheid» van de gebroeders Van der Sluis voor een bedrag van f 8665 over; de ex-fabrikant Egbertus van der Sluis kwam zelfs als lid de gelederen der coöperatie versterken, door welke toetreding het aantal ingebrachte melkkoeien aanzienlijk werd verhoogd. Bovendien werden opgericht: 1. de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek te Oosthem (1901), waar de oprichtingsvergadering werd gepresideerd - en met gebed geopend - door dominee Gunning, hervormd predikant aldaar; 2. de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «De Toekomst» te Rinsumageest (1901), waar verzet was gerezen tegen de te laag geachte melkprijs door de speculatieve zuivelfabriek betaald, in vergelijking met de melkprijs, die de coöperatieve zuivelfabriek te Birdaard aan haar leden uitkeerde; 3. de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek te Woudsend (1902), met 44 ledenoprichters; 4. de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «Hoop op Zegen» te Haulerwijk (thans Waskemeer).

De volgende plannen op coöperatief terrein werden in 1903 verwezenlijkt. De coöpererende boeren van Oosterzee namen in 1894 de particuliere zuivelfabriek «Lemsterland» van de firma Harmens en tegelijk het handkrachtzuivel-

<sup>169</sup> W. Keesstra was secretaris van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in de jaren 1897-1906.

<sup>170</sup> In zijn nagelaten notities tekent A. Hartmans, in leven directeur van de coöperatieve zuivelfabriek te Bergum, en bij de overname directeur van de speculatieve fabriek aldaar, onder meer aan, dat de Drachtster Maatschappij van Zuivelfabrieken niet een gewone speculatieve onderneming was, welker enig doel was winst te maken. «De voorzitter van de Maatschappij, A. E. van der Meulen, was een bekend voorvechter voor landbouwbelangen. Bij de oprichting van de eerste fabriek te Drachten was het hoofddoel de boerenbelangen te dienen. De N.V.-vorm werd gekozen om ieder belanghebbende in de gelegenheid te stellen, aandelen te nemen. 't Gevolg echter was, dat de aandelen slechts sporadisch terecht kwamen bij de boeren-leveranciers. In deze opzet had kunnen liggen een prachtige grondslag voor een omvangrijk zuivelbedrijf. Helaas zijn ook de andere fabrieken van genoemde Maatschappij, te Drachten en te Surhuisterveen, gewone speculatieve fabrieken geworden. Zo was de situatie in 1902».



fabriekje «De Eenvoud» te Echten voor een totaalbedrag van f 21.282,10 over. Teneinde sterker te staan in de concurrentie met de speculatieve fabrieken in Weststellingwerf, besloten de coöperaties te Munnekeburen en Spanga tot **[183]** fusie; de fabriek te Spanga werd afgebroken en met de materialen werd de coöperatieve zuivelfabriek «De Volharding» aan de Langelille onder Munnekeburen vernieuwd en aanzienlijk uitgebreid. Te Boornbergum namen de coöpererende boeren de particuliere zuivelfabriek van J. G. de Boer voor een bedrag van f 7250 over. In de notulen van de oprichtingsvergadering, waar tot overname werd besloten, leest men onder meer: «Bijzonder was de geest die er heerschte; ieder was vol ambitie, zonder evenwel tot hartstocht over te slaan, orde en discipline beheerschten de vergadering en wel zoodanig, dat zelfs de notaris zich gedrongen voelde de aanwezigen te complimenteeren, vertrouwend dat harmonie en verdraagzaamheid zouden blijven bestaan ten voordeele van de zaak en tot bloei van de vereeniging».

In dit jaar werden de volgende verenigingen opgericht: 1. Coöperatieve Zuivelfabriek te Jubbega-Schurega; 2. Coöperatieve Zuivelfabriek te Uitwellingergerga; 3. Coöperatieve Zuivelfabriek te Wijnjeterp. In 1904 werd opgericht de coöperatieve zuivelfabriek «De Eendracht» te Boven-Haulerwijk, terwijl te Hollum en Ballum op Ameland twee coöperatieve handkracht-zuivelfabriekjes verzezen.

De oprichtingsvergadering te Jubbega-Schurega vond plaats in de... kerk. Riemer Veeman, de propagandist van Marssum, leidde de bijeenkomst en begon met te zeggen, dat hij voor de eerste maal in een kerkgebouw de oprichting van een coöperatie mocht bijwonen, hetgeen hem aanleiding gaf tot het uitspreken van de wens, dat de discussies het kenmerk van vrede zouden dragen, gelijk in overeenstemming was met de functie van het gebouw, waarin men zich bevond. Na de inleiding van Veeman werden tal van vragen gesteld over diverse aangelegenheden als de prijs van de melkkannen, de kosten van melkvervoer, de wijze van betaling ten kantore, de boete, over oudmelkse koeien, de wenselijkheid om de melk van koeien met zere spenen apart te houden, enzovoort. Veeman was «de inspirator! die de tegenkanting van enkele belanghebbenden bij de particuliere zuivelfabricage weerstond en de brede schare het coöperatieve zuiveldevies doorgaf».

Ook in de volgende jaren zou nog enkele malen een speculatieve zuivelfabriek door een dorpscoöperatie worden overgenomen. In 1907 vond te 't Meer de overneming plaats van de particuliere fabriek van Bernard Woltman door de Coöperatieve Zuivelfabriek te 't Meer. In hetzelfde jaar namen de coöpererende boeren te Steggerda de fabriek van de particuliere zuivelfabrikant Klijzing voor de som van f 7.000 over. De in 1889 stopgezette zuivelfabriek van Mr. Verwer te Elsloo werd negen jaar later, in 1908, met half-verroeste machinerieën, overgenomen door de coöperatie «De drie gemeenten» te Elsloo voor de som van vier duizend gulden. Deze overneming betekende tevens het einde van het coöperatieve handkracht-zuivelfabriekje aldaar, in 1898 opgericht, waarvan «Meester» Dijkstra de administratie verzorgde en de evangelist Brederode van Makkinga de boter in manden verpakt naar St. Oedenrode verhandelde.

De vierde overneming vond in het jaar 1908 plaats te Langweer, waar de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek **[184]** de fabriek van Jhr. C. van Eysinga te Boornzwaag voor f 9323,62½ overnam. De oude coöperatie «Lutjepost» onder Buitenpost werd in 1907 nieuw opgezet, daar de in 1891 opgerichte fabriek, met haar groot aantal losse leveranciers, niet aan matig gestelde eisen voldeed. In haar nieuwe vorm zou zij tot 1930 voortbestaan en in dat jaar worden opgeheven.

Tot en met het jaar 1914 werden nog de volgende coöperatieve plannen verwezenlijkt: oprichting van 1. de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek te Makkinga (1908); 2. de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek te Drachtster-Compagnie (1909); 3. de vereniging Coöperatieve Handkracht-Roomboterfabriek te Buren op Ameland (1911); 4. de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «De Eendracht», St. Nicolaasga (1911); 5. de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek te Ee (1912); 6. de oude vereniging te Opeinde - een coöperatie-op-aandelen -, werd omgezet in een nieuwe coöperatieve vereniging (1913); 7. de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek te Morra-Lioessens (1914); 8. de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek te Wolvega (1914).

De toestand van vernieuwing en krachtig herstel op agrarisch gebied werd ook in regeringskringen gaarne gezien. Onze regering had gevolg gegeven aan de wens van de landbouw om de Boterwet van 1889 te herzien, omdat haar bepalingen ontoereikend waren gebleven en haars ondanks de praktijken der botervervalsers waren blijven bestaan. Toen in 1895 een bezending Friese boter van gewaarborgde kwaliteit in Engeland was geweigerd en, onder verdenking van met surrogaten vervalst te zijn, in Friesland terugkwam, stak een storm van verontwaardiging op, die aanleiding gaf tot een speciale bijeenkomst ten kantore van de Nederlandse Kamer van Koophandel te Londen. In Friesland gingen er stemmen op die riepen om krachtige tegenmaatregelen. Uit die dagen dateert het initiatief van de Friese Maatschappij van Landbouw tot het oprichten van een Botercontrôlestation.

Rengers, die het «klimaat» te Londen kende en in het gezaghebbende Engelse blad de Times de geruchtmakende processen, die hadden geleid tot de veroordeling van de importeurs van Nederlandse boter, nauwlettend had gevolgd, was er zich pijnlijk van bewust, dat deze Londense proceszaken het wantrouwen in Engeland in het Nederlandse produkt hadden doen toeneemen. Hij greep naar de pen en betoogde in het Friese Weekblad van 3 november 1900, dat de meest bevoegde personen, bij de boterhandel betrokken, eenstemmig van oordeel waren, dat de toestand gevaarlijk was geworden en dat er maatregelen moesten worden genomen om een aanzienlijke waardevermindering van de Nederlandse boter op de Engelse markt, of erger, te voorkomen. Hij deed een beroep op allen, die de eerlijke naam van de Friese zuivelbereiders wensten hoog te houden, om eendrachtig samen te werken tegen de knoeierijen en de Friese Mij. van Landbouw te steunen in haar pogingen om te komen tot de oprichting van een Botercontrôlestation.

**[185]** De Maatschappij had inmiddels een commissie ingesteld, waarvan D. van Konijnenburg voorzitter en Rengers een der leden was; korte tijd na de Tweede Boterwet (1900) kwam op 17 januari 1901 het Friese Botercontrôle-

station - het eerste in Nederland! - tot stand. Als directeur van de nieuwe instelling fungeerde de zuivelconsulent J. Mesdag, de voorvechter voor de controle op de echtheid van de zuivelprodukten.

Het terugwinnen van een goede naam op de wereldmarkt was natuurlijk een zaak van hoog belang. In zijn kwaliteit van lid van het college van Gedeputeerde Staten van Friesland was baron Rengers ten nauwste betrokken bij de plannen tot voorbereiding van een handelsvertegenwoordiging te Londen en bij de keuze en aanstelling van een provinciaal consulent voor landbouwzaken in Engeland in 1902, voor welke «Agricultural Commissioner» hij, zijnde de met deze materie meest vertrouwde man in het college, de instructie ontwierp, een logisch geordend geheel van aanwijzingen, aldus beginnende: «De consulent heeft tot taak de behartiging van de belangen van den Frieschen landbouw en van den handel van Friesche landbouwprodukten in Engeland. Hij zal in de eerste plaats moeten waken, dat aan den goeden naam van de Friesche landbouwprodukten niet ten onrechte afbreuk wordt gedaan», enzovoort. Tot 1910 ontving Rengers geregeld de rapporten van deze provinciale functionaris op een zo belangrijke buitenpost. In genoemd jaar nam de regering, die inmiddels van het nut van de Friese voorlichtingsdienst in het buitenland overtuigd was geworden, de functionaris van Friesland te Londen, dr. J. J. L. van Rijn, in rijksdienst over...

In de jongste verworvenheden - de verbeterde Boterwet, het Botercontrolestation en het consulentschap te Londen -, had de Friese zuivelbeweging een vrij behoorlijk apparaat opgebouwd om haar belangen te dienen en te beschermen. Bij het genoemde drietal kon in 1904 worden opgeteld de totstandkoming te Bolsward van de Tweede Zuivelschool, officieel Middelbare Rijks-Zuivelschool genoemd, waarvan T. J. Swierstra directeur werd. Neemt men verder in aanmerking, dat de zuivelconsulent Mesdag - die als voorzitter van de oude Zuivelschool steeds op verbetering van het onderwijs aan deze school had aangedrongen -, onvermoeid werkzaam bleef om de kwaliteit van de zuivelprodukten op te voeren, dan mag men vaststellen, dat in de eerste jaren der nieuwe eeuw het nodige en het mogelijke werd gedaan om te geraken tot een systematische kwaliteitsverbetering, kortweg gezegd een kwaliteitsprodukt.

Dat was trouwens een harde noodzaak! Bij de beschrijving van de coöperatieve zuivelfabriek te Warga merkten wij op, dat men in de beginjaren soms moeite had met de bereiding van een goed produkt. Het ontbrak het fabriekspersoneel, met inbegrip van de directeur, in die tijd dikwijls aan de nodige deskundigheid. Ernstige afwijkingen in de kwaliteit van de boter waren aan de orde van de dag. Bij de kaasbereiding was het soms nog erger. Het verwerken van de melk in grote hoeveelheden en het behandelen van grote partijen kaas stelden aan het fabriekspersoneel eisen waarvoor het aanvankelijk niet was berekend. Het was voor de **[186]** coöperator pijnlijk te moeten ervaren, dat in sommige particuliere zuivelfabrieken betere kwaliteiten kaas werden bereid. De oud-directeur van de Frico, S. Nijholt, deelde ons mee, dat het hem uit eigen ervaring bekend was, dat omstreeks 1902 de particuliere zuivelfabriek van Jouke Swart te Berlikum in technisch opzicht veel beter was uitgerust dan de coöperatieve zuivelfabrieken.

Voor de zuivelcoöperatie lagen hier grote gevaren. Immers produkten van minder goede of zelfs slechte kwaliteit betekenden niet alleen lagere opbrengsten, maar ook verlies van reputatie. Het zou tientallen jaren duren voordat men de voorkomende gebreken - zuur, goor, spekkig, vetig, schimmel bij de boter, «los» en kanker bij de kaas -, onder de knie had. De verschillende functionarissen in de coöperatieve zuivelbereiding, die in technisch opzicht vooraan gingen en die al hun kennen en kunnen aanwendden om de gebreken in het door hen bereide artikel stuk voor stuk te overwinnen - en daarbij inderdaad succes hadden -, hebben de coöperatieve beweging ongetwijfeld een zeer grote dienst bewezen.

Soms zelfs moest zij orde scheppen in eigen huis, zoals het geval was toen een bij de coöperatieve zuivelfabriek te Surhuizum ingesteld onderzoek had uitgewezen, dat er in deze handkracht-fabriek knoeierijen met de zuivelprodukten waren gepleegd; gebleken was, dat men er margarine door de boter had verwerkt en dat het bedrog was ontdekt in... 's Hertogenbosch. Nadat de Commissie voor Landbouwcoöperatie zich met het geval ter plaatse had ingelaten - en nadat het bestuur van de Surhuizumer coöperatie op het nippertje aan een strafrechtelijke vervolging was ontkomen -, viel er windstilte in deze zaak. De gediskwalificeerde coöperatie echter zou, omringd door kwaad gerucht, in schrik en schaamte ondergaan en haar fabriek in de oudejaarsnacht van 1903 in vlammen zien opgaan... Het was voor de coöperatieve beweging wat men zou kunnen noemen een schokkend geval, een geval waaraan de herinnering in dorp en streek anno 1959 nog allerm minst was verbleekt, naar wij ervoeren. De instelling van een rijksmerk in 1904, als waarborg voor de onvervalstheid van gecontroleerde boter, werd in coöperatieve kringen begripelijkjerwijs met vreugde begroet.<sup>171</sup>

In dit jaar had de agrarische inspanning in Friesland een top bereikt, die zelfs uitstak boven de top van de jaren zeventig der vorige eeuw. In zijn brochure «De economische toestand van Friesland» schreef Rengers, dat in het jaar 1904 de toestand in de Friese landbouw gezonder was dan in de jaren zeventig. «Door het aanschaffen van betere zaadsoorten - door oordeelkundige bewerking van den grond - door het gebruik van goedkoopere bemesting - door het veredelen der veesoorten verkrijgt men van dezelfde hoeveelheid grond een veel hogere netto-opbrengst.» Maar zou de landbouw dat peil kunnen handhaven, dan moest de ontwikkeling van de landbouwers volgens Rengers zodanig zijn, dat de nieuwe hulpmiddelen, die de wetenschap jaar op jaar verschaftte, zo spoedig mogelijk door hen werden aangewend. «Ontwikkeling door onderwijs en door het verenigingsleven - ziedaar een andere factor voor blijvenden bloei in het [187] landbouwbedrijf.» En wat de hogere

---

<sup>171</sup> In het Gedenboek van de Vereniging tot bestrijding van de boterknoeierijen noemde H. B. Hijkema als maatregelen die tenslotte tot het gewenste gevolg leidden: «Het vermeerderde aantal contrôlestations, de instelling van een rijksmerk in 1904 als waarborg voor de onvervalstheid van gecontroleerde boter, de rijkszuivelinspectie met de rijkszuivelvisiteurs voor de opsporings- en contrôledienst, belast met de zorg voor een behoorlijke handhaving van de bepalingen der boterwet en het rijkstoezicht op de botercontrôlestations, de grote propaganda van regeringswege in het buitenland, de medewerking van de organisaties van producenten voor de botercontrôle in het optreden tegen de bestrijders van de contrôle, hadden meer en meer een beperking van de knoeierij en een volkomen rehabilitatie van onze boter in het buitenland tengevolge».

netto-opbrengst betrof voegde de schrijver er aan toe: ... «Zoo kan ik toch wel mededeelen dat ik schat, dat tegenwoordig (1904) de Friesche zuivelbereiders, bij gelijke boterprijzen, jaarlijks vijf miljoen gulden meer uit hun bedrijf maken dan 15 jaren geleden».

1905 - 1906 - 1907, het zijn voor de boeren «jierren fan skoander gemaek»: de opbrengst van het boerenbedrijf is in deze tijd van goed tot zeer goed. Men is de ongunstige nawerking van de zwaarste crisis, die de landbouw ooit heeft geteisterd, eindelijk en definitief te boven.

Telkens komt een nieuw voornemen, een plan, een initiatief in coöperatieve kringen de aandacht vragen - het besef is levendig, dat de kaart van Friesland open plekken vertoont en dat aan het bolwerk nog nieuwe hoeken moeten worden toegevoegd. In 1901 duikt het plan op om een stremsel f abriek op coöperatieve grondslag te bouwen; vijf jaar later wordt dit plan inderdaad verwezenlijkt. In hetzelfde jaar (1901) stelt Tjisse Kuperus in de Bondsvergadering het vraagpunt aan de orde, of de instelling van een kassiersbedrijf van Bondswege gewenst is; daarmee is een activiteit ingeluid die elf jaren later zal resulteren in de stichting van de Coöperatieve Zuivelbank. Rengers en Veeman houden in 1902 lezingen over de wenselijkheid om inzake het slachten voor de export tot coöperatie over te gaan, waarmee zij preluderen op de oprichting van de Friese Coöperatieve Export Slachterij (F.C.E.) in 1916.

In 1903 wordt dan voor het eerst gerept van het plan de coöperatieve export van eieren ter hand te nemen; 't zal echter tot 1920 duren voordat de Noord-Nederlandse Coöperatieve Eierhandel wordt opgericht. Uit de door de Friesche Maatschappij van Landbouw op touw gezette keuringen van zaden (1903) en van aardappelen (1908) zal in 1913 een Centraal Bureau voor de verkoop van zaaizaad en pootaardappelen voortkomen, dat in 1919 zal worden omgezet in de Friese Coöperatieve Handelsvereniging voor Zaaizaad en Pootgoed (Z.P.C.).

In 1906 wordt in de Bondsvergadering de vraag gesteld, of de fabricage van gecondenseerde melk door de coöperatieve zuivelfabrieken dient te worden overwogen - waarmee een gedachte wordt uitgesproken, die voorbestemd is uit te groeien tot een plan-van actie, hetwelk zeven jaar later zal uitmonden in de oprichting van de Coöperatieve Condensfabriek «Friesland». Als nieuwe ster aan het coöperatieve firmament verschijnt in 1904 de eerste Friese coöperatieve boerenleenbank «Leeuwarden Noordkant», naar het voorbeeld van de Raiffeisenbanken elders in Nederland georganiseerd.

Zo mag men zeggen, dat de eerste tien jaren van de nieuwe eeuw vruchtdragende initiatieven op coöperatief gebied hebben doen ontstaan.

De leiders van de coöperatieve beweging hebben het in deze tijd volhandig met de propaganda, terwijl zij daarnaast hun zuivelfabrieken moeten beheeren. Tjisse Kuperus van Grouw is gekozen in het eerste bestuur van de in 1900 opgerichte **[188]** Algemene Nederlandse Zuivelbond (F.N.Z.), een federatief verband van provinciale Bonden van coöperatieve zuivelfabrieken. Th.



M. Th. van Welderen baron Rengers, ook tot bestuurslid benoemd, heeft z'n benoeming niet aangenomen.

Riemer Veeman van Marssum voert de pen, en hij doet dat als geen ander. Van zijn medestander Tjisse Kuperus onderscheidt hij zich hierin, dat, terwijl de laatste de coöperatieve beweging in de regel meer van het gezichtspunt der zakelijkheid bezie, Veeman er bespiegelingen aan verbindt en er naar streeft de beweging met ethische elementen te funderen en te verrijken. Zijn eerste in 1902 verschenen geschrift, getiteld «Een woord ter overdenking», geeft daarvan al dadelijk het bewijs. Van de schrijver vernemen wij, dat... «één der voornaamste doeleinden van de coöperatie verzoening tusschen kapitaal en arbeid» is, en even verder stelt hij vast... «dat wij de zinspreuk der coöperatie bij voortduring hebben miskend». Deze zinspreuk is «één voor allen, allen voor één»: voor de schrijver «het beginsel van coöperatie» waarvan hij wenst, dat het zich «in onze daden openbaart». Dit beginsel - «dit verheven willen» noemt de schrijver het -, wil hij gaarne in de coöperatieve beweging gediend weten. Hij ziet voor «onze organisatie» - de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland -, een schone taak weggelegd, namelijk deze: het bevorderen van de onderlinge steun en de samenwerking van 'allen, opdat boeren en arbeiders niet als twee tegenover elkaar staande klassen voortleven, maar «in onze organisatie worden samengebracht». Op die wijze zal de Bond volgens de schrijver «aan zijn roeping: verzoening tusschen kapitaal en arbeid, naar behooren beantwoorden».

Men hoort in Veemans woorden de nagalm van het bronzen geluid, dat de hervormer Friedrich Wilhelm Raiffeisen in september 1872 te Heddesdorf-Neuwied uitzond, te weten in het voorwoord van de tweede druk van zijn boek «Die Darlehnskassen-Vereine». Daarin leest men: «Die Solidarhaft der Mitglieder hat bei diesen Vereinen - namelijk de Darlehnskassen of Voor-schotbanken -, nicht allein den Sinn, zur Herbeischaffung der n8thigen Geldmittel zu dienen; sie soll den Mitgliedern die Pflicht jedes einzelnen Gliedes der Gesellschaft zum

Bewusstsein bringen, einzustehen Einer f ur Alle und Alle f ur Einen, in christlicher Solidarit~t sich zu vereinigen und zusammenzuwirken. M~ge dies das Streben aller St~nde und aller Glieder des deutschen Volkes werden, dann wird das letztere auch in sozialer Beziehung einer sch~neren Zukunft entgegengehen, und dazu m~ge Gott seinen Segen geben!»

Men mag waarschijnlijk aannemen, dat deze woorden van de stichter van de boerenleenbanken op Riemer Veeman een diepe indruk hebben gemaakt en dat zij hem de ethische impuls gaven, die zijn denken en streven vleugels heeft verschaft. Wij wagen de onderstelling, dat Veemans «Woord ter overdenking» destijds niet gunstig is ontvangen, en dat met name zijn naïef geloof dat de Bond, naast zijn eigenlijke taak waarvoor hij was opgericht, bovendien nog een «roeping» op ethisch gebied had na te komen, werd afgewezen. Vier jaar later zou hij op het onderwerp terugkomen in een lezing in de algemene vergadering van [189] de Bond, getiteld «De onderlinge verhouding tusschen de coöperatieve zuivelfabrieken en haar personeel», welke voordracht in extenso in het officieel orgaan van de F.N.Z. werd opgenomen. Zo vervuld was Veeman van dit onderwerp, dat hij, nadat het verslag twee num-

mers goeddeels had gevuld, opnieuw... vier nummers van het weekblad nodig had om over «Onze onderlinge verhoudingen» na te praten.<sup>172</sup> Ditmaal deed hij het zakelijker en meer verantwoord; het ethisch geschut had hij niet in stelling gebracht.

Maar het hoofdprincipe dat hem in zijn leven leidde, had hij niët aan Raiffeisen ontleend; dat was uit zijn eigen denkvermogen voortgekomen: het principe van samenwerking van de drie klassen in de landbouw: de landeigenaren, de boeren en de arbeiders. Hij pleitte voor bundeling van de krachten Grond, Kapitaal en Arbeid tot een drie-eenheid. Veeman dacht volk-omvattend; hij wenste een «krachtig landbouw-Friesland» en daarom achtte hij het nodig, dat in de dagen van betrekkelijke welvaart een moreel verband werd gelegd tussen allen, die bij het landbouwbedrijf waren betrokken.<sup>173</sup>

In het grote economische geheel vermocht de eenling niets; de groep echter, de gemeenschap, die leefde uit een idee, zou daarin richting-gevend en orderscheppend werkzaam kunnen zijn. Om die gemeenschap was het Veeman in laatste instantie te doen. Een van de grote eigenschappen van het coöperatief verenigingsleven is, dat alle individuele energie tot één geheel samenvloeit, zo schreef hij. «Een groot en rijk korenveld, waar de eene halm krachtig naast de andere staat, doch elders op z'n eentje als een verwaaide stengel wordt vertrappt» - in dit beeld gaf hij zijn visie op gemeenschap en eenling.

Ja, natuurlijk, hij was coöperator. Van ganser harte en compleet. «Máár» - voegt hij in 1913, bij gelegenheid van een kleine ruzie, de redactie van het Friese Weekblad toe - «als gij, of een ander, mij overtuigend aantoon, dat we langs den weg van de particuliere zuivelindustrie een even krachtig landbouw-Friesland kunnen worden als langs den coöperatieven weg, zal ik zonder enig bezwaar in een particuliere dienstbetrekking overgaan».

Veeman wenste niet een klasseloze maatschappij. Socialist was hij stellig niet; hij zag het opkomend socialisme met scheve ogen aan.<sup>174</sup> Wel stond hij sympathiek tegenover de Blijde Wereld-beweging; het was ook zijn overtuiging, dat het Christendom (de kerk) zich op de wereld diende te richten. Hij was een trouwe kerkganger en ongetwijfeld was zijn werken en streven religieus gefundeerd. Hij was in zijn hart boer; der boeren zaak noemde hij zijn zaak. Zijn denken was agrarisch gericht. «Als het de boer goed gaat, dan gaat het allen goed.» Maar hij rekende de landeigenaren en de arbeiders... er bij. Deze drie bij elkaar behorende standen zouden, mits onderling verbonden, landbouwend Friesland, de ganse Friese bevolking, omhoogtrekken. Veeman was fel gebeten op de landheren, die hun inkomsten van de boerenbedrijven in het Gooi en te Wassenaar verteerden. Evenals Rengers beschouwde hij het absenteïsme - het uitwonen van de pachtheren -, als een te betreuren toestand. Arbeiders met anarchistische opvattingen [190] waren hem antipathiek; maar met het arbeidersvraagstuk maakte hij ernst. Hij bewonderde industrieel-philanthropen als Reesink, van Marken en Stork, die hun arbeiders

<sup>172</sup> Officieel Orgaan van den Alg. Ned. Zuivelbond, 8 mei-12 juni 1906.

<sup>173</sup> R. Veeman: De betekenis van onze coöp. zuivelbereiding, lezing gehouden in 1912.

<sup>174</sup> De hier volgende bijzonderheden noteerden wij in gesprekken met de, inmiddels overleden, emeritus-predikant Ds. J. L. Faber te Marssum, bij wie Veeman kerkte en thuis dikwijls op bezoek kwam.

met spaarbanken aan hun bedrijven trachtten te binden, onder de leuze: «De fabriek voor allen, allen voor de fabriek».

Toen de zuivelfabrieksarbeiders er over dachten een eigen bondsorgaan te stichten, stelde Veeman in hun vergadering voor, een zuivelvakblad in samenwerking met de boeren te gaan uitgeven. Doch het bestuur, en velen ter vergadering, dachten daar anders over; men wenste een orgaan, dat geheel «los van de boeren» zou staan, ja, dat de belangen van de zuivelbewerders zou behartigen en verdedigen zo nodig tegen hun werkgevers in. Veeman, geenszins door dergelijke opvattingen overtuigd, bleef voor zijn standpunt pleiten. Zijn streven was: samenbrengen dat wat in het grote huis van de Friese landbouw bijeenbehoorde; de klasse-geschillen, die door de socialisten van zijn tijd werden toegespitst, wenste hij te ontgaan... verzoening van kapitaal en arbeid stond hem, doch geenszins als een utopie, voor de geest. «Beter verhoudingen» wilde hij evenzeer in de zuivelfabrieken nastreven; werkgevers en werknemers moesten in een goede verhouding met elkaar leven.

Gevoelsmens die Veeman was, nooit beter op dreef dan wanneer zijn thema hem aanleiding tot uitweidingen van ideële aard gaf, kon hij - wiens welsprekendheid door voor- en tegenstanders werd geroemd -, een zaal vol mensen meeslepen en begeistere. Onvergelijklijk veel meer dan zijn geschriften het hebben gedaan, heeft zijn *gesproken woord* lauwe en onverschillige boeren tot zijn volgelingen gemaakt en zelfs wel aanvankelijke tegenstanders en bestrijders naar het coöperatieve kamp overgeheveld.

Anders dan Veeman waren de Kuperussen, Jan en Tjisse. Mèt Veeman stonden zij aan de spits van de coöperatieve beweging. Ofschoon beide broers met ongewone gaven van verstand en gemoed waren toegerust, is het toch vooral Jan Kuperus geweest wiens wakkerheid en menselijkheid velen in de beweging hebben gebracht en gebonden. Critisch ingestelde lieden die er moeite mee hadden Riemer Veeman naar waarde te schatten en diens welsprekendheid te waarderen, apprecieerden Jan Kuperus omdat hij zake-lijk in zijn uiteenzettingen was en het «sentiment» er buiten hield. Men kende deze Kuperus als een harde werker, die, nauwelijks volwassen, een prijsvraag van het Buma-legaat - een beknopte geschiedenis van het rundvee- beslag in Friesland -, had gewonnen; die, als jong directeur ener coöperatieve zuivelfabriek, als eerste in Friesland de methode van uitbetaling der melk naar vetgehalte had ingevoerd; die, tezamen met zijn collega Eriks, het rapport had samengesteld, dat aan de oprichting van de Coöperatieve Zuivel-Export Vereniging ten grondslag lag.

Niet minder dan Veeman was Jan Kuperus gegrepen door wat wij zouden willen noemen het bovenpersoonlijke in de coöperatieve beweging. In zijn op 29 januari 1902 gehouden voordracht over de oprichting van een coöperatieve olieslagerij annex graanmalerij - het zou zijn laatste geschrift zijn -, heeft Kuperus [191] duidelijk aangetoond, dat het begrip coöperatie voor hem meer dan een stoffelijke zaak was. Coöperatie, zo betoogde hij, brengt ons nader tot elkaar; zij kweekt belangstelling in elkanders welzijn, daar waar vroeger onverschilligheid jegens elkaar bestond. Coöperatie zal voor de boeren een leerschool zijn; in die leerschool zullen zij van de verwoede concu-

rentiestrijd aflaten en tot onderlinge samenwerking geraken. Coöperatie zal haar aanhangers tot welstand, tot ontwikkeling, tot vrede brengen. Zij zal ook voor hen het machtige middel zijn om, zonder schokken en omwentelingen, tot bestaanszekerheid te geraken. Deze samenwerking zal Friesland kunnen maken tot datgene wat het krachtens zijn vruchtbare bodem zou moeten zijn: een welvarend gewest. Coöperatie tenslotte zal haar aanhangers leren voor elkaar te zorgen, en met elkaar alle hindernissen te boven te komen, die men alleen nooit zou kunnen overwinnen.

Ieder van hen heeft de idee der coöperatie vertolkt op de wijze die paste bij zijn begrip en gevoelens. Riemer Veeman bespeelde het klavier der boerenconsciëntie op onnavolgbare wijze; tijdsomstandigheden en milieu hebben een propagandist van zijn formaat nodig gehad en mogelijk gemaakt. Jan Kuperus heeft op zijn eigen bescheiden wijze zijn kaars op de korenmaat gezet en stralen uitgezonden daar waar het woord van Veeman niet kon reiken. Zij hebben - Rengers heeft het getuigd -, elkander aangevuld. En toen Jan Kuperus op de jeugdige leeftijd van 36 jaren de zijnen en de beweging ontviel, zou Rengers de ontslapene schetsen gelijk heel coöperatief Friesland hem had gekend en gewaardeerd, met de volgende bewoordingen: «Welk een man! In de bloei zijner mannelijke jaren midden uit de gemeenschappelijke arbeid weggerukt. Wie onzer weet niet, hoe in dit jonge leven is gearbeid, om een gewoon mensenleven geheel te vullen. Zijn grote werkkracht, zijn doorzettingsvermogen, zijn heldere blik stempelden hem tot een persoonlijkheid. Hij was een man! En dezulken laten, wanneer zij heengaan, een open plaats achter, die niet of niet gemakkelijk kan worden vervuld. Maar met hun dood gaan zij niet geheel verloren; hun werk overleeft hen en hun geest werkt met de overlevenden voort.»

Na 1900, en in de jaren tot aan de eerste wereldoorlog, is de coöperatieve beweging 'anders dan in de jaren vóór de eeuwwisseling; haar wezenskenmerken zijn uiteraard dezelfde gebleven, maar de uitingen er van hebben niet meer de toonhoogte van voorheen, toen zij voor haar bestaan moest vechten en zij een nieuw beginsel, een nieuwe idee waar moest maken in de harde praktijk van het leven. Toen kon men terecht spreken van een «boerenfolk in beweging». In de eerste jaren van de twintigste eeuw zet de beweging zich weliswaar voort, er wordt gemarcheerd volgens plan; doch het élan, het tempo is niet meer dat van de onstuimige jaren. Het is dan een beweging, die haar stellingen handhaaft en met talent verdedigt; een boerenfolk dat op doormars op zeker punt is aangekomen - een beweging die van de «vruchten der samenwerking» geniet.

**[192]** Talentvol is zij in het duurzaam maken van haar posities; met vaste hand bouwt de beweging aan haar top-organisaties: de eerste twee hoeken van het bolwerk zijn stevig gefundeerd en worden van deugdzaam materiaal opgetrokken. Schrede voor schrede gaat zij verder; wanneer de grote catastrofe in Europa uitbreekt, heeft de coöperatieve beweging in Friesland de vijf hoeken van het bolwerk gelegd.

De beweging beleeft een periode «van rustige groei en van een zich baanbrekend vertrouwen in de coöperatieve beginselen».<sup>175</sup> Men heeft het coöperatieve stelsel als deugdzaam ervaren. Vijf en zestig coöperatieve zuivelfabrieken zijn bij de Bond aangesloten. Aan rond vier duizend zuivelbewerkers kon sinds 1903 het vakdiploma worden uitgereikt. De aangesloten fabrieken profiteren van de Technische Dienst, die de Bond in 1906 heeft ingesteld, en van het Scheikundig Laboratorium van de Bond, dat sedert 1909 analyses verricht voor de fabrieken en de afdeling Aankoop; ook de Bondscontrôle op de boekhouding van de fabrieken wordt in toenemende mate een belangrijk onderdeel van het bondswerk. De tweede top-coöperatie, de Exportvereniging, is met een zestal deelgenoten-fabrieken van wal gestoken. Zij stevent in de richting van een kwaliteitsprodukt en heeft in het derde jaar van haar bestaan (1900) het buitenkantsje, dat aan haar inzending van boter en kaas op de tentoonstelling te Parijs de Grand Prix wordt toegekend. Acht jaar later laat zij twee Engelse deskundigen overkomen om onderricht te geven in het maken van Cheddar- en Cheshire-kaas. Er zit groei in het werk der Exportvereniging; het aantal deelgenoten neemt toe; de melkaanvoer van de aangesloten fabrieken stijgt. Was in het begin de export van boter de enige taak van de vereniging, allengs gaat zij de afzet van kaas ter hand nemen, aanvankelijk alleen Cheddar- en Cheshire-kaas, later van alle door de deelgenoten gefabriceerde kaassoorten. Successievelijk werd met de verkoop van caseïne begonnen en werden melkpoeder en consumptiemelkartikelen aan de lijst toegevoegd. De bewaring, behandeling, verpakking en verzending van de produkten noopten telkens tot uitbreiding van de gebouwen en de installaties.<sup>176</sup>

Wanneer een idee zich in de materie heeft verwerkelijkt, kleven haar stoffelijke vormen spoedig smetten aan. Zo verging het ook de idee van de coöperatie, nadat zij zich had uitgekristalliseerd. Tussen de coöperatieve zuivelfabrieken ontstond een minder edele wedijver; er was zoiets als «melkhonger» in het spel, en dus snoepte men elkander leden af. Mettertijd vierde de onderlinge concurrentie hoogtij. Een van de voornaamste oorzaken van misnoegen was de zeer verschillende wijze van betaling van de melk. Men riep om grensbepalingen tussen de fabrieken. Het aan alle vrijwillige samenwerking vijandige element van wantrouwen kwam de stemming in de coöperatieve gederen verstoren. Er waren coöperatieve fabrieken, die er openlijk voor uitkwamen, dat ze tegen Bondscontrôle waren, daar zij deze beschouwden als een aantasting van hun persoonlijke vrijheid en als een belediging van de directeur. Zelfs de eenvoudigste gegevens op handelsgebied, welke de directieuren aan elkaar verstrekten, bleken niet steeds **[193]** betrouwbaar te zijn.

<sup>175</sup> Dr. van der Zee, blz. 129.

<sup>176</sup> Naast de Exportvereniging verscheen op 24 februari 1909 een tweede coöperatieve zuivelexportvereniging op het Friese zuiveltoneel, onder de welluidende naam «De Swanneblom». De fabrieken te Leeuwarden, Scharnegoutum, Marrum, Sybrandaburen, Hemelum, Jelsum en Weidum hadden zich in deze organisatie verenigd, met als doel de export te verzorgen van Cheddar- en Cheshire-kaas, onder het handelsmerk «Friese Vlag». Later traden nog de fabrieken 't Meer, Olterterp en Uitwellingergera tot de vereniging toe. In 1915 werd de vereniging ontbonden en verdween het zuivelprodukt met het (late-re) handelsmerk van de twee zwaantjes in een ovale cirkel, waartussen het woord «Swan», van de markten.



De technicus van de Bond richtte in 1909 een schrijven tot de besturen van zestien aangesloten fabrieken, die op de boterkeuringen ongunstige resultaten hadden behaald; dit was voor hem een aanleiding, zo schreef hij, om deze fabrieken te komen bezoeken, hetgeen hun, naar hij gaarne aannam, welgevallig zou zijn. Twaalf van de zestien fabrieken antwoordden de technicus, dat zijn komst niet op prijs werd gesteld!

De Commissie voor Landbouwcoöperatie, die overal in de provincie propaganda-vergaderingen hield en daarnaast behulpzaam was bij het overnemen van particuliere zuivelfabrieken door coöperatieve verenigingen, kreeg in eigen huis ook nog het een en ander te doen. In de eerste jaren van het bestaan van de Commissie waren het Veeman, Kestra, Sijsling en Nanne Kuiperus, die het coöperatieve vaandel in de provincie uitdroegen en in eigen huis de smetten van het dundoek afwisten; later begaven zich - met Veeman die bleef -, nieuwe mannen op het pad der propaganda, zoals de boeren Ynte Tijsma en Roelof Troost, en de Bondssecretaris Ulbe Kooistra.<sup>177</sup> «Mannen als Veeman, Kooistra, Tijsma en Troost waren in die tijd onmisbaar bij het oprichten van nieuwe coöperaties.

De coöperaties «Ee en omstreken» en «De Dongeradelen» waren de baby's van onze fabrieken en deze mannen hebben hun de zuigfles van de Coöperatie voorgehouden», schreef een tijdgenoot. Vier mannen van onderscheidene godsdienstige en politieke richtingen; vier volkomen op elkander ingespeelde propagandisten! Eerst sprak Kooistra, de tacticus, een rustige en zeer zake-lijke rede uit. Dan trad Tijsma, de blijmoedige, naar voren; vervolgens kwam Troost, de gemoedelijke Drenth, aan het woord - en tenslotte hield Veeman de eigenlijke propagandarede. «De geweldige propagandistische rede van de Heer Veeman sloeg in, evenals de rustige rede van de Heer Kooistra», volgens onze tijdgenoot. En hij vervolgde: «Ook de practische wenken van de Heren Troost en Tijsma (de boëren van het kwartet!) gaven de stoot om een Comité in te stellen, teneinde bij de boeren een onderzoek te doen en wel in de gehele omtrek».

De particulieren verdedigden met hand en tand hun stellingen in de Noordhoek der provincie. Telkens echter kwam het viertal coöperatoren in hun wingewest, dat een tweetal coöperaties had uitgestoten, opdagen. Te Metslawier vond tenslotte de beslissende vergadering plaats. De tacticus had gesproken; de blijmoedige had zijn gedachten uitgezaaid; de gemoedelijke was aan het woord geweest. De zaal was tot in de hoeken bezet met aandachtige toehoorders. Het ging er op of er onder. Dagelijks werden de aanwezige veehouders, die tot coöperatie neigden, overstroomd met circulaires. De speculaties van Helder (Dokkum) en Swart (Metslawier) bedreigden de leden der coöperatie met inhouding van 15 cent per 100 kilogram melk, terwijl de slimme Scholten, die de coöperatieve fabriek te Anjum had gekocht, hen trachtte te verlokken met de toezegging, dat hij bij vrijwillige uittreding voor de betrokken leden de boete zou betalen... Dat alles wist Veeman. En toen sprak hij zó geïnspireerd, dat het «geweldig» werd: de sluizen der welsprekendheid stonden open, de stemming dreef met zijn woorden [194] op tot het hoogte-

<sup>177</sup> U. Kooistra was secretaris van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in de jaren 1909-1939.

punt - en toen kregen de speculatieven Helder, Swart en Scholten geen voet meer aan de grond! «Hij (Veeman) had die vergadering zo in vervoering, het is alsof ik hem nog zie: de trappen afgaande, sprak hij nog tot de samenkomst», aldus genoemde tijdgenoot.<sup>178</sup>

Snel verdween de vierhoofdige commissie naar het station. Maar de zaak in het Noorden was voor de Coöperatie gered!

Gelijk een boom die zich heeft vertakt en waarvan elk der takken zich opnieuw splitst - vertakkingen waarin de groeikracht van de stam voortwerkt -, zo ontsproten aan de nog jonge, maar krachtige, boom der Coöperatie loten en twijgen die zich tot takken zouden verdikken. Soms echter trof hem het snoeimes van de hovenier en vielen de boomscheuten ter aarde, in hun eerste groei verstoord.

De coöperatieve beweging stuwde haar volgelingen voort tot nieuwe initiatieven. In 1901 greep Tjisse Kuperus het denkbeeld van het stichten van een coöperatieve olieslagerij - Riemer Veeman betuigde zijn instemming met «deze voor onze geheele provincie zoo belangrijke zaak» - en Jan Kuperus hield een half jaar later een voordracht ten gunste van deze nieuwe zaak, waarin hij dank bracht voor... «de groote sympathie die we voor eene Coöperatieve Olieslagerij mochten ontvangen, uit alle deelen der provincie Friesland». De Tijd, een onverbiddelijke rechter, gaf de nieuwe loot echter geen kans. Toen drie jaar later de derde der gebroeders Kuperus, Nanne, in de Commissie voor Landbouwcoöperatie voorstelde dat hij in de provincie lezingen over de wenselijkheid van een op te richten olieslagerij zou houden, ontmoette hij tegenstand bij zijn medeleden, die op één na allen van mening waren, dat de Commissie haar bemoeiingen voorlopig tot de coöperatieve zuivelbereiding moest beperken. De boomscheut was onder het snoeimes gevallen...

Uit deze tijd dateert ook het plan van enkele coöperator-propagandisten om een coöperatieve fabriek voor houtbewerking te stichten. Het was hun medestander Th. M. Th. van Welderen baron Rengers, die een spaak in het wiel stak. Ongetwijfeld was Rengers coöperator, en de idee der voortgezette coöperatie was hem lief; doch hij zag ook de begrenzingen der coöperatie. Zo had hij zijn vlasfabrieken bijvoorbeeld niet coöperatief opgezet. Rengers begreep, dat het plan om in Friesland een coöperatieve botervathoutfabriek te stichten, niet dan tot nadeel zou strekken van de N.V. Halbertsma's fabrieken voor houtbewerking te Grouw, een uit persoonlijk initiatief voortgekomen, groot geworden en voor Friesland belangrijk industrieel bedrijf. Hij wenste niets te ondernemen, dat een bedreiging zou kunnen betekenen voor de reeds bestaande industrie, die haar plaats had veroverd en verdiend. Integendeel; hij verheugde zich in het bestaan van dergelijke grootbedrijven, omdat zij de hefboom der welvaart waren. Het zijn mede zijn bedenkingen geweest, die er toe hebben geleid, dat bovengenoemd **[195]** streven niet werd aangewakkerd. Ook in dezen had het snoeimes zijn werk verricht.

---

<sup>178</sup> Zie R. Spriensma.

Een ander van Bondswege in 1901 genomen initiatief: de oprichting van de Coöperatieve Stremsel- en Kleurselffabriek zou in 1905 worden verwezenlijkt. Met deze derde top-coöperatie, waarvan de acte van oprichting door achttien coöperatieve zuivelfabrieken was getekend, had men de derde hoek van het bolwerk voltooid.

Bij het leggen van de vierde hoek van het bolwerk - de oprichting van de Coöperatieve zuivelbank in 1912 -, is Tjisse Kuperus ten nauwste betrokken geweest. Op zijn verzoek werd op de agenda van een bestuursvergadering van de Bond in 1901 het volgende punt geplaatst: «Is een kassiersinstelling vanwege de Bond voor de fabrieken gewenst?» Op vrijdagen kon men constateren, dat bij dezelfde kassiers in de stad de ene zuivelfabriek gelden opnam, terwijl een andere er bedragen deponeerde. Overwogen werd dat het mogelijk moest zijn de credietbehoefte in coöperatieve kring te bevredigen en daardoor tevens de marge tussen debet- en creditrente te verkleinen. Ook zou de zekerheid voor soliede belegging van de gelden worden vergroot, indien de fabrieken zich gezamenlijk aansprakelijk hadden gesteld voor de terugbetaling der gedeponeerde geldsbedragen.

De belangstelling voor een dergelijke bankinstelling werd geactiveerd in het jaar 1904, toen het kassierskantoor van de gebroeders Tjepke en Gajus Gramata te Leeuwarden failliet was verklaard, bij welk faillissement verscheidene coöperatieve zuivelfabrieken op voor hen wel zeer onprettige wijze waren betrokken. Toch zou het nog tot 1912 duren voordat de Coöperatieve Zuivelbank kon worden opgericht. De oprichtingsvergadering vond plaats op 10 juli van genoemd jaar, na afloop van een gewone ledenvergadering van de Bond. De oprichtingsacte werd door negentien fabrieken en de Exportvereniging getekend. Tot leden van het voorlopig bestuur werden gekozen: Tjisse Kuperus - die als eerste directeur van de Zuivelbank zou fungeren -, A. Osinga te Dronrijp en P. P. Miedema te Engelum. Korte tijd later werd een definitief bestuur gekozen, met H. Hijlkema te Roordahuizum als voorzitter, K. Frietema te Wirdum als tweede voorzitter en P. Kleiterp te Leeuwarden als secretaris.

Een haast even langdurig proces van voorbereiding zou voorafgaan aan de stichting van de vijfde top-coöperatie op zuivelgebied: de stichting van een coöperatieve condensfabriek. De oprichting van een condensfabriek te Leeuwarden, in 1906, door de firma Van den Bergh Ltd. te Rotterdam was in coöperatieve kringen in Friesland met lede ogen aangezien. Zelfs sloot genoemde firma met verschillende coöperatieve zuivelfabrieken contracten af voor de levering vanondermelk. Het optreden van deze zich noemende «Condensed Milkcompany of Holland» verwekte onrust bij hen, die het wachtwoord van Riemer Veeman: «Doe de zaken zelf; geef de melkverwerking niet uit handen en in handen van particulieren, van wie je afhankelijk wordt!» tot richtsnoer hadden gekozen. De zaak lag nog in de windselen toen vier jaar later de Commissie voor Condensatie [196] van de Nederlandse Zuivelbond haar rapport voor condensatie uitbracht. De conclusie van het rapport luidde: «De reeds genoemde gunstige netto-opbrengsten, en het feit, dat juist in de provincie Friesland, waar de fabriekmatige zuivelbereiding en in het bijzonder de coöperatieve bedrijfsvorm zulk een hoge vlucht hebben genomen, het con-

denseerbedrijf zich in de laatste jaren voortdurend uitbreidt, maakt het naar onze meening voor de zuivelcoöperatie bepaald noodzakelijk zich ook op dit terrein vasten voet te verzekeren.»<sup>179</sup>

De tijdsomstandigheden, objectieve en psychologische, waren tenslotte gunstig voor de verwerkelijking van de gedachte, de condensering in eigen hand te nemen. In korte tijd wist men te bereiken, dat een groot aantal coöperatieve zuivelfabrieken zich plaatsten achter het plan van de voorstanders van condensatie om de oprichting van een provinciale condensfabriek voor te bereiden. De Friese boeren, die er de onweerlegbare bewijzen van in handen hadden, dat met samenwerking grote dingen vielen te bereiken, sloten zich aaneen toen het parool «zelf doen» was gegeven. De vrees, dat het particulier initiatief op dit gebied de coöperaties zou overvleugelen, was een extra prikkel tot handelen.

In de vergadering van 13 augustus 1913 werd de Coöperatieve Condensfabriek <„Friesland» te Leeuwarden opgericht; 42 zuivelfabrieken traden tot de nieuwe organisatie toe. Baron Rengers werd tot voorzitter gekozen, hoewel hij afwezig was. Zo groot was zijn prestige, dat de Friese boeren, toen zij voor een nieuwe taak van grote omvang stonden, eensgezind waren in het denkbeeld, dat baron Rengers van Oenkerk hun voorzitter en leider moest zijn.

De vijfde top-coöperatie was geboren. Toen buiten onze landgrenzen de vlammen van de wereldoorlog woedden, trok men in de Friese hoofdstad de muren op van een groot fabrieksgebouw, waarin een bedrijf werd gevestigd, dat, na de eerste krampspijnen te hebben doorstaan, spoedig op gang kwam en zich op dynamische wijze tot een grootbedrijf zou ontwikkelen.

De vijf hoeken waren gelegd; het bolwerk was gereed. Met vertrouwen kon de coöperatieve beweging in Friesland een blik in de toekomst werpen.

196

---

<sup>179</sup> De Commissie voor Condensatie bestond uit de volgende personen: K. Eriks Azn., directeur van de Friese Coöp. Zuivel-Export Vereniging; J. J. Huisma, zuivelconsulent te Groningen; U. Kooistra, secretaris van de Bond van Coöp. Zuivelfabrieken in Friesland; J. A. S. Krot, directeur der Lonneker Coöp. Melkinrichting en Zuivelfabriek; Tj. Postma, directeur der Coöp. Zuivel-Export Vereniging «De Swanneblom»; O. Reitsma, secretaris van de Alg. Ned. Zuivelbond (F.N.Z.).

## OPBOUW IN JAREN VAN VERTRAGING

Toen de westerse volkeren in het jaar 1913 hun geloof in de wereldvrede beleden door in 's Gravenhage een Vredespaleis te stichten en de mensheid meer dan ooit geneigd scheen een schone droom van nimmer weer door oorlogen verstoord levensgeluk te dromen, was het in de wereld toch nog niet alles pais en vree! Wel streefde men er naar; men streefde er steeds ijverig en ernstig naar, want alle volkeren wensten oprecht de vrede te handhaven en te bevestigen. Daar zij echter ondanks hun goede voornemens en edele bedoelingen dikwijls faalden, maakten zij oorlog - in 't klein. Daarvan had men de bewijzen voorhanden, in de Balkan bijvoorbeeld. Steeds opnieuw was er sprake van verstoorde mierennesten, tussen volkeren, tussen stammen, tussen groepen.

In het gedenkwaardige jaar dat in de Residentie een schone droom in vervulling ging en in het paleis van de Vrede een indrukwekkend gezelschap van gekroonde hoofden, ministers, diplomaten en andere hoogwaardigheidsbekleders in staatsierok bijeenkwam om het heuglijk gebeuren luister bij te zetten, brak in Friesland een twist uit tussen twee organisaties. Het was maar iets nietigs, iets heel kleins; doch in zijn nietigheid en kleinheid toonde het iets van de ware aard van de mens en van de spanningen in de menselijke verhoudingen, spanningen tussen groepen en organisaties, in één woord van de strijd die er in de wereld gaande was: een altijd aanwezig dynamisme, duister en onberekenbaar als de grote oceaan, die heden het hulkje van de wereldvrede voortwiegt op zijn baren, doch het morgen in zijn kokende afgronden zal verzwelgen.

De controverse in de zuivelbeweging had zich zichtbaar en hoorbaar gemaakt in het dispuut, dat voormannen van de Friese Maatschappij van Landbouw en de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken met elkander hadden over het plan van de eerstgenoemde organisatie om, tezamen met de particuliere zuivelindustrie, een «Melkcontrôle» in de fabrieken in te stellen. De Bond weigerde zijn medewerking, gegrond op de overweging dat een dergelijke melkcontrôle, voor zover deze voor de Bondsfabrieken zou gelden, door de Bond zélf diende te worden georganiseerd en dat inschakeling van derden, in dit geval van de particuliere zuivelindustrie, niet nodig en evenmin gewenst was. Was het «heulen met de tegenstander», dat de voormannen van de Bond in het plan van de Friese Maatschappij wraakten? Wel schijnt het zeker, dat men aan Bondszijde verstoord was over het tekort aan coöperatieve gezindheid bij de voormannen van de Friese Maatschappij.

Van het plan zou echter niets komen: het bestuur van de Maatschappij «zag [198] zijn goede bedoelingen door toedoen van de Bond getorpedeerd».<sup>180</sup> Het was vooral Riemer Veeman, de oud-voorzitter van de Bond en voorzitter van de Exportvereniging, die er toe had bijgedragen, dat in de afdelingen van de Friese Maatschappij een juist begrip van het standpunt van de Bond in deze kwestie, en van de grote belangen die daarmee waren gemoeid, ontstond.

<sup>180</sup> Spahr v. d. Hoek, deel II, blz. 460.



Mede is het aan de invloed van Rengers (Oenkerk) te danken geweest, dat een conflict tussen Bond en Maatschappij werd voorkomen.<sup>181</sup> De twist eindigde met een verzoening en daarmee was de kwestie opgelost. Eens en voor goed; want de betrekkingen tussen Bond en Maatschappij waren sedertdien verbeterd en zij zouden zelfs inniger worden na 1919, in welk jaar de Maatschappij zichzelf had gereorganiseerd in dier voege, dat de grote landbouwcoöperaties - en derhalve ook de Bond -, als lid-vereniging toetraden.<sup>182</sup>

Nog voor de wereldbrand uitbrak verwezenlijkte de coöperatieve beweging een belangrijk plan, namelijk de oprichting van de Friesch-Groningsche Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek aan het Hoendiep te Groningen, als tegenzet tegen de particuliere suikerfabriek te Vierverlaten, in 1896 door de groot-industrieel J. E. Scholten, met medewerking van de Brabantse suikerfabrikanten, de Groningse en Friese bietenbouwers, gesticht. Het tegenspel, dat van 1901 dateerde, vond zijn afsluiting in 1913 met de oprichting van de vereniging, waarbij zich direct zeshonderd boeren aansloten. Aan het einde van het eerste oorlogsjaar kwam de nieuwe fabriek gereed. Toen de Duitse troepen naar Parijs oprukten, pleegden de Friese coöperatoren, in nauwe samenwerking met hun Groninger collega's, vestingbouw op het erf van Scholten, dezelfde die reeds menige particuliere schans in het land der Friezen had opgeworpen!

In het jaar waarin, buiten onze grenzen, de kanonnen steeds luider taal spraken, werden hier te lande tal van ondernemingen aan banden gelegd en initiatieven afgeremd. Met de geleidelijke ontwikkeling in de zuivelbeweging was het afgelopen; aan het zuivelbedrijf werd een geheel nieuwe taak opgelegd: mede te werken aan de voedselvoorziening van ons volk. Sommige coöperatieve instellingen werden in moeilijkheden verwickeld, zij het dan ook dat zij - door handig manoeuvreren -, er niet in verstrikt geraakten. Direct na het uitbreken van de Europese oorlog zag de Coöperatieve Zuivelbank zich voor schijnbaar grote moeilijkheden geplaatst, toen de Centrale Raiffeisenbank het geldverkeer met haar leden - waartoe ook de Zuivelbank behoorde -, had gestaakt, te meer, daar het handelspapier van de leden niet werd gehonoreerd. Dank zij de omstandigheid, dat de Zuivelbank op de eerste augustus 1914 over een vrij groot kassaldo beschikte, konden de moeilijk afwijsbare vorderingen worden voldaan. De verwickelingen bij de bank waren slechts van korte duur; een buitengewone toename van het geldverkeer bracht het bedrijf in geheel andere banen. Zelfs kon nog worden besloten tot de uitgifte van een 5 % obligatielening, groot f 125.000, ten laste van de coöperatieve zuivelfabriek-in-aanbouw te Wolvega.

<sup>181</sup> J. P. Wiersma: Rengers-biografie, blz. 116

<sup>182</sup> Na de reorganisatie van 1919 nam de Friese Mij. van Landbouw in haar Werkplan de volgende bepalingen op: steun te verlenen aan, en propaganda te maken voor, inkooporganisaties en veevoederfabrieken op coöperatieve grondslag; propaganda te maken voor, en steun te verlenen aan de Coöperatieve Boerenleenbanken, de Coöperatieve Zuivelbank, enz. Voorts wijzen wij op het volgende. In het samenvattend rapport over het vraagpunt «De verhouding tussen de boerenstandsorganisaties en de landbouwcoöperaties», in het winterhalfjaar 1955/'56 door de afdelingen van de Friese Mij. van Landbouw behandeld, werd o.a. geconcludeerd: «De meeste afdelingen verklaren zich (althans in meerderheid) vóór het bevorderen van de coöperatieve idee door de Friese Mij. van Landbouw». Zie Fries Landbouwblad, 18 mei 1956.

Ook de Coöperatieve Condensfabriek stond, terwijl zij met haar bouwplannen [199] zo goed als gereed was, opeens voor een geheel onvoorziene situatie. Nadat ook in Friesland de paniekstemming was geluwd en het zakenleven zich van de schrik had hersteld, zag het bestuur van de Condensfabriek geen redenen meer «om de toekomstige mogelijkheden nu juist van de donkerste kant te moeten beschouwen».<sup>183</sup> Er was geen aanleiding de voorbereidselen te staken, gezien de opvatting van het bestuur, dat de coöperatieve condensfabriek in de eerste plaats was bedoeld als strijdmiddel tegen de particuliere industrie. De vraag naar gecondenseerde melk was groot! Nam men voorts in aanmerking, dat in het buitenland het mond- en klauwzeer zich onder het rundvee uitbreidde en dat de veestapels in de oorlogvoerende landen, in het bijzonder in België, geducht hadden te lijden, dan leek de onderstelling niet gewaagd, dat de vraag naar het artikel melk op de wereldmarkt in de toekomst het aanbod zou overtreffen. In moeilijke omstandigheden werd met de bouw van de fabriek begonnen.

Toen het gebouw in februari 1916 zo goed als gereed was, leverde de aanschaf van machines en inventaris nieuwe moeilijkheden op. De bestelling van het vacuumkookapparaat, in Engeland geplaatst, was geannuleerd in verband met het verbod van uitvoer van koper uit dat land. Het zeer belangrijke apparaat kon nog worden geleverd door een firma te Dresden, onder beding van inlevering van oud koper, tot een hoeveelheid van 130 procent van het gewicht van het vacuumkookapparaat. Het bestuur accepteerde de voorwaarde; deze toch stelde verkrijging van het onmisbare apparaat in uitzicht. Op de snelste wijze werden grote aantallen in onbruik geraakte earden amers (roodkoperen emmers) en idem aden of oproomvaten op de boerderijen verzameld, tot het vereiste gewicht aan koper was verkregen - met het resultaat, dat op 10 augustus van het tweede oorlogsjaar een wagon, gevuld met oud koper, over de rails rolde in de richting van de Duitse grens. In januari 1916 arriveerde het spiksplinternieuwe vacuum-kookapparaat in Leeuwarden; het werd met gejuich ontvangen als het bijzonder welkome sluitstuk van de fabrieksinventaris. Op de derde maart daaraanvolgend werd de eerste melk van de te verwachten plas, te leveren door de dertig aangesloten coöperaties, aan de nieuwe fabriek ontvangen. De directeur zelf stond aan het vacuum en behandelde het eerste kooksel onder het critisch toezicht van de condenseur, die de taak voor het tweede kooksel zou overnemen.

Hoewel het met de vrijheid van landbouw en veeteelt, zowel wat de productie als de afzet van de produkten betrof, spoedig was gedaan, bleven de prijzen een zodanige hoogte houden, dat de fabrieken in staat waren voor flinke afschrijvingen en reserveringen te zorgen. Ondanks niet te onderschatten moeilijkheden wist de coöperatie zich in het eerste oorlogsjaar vrij goed te handhaven. Telkens weer bleek, dat men door georganiseerd optreden als agrarische beweging in Den Haag veel meer kon bereiken, dan wanneer men zijn belangen door derden had moeten laten behartigen.

---

<sup>183</sup> Aanhaling uit notities van de hand van S. Hepkema, oud-directeur van de Coöp. Condensfabriek, waaraan wij nog enkele andere bijzonderheden ontleenden.

Eenmaal aan de abnormale tijdsomstandigheden gewend, er met inzicht en verstandig op reagerend, kon met tactisch beleid ook in de jaren van de wereldoorlog **[200]** nog wel iets goeds worden bereikt. Zo verruimde de Zuivelbank in 1916 haar werkterrein door niet-leden in de gelegenheid te stellen bij de bank credieten te verkrijgen. Een tweede uitlegging vond plaats in 1918, waardoor het mogelijk werd, dat de Zuivelbank andere verenigingen dan die op zuivelgebied als lid aannam. Ofschoon het aanvankelijk de bedoeling van de bank was geweest uitsluitend de belangen van het zuivelbedrijf te behartigen, kon thans het bredere landbouwbelang door haar worden gediend. In verband met het vorenstaande werd in de statuten de bepaling opgenomen, dat in 't vervolg geen afzonderlijke persoonlijke zekerheid bij de verstrekking van credieten werd vereist, doch dat als zodanig ook zou gelden de onbeperkte aansprakelijkheid van de leden ener coöperatieve vereniging - een in coöperatieve kringen als juist erkend principe, hetwelk er ongetwijfeld toe heeft bijgedragen, dat belangrijke landbouworganisaties als de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken, de Friese Maatschappij van Landbouw en de Algemeen Nederlandse Zuivelbond als lid tot de Zuivelbank toetraden.<sup>184</sup>

Ook de Friese Coöperatieve Zuivel-Export Vereniging zou ervaren, hoe sterk men als geconcentreerde afzet stond, toen in de oorlogsjaren de gewone handelsverbindingen waren verbroken en de afzet uitsluitend liep over een drietal officiële instanties, één voor het binnenland, één voor Groot-Brittannië en één voor Duitsland (met inbegrip van Oostenrijk). Deze officiële gecentraliseerde aankoop dwong de verkopers van zuivelprodukten tot samengaan, met het gevolg dat er in Friesland - buiten de evengenoemde Exportvereniging -, verkoopcombinaties met een tijdelijk karakter ontstonden. Een verder vanzelfsprekend gevolg was, dat de Exportvereniging haar kaasomzet met een grote sprong vooruit zag gaan, en dat in het boekjaar 1916/'17 de export een totaal van 12.127.000 kilogram kaas bereikte, zijnde bijna de gehele productie van de bij de Exportvereniging aangesloten zuivelfabrieken.

Datgene wat in het begin van de wereldoorlog niet mogelijk had geleken, namelijk dat aan het aantal top-coöperaties uitbreiding kon worden gegeven, bleek mogelijk te zijn. In januari 1916 verscheen als nieuwe figuur op het coöperatietoneel de Friese Coöperatieve Exportslachterij, voor de oprichting waarvan de eerste zaden waren uitgestrooid door Veeman en Rengers, die al in 1902 lezingen hadden gehouden over de wenselijkheid van de oprichting van een coöperatieve slachterij, teneinde de monopolistische positie van de particuliere industrie te breken, in 't belang van de boer. Het denkbeeld had blijkbaar een langdurige periode nodig om in de boerenstand te bezinken en geestdrift te wekken. Wel kwam men langzamerhand tot het ontwerpen van plannen voor de oprichting van een coöperatieve slachterij, doch 't uitbreken van de wereldoorlog had de uitvoering er van verhinderd. Onbedreigd door coöperatief tegenspel, bedreven de beide grote concerns hier te lande, de Unilever en Zwanenbergs fabrieken, in welke **[201]** grootbedrijven de particuliere industrie voor meer dan 50 % was geconcentreerd, de export van vlees naar het buitenland. In de eerste jaren van de wereldoorlog maakten de

---

<sup>184</sup> Een kwart eeuw Coöperatieve Zuivelbank, Leeuwarden 1938, blz. 22.

exporteurs van vee en vlees ongehoord grote winsten tengevolge van de buitensporig hoge prijzen die het buitenland wenste te betalen.

Toen werden ook de Friese boeren wakker! Op 22 januari 1916 werd te Heerenveen de Friese Coöperatieve Export Slachterij opgericht, die haar zetel te Akkrum zou kiezen. Daarvoor, in 1915, had een initiatief van de Friese Mij. van Landbouw geleid tot de oprichting van 'n voorlopige varkensexport-vereniging. Het enthousiasme van enige in de oprichtingsvergadering aanwezige boeren was zó groot, dat zij alvast ruim geld bij zich hadden gestoken om zo nodig de nieuwe vereniging van 't eerste bedrijfskapitaal te voorzien; beziel met een grote geestdrift voor het coöperatieve beginsel stelden de leden hun varkens ter beschikking, zonder te vragen welke prijs zij er voor zouden ontvangen.<sup>185</sup> Wat het bijzondere enthousiasme van deze veehouders betreft, valt een parallel geval aan te wijzen in de geschiedenis van de Deense landbouwcoöperatie, namelijk bij de oprichting van de eerste coöperatieve export-slachterij te Horsens op Jutland in 1887. Ondanks de grote tegenwerking gaven 1200 boeren zich op als lid, terwijl 1100 zich garant stelden tot een bedrag van 170.000 kronen. Het bestuur van de te stichten coöperatie hield niet minder dan... 21 vergaderingen op één dag. Een van de pioniers was zozeer in de greep van zijn geestdrift, dat hij zijn jas uittrok en een ieder uitdaagde die weigerde te tekenen!

Hetzelfde enthousiasme zou in het begin ook de Friese Coöperatieve Export-slachterij bezielen en schragen. Merkwaardig was de invloed, die de jonge coöperatie al dadelijk op de prijsbeweging uitoefende. «Er voer een schok door de provincie toen de eerste resultaten van de Coöperatieve Exportslachterij bekend werden, en het aantal leden klom in het eerste boekjaar van 127 tot... 1830!»<sup>186</sup> Hoe men destijds op het lidmaatschap van de F.C.E. vlakte, leert de anecdotische bijzonderheid die M. Anema ergens vertelt: «Ik herinner mij een vergadering waar 75 personen in de zaal waren en 77 het ledenregister tekenden. Twee weduwen zaten in de kamer van de kastelein te wachten, om na afloop te tekenen».

Verliep de start van de jonge coöperatie gunstig, zij zou op haar vaart nog felle tegenwind ontmoeten.

Een jaar later, in 1917, werd de oprichtingsacte van een nieuwe coöperatie gepasseerd, en wel van het Coöperatief Verzekeringsfonds. De gedachte, die aan het C.V.F. ten grondslag lag, was reeds uitgesproken in de Bondsvergadering van 1899, waar de afgevaardigde van Marssum had gepleit voor de verzorging van de oude dag van de fabrieksarbeiders. In de loop der jaren zou die gedachte zich meer dan eens komen opdringen, want de sociale verzekering kreeg in de maatschappij steeds sterker de aandacht. Het waren in het bijzonder Rengers, Veeman en F. Posthuma die bij verschillende gelegenheden een pleidooi hielden voor het tot stand komen van een onderlinge verzekering.<sup>187</sup> In 1907 sloten enkele fabrieken een verzekering voor hun perso-

<sup>185</sup> Naar een mededeling van de handelsconsulent, dr. H. Molhuysen.

<sup>186</sup> Naar een mededeling van de handelsconsulent, dr. H. Molhuysen.

<sup>187</sup> IJ. K. Tamminga, in: *De Friesche Landbouwcoöperaties*, uitgave van de Bond van Coöp. Zuivelfabrieken, 1939.

neel; in 1912 bracht een door de Bond ingestelde **[202]** commissie een rapport uit, waarin de oprichting van een onderling verzekeringsfonds werd aanbevolen, ofschoon ook deze uitspraak - noch het feit, dat de voorstellen der commissie in de algemene vergadering van de Bond op 7 april van dat jaar waren aangenomen -, de zaak weinig of niet verder bracht. Echter in het vroege voorjaar 1917 was de tijd rijp voor verwezenlijking van het plan. Vijftien Bondsfabrieken brachten op 14 februari het Verzekeringsfonds ter wereld. Opnieuw had de Bond zijn voorbereidende werkzaamheden - ditmaal op het terrein van de verzekering -, met een goede uitslag bekroond gezien. Toen het C.V.F., naast de verzekering van het fabriekspersoneel, ook die van de directeuren ter hand nam, gingen geleidelijk ook andere fabrieken over tot het plaatsen van een verzekeringspolis bij het Fonds op naam van hun directeur. Tijdens haar ontstaan, en nog lang daarna, moest de jonge coöperatie de hardnekkige tegenwerking ondervinden van de zijde der particuliere verzekeringsmaatschappijen, echter zonder dat deze haar hebben kunnen verhinderen de vleugels uit te slaan, noch haar de constante uitbreiding van haar werkterrein hebben kunnen beletten. Het Fonds zou het bewijs leveren - en dat was de beste propaganda die het kon maken -, dat de grote winsten die de particuliere maatschappijen maakten, evengoed door de eigen coöperatie, mits goed opgezet, ten gunste van de aangesloten leden konden worden behaald.

Voorts kwam in 1917 de vereniging Coöperatieve Centrale Landbouwboekhouding tot stand: een organisatie die zich tot doel stelde haar leden bijstand in de boekhouding van hun bedrijven te verlenen en hun belastingaangelegenheden te verzorgen. Tot dat doel was reeds in 1914 een vergadering te Leeuwarden belegd. De inspecteur der belastingen, de heer P. van der Meulen, activeerde de belangstelling voor het plan niet weinig, toen hij in het Friese Weekblad uiteenzette op welke wijze door samenwerking de moeilijkheden, verbonden aan de bedrijfsboekhouding, konden worden ondervangen en welke voordelen men daarvan zou kunnen genieten. Tj. Kuperus, directeur van de Coöperatieve Zuivelbank, nam, tezamen met J. van der Meer, secretaris van de Friese Maatschappij, en genoemde inspecteur der belastingen, het initiatief tot het uitschrijven van een vergadering op 4 mei 1917. De heer inspecteur wees in zijn inleiding op de moeilijkheden die bij de belastingheffing ontstonden wanneer een goede boekhouding ontbrak. De spreker noemde de landbouwboekhouding niet alleen een fiscaal, maar ook wel degelijk een algemeen landbouwbelang, aangezien het voor de boer noodzakelijk was om precies te weten de hoegrootheid van het bedrag dat hij in zijn bedrijf had gestoken, waar het was gebleven, waar het geld vandaan kwam en hoe het gesteld was met de rentabiliteit van de verschillende onderdelen. De vergadering eindigde met de benoeming van een commissie van voorbereiding, die er een behoorlijke vaart achter zette, zodat reeds op 24 juli daaropvolgend de vereniging kon worden opgericht. Een zeldzaam voorspoedige ontwikkeling - en een kolossale toename van't ledental: 3300 in 1951! - zou voor de C.C.L.B. zijn weggelegd.

**[203]** Bijzondere omstandigheden - de oorlogshandelingen buiten onze grenzen en op de wereldzeeën duurden onverminderd voort -, zouden in het vierde oorlogsjaar aanleiding worden tot de oprichting van een top-coöperatie op



het gebied van de aankoop van landbouwbenodigdheden. In boerenkringen werd algemeen geklaagd over de minderwaardige kunstmeststoffen, die op grote schaal werden verkocht, en over de slechte kwaliteit van het veevoeder, dat als «vertrouwensprodukt» zijn naam had verloren. Mr. E. M. Meijers, hoogleraar te Leiden en vermaard rechtshistoricus, had in zijn rapport over de landbouwcoöperatie in Nederland de wonde plekken in de handel van bovengenoemde artikelen aangewezen en verklaard, dat in de eerste jaren van het gebruik van kunstmeststoffen artikelen van die naam aan de markt werden gebracht, waarvan de resultaten verre van bevredigend konden heten. Met andere woorden: er werd door de handel mee geknoeid! Ook andere voederartikelen als lijn- en raapkoeken werden ongestoord door de handelaren vervalst.<sup>188</sup>

Wij zagen reeds, dat voor de eeuwwisseling de gezamenlijke aankoop van landbouwbenodigdheden, mede door toedoen van de Friese Maatschappij, zich ontwikkeld en positie genomen had in de oprichting, in 1896, van de Coöperatieve Vereniging tot aankoop van landbouwbenodigdheden in Friesland (C.A.F.). In volgende jaren kwamen coöperatieve aankoop-kernen tot stand te Jubbega (1903), Oldeberkoop (1904), «Noordkant» Leeuwarden (1905), Oosterwolde (1908), Donkerbroek (1911), Boyl (1912), Birdaard (1915) en Makkinga (1921). Onderlinge samenwerking tussen de aankoopverenigingen was er niet; de enige betrekking tussen hen bestond in hun lidmaatschap van het Centraal Bureau te Rotterdam (opgericht in 1899 onder leiding van het Kon. Ned. Landbouwcomité), dat zijn inkopen deed bij de grootste buitenlandse kunstmestsyndicaten ten behoeve van de leden-verenigingen in ons land. Vrij spoedig was in Friesland een provinciale commissie uit 't Centraal Bureau gesticht, die evenwel in 1905 werd ontbonden, nadat zij haar werkzaamheden aan de C.A.F. had overgedragen. Van het begin af had de C.A.F. een duidelijk provinciaal karakter, terwijl de later opgerichte aankoopverenigingen in het gewest een meer plaatselijk of regionaal karakter droegen.

In de oorlogsjaren kwam in de aankoopverenigingen een tendens naar voren om zich provinciaal te organiseren en tevens om aan te dringen op reorganisatie van het Centraal Bureau in coöperatieve geest. Op 19 april 1917 werd de Friese Bond van Coöperatieve Aankoopverenigingen opgericht. Na een bestaan van vijf jaren werd de Bond opgeheven en gewijzigd in een provinciale afdeling van het Centraal Bureau; dertien van de achttien oorspronkelijk bij de Friese Bond aangesloten verenigingen traden tot de provinciale afdeling toe. Tien jaar later, nadat het Centraal Bureau de coöperatieve rechtsvorm had aangenomen (1928), werden de provinciale afdelingen opgeheven, in de plaats waarvan «Ringen» van leden-verenigingen ontstonden, alsmede de «Ring Friesland», waarbij zich alle aankoopverenigingen in de provincie aansloten.

**[204]** De geest des tijds zou zich ook met de coöperatieve... idylle op het eiland Terschelling bemoeien. Daar werkten in de eerste jaren van de wereld-

---

<sup>188</sup> Dr. R. Kuperus: De plaats van de Coöperatie in onze economische samenleving, Leeuwarden 1929, blz. 42.

oorlog nog drie handkracht-zuivelfabriekjes, enigszins primitieve instellingen met «vaste» en «losse» draaiers. In de bestuursvergaderingen ging het aarts-vaderlijk toe, al werden er wel eens harde noten gekraakt. In de notulen van Hoorn kon men lezen, datvoorzitter Roggen eens zijn medebestuurleden dringend had moeten verzoeken «niet dadelijk op te vliegen en beginnen te schelden en te razen» wanneer er zich in het verenigingsleven iets voordeed, dat niet was zoals het behoorde te zijn. Overigens liet de eensgezindheid in de vergaderingen weinig te wensen over. In alle drie fabriekjes werd een zuinig beleid gevoerd. Toen de directeur van de coöperatie te Hoorn een bedrijfsverbetering had doorgevoerd en naderhand het bewijs leverde, dat hij minder melk dan voorheen nodig had voor de bereiding van een kilo boter, was de ledenvergadering royaal en kende de man een gratificatie van dertig gulden toe. Doch de zuinigheid - dat oerbegrip in het agrarisch gemoed -, was er als de kippen bij, toen in dezelfde vergadering werd voorgesteld het salaris van de directeur met vijftig gulden 's jaars te verhogen; het voorstel werd dan ook prompt afgestemd. Royaal op de korte baan, zuinig op de lange baan! - dank zij die instelling van bestuur en leden werkten de fabriekjes nog steeds, al wierpen zij tenslotte povere baten af.

De vooruitstrevenden onder de Terschellinger boeren liepen al jaren rond met de gedachte aan samenwerking tussen de drie coöperaties, met het doel gezamenlijk een grote fabriek, het liefst een stoomzuivelfabriek te stichten. Het schoolhoofd M. Wiegersma te Hoorn had in de bestuursvergadering van 15 juli 1911 een uiteenzetting van de voordelen van een stoomzuivelfabriek gegeven. Het gevolg was, dat een delegatie uit het bestuur naar het vasteland reisde en enkele zuivelfabrieken bezocht. Desniettemin werd het voorstel tot omzetting van de fabriek in een stoomzuivelfabriek door de ledenvergadering afgestemd. Ook het voorstel om samenwerking met Formerum te zoeken werd afgestemd, de eerste maal in 1912, de tweede keer in 1913 ter vergadering waarin ook «Meester» Wiegersma, als voorzitter van de inmiddels opgerichte «Commissie van voorbereiding voor de oprichting van een stoomzuivelfabriek voor Terschelling», aanwezig was.

Toch bleef de gedachte van samenwerking in de bevolking doorwerken, begunstigd ook door de in 1908 opgerichte aankoopcoöperatie, die voor de boeren gezamenlijk kunstmest en veevoeder aankocht, alsmede door de dorsvereniging, die ten behoeve van de bedrijven van veertig boeren een dorsmachine had aangeschaft. Ook burgemeester Van Heusden gaf niet geringe steun aan de gedachte der samenwerking, uiteindelijk met het gevolg, dat men in boerenkringen over fusie ging spreken. In de meidagen van 1916, toen in het Skagerrak de grootste zeeslag van de wereldoorlog woedde en de Duitse vloot voor de Engelse vloot van admiraal Jellicoe de vlag streek, tekenden 106 Terschellinger boeren het ledenregister van de nieuwe vereniging Coöperatieve Stoomzuivelfabriek Terschelling, [205] hetgeen tevens inhield, dat tezelfder tijd de drie afzonderlijke coöperaties, die ieder een handkracht-zuivelfabriek exploiteerden, hadden opgehouden te bestaan.

Kleine dingen in een grote wereld! Maar wie zou de betekenis van die groei naar groter en ruimer verhoudingen op Terschelling vanwege haar lokaal karakter willen kleineren? Voor het eiland zelf was het een schrede vooruit; een

bundeling van de agrarische krachten die de eilandbevolking voordeel zou brengen. Er viel een achterstand in te halen. In het laatste jaar voor de fusie hadden de fabriekjes op het eiland een melkprijs van vijf cent per liter aan hun leden uitgekeerd, terwijl de Friese coöperaties hun leden tien cent per liter uitbetaalden. Dat zou voortaan beter worden! De Noordhollandse Bond van coöperatieve zuivelfabrieken gaf het nieuwe bestuur op Terschelling de raad om aansluiting bij de Friese Bond te verzoeken, ondanks de omstandigheid dat het eiland tot het provinciaal gebied van Noordholland behoorde.

Met open armen werd Terschelling bij de Friese top-coöperaties ontvangen. Onmiddellijk ging het coöperatieve top-apparaat werken. De Commissie voor Landbouwcoöperatie, bestaande uit M. Anema, R. Troost en J. Dokter, adviseerde het Terschellinger bestuur om direct een boter- en kaasfabriek te bouwen. In de ledenvergadering hield het commissielid Troost een betoog over de ontwikkeling van het zuivelbedrijf in Friesland. Spoedig daarna zond de Bouwcommissie van de Bond een project in, een in onderdelen uitgewerkt plan voor een nieuwe boter- en kaasfabriek, waarvan de kosten werden begroot op 90 mille. Contact werd gezocht met de Coöperatieve Zuivelbank voor het plaatsen van een obligatielening groot f 75.000.

Toen het plan bouwklaar was, kon met de uitvoering een aanvang worden gemaakt. Begin 1918 werd de nieuwe zuivelfabriek te Formerum in werking gesteld. Het moderne zuiveltijdperk was ook op Terschelling begonnen.

Het wel en wee des levens zou in de na-oorlogsjaren ook het deel van de coöperatieve beweging zijn. In het eerste vredesjaar, toen de Vrede van Versailles was tot stand gekomen en Wilsons plan voor een Volkenbond bij de Westerse volken een gunstig onthaal vond, ontbloeden in de coöperatieve beweging allerlei initiatieven, teneinde de Friese boer met waarborgen te omringen, opdat zijn hoogwaardige produkten en grondstoffen een zo hoog mogelijke prijs op de binnenen buitenlandse markten opbrachten.

Om dat doel te dienen werd op 13 juni 1919 opgericht de Friese Coöperatieve Handelsvereniging voor Zaaizaad en Pootgoed, korthedshalve Z.P.C. genoemd. De voorgeschiedenis van de nieuwe coöperatie dateerde van 1903, het jaar waarin de Friese Mij. een keuringsdienst voor te velde staande gewassen instelde. De resultaten van deze keuringen, die een alleszins betrouwbare garantie verstrekten omtrent de kwaliteit van het gekeurde zaaien pootgoed, waren zeer bevredigend. **[206]** De rapporten van de keuringsdienst hadden tot gevolg, dat de eigenaren van zeer zuivere en voldoende zuivere velden soms werden overstelpt met aanvragen om pootaardappelen. Uiteraard konden voor dergelijk gekeurd pootgoed aanzienlijk hogere prijzen worden bedongen, dan men tot die tijd had ontvangen. De volgende stap was de oprichting, vanwege de Friese Mij., van een Centraal Bureau voor de verkoop van zaaizaad en pootaardappelen (1913). Zes jaar later ontstond uit dit bureau de nieuwe coöperatie, die zich tot doel stelde het door haar leden geteelde zaaizaad en pootgoed te verhandelen.

De nieuwe coöperatie was voorbestemd uit te groeien tot de grootste binnen- en buitenlandse aardappelhandel in Nederland. Ook de prijsbeweging verliep

zeer gunstig. Zelfs verschenen in 1925 in de dagbladpers veroordelingen aan het adres van de Z.P.C. wegens de hoge prijzen, die deze coöperatie aan haar leden uitbetaalde. Intussen was het hard nodig, dat in de handel van zaaien pootgoed correctioneel werd opgetreden. Elf jaren na de oprichting van de Z.P.C. wekte de adviseur van het bestuur, dr. J. C. Dorst - wiens eigengekweekte vlas- en aardappelsoorten vermaardheid zouden verkrijgen -, in het landbouwblad op tot hechte organisatie en centralisatie, om de boeren tegen «grenzenloos brutale knoeierij» te beschermen.

Een tweede vrucht der samenwerking op de landelijk reeds doorploegde akkers werd gepresenteerd in de algemene vergadering van de «Vereniging tot bevordering der pluimveeteelt en tamme konijnenteelt in Nederland» (V.P.N.), afdeling Friesland, gehouden te Leeuwarden op 2 oktober 1920, waar werd besloten tot de oprichting van de Noord-Nederlandse Coöperatieve Eieren-Pluimvee-Konijnen-Voeder- en Fruithandel, korthedshalve N.N.C. genoemd. Ook van dit initiatief grijpt de voorgeschiedenis terug tot in de laatste jaren van de negentiende eeuw, toen in de kringen van de Friese Maatschappij van Landbouw de vraag in studie was geweest, of de afzet van eieren coöperatief diende te geschieden, zoals dat in Denemarken het geval was. Toenmaals kwam men evenwel tot de conclusie, dat coöperatie op dit terrein niet moest worden aangemoedigd. Toen enkele jaren later een landelijke organisatie (de V.P.N.) was ontstaan, spande ook de V.P.N.-Friesland al haar krachten in om de marktsituatie van de eierhandel te verbeteren. Dat was wel heel erg nodig!

Tot het begin van de twintigste eeuw was de pluimveeteelt een weinig lonend bedrijf geweest; de eieren werden gewoonlijk geruild tegen winkelwaren bij de kruidenier, of met beurtschipper of vrachtrijder meegegeven naar de stad, waar de broze waar aan handelaren of bakkers werd verkocht. Dezen betaalden er voor wat zij wilden en hadden derhalve de prijszetting in eigen hand. Wat de boer, na aftrek van de verzendkosten, tenslotte als prijs ontving, was haast altijd teleurstellend en gaf steeds weer aanleiding tot klachten. Totdat ook de Friese Mij. haar houding veranderde en in het jaar 1902 aan het gemeentebestuur van Leeuwarden verzocht om een gedeelte van de Waag voor de eiermarkt beschikbaar te stellen. Reeds het volgend jaar kwam voor het eerst het punt van de **[207]** gezamenlijke eierexport der drie noordelijke provincies aan de orde. De V.P.N.Friesland deed een stroom van propaganda-geschriften in de provincie uitgaan en organiseerde samenkomsten voor het houden van lezingen door sprekers die het aanstellen van foktoomhouders bepleitten en op controle op, en subsidie aan, particuliere fokstations aandrongen. Plaatselijke tentoonstellingen kwamen in de mode, die niet weinig bijdroegen tot het aankweken van liefhebberij voor de pluimveehouderij. In 1906 werd het handelsmerk van de V.P.N.-Friesland gedeponneerd, dat voortaan de erkende waarborg zou zijn voor een kwaliteitsprodukt, waarop van het begin af aan het streven was gericht. In 1920 kwam het orgaan tot stand, waarbij plaatselijke verenigingen van pluimveehouders in de drie noordelijke provincies zich konden aansluiten. Zo had tenslotte ook de eierafzet zijn definitieve coöperatieve vorm gevonden.

In hetzelfde jaar kwam de Friese Coöperatieve Vereniging voor Wolverkoop tot stand. De algemeen geldende opvatting, als zou de wol van Nederlandse schapen van minderwaardige kwaliteit zijn, was in de oorlogsjaren gelogenstraft. De regeringsmaatregelen hadden voldoende uitgewezen, dat de Nederlandse wol zich nog heel goed voor 'andere doeleinden dan alleen voor de saretindustrie liet gebruiken. In landbouwkringen was het besef doorgedrongen, dat men voorheen niet naar de waarde van het produkt was betaald. Dit was de aanleiding, dat de Friese boeren zich in coöperatief verband gingen organiseren. In 1920, het jaar der oprichting van de Friese wol-coöperatie, verenigden zich de elf provinciale verenigingen in de «Nederlandse Federatie tot verbetering van de wolhandel». De financiële resultaten van de coöperatieve wolhandel waren verbluffend: verschillende wolkwaliteiten, die voordien door de handelaren tegen dezelfde prijzen waren afgenomen, werden thans door de wol-coöperatie met prijsverschillen van bijna honderd procent verkocht!<sup>189</sup> Daarvan was dit het gunstige resultaat, dat de totale opbrengst van de wol voor de boeren aanzienlijk hoger werd.

Nog een vierde coöperatie, en wel een voor de boerenstand zeer belangrijke, zou in de na-oorlogsjaren worden opgericht, met name het Onderling Boerenverzekeringsfonds. Ook ditmaal weer de realisatie van een gedachte uit verleden dagen. Niet lang nadat de idee van de verzekering voor het fabriekspersoneel in de Bondsvergadering van 1899 aanhangig was gemaakt, ging men in agrarische kringen bewust denken aan de mogelijkheid van een verzekering voor de boeren zelf. Reeds in 1900 was deze gedachte geopperd in een ledenvergadering van de coöperatieve zuivelfabriek te Giekerk. «Pensioen voor de boer» was het met ongewone aandacht beluisterde thema van een lezing van de jeugdige veehouder Joh. Noordenbos in de Bondsvergadering van mei 1918.

Drie jaar later sprak een commissie ter bestudering van het verzekeringsvraagstuk als haar mening uit, dat coöperatieve verzekering in dezen de aangewezen weg was. Na een krachtig gevoerde propaganda en nadat achttien Friese zuivelfabrieken hun medewerking hadden toegezegd, kon in 1922 het Onderling Boerenverzekeringsfonds worden opgericht. Hoe de boerenstand op de totstandkoming van het Fonds reageerde en [208] hoe betrekkelijk snel het streven om zich in een eigen coöperatie «voor de oude dag» te verzekeren de Friese boeren veroverde, zou blijken uit de groei van het ledental en uit de cijfers van de toename van het verzekerd kapitaal in de loop der jaren. Aangevangen met slechts achttien leden, bleek op 31 december 1929 't ledental tot 1266 te zijn geklommen. Aan het einde van 1950 waren reeds meer dan 13000 leden bij het Fonds ingeschreven. Het verzekerd kapitaal steeg van 90 mille in 1922 tot f 3.500.000 in 1929 en had op 31 december 1950 het formidabele bedrag van bijna 54 miljoen gulden bereikt! Naast de Coöp. Zuivelbank, de Coöp. Condensfabriek, de Stremselafabriek en het Coöperatief Verzekeringsfonds bezat de agrarische beweging in het Onderling Boerenverzekeringsfonds haar vijfde top-organisatie, ontsproten aan de samenwerking in de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland.

---

<sup>189</sup> Dr. H. J. Frietema: Koöperaasje yn Nederlân en Fryslân, 1950



In nog geen veertig jaar tijds - sinds de oprichting van de eerste coöperatie in Warga -, was in Friesland een afgerond coöperatief organisme tot stand gekomen. De belangen van de boer met betrekking tot de melk, de zuivelprodukten, de hulp- en grondstoffen in de zuivel, het crediet, de landbouwbenodigdheden, de consumptie- en pootaardappelen, het vee en vlees, de eieren, de wol, de landbouwboekhouding, de pensioenverzekering, waren in de voor elk onderdeel opgerichte coöperatie ondergebracht; zij werden daar voor hem behartigd op een wijze die hijzelf had verordineerd en die stond onder zijn controle.

Na 1922 trad een periode van rust in, althans wat het nemen van nieuwe initiatieven en het oprichten van nieuwe coöperaties betrof.

De keerzijde van de medaille completeerde het beeld, waarvan in de zegswijze «het wel en wee des levens» sprake is. Ook het organisatieleven binnen de coöperaties was aan deiningen onderhevig; het kende spanningen en verwikkelingen, in het bijzonder wel in de na-oorlogsjaren, toen een ontwricht economisch bestel ordening behoefde.

Toen de vrede haar intrede deed, bracht de overschakeling naar normaler toestanden moeilijkheden in de monetaire situatie teweeg. Onverwachts had de geldruimte van de laatste oorlogsjaren voor geldschaarste plaatsgemaakt, o.a. bij de Coöperatieve Zuivelbank, die in 1919 aanzienlijke voorschotten aan haar leden moest uitkeren, als een gevolg van het uitvoerverbod van zuivelprodukten en het verplicht in voorraad houden van grote hoeveelheden boter en kaas. De leden, die eind december 1918 nog meer dan twee miljoen gulden hadden te vorderen, stonden een jaar later voor meer dan vijf miljoen gulden schuldig! In verband daarmee werd, om op alle eventualiteiten voorbereid te zijn, het crediet bij de Centrale Raiffeisenbank tot 5 miljoen gulden verhoogd. Echter vrij spoedig zou de situatie zich in gunstige zin wijzigen. Op geleidelijke wijze bereikte het geldwezen een toestand van stabiliteit.

Deining óók bij de Exportvereniging! Toen in 1921 de beperkende overheidsmaatregelen **[209]** waren opgeheven en de handel in vrijheid de vleugels kon uitslaan, moest de Exportvereniging afzet zoeken voor een enorme hoeveelheid kaas - de jaaraanvoer van de gezamenlijke aangesloten zuivelfabrieken bedroeg ongeveer 12 miljoen kilogram -, terwijl haar afzetapparaat daarvoor nog niet was berekend. Zo kwam men er toe op min of meer geforceerde wijze een uitweg uit de moeilijkheden te zoeken. Aan een aantal deelgenoten-fabrieken werd - hoewel daartegen bij de meerderheid der ledenvergadering principiële bezwaren bestonden -, desgewenst onder bepaalde voorwaarden toegestaan, een gedeelte van hun kaasproductie door hen zelf te doen verkopen en hen van de verplichte levering van dat kwantum vrij te stellen. Daar evenwel de betrokken fabrieken deze voorwaarden niet wensten te aanvaarden, werd het volgende overeengekomen: de deelgenoten-fabrieken, die zelf de afzet van hun kaas wensten ter hand te nemen, werden in de gelegenheid gesteld vrijwillig uit te treden.

Vijf deelgenoten-fabrieken maakten daarvan gebruik en traden uit de vereniging. De eenstemmigheid was bewaard gebleven! De vereniging had zich op

correcte wijze ontdaan van een aantal «wankelmoedigen, die tijdelijke voordelen, welke zij bij de particuliere handel dachten te zullen behalen, stelden boven het duurzame belang van de boer», zo schreef de toenmalige voorzitter van de Exportvereniging, B. K. van den Berg. En hij voegde er aan toe: «Dit moedige besluit, dat getuigt van een onwankelbaar geloof en vertrouwen in de gemeenschappelijke zaak» - namelijk het besluit, dat de ledenvergadering nam om de uittreding der opposenten mogelijk te maken -, «zal in de geschiedenis der vereniging een lichtend voorbeeld blijven. Het is zowel naar binnen als naar buiten van verstrekkende gevolgen geweest».<sup>190</sup>

Krampachtigheden óók bij de Friese Coöperatieve Exportslachterij. Daar de regering zich bereid had verklaard ook aan de organisatie van de boeren zogenaamde export-consenten te verlenen, had de jonge coöperatie aanstonds van de snel stijgende prijzen van vee en vlees profijt getrokken en een krachtige positie veroverd. Het ledental nam aanhoudend toe; spoedig zou zij haar werkzaamheid over de gehele provincie uitstrekken. Na de wereldoorlog echter kreeg de vereniging de tegenkant van de medaille gepresenteerd in de vorm van zware onkosten aan onderhoud, rente en afschrijving van een dure fabriek en een moordende concurrentie. Want willens en wetens dreef de particuliere vleesindustrie de prijzen op de Friese markt op. Ook bleken in eigen huis scherpe tegenstellingen te bestaan; ondermijnende critiek op het bestuur kwam van de zijde van hen, die de voordelen, welke zij in vroeger dagen van hun coöperatie hadden genoten, schenen te zijn vergeten. In de jaren 1921 en '22 werd tot het heffen van een omslag besloten. Hoe bitter de pil ook mocht zijn, de leden waren wel verplicht haar te slikken.

Moeilijke ledenvergaderingen, waarin de verhitte gemoederen in gisting geraakten, met als gevolg verwarde betogen en discussies, onnodig scherp gestelde ingezonden stukken in de dagbladen- en landbouwpers enzovoort, maakten het **[210]** bestuur het voortwerken moeilijk. Tenslotte kwam er een voorstel tot reorganisatie op tafel, dat door de rumoerige ledenvergadering met een grote meerderheid werd aangenomen. Sindsdien groeiden er normale verhoudingen in de organisatie en kon met succes worden voortgebouwd. In 1939 steeg het ledental, als gevolg van een propaganda-actie, van 2500 tot 4500, terwijl het werkgebied van de vereniging met het noordelijk deel van Overijssel werd uitgebreid. Tien jaar later, in 1949, trad de F.C.E. als deelgenote toe tot de Coöperatieve Vleescentrale te Rotterdam, aan welke landelijke coöperatie de vereniging haar gebouwen en inventaris te Akkrum in bezit - en exploitatie -, overdroeg. Tot deze concentratie werd besloten met het oogmerk voortaan sterker te staan in de concurrentie met de particuliere vleesverwerkers, die inmiddels tot gezamenlijk optreden waren overgegaan.

Niet steeds gelukte het aan een tegenover moeilijkheden gestelde organisatie om door te breken tot het punt, waarop opnieuw stootkracht kon worden ontwikkeld. De in 1908 opgerichte Coöperatieve Aardappelverkoopvereniging «Westergo», die in haar bestaan vele ups en downs doormaakte en in de oor-

---

<sup>190</sup> B. K. van den Berg: De Frico in het goud (1898-1948), blz. 22 en 23. Zie ook S. Nijholt: Beknopt historisch overzicht, in: Veertig jaren Coöperatieven afzet van Zuivelproducten, Leeuwarden 1938, blz. 26 en 27.

logsjaren een drastische stijging van het ledental - van 386 tot 1138 - had beleefd, moest in 1925 worden geliquideerd. De uitbreiding van de Fries-Groningse Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek aan het Hoendiep te Groningen - namelijk de bouw van een kapitale suikerfabriek genaamd «Frisia» te Franeker -, bleek geen succes; het Friese bedrijf werd na enkele jaren stilgelegd.

Aan de oprichting van nieuwe zuivelfabrieken was van lieverlede een einde gekomen. In de oorlogsjaren hadden de boeren van Tijnje hun uittreding uit de coöperatieve zuivelfabriek «Volharding» te Terwispel doorgedreven en vervolgens de vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek «Volharding II» te Tijnje opgericht. Op Terschelling waren de drie handkracht-zuivelfabriekjes ondergegaan en herrezen in de gedaante van een nieuwe stoomzuivelfabriek. De geschiedenis herhaalde zich in 1924 op Ameland, waar de handkrachtfabriekjes te Ballum en Hollum tot fusie besloten; in dit jaar verrees te Hollum een grote coöperatieve stoomzuivelfabriek. Het coöperatief handkracht-zuivelfabriekje te Buren bleef buiten de fusie; het zou zijn bestaan tot 1942 voortzetten en in dat jaar worden opgeheven. De reeks sloot zich met de oprichting van een particuliere zuivelfabriek op Schiermonnikoog, in 1926; tien jaar later zou het fabriekje in coöperatieve handen overgegaan en in het vervolg door de boeren van het eiland worden gedreven onder de naam: Vereniging Coöperatieve Zuivelfabriek te Schiermonnikoog.

Een bijzonder geval van opheffing betrof de coöperatieve zuivelfabriek te Kimsward, die in de jaren van haar bestaan (1888-1920) tal van plannen had verwezenlijkt. Deze coöperatie van een zestal vooruitstrevende, door vriendschap en familiebanden onderling verbonden boeren, had, als eerste begin van samenwerking, een zuivelfabriek gesticht en vervolgens haar activiteit uitgestrekt tot aanverwante zaken als: het oprichten van een fokvereniging; het [211] gezamenlijk aankopen van kunstmest; het beschikbaar stellen van volkstuintjes; de oprichting van een elektrische centrale mede ten behoeve van het dorp; de tuberculosebestrijding onder het vee. Vooral het laatste onderdeel van de werkzaamheid der Kimswarder boeren werd in wijde kring opgemerkt. Toen aan het einde der negentiende eeuw het vraagstuk van de t.b.c.-bestrijding de aandacht vroeg en richtlijnen van rijkswege uitbleven, was de voorzitter der coöperatie te Kimsward, J. J. Timmer, er toe overgegaan, zijn vee op tuberculose te laten onderzoeken. Aan zijn initiatief was het te danken, dat reeds in 1900 de veebeslagen van de boeren, die melk aan de Kimswarder fabriek leverden, vrij van tuberculose waren.<sup>191</sup>

Het pionierswerk van de Kimswarder boeren op het terrein van de t.b.c.-bestrijding was mede de aanleiding, dat in het begin van de twintigste eeuw herhaaldelijk de vraag werd besproken, of er voor de coöperatieve zuivelindustrie wellicht een taak was weggelegd inzake de bestrijding van besmettelijke veeziekten, met name t.b.c. en mond- en klauwzeer. Eerst in 1919 kwam op die vraag een positief antwoord, toen op initiatief van het Fries Rundvee Stamboek, tezamen met de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken, de Gezondheidsdienst voor Vee in Friesland werd opgericht.<sup>192</sup>

<sup>191</sup> Over de coöperatie te Kimsward zie men ook het achtste en twaalfde hoofdstuk.

<sup>192</sup> Ir. P. Stallinga: Zestig jaren zuivelcoöperatie, inleiding gehouden op 19 december 1957.

In de loop der jaren was in de coöperatieve beweging een eigen problematiek gegroeid. Een der meest prikkelende uitingen daarvan kwam in het Bondsleven tot gelding, toen een van de aangesloten fabrieken - het betrof de coöperatie te Uitwellingerga -, grote verliezen had geleden tengevolge van de slechte uitkomsten van het nevenbedrijf, de olieslagerij, en de daardoor ontstane schuld - ten bedrage van tachtig mille -, door de overige Bondsfabrieken moest worden aangezuiverd. In de ledenvergadering werden over die onverkwikkelijke aangelegenheid harde noten gekraakt en verschillende woordvoerders lieten duidelijk hun onwil blijken om een omslag, ter delging van de schuld, te voldoen. De kwestie kreeg een oplossing nadat de Commissie voor Landbouwcoöperatie een rapport over de zaak had uitgebracht. Het bedrijf te Uitwellingerga werd gesplitst in een zuivelfabriek en een veevoederafdeling. De Bond betaalde, daartoe door de aangesloten fabrieken in staat gesteld, tachtig procent van het deficit. Op deze wijze werd de zwakke schakel van de ketting gesmeed; werd de ene fabriek in het belang van de zuster-fabrieken gered. In de deining rondom de drenkeling waren echter de harten terdege op hun coöperatieve gezindheid beproefd.

Een andere uiting van wrijving in de coöperatieve familie was de onderlinge concurrentie tussen de fabrieken. In het streven naar meer grondstof werd soms gemanipuleerd op een manier die niet door de beugel kon. Het kwam geregeld voor, dat een coöperatieve zuivelfabriek het rayon van de collega binnendrong en de buur-fabriek een of meer boeren afsnoepde. Sommige coöperatieve fabrieken [212], op jacht naar nieuwe leden, schroefden met het oog op de propaganda hun uitbetalingscapaciteit op en betaalden een ongemotiveerd hoge melkprijs, in de hoop dat het toekomstige prijsverloop van de zuivelprodukten de hogere uitkering zou rechtvaardigen. Dergelijke fabrieken, namelijk hun besturen, toonden op pijnlijke wijze een tekort aan coöperatieve gezindheid; bovendien sneden zij in eigen vlees: ernstige financiële moeilijkheden toch waren meestal het gevolg van een dergelijke politiek. In de ledenvergadering werd door een spreker terecht de vraag gesteld, of het eenvoudige beginsel «leven en laten leven» voor dergelijke beheerders en fabrieksbesturen dan niet meer gold!

De problematiek was tot dieper lagen doorgedrongen; daar woelden machtiger krachten dan de conflicten tussen de fabrieken, al waren deze dan ook het gevolg daarvan. Te constateren viel, dat in de jaren na de oorlog de zo zeer gevreesde inzinking over de coöperatieve zuivelbeweging was gekomen.<sup>193</sup> De coöperatieve gezindheid had een deuk gekregen; er bestond bij haar leden niet meer hetzelfde vertrouwen, niet meer hetzelfde geloof in de goede zaak die de coöperatie voorstond, als in de jaren voor de oorlog. Men was er in deze kringen niet meer zo algemeen als vroeger van overtuigd, dat in coöpereren, in samenwerking de grootste kracht school. De regeringsmaatregelen bleken nivellerend te hebben gewerkt, in die zin, dat naar buiten weinig verschil meer tussen de coöperatieve en de particuliere bedrijfsvorm viel op te merken. Waren coöperatief en speculatief bedrijf dan niet tijdens de oorlogsjaren ineengevloeid en om zo te zeggen in een. zekere eenheid

<sup>193</sup> U. Kooistra: De Coöperatieve Zuivelfabriek in de komende tijden, 1922.

opgelost? Waarom dan langer coöperatie, met haar nasleep van ambtenaren: betaalde krachten, door wie de boer hoe langer hoe meer werd geregeerd? Dergelijke kritische geluiden drongen door tot de coöperatieve gelederen; zij werkten de lauwheid in de hand vooral onder de jonge boeren, leden van coöperaties, die nog nooit andere dan voordelige uitkomsten van het bedrijf hadden gekend. Niet weinigen ook keerden de coöperatie de rug toe, omdat deze had meegewerkt aan de uitvoering van de regeringsmaatregelen in oorlogstijd. In de Bondsvergadering van 27 augustus 1924 klonk voor het eerst het woord coöperatie-schuwheid: «de boer lijdt aan een kwaal; deze is coöperatie-schuwheid» ...

De Coöperatie laveerde op woelige wateren. Maar zij had goede schippers aan boord, die de nukken van de rukwinden moedig weerstonden. Dit was het woord van de voorzitter van de coöperatie te Birdaard, P. J. Meindertsma, gesproken ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan in 1923: «Ik wil u wijzen op lichtpunten, die onmisbaar uw deel mogen zijn. Ik wijs u er dan in de eerste plaats op, dat gij hebt een bloeiende en krachtige vereniging, zonder finale schulden van enige betekenis. Verder, dat ge als lid der Bondsfabrieken, en deze weer landelijk verenigd in de F.N.Z., sterk staat in wat uw belangen naar buiten en naar binnen beide zou kunnen bedreigen. Dat het Contrôle-station, uitgaande van de Friese Mij. van Landbouw, het vertrouwen in uw produkt op de buitenlandse markt voldoende waarborgt. En dat ge lid zijt van de Friese Coöperatieve Zuivel-Export Vereniging [213]. Het komt me nog altijd, en steeds met meer overtuiging, voor, dat georganiseerde afzet van de zuivelprodukten de weg is die het meest tot het doel kan voeren. Verder wijs ik u nog op de Condensfabriek, die een machtige invloed kan uitoefenen op het tijdelijk overvoeren van de markt met boter en kaas. In de Stremsel-fabriek hebt ge voldoende waarborg voor een goed produkt tegen niet te hoge prijs, terwijl ge in de Zuivelbank waarborg vindt voor uw financiële aangelegenheden. Daardoor staat ge door organisatie sterk, oneindig sterker dan vroeger, toen iedere boer op zichzelf was aangewezen.»

Zulke stemmen gingen op uit de praktijk van de coöperaties, die de koerslijn volgden en de wacht niet verzaakten. En die in het perspectief bleven geloven, waarop een hunner leiders, Tjisse Kuperus, hen had gewezen: dat de coöperatieve bedrijfsvorm in de maatschappij geheel nieuwe toestanden deed geboren worden doordat zij een belangrijke wijziging in de opvattingen van de producent deed ontstaan, met betrekking tot de taak die hem ter vervulling was opgedragen. Dat deze producent was opgenomen in een verband waarin gezamenlijke behartiging van gemeenschappelijke economische belangen het doelwit was; dat uit die samenwerking nieuwe ideeën voortkwamen, die op haar beurt nieuwe gezichtspunten openden - tengevolge waarvan ruimere opvattingen zich baan braken en gewijzigde maatschappelijke toestanden ontstonden.<sup>194</sup> Dit perspectief hield verband met het ethisch beginsel, dat de coöperatieve beweging stuwde en haar aanhangers bij hun streven bezielde.

---

<sup>194</sup> Tj. Kuperus: Coöperatie, ambtenaren en persoonlijkheid, lezing gehouden in de Algemene Vergadering van de F.N.Z. op 14 augustus 1918 te Amsterdam.



Desniettemin beseften de leiders van de coöperatie, dat de beweging aan de ingang stond van een nieuw tijdperk, dat haar nog voor moeilijke opgaven zou plaatsen.<sup>195</sup>

---

<sup>195</sup> Blz. 213 (m) Zie U. Kooistra, blz. 3.

## HINDERPALEN OP EIGEN ERF

In de na-oorlogsjaren, toen zich onder de jonge boeren een meer critische gezindheid jegens de coöperatieve organisaties openbaarde en de coöperatieve beweging met haar moeilijkheden en haar problematiek streed, kwam een man naar voren aan wiens uitspraken doorgaans veel gezag werd gehecht. Het was de ons uit vorige hoofdstukken bekende Th. M. Th. van Welderen baron Rengers, die coöperaties en top-coöperaties had helpen oprichten en mee had geleid, en die toch niet in alle zaken waarmee hij zich inliet de coöperatieve gedachte tot uitgangspunt nam, getuige de particuliere vlasfabrieken die hij te Molenend en te Noord-Bergum had gesticht.

Blijkbaar voelde hij zich geroepen zijn stem te verheffen en te antwoorden op de aanvallen, die de coöperatieve beweging van verschillende zijden, van buiten en van binnen, te verduren had en het zijne te zeggen met betrekking tot de twijfel die bij sommigen bestond, of de coöperatieve bedrijfsvorm wel de meest geschikte voor de zuivelbereiding was. Rengers dan schreef anno 1923:

Coöperatie is in mijn ogen geen algemeen heilmiddel; soms echter bewijst zij uitstekende diensten en soms is zij kortweg onmisbaar. Haar ondergrond is steeds het verwerven van voordelen; wanneer geen voordeel wordt verwacht, gaat niemand coöpereren. Maar bovendien moet in de coöperatie een bewuste sociale drijfveer voorkomen; dat element is even onmisbaar als juist commercieel beleid. Leden en bestuurders moeten bereid zijn om iets van hun volledige vrijheid terwille van de samenwerking op te offeren; zij moeten bereid zijn om naast hun eigen belang ook dat van sommige soortgenoten te bevorderen. Bij beheerders kan dat offer soms nog al iets van hun geestkracht en zelfbeheersing vorderen; is men hiertoe niet bereid krachtens zijn aard of inzicht, is men te individualistisch aangelegd, dan moet men zijn werkkring niet in de coöperatie zoeken. Voor een gezonde coöperatie is die factor van gemeenschapsgevoel onmisbaar.

En hij vervolgde:

In tegenstelling met de vorm van de naamloze vennootschap komt in de coöperatieve bedrijfsvorm het persoonlijk element sterk naar voren. Bij de naamloze vennootschappen bestaat geen andere band tussen de vennoten, dan dat zij gezamenlijk geld bijeenbrengen om daarmee voordelen te behalen. Het persoonlijk element heeft zo weinig te beduiden, dat de personen der deelnemers kunnen verwisselen zonder dat de bestuurders of andere deelnemers daarvan afweten. De bestuurder kent meestal zijn lastgevers niet persoonlijk.

In de coöperatieve vereniging, in de productieve meer dan in de aankoop- of [215] de credietvereniging, maar toch bij de laatsten ook in zekere mate, wordt van de leden behalve de geldelijke ook een directe, de persoon des deelnemers in beslag nemende medewerking tot het bereiken van het doel gevraagd. Deze persoonlijke deelname aan het bedrijf, deze directe aanraking

van de leden met het gemeenschappelijk orgaan verleent de onderlinge verhouding van dezen tot de vereniging een karakter, dat zeer verschilt van de onpersoonlijke verhoudingen in een vennootschap. In een coöperatie kan een bestuurder zichzelf op het gebied van de economische arbeid nooit in die mate uitleven als dit de alleenstaande fabrikant of de directeur ener vennootschap mogelijk is; hij zal ter wille van het doel zichzelf voortdurend moeten beheersen en in hoge mate rekening moeten houden met de inzichten en neigingen van bestuursleden en leden.

Een coöperatie, die wordt opgericht omdat de winsten van de koopman te groot geacht worden, of omdat de boer beetgenomen wordt, kan als verweermiddel uitstekende diensten doen. Het komt mij echter voor, dat in ons gewest in deze uitingen van het coöperatief streven niet zijn grootste betekenis is gelegen. De speciale omstandigheden zullen moeten uitmaken in hoeverre coöperatie als verweermiddel of als breker van een monopolistische positie gewenst is. Wat hier aanleiding kan geven tot coöpereren kan op een andere plaats minder zwaar wegen. Waar de akkerbouw op een bepaald produkt, bijvoorbeeld fabrieksaardappelen of suikerbieten is aangewezen, zal men eerder tot het dragen van de risico der eigen verwerking overgaan, dan waar die produkten slechts een onderdeel van het bedrijf uitmaken. In ons gewest zijn er bedrijfstakken, die naar mijn mening noodwendig tot coöpereren worden gebracht, omdat anders het bedrijf niet tot volle ontwikkeling kan komen. Een dier bedrijfstakken is de melkverwerking.

De melk bederft in 24 uur. Op dit feit berust de onafwijsbaarheid der zuivelcoöperatie. Heeft de producent geen contróle op de verwerking der melk, dan is hij op den duur overgeleverd aan de personen, die wèl de middelen bezitten om van de melk een duurzaam produkt te maken. Als verweermiddel is de zuivelcoöperatie voor de veehouder onmisbaar; zij treedt dan ook overal wiskunstig zeker op, waar de melkproductie een zekere trap van ontwikkeling heeft bereikt. Maar de zuivelcoöperatie heeft verdere gevolgen. Op de verzorging van de melk als grondstof heeft de vreemde opkoper geen of weinig invloed; als de veehoudermelkproducent tevens verwerker wordt, is het zijn rechtstreeks belang om aan de fabriek een zo goed mogelijke grondstof te leveren.

Indirect heeft de coöperatieve zuivelfabriek een grote invloed op de geestelijke ontwikkeling van de boerenstand. Door de dagelijkse levering komt de deelnemer meer met het gemeenschappelijk orgaan, de fabriek, in aanraking dan bij enige andere vorm van samenwerking; de fabriek vormt onwillekeurig dagelijks een onderwerp van zijn gedachten, al is het niet bij allen in dezelfde mate. Er zijn tal van leden, die gedwongen worden hun gedachte iets verder te laten gaan dan het dagelijks boerenwerk. Daar de belangen van de veehouder niet ophouden wanneer de melk tot boter en kaas is verwerkt, moeten de leden zich met verder [216] af liggende aangelegenheden bezighouden, hetgeen hun gezichtseinder verruimt. De coöperatieve zuivelbereiding heeft zeer veel bijgedragen tot de algemene ontwikkeling van de boerenstand, en dit werkt weer terug op de wijze waarop zij zelve wordt gedreven.

Ik geloof, dat de uitspraak geoorloofd is, dat de coöperatieve zuivelbereiding in weinig streken gemiddeld op hoger peil staat dan in Friesland en dat haar organisatie ook in deze tijd van economische beroering innerlijk gezond blijkt. Ik weet wel, dat de omstandigheden onze zuivelbereiding in de laatste jaren betrekkelijk gunstig zijn geweest en dat de moeilijkste periode misschien nog moet komen; maar de vuurproefjes, die zij heeft doorstaan, geven recht tot die uitspraak. Dat weerstandsvermogen is voor een groot deel het gevolg hiervan, dat naast een in het algemeen juist technisch beheer, het sociaal element in de Friese zuivelcoöperatie nooit is verwaarloosd. Deze factor werkt stabiliserend. Hij veroorzaakt, dat men moeilijkheden en tegenslagen heeft verduurd zonder dadelijk het geloof in en de belangstelling voor de ingeslagen richting te verliezen.

Men ziet dat in Amerika, waar coöperaties als paddestoelen verrijzen en-verdwijnen; het zijn dikwijls ééndags-verschijnselen; zij hebben geen innerlijk weerstandsvermogen; er zit geen geloof in het systeem bij de leden voor... Een coöperatie, die in tijden van hoog-conjunctuur tot stand komt, alleen om directe grote winsten in de wacht te slepen zonder vaste overtuiging in de juistheid van het systeem, zakt bij een depressie in elkaar. Speculatieve coöperatie - om haar zo nu eens te noemen -, verliest gewoonlijk haar winsten-van-één-dag spoedig, of zelfs meer dan die, wanneer zij uiteenspat. Wie coöpereren wil, moet standvastig zijn; de grote voordelen komen meest op den langen duur.

Tot zover baron Rengers.<sup>196</sup>

De stem van een gezaghebbend schrijver als Rengers moet zijn geweest als een baken in de woelige zee, waar het coöperatieve hulkje zich een weg door de golfdalen baande. Die stem mocht een belofte inhouden, doch bezwerende kracht bezat zij niet. Het scheepje dobberde moeizaam op de tijdstroom en de opvarenden gaven er zich ernstig rekenschap van, dat, wat de stem had gezegd: «de moeilijkste periode misschien nog moest komen».

Inderdaad, de beweging had belemmeringen en tegenstand ondervonden; aanvallen van buiten en van binnen, waarop Rengers gezinspeeld had. De laatste waren misschien nog het pijnlijkst van al. Met de coöperatieve aankoopvereniging «Noordkant» en een soortgelijke coöperatie te Balk waren er strubbelingen geweest, evenals met de coöperatieve suikerfabriek te Franeker, terwijl de liquidatie van de coöperatieve aardappelverkoopvereniging «Westergo» de leden een bittere pil te slikken had gegeven. Deiningen in het verenigingsleven, zoals bij de Coöperatieve Exportslachterij en bij de Coöperatieve Aankoopvereniging Friesland (C.A.F.), hadden misnoegen gewekt als gevolg van tekorten op de exploitatie [217] en, voor de C.A.F.-leden, een omslag naar het landgebruik van maximaal f 350. Dergelijke ervaringen hadden de coöperatieve gezindheid van sommige boeren een ernstige deuk gegeven en - mogen wij sommige uitingen van die tijd geloven -, soms zelfs in een an-

---

<sup>196</sup> Aanhalingen uit het artikel van Th. M. Th. van Welderen baron Rengers, in: Fries Landbouwblad van 13 januari 1923. Zie ook: Rapport van de commissie inzake organisatie van de zuivelcoöperatie in Friesland, 1933,

ti-coöperatieve denkwijze doen omslaan. In een afdelingsvergadering had een lid-coöperator zich in een toornig ogenblik laten ontvallen: «Wanneer de coöperatie een kwartje duurder is dan de speculatie, wat kan mij dan die coöperatie schelen!»-<sup>197</sup>

In de grote familie van de Bondsfabrieken was het ook geen botertje tot de boom. Om de uitbetaling van de melkgelden op zuivere grondslag te plaatsen, werd de zogenaamde Bonds-zuivelwaarde-notering ingevoerd; zij werd slechts door een kleine minderheid van de fabrieken toegepast, terwijl andere fabrieken zich om de officiële notering niet bekommerden en, door het betalen van een hogere prijs, boven de anderen trachtten uit te blinken. De meeste fabrieken waren onwillig zich aan de notering te binden, in de overweging dat de buurcoöperatie, of de particuliere fabriek, zulks ook niet deed. De coöperatie, die de notering wél volgde en deze trouw toepaste, werd dan ook spoedig door de anderen beschouwd als een fabriek die niet mee kon komen.<sup>198</sup>

Uit deze periode dateert de uitspraak, door vrees ingegeven, dat coöperatie tot socialisatie zou leiden. De leuze der socialisatie-het in bezit van de gemeenschap brengen van de productiemiddelen door onteigening van de particuliere ondernemingen teneinde een socialistische maatschappijvorm te verwezenlijken -, was in de Sovjet-Unie doorgevoerd en werd in sommige Westeuropese landen, alsook in Nederland, van bepaalde zijde ijverig verkondigd. Deze leuze zou de jaren twintig blijven doorklinken, doch daarna langzamerhand als niet te realiseren plan uit de politieke propaganda verdwijnen. Als boeman deed ze echter haar werk; ook de coöperatieve zuivelbeweging werd er mee bestookt. Dat sommige conservatief aangelegde leden van coöperaties van die leuze waren geschrokken, was het duidelijke bewijs, dat de tegenstanders van de coöperatie op een handige wijze van de politieke situatie gebruik hadden gemaakt.

Er was nog ander onkruid, dat de hof der coöperatie blijvend ontsierde, hoe ijverig ook de voormannen de borders wieden en de tuinpaden schoffelden. Hardnekkig tierde het stekelig gewas dat in coöperatieve kringen luisterde naar de naam van «losse leveranciers»: te weten degenen, die wel aan de coöperatieve zuivelfabriek de melk hunner bedrijven leverden, doch zich niet als lid bij de coöperatie wensten aan te sluiten. Dezen wilden wel van de coöperatie profiteren, echter zonder enig risico te lopen; het was hunnerzijds een flirt om de voordelen zonder trouwbelofte.<sup>199</sup> Hun betrekkingen met de coöperatie berustten op overwegingen van zakelijke, materiële aard; met de ideële motieven als begeleidend verschijnsel van het coöperatieve streven hadden zij niets van doen. Zij leverden hun melk aan de coöperatie omdat hun dat profijtelijk leek; maar hun angst voor risico's en een zeker tekort aan sociaal besef, of gemeenschapsgevoel, weerhielden hen er van zich bij de coöperatie aan te sluiten. De hoveniers moesten dit stekelig **[218]** gewas in hun tuin blijven dulden, want het deed zijn «nut». En van het nuttigheidsbejag, waar-

<sup>197</sup> Over de strubbelingen in deze periode leze men Dr. T. van der Zee, blz. 136-139, zie aantekening bij blz. 87.

<sup>198</sup> Zie Ir. P. Stallinga.

<sup>199</sup> Dr. T. v. d. Zee, blz. 143.



zonder een zakelijke onderneming het klaarblijkelijk niet kon stellen, zou de coöperatie zich nooit geheel ontdoen. Dood gewicht was tenslotte ... gewicht.

Toch bleef de coöperatieve beweging, met één of meer blokken aan haar been, niet staan waar zij stond; zij ging verder en zij dacht verder. Verre van zich te laten ophouden door de tegenstanders, de halve medestanders en de klagers in eigen milieu, die deels ook nog door risico-angst werden veront-rust, stelde de beweging het punt van de onbeperkte aansprakelijkheid van de leden der coöperatieve verenigingen ter discussie. In het bijzonder bij de Coöp. Condensfabriek waren stemmen opgegaan om, terwijl bij de land-bouwcoöperaties over het algemeen de onbeperkte aansprakelijkheid als richtsnoer gold, tot 't aanvaarden van de beperkte aansprakelijkheid over te gaan. In de Bondsvergadering van 30 april 1924, waar een redenaar het agenda-punt van de onbeperkte aansprakelijkheid in een helder betoog uit-eenzette, waren luisteraars die bij de discussie aanvoerden, dat zij in goede tijden tegen onbeperkte aansprakelijkheid geen enkel bezwaar hadden, maar dat zulks in slechte tijden «iets anders» was.

Onder de luisteraars waren er ook, en wel enkele ouderen, die de inleider bij-vielen en er eerlijk voor uitkwamen, dat zij zónder de onbeperkte aansprake-lijkheid de coöperatie niet meer zouden durven verdedigen, ja, dat men zon-der die aansprakelijkheid «zelfs geen coöperatie meer had». Het slotwoord van de inleider luidde, dat hij de opmerking: «in goede tijden geen bezwaar, in slechte tijden is het iets anders» zou willen omkeren, in dier voege: «Juist mèt de onbeperkte aansprakelijkheid zal, naast een goed beheer, de coöpera-tie in staat zijn zich door de slechte tijden heen te slaan».-<sup>200</sup>

Intussen was de onderlinge naijver, juister gezegd de concurrentie tussen de coöperatieve zuivelfabrieken, nog steeds groot. Alle middelen schenen geoor-loofd om de melkaanvoer op te voeren; de ene directeur trachtte de ander de loef af te steken door aan zijn leden een tiende cent per liter melk méér uit te betalen. Na veertig jaren van coöperatie (1886-1926) werd men zich bewust, dat er in de coöperatieve vorm een leemte bestond. In de steeds zo hoogge-houden en hooggeprezen samenwerking van «Een voor allen en allen voor één» was een element van gevaar geslopen, een element van concurrentie en onderlinge strijd, dat aan het begrip coöperatie vijandig was. Er waren in de coöperaties velen die 't «denken als boer» niet hadden weten uit te breiden tot het «denken in de lijn ener wordende boerengemeenschap» en die bijgevolg de idee van de coöperatie omlaag trokken in de materiële sfeer. Dr. v. d. Zee beweert in zijn studie, hier al vaker aangehaald, dat het «geloof» in de coöpe-ratie in de na-oorlogsjaren verloren ging; dat men toenmaals - in de jaren twintig -, niet langer leefde in de dagen van het coöperatieve «dogma», doch in die van de coöperatie-schuwheid.<sup>201</sup> Dit mocht dan overdreven zijn voorge-steld, het kraakte toch wel in de gebinten van het coöperatieve gebouw. Bij de meerderheid der leden van coöperaties scheen **[219]** het minder om de

<sup>200</sup> De inleiding over de aansprakelijkheid werd gehouden door Dr. R. Kuperus; de discussie vond plaats tussen hem en de heren Veeman, Hepkema, Frietema, Bajema en anderen (Bondsnotulen van augustus 1924). Zie voorts: Aansprakelijkheid bij coöperatieve verenigingen; prae-adviezen, uitgave van de Nat. Coöp. Raad, 's Gravenhage 1956.

<sup>201</sup> Dr. T. v. d. Zee, blz. 145. Blz. 219 (o) De vorige, blz. 237.

idee dan om de... centen te zijn begonnen. De door de vele vingers te ruw aangegrepen vlinder Coöperatie had het goudstof van haar vleugels verloren. Toen in de kringen der zittende boeren materiële doeleinden de coöperatieve gedachte beheersten en haar zelfs naar de achtergrond schoven, groeide een generatie van jonge boeren op, die tegenover de coöperatie als organisatievorm een kritische houding had aangenomen.

Tegen deze kritische gezindheid, en tegen de al te nuchtere geest in eigen gederen, kwamen de voormannen in het geweer. In de Bondsvergadering van 30 april 1929 trok voorzitter M. Anema, directeur van de coöperatieve zuivelfabriek te Wolvega, van leer tegen de geest des tijds. «Er is - zo zei hij in zijn openingsrede -, in ons organisatieleven een geest gevaren, die wij moeten uitbannen. Wij moeten de strijd weer met dezelfde idealen en met hetzelfde élan opnemen als in de tachtiger jaren. Wat was er een enthousiasme bij de oprichting en ontwikkeling van de eerste coöperatieve zuivelfabrieken! Een mooie tijd van groei, opbouw en ontwikkeling, ook en vooral voor degenen, die daarin hun taak en hun levenswerk vonden. Het was een eer daaraan te mogen meewerken. Sinds de crisisjaren is er een grote verandering gekomen; de lijn van de natuurlijke ontwikkeling en opbouw werd verstoord... Als we echter aan de bredere gedachte, die aan onze coöperaties ten grondslag ligt, niet meer aandacht schenken dan in de laatste jaren veelal het geval was, dan zijn wij inderdaad op reis naar het station Alles Verloren; dan verliezen wij het beste wat wij bezitten.» Spreker zei het de heer Rengers volmondig na: «Slechts wanneer het gemeenschapsgevoel, dat in elk mens, en in de Fries niet het minst, sluimert, wakker wordt geroepen, krijgt de coöperatie de innerlijke kracht, die voor haar blijvend bestaan onontbeerlijk is». En hij besloot zijn rede als volgt: «Het is de taak van ons allen, en in het bijzonder van de leidende personen, dit levendig te houden, altijd en overal te propageren, omdat daardoor en daardoor alleen, de vruchten van ons gemeenschappelijk werken en streven aan de boerenstand en aan allen, die daartoe in betrekking staan, blijvend ten goede komen».

In haar hoedanigheid van maatschappelijke organisatie had de coöperatie in Friesland stevige zoden aan de dijk gezet, die ook door het meest kritische oog en de nuchterste geest moesten worden opgemerkt. Door de gezamenlijke coöperatieve zuivelfabrieken werd in 1930... 75 procent van de totale melkproductie in Friesland verwerkt, hetgeen vergeleken met de hoeveelheden van de jaren 1910 (68 procent) en 1921 (69 procent) een behoorlijke vooruitgang mocht heten.<sup>202</sup> In het dertigste jaar van haar bestaan had de Exportvereniging een totaal-omzet bereikt van 5.8 miljoen kg boter, 15.9 miljoen kg kaas en 221.000 kg caseïne, hetgeen bij de totale omzet van het twintigste jaar (1918), namelijk 4.4 miljoen kg boter en 10.4 miljoen kg kaas, een grote stap vooruit betekende.

Er bleef groei in de coöperaties zitten óók wat de toename van het ledental betrof, mede dank zij het feit, dat de coöperatieve melkverwerking de individuele boer economisch voordeel opleverde. Menige boer, die het ideële aspect van de

---

<sup>202</sup> De vorige, blz. 237.

[220] coöperatie «geen cent» kon schelen, trad als lid tot de vereniging toe, wanneer hij had gemerkt dat zij «een cent méér» dan de speculatieve fabriek uitbetaalde en dat derhalve aansluiting bij de coöperatieve zuivelfabriek voordeliger was. Om die reden bleef de coöperatie vat houden op boeren, die inzake de afzet hunner produkten zich lieten leiden door overwegingen van strikt-zakelijke aard. Huns ondanks werden zij getrokken binnen de sfeer waarin de coöperatieve gezindheid de toon aangaf en discussie gaande was over voor hen nog enigszins vreemde begrippen als onbeperkte aansprakelijkheid en arbitrage-regeling voor het oplossen van geschillen tussen fabrieken. Zij kwamen onder het gehoor van sprekers, die hen met het controversiële denken bekendmaakten en hun voor ogen stelden de machtigste tegenstander in de gedaante van het Nestlé-concern, dat met zijn zogenaamde vechtmerken de prijzen drukte overal ter wereld waar de coöperatieve zuivel-industrie haar afzetgebied had of zocht.<sup>203</sup>

Zij kwamen onder het bereik van de «wonderbare welsprekendheid» van Riemer Veeman, die voor een idee scheen te vechten, een min of meer nevelachtig begrip dat hij met boeren en melk in verbinding bracht: in hun ogen wellicht een goocheltoer, doch die de spreker met het grootste gemak verrichtte. Zij lazen de geschriften van de leiders, die in bevattelijke taal schreven over «de winst voor de persoonlijkheid», die het deel van de boer-coöperator was. Zodra een boer lid ener coöperatie was geworden, omdat hij had ingezien dat zulks hem economisch voordeel opleverde, zou ook het ideële voordeel, de winst voor de persoonlijkheid, niet uitblijven; want zijn belangstelling voor de grondstof van zijn bedrijf, de melk, zou niet eindigen op het moment dat deze de boerderij verliet, maar haar blijven vergezellen ook in de verdere stadia van verwerking van de melk en afzet der zuivelprodukten.<sup>204</sup> Met dergelijke begrippen kwamen zij in kennis; en wie zal zeggen welke goede resultaten voor de coöperatie daaruit tenslotte voortkwamen? Want zoals niet de idee van de coöperatie in de geest der oudere boeren een maximale werking deed, in hun zonen en dochters zou zij zich wellicht voortplanten en werd in hun geest het «denken als boer» tot «het denken in de lijn ener wordende boerengemeenschap» uitgebreid.

Hoeveel hinderpalen de coöperatie op eigen erf ook vond, het «klimaat» was niet ongunstig, al was het weer dan soms ook slecht. Op de Economische Volkenbondsconferentie te Genève hadden de bekwaamste economen van de wereld een resolutie aangenomen waarin de volgende uitspraak voorkwam: «De landbouwers der verschillende landen zullen aan verbetering hunner bestaansvoorwaarden arbeiden en tegelijkertijd tot de algemene welvaart bijdragen, door meer en meer gebruik te maken van alle vormen van coöperatie».

Een andere klimaat-bepalende factor in de jaren twintig was het opgewekte organisatieleven in de provincie. Van de organisaties die in deze periode van zich deden spreken noemen wij de Jongfriese taal- en cultuurbeweging; de Jongerein, een vereniging die de jonge boeren onder haar vaandel bijeen-

<sup>203</sup> Dr. R. Kuperus: Opkomst en ontwikkeling der landbouw-coöperatie, Leeuwarden 1929.

<sup>204</sup> ??

bracht; de Bond van Oud-Leerlingen bij het landbouwhuishoudonderwijs, die een grote activiteit ontwikkelde [221] en de vrouwen in provinciaal verband samenbracht. Coöperatieve beweging, Friese beweging, Jongerein en Bond van Oud-Leerlingen hadden in hun betrokken zijn op de bevolking van Friesland zeer veel met elkaar gemeen; tussen hen bestonden er betrekkingen van geestelijke aard. Ergens in het ongeziene verenigden zich hun krachten; zij hielpen er toe mee om in het Friese volk een gezindheid, een stemming, een klimaat teweeg te brengen, dat met zoveel geestkracht en idealisme geladen was als nodig scheen om de ongunst der tijden met goed gevolg te doorstaan.

Midden in de beweging, vooraan in de strijd, wisselend van voorpost naar voorpost, stond de coöperator-propagandist Riemer Veeman. Een erkend leider. «Een man van niet alledaags gehalte» - «een man wie niets van de Friese volksaard vreemd was» (uitspraken van Rengers). Een man met veel temperament, met een geschakeerd en teder gemoedsleven, gauw uit het evenwicht gerakend, spoedig weer in evenwicht gebracht. Naast dat alles een man van onbezweken trouw, die een leven lang bij een eenmaal gevonden inzicht, een gewonnen overtuiging de wacht hield en tegenover de felste aanvallen pal heeft gestaan. Toen hem in 1912 vanwege de Friese Maatschappij het lidmaatschap van verdienste werd aangeboden, als blijk van erkenning voor het vele dat hij in het belang van de landbouw in Friesland had gedaan, sprak de voorzitter tot Veeman deze woorden: «Wij vinden in Uw overtuiging geen wijziging, in Uw bezieling nog evenveel jeugd als voorheen». Wanneer wij Veemans artikel «Fjouwer fragen» in het Landbouwblad van 5 september 1927, dat wij als zijn zwanenzang mogen beschouwen, met aandacht hebben gelezen, dan zeggen we het de spreker van 1912 na: in zijn overtuiging was geen wijziging gekomen; in zijn bezieling was nog evenveel jeugd als voorheen. Er was in zijn overtuiging geen breuk; het idealisme van zijn jongelingsjaren en het onwrikbaar gevoelen van zijn levensavond werden uit dezelfde bron gevoed.

Toen hij 22 jaar was vond de boerenzoon Riemer Veeman - pas had hij nog een ploegwedstrijd gewonnen -, een levensdoel dat hij met terzijdestelling van al het andere zou najagen. Een kostelijke dialoog tussen zijn vader en hem is ons bewaard gebleven.

Of eigenlijk zijn het twee dialogen, waartussen een tijdruimte van enkele jaren ligt. De eerste vindt plaats op het tijdstip, dat Veeman junior heeft besloten zijn studie aan het gymnasium op te geven. Het is augustus 1886. Hij is niet zonder struikelen tot de vierde klasse gekomen en heeft tenslotte bereikt, dat hij, na een herexamen voor wiskunde, voorwaardelijk naar de vijfde klasse is bevorderd. Maar dan heeft hij er genoeg van. Hij zegt tot zijn vader: «Heit, ik wol mei de learderij ophâlde en op de buorkerij komme» (Vader, ik wil met studeren ophouden en op de boerderij komen). Veeman senior, een zeker zwak van zijn zoon kennend, geeft hem dit antwoord: «Aste net mear leare wolste, dat is bêst, mar [222] dan silste der moarnier om fjouwer ure ôf!» (Als je niet meer wilt studeren, accoord, maar dan morgenvroeg om vier uur uit je nest.)

De tweede dialoog valt twee of drie jaar later. Veeman junior heeft tenslotte ook zijn bekomst van de boerderij en het boerenwerk. Er is een plan in hem gerijpt. Hij groeit naar een keuze. «Zuiveldirecteur worden» vindt hij verkieslijker dan «boer worden». Voor de tweede maal moet hij zijn vader van zijn veranderd inzicht op de hoogte brengen. Hij zegt: «Ik wit net, heit, dit libben bifalt my ek net, ik leau der is hwat oars foar my weilein» (Ik weet het niet, vader, maar dit leven bevalt me ook niet; ik geloof dat er voor mij iets anders is weggelegd). Een merkwaardige aanspraak! Men voelt in de directe rede van Veeman junior de schroom van een gehoorzame zoon, die het gevoel heeft dat zijn vader hem van een wankel gezindheid zal verdenken. Hij vangt zijn directe rede dan ook met twee «dempingen», twee ontkenningen aan: hij weet het niet; dit leven bevalt hem niet. Men herkent er die specifiek Friese trek in om door middel van ontkenningen een feitelijkheid weer te geven, op de manier van de boer die in het weiland zit te melken en tot zijn knecht zegt: «Ik wit net, it is leau 'k net al to droech» (Ik weet het niet, maar het is, geloof ik, niet al te droog) - terwijl het pijpestelen regent!

Doch dan is junior positief op een manier die niet positiever had kunnen zijn. Hij zegt te geloven, dat er iets anders voor hem is weggelegd. Over de dubbele ontkenning zal de vader vermoedelijk ontstemd zijn geweest; maar wat er op volgde moet bij hem als olie op de golven hebben gewerkt. Zijn zoon gelooft dat er iets voor hem is weggelegd, hetgeen wil zeggen, dat hij gelooft aan een bestemming: een ideële trek in het karakter van deze knaap, die hij, de vader, niet wenst te kleineren en waaraan hij op de meest ingetogen wijze hulde brengt. Hij zegt: «Nou, ik moat sizze datstou noch net botte fêst yn 'e skuon stietste; mar gean dyn gong» (Nu, ik moet zeggen dat je nog niet erg vast in je schoenen staat; maar ga je gang). Het is het antwoord van een vader, die met de beslistheid van een wijze opvoeder zijn pupil niet met de fluwelen handschoen aanpakt en hem een inkervende opmerking ook niet spaart, doch haar verzacht met een woord van meegaandheid.

Dat Riemer Veeman «in de zuivel» zijn bestemming had gevonden en daar zijn roepingsdrang ten volle kon uitleven, daaraan zal zijn vader, zo min als iemand anders, nooit met reden hebben getwijfeld.

Hij werd boer 'af om zuiveldirecteur te worden; toen hij zuiveldirecteur was, voelde hij zich boer-met-de-boeren. Hij werd zelfs een van de leiders van de agrarische beweging. Dit schreef Veeman: «In mijn betrekking als beheerder eener coöperatieve zuivelfabriek gevoelen mijn vrouw en ik ons boerin en boer, zoals onze moeders en vaders dit eertijds zijn geweest».

Het «denken als boer» was geest van zijn geest, maar hij had het uitgebreid tot **[223]** «denken in de lijn ener wordende boerengemeenschap». Die idee was Veeman zo niet alles, dan toch veel, heel veel; hij werd er door bezeten. De trots van de boerenstand was zijn trots. «'t Is ons Friesland, 't zijn onze koeien, 't is onze melk!» riep hij uit in een vergadering te Sneek, en dat was alle aanwezige boeren naar het hart gesproken.



In een tijdperk van malaise en verwarring, namelijk in de jaren 1880-1890, had het gevaar gedreigd, dat de Friese boer voor alle komende tijden zijn persoonlijke zelfstandigheid - de eerste en voornaamste voorwaarde voor zijn bestaan -, zou verliezen. Wanneer toen niet in Friesland «mannen van de daad» waren opgestaan, wanneer toen niet te Warga 23... «meest allen arme huurboeren» hadden doorgezet en bewezen, dat coöperatieve melkverwerking mogelijk was, dan zouden latere generaties boeren nog meer in de knel zijn gekomen. Immers Frieslands boeren zouden dan «de koemelkers van het grootkapitaal zijn geworden», zoals een latere propagandistische term zou luiden.

Veeman zag twee oorzaken van dat wat bijna tot een ramp had geleid. Het waren deze: 1. De landbouw was niet bij; 2. De wetenschap kwam te laat. Daardoor was de particuliere zuivelindustrie in de gelegenheid geweest zich in Friesland te nestelen en een deel van de grondstof, de melk, te veroveren. Tot staving van zijn bewering citeerde hij een deskundige als Dr. Blink, die op het landhuishoudkundig congres in 1916 had betoogd: «Wij mannen van de wetenschap hebben jarenlang voorbijgezien, dat er een economische kant aan ons werk vastzit; deze zijde van de landbouwwetenschap is door ons allen schromelijk verwaarloosd». Dr. Blink verbond daaraan de opmerking, dat in de kleinste dorpen van ons land voor gemeenschappelijke rekening gedreven zuivelfabrieken waren te vinden, welker leden-landbouwers reeds eigen betrekkingen met de wereldmarkt aanhielden.

In de jaren van de grote landbouwcrisis had «het zieke landbouwende Nederland» niet de leiders gehad, zoals andere agrarische volkeren, met name Denemarken en Zweden, deze hadden gekend; wetenschapsmannen als professor Segelcke en docent Niels Johannes Fjord hadden de boeren wetenschappelijke bijstand verleend en hun de weg gewezen waarlangs zij uit het labirint konden geraken. Doch ten onzent hadden deze wegwijzers, deze helpende gidsen, ontbroken. Zo was er een vacuum ontstaan, waarin de kapitalist, de outsider, gebruik maakte van de gelegenheid, profiterend van de onmacht, de onrust en verwarring in agrarische kringen. De Speculatieve Zuivelindustrie kwam op!

Eerst jaren later begrepen de boeren welke bijzondere belangen er op het spel stonden. Eindelijk verscheen - in Friesland het eerst -, de Coöperatie. Langzamerhand werd zij een macht, een geduchte tegenspeler van de particuliere zuivelindustrie. Maar - tragisch verschijnsel in Veemans ogen -, te veel Friese boeren schenen met blindheid geslagen te zijn; zij bleven hangen in de vangarmen van de speculatie en hielden zich verre van wat toch ook hun zaak, hun beweging was. Zij lieten coöpereren wie coöpereren wilde; zij bleven melken voor «Mijn **[224]** heer»! Nog in 1923 verzuchtte Veeman: «Juist het feit, dat de Friese boeren als twee verschillende groepen tegen elkaar worden uitgespeeld, leidt er toe, dat hun beste wapen in den strijd om eigen en anderer bestaan, om de persoonlijke zelfstandigheid, in tweeërlei richting wordt gebroken».<sup>205</sup>

---

<sup>205</sup> R. Veeman: Een stukje landbouw (III) in: Leeuwarder Courant, 17 maart 1923.

Veeman zou de mens in de particuliere zuivelfabrikant achten en respecteren; doch diens werkzaamheid op agrarisch terrein kon hij niet zetten. Als zodanig vond deze fabrikant in Veeman een onverzoenlijke tegenstander en bestrijder. In een artikel, dat Veeman in de Nieuwe Rotterdamse Courant publiceerde, haalde hij met instemming aan wat de oud-secretaris van de Hollandse Maatschappij van Landbouw, Korteweg, in een gesprek met een van de commissarissen van de Mij. van Kaas- en Roomboterfabrieken in Friesland deze had toegevoegd: «Nu de landbouw op zo duidelijke wijze blijk heeft gegeven de stem van deze tijd te verstaan, is voor jullie, aandeelhouders en ondernemers van particuliere zuivelinrichtingen, het ogenblik daar, om jullie matten op te rollen». Hij, Veeman, beschouwde deze ondernemers als «individuele fortuinzoekers». «Particulieren, verdwijn!» was het kort begrip van al hetgeen hij deze ongetwijfeld nijvere en ter zake kundige lieden in zijn leven heeft toegeroepen. Soms kreeg hij de bal teruggekaatst. In de «Zuivelcourant» kon Veeman lezen wat men aan particuliere zijde van de Commissie voor Landbouwcoöperatie - waarvan hij de ziel was -, dacht: «Deze commissie heeft het opzettelijk en onomwonden uitgesproken doel om de particuliere zuivelbedrijven te doen verdwijnen. Met cynische vrijmoedigheid wordt gezegd: gij, particuliere zuivelondernemingen, hebt wel de fabriekmatige zuivelbereiding in Friesland ingevoerd en daarvoor den weg aangewezen waarlangs de welvaart der provincie zoo schitterend is bevorderd. Daarvoor willen wij U wel hulde brengen. Op het oogenblik echter staat Ge ons in den weg bij de ontwikkeling onzer organisatie, bij ons streven om de absolute macht op dit gebied in handen te krijgen, en daarom komen wij bij U met den eisch: «ótez vous de lá que je m'y mette!» (Sta op! ik wil daar zitten!).

De grote tegenspeler van Veeman, J. Rinkes Borger, verdedigde het particuliere standpunt als volgt: «Veeman zegt: particulieren, verdwijn! Maar ik zeg, dat de belangen van de Friesche landbouwers het best worden gediend als de beide bedrijfsvormen rustig naast elkaar blijven bestaan en, in een eerlijken vorm, blijven concurreeren!»<sup>206</sup> Dat Veeman en Rinkes Borger overigens goed met elkaar overweg konden is ons bij overlevering bekend; eens, na een debatvergadering waarin beide voorvechters de degenen hadden gekruist, bood Rinkes Borger zijn tegenstander op hoffelijke wijze aan van zijn (Borgers) rijtuig gebruik te maken en tezamen naar het naastbijliggend station te rijden. Onderweg schrok 't paard, deed een zijsprong, met het gevolg dat het rijtuig bij de berm neer in de sloot reed, in welk ogenblik Veeman zou hebben uitgeroepen: «Daar gaan coöperatie en speculatie samen naar de kelder!»...

Het standpunt van de tegenstander: dat het particuliere zuivelbedrijf zijn rechtvaardiging vond in het feit, dat er concurrentie moest zijn en blijven, daar **[225]** zulks in het belang van de boer was, wees Veeman met beslistheid van de hand. Zijn streven was: een zo sterk mogelijke positie van de coöperatie. Eerst dán kon men de concurrentie met andere exportlanden succesvol voeren. Concurrentie thuis, in eigen land, verbrokkelde de werkkrachten. Alleen door de gezamenlijke inspanning op te voeren kon op wereldniveau iets worden bereikt. «Onze concurrenten wonen niet in Friesland, niet

<sup>206</sup> J. Rinkes Borger: Coöperatieve contra speculatieve zuivelfabrieken in Friesland, 1913.

in Nederland; zij wonen in Denemarken, Normandië, Zweden, enz.!» betoogde hij.<sup>207</sup>

Was deze opvatting al voldoende om iemand overtuigd coöperator te doen zijn - de coöperatie als idee was hem nog heel veel meer. In Veemans visie was de coöperatie het statuut, dat orde zou scheppen in de agrarische economie. De idee van de coöperatie lag ten grondslag aan zijn levensbeschouwing. «Onze coöperatieve zuivelbereiding, mits volledig toegepast, bergt in zich de kiem van een stuk volksopvoeding en volksontwikkeling, dat voor het herstel van de verwarde verhoudingen in onze samenleving niet gemist kan worden.»<sup>208</sup> In zijn nagelaten notities vonden wij een aantal overgeschreven citaten, die hem uit het hart gegrepen moeten zijn geweest. Zoals deze: «De coöperatie zal zonder twijfel op economisch gebied de wonderen verrichten, die zij nu reeds op materieel gebied door de samenwerking van kleine krachten doet ontstaan. Maar om volledig vruchten te kunnen afwerpen, vereist de coöperatie een gevoel van solidariteit, dat slechts wordt verkregen, wanneer de ontwikkeling van het volk een zekere trap zal hebben bereikt». En deze: «De coöperatie kan niet werkelijk worden begrepen, als men haar niet beschouwt als het licht, dat in deze wereld is doorgedrongen om onze duisternis te verdrijven, dat wil zeggen de ellende, de zelfzucht en de strijd van de mens tegen de mens, tot het verkrijgen van voordeel en macht».<sup>209</sup>

Daarin was de boodschap vervat, die de coöperator-propagandisten meenden te moeten brengen; Veeman in het bijzonder. Hij wenste dat er een moreel verband tot stand kwam tussen allen, die bij het landbouwbedrijf waren betrokken. «Ik acht mij gelukkig hier te mogen zeggen, dat de coöperatieve zuivelbereiding voor Friesland in tijden van voor- en tegenspoed zegenrijk zal kunnen werken voor bezitters, gebruikers en bewerkers van onze rijke bodem» - was een thema, dat hij in het spreekgestoelte honderden malen heeft behandeld. Een moreel verband tussen landeigenaren, boeren en arbeiders: da'a'rnaar heeft Veeman zijn leven lang gestreefd; en er ligt niets kleinerends in wanneer we constateren, dat Veeman die Hercules-arbeid niet heeft aangekund. Zo heeft hij geworsteld met het socialisme als maatschappelijke leer, geworsteld met het pachtvraagstuk; over het laatste vooral, dat nog in zijn tijd talloze pachters in moeilijke omstandigheden bracht, heeft hij verschillende uitspraken, ofschoon geen reddende middelen aan de hand gedaan. Op zijn ideaal: de kracht van de drie-eenheid «Grond-Kapitaal-Arbeid» te bevestigen en daarbij de klasse-geschillen te ontgaan, heeft hij om zo te zeggen zijn tanden stuk gebeten; want de materie was bijzonder stoer en groter figuren dan Veeman hadden in de strijd voor dat ideaal **[226]** het loodje gelegd. Desniettemin blijft het de nagedachtenis van Veeman sieren, dat hij met gedachten en idealen, groter dan zijn privé streven, een levendige omgang heeft gehad en er voor heeft geijverd met een nimmer verslappende toewijding, tot zolang het voor hem dag is geweest.

---

<sup>207</sup> R. M. Veeman: Enkele vragen in verband met - een stukje levenservaring, lezing voor studenten te Wageningen gehouden op 27 april 1914.

<sup>208</sup> R. M. Veeman: Een stukje landbouw (VII) in: Leeuwarder Courant, 7 juli 1923.

<sup>209</sup> Uit: Memorandum-boek van R. M. Veeman (1910).

Op het erf van de coöperatie stonden lastige hinderpalen. De kwestie der losse leveranciers, d.w.z. boeren die geen lid van de vereniging waren - in Vee-mans ogen een foutief systeem -, scheen als hinderpaal onoverkomelijk. Met het systeem van losse melkleveranciers is in zekere zin een ontbindend element de coöperatie binnengeslopen, constateerde Dr. R. Kuperus in 1929.

Dan was er het verschijnsel van de coöperatie-schuwheid onder de jonge boeren, die, opgegroeid in een tijd van betrekkelijke welvaart, niet konden inzien wat zij met al die coöperaties en het verenigingsleven persoonlijk hadden te maken. En hoe de verhoudingen tussen de coöperaties waren bleek uit de verzuchting, die Bondssecretaris Kooistra in de ledenvergadering van december 1927 slaakte, namelijk dat in het Bondsgezin van 84 fabrieken de bestaande wrijvingen voortdurend sterker werden. Daarom bepleitte de secretaris de instelling van een commissie van arbitrage, die de geschillen tussen de fabrieken zou trachten te beslechten. Aldus werd besloten. Reeds in 1928 werd een arbitrageregeling getroffen, waarvan de fabrieken gebruik konden maken. Echter in 1931 hadden nog maar 27 fabrieken zich bij deze regeling aangesloten. Vrij dikwijls deed zich het geval voor, dat het bestuur van een coöperatieve zuivelfabriek niet bereid was, op verzoek van de Commissie voor Landbouwcoöperatie, deel te nemen aan een bespreking over een bestaand conflict.

Toen het Bondsbestuur zag, dat de tegengestelde krachten binnen de coöperatie een ondermijnende invloed kregen en het bestaan als gemeenschap er op den duur door in gevaar kon komen, nam het 't initiatief tot het instellen van een speciale commissie. Deze kreeg tot opdracht: studie te maken van de in strijd met het wezen van de coöperatie heersende toestanden, in het bijzonder met betrekking tot productie, afzet, melkprijzen en arbitrage, en daarvoor een oplossing in het algemeen boerenbelang te zoeken.

In haar rapport, dat in 1933 verscheen, wees de commissie enkele elementaire oorzaken aan, tengevolge waarvan minder juiste en bepaald onprettige verhoudingen in de zuivelcoöperatie waren ontstaan. Allereerst kwam zij tot de conclusie, dat de gewraakte toestanden waren ontstaan door gebrek aan coöperatief besef en door afwezigheid van een vaste wil om tot samenwerking te komen. Gemis aan coöperatief besef bij de leden had soms tengevolge, dat bestuur en beheerder van een fabriek werden gedreven tot een bedrijfsvoering, die rechtstreeks was gericht tegen het belang van andere fabrieken en tegen het algemeen belang van de boer. Als laakbaar kwalificeerde de commissie de houding van fabrieksbesturen, die zich niet hielden aan afspraken, gemaakt in het groter verband [227] van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken, met het bijoormerk de eigen positie te versterken, door voordeel te trekken van de omstandigheid, dat zuster-fabrieken zich wél aan de vrijwillig gemaakte afspraak hielden. Daarnaevens constateerde de commissie ongeoorloofde concurrentie tussen de fabrieken bij de afzet der produkten, concurrentie bij de detailverkoop, concurrentie met betrekking tot het vaststellen van de melkprijzen, en, in verband daarmee, bij het werven van nieuwe leden.

Over de ongewenste melkprijzen-politiek rapporteerde de commissie, dat de oorzaak er van gelegen was in de concurrentie tussen de fabrieken. Gewezen werd op het verschijnsel van de hoge melkprijzen in meimaand, die moesten dienen als lokaas voor nieuwe leden. Een dergelijke methode achtte de commissie te spotten met de eis van een billijke verdeling van het melkgeld over het gehele jaar. Indien... «deze betalingen geschieden ten koste van de financiële positie van het bedrijf, en losse leveranciers worden aangenomen wanneer bezwaren worden gemaakt als lid toe te treden, dan wordt geleidelijk de grondslag ondergraven, waarop de coöperatie rust» ... Redenen waarom de commissie met nadruk waarschuwde tegen het uitbetalen van misleidende melkprijzen.<sup>210</sup>

Het rapport van de studie-commissie, die zich vóór verplichte arbitrage had uitgesproken en voorts enkele wijzigingen in het statuut van de Bond had voorgesteld, heeft er in belangrijke mate toe bijgedragen, dat er een Commissie van Scheidslieden werd ingesteld, welke taak zou zijn, indien partijen het wensten, te bemiddelen tussen met elkaar overhoopliggende fabrieken en een voor de betrokkenen bindende uitspraak te doen. Deze commissie heeft, vooral door de preventieve werking die er van haar uitging, ten zeerste bijgedragen tot het ontstaan van betere onderlinge verhoudingen tussen de fabrieken. Ofschoon de ongebreidelde melkprijspolitiek op de oude voet werd voortgezet! Het Bondsverslag over 1935 kwam tot de volgende uitspraak: Minder aangenaam stemt't ook, dat de zogenaamde melkprijspolitiek nog altijd dikwijls onverzwakt wordt toegepast. In naam strijdmiddel tegen de particulier, doch in wezen leidende tot onderlinge strijd en concurrentie. Bij dit alles mag er wel eens aan worden herinnerd, dat de coöperatie niet slechts rechtsvorm is, doch dat haar betekenis dieper ligt.

De onderlinge strijd in eigen gelederen verzwakte de zuivelcoöperatie niet weinig. En dat alles openbaarde zich in een periode, toen er een hevige crisis heerste, een crisis die een veel diepgaander invloed op het economisch bestel uitoefende, dan de algemene inzinking in de jaren twintig had gedaan. In 1930 waren de prijzen van de granen, van katoen, wol en suiker tot op een derde gedaald; diensgevolge geraakte de internationale handel ontwricht. Engeland verbood in 1931 de uitvoer van goud; in 1936 verlieten Frankrijk en Zwitserland de gouden standaard; ook Nederland verbood de uitvoer van goud, hetgeen een waarde-vermindering van de gulden tot 20 procent tengevolge had. Mussolini overweldigde Abessinië; Hitler, in Duitsland almachtig heerser, bewapende **[118]** onrustbarend; Engeland trok 1500 miljoen pond sterling voor bewapening uit. De vrees voor oorlog verbreidde zich onder de volkeren; gerucht van oorlog zat in de lucht gedurende de laatste vijf van de jaren dertig.

Een scherpzinnig beoordelaar van de situatie in de coöperatieve zuivelbeweging, die o.m. gewezen had op de heersende coöperatie-schuwheid, op een verzwakt coöperatief «geloof» bij vele leden, op het feit dat sommigen om «ongelooflijke kleinigheden» de coöperatie de rug toedraaiden, zag nog andere

---

<sup>210</sup> De commissie was als volgt samengesteld: Dr. F. E. Posthuma, voorzitter; Th. M. Th. van Welderen baron Rengers; W. Kestra; J. v. d. Meer; Dr. R. Kuperus, secretaris.



schaduwfiguren zich over de beweging uitspreiden. In de Bond maakten de zogenaamde vrije fabrieken-die zich niet bij de tweede top-coöperatie: de Exportvereniging hadden aangesloten -, de meerderheid uit. Genoemde beoordeelaar achtte het gevaar allerm minst denkbeeldig, dat, gezien de verhoudingen in de Bond, eerlang van dat lichaam geen propaganda voor het zuiver coöperatieve beginsel meer zou uitgaan, ja, dat men zelfs een daarmee strijdig standpunt zou innemen. Er was nog meer. In een rapport was gewezen op het gevaar, dat de grote centrale lichamen - met name de top-coöperaties -, geheel aan het oordeelsvermogen van de boeren ontgroeiden, zodat dezen tenslotte waren aangewezen op het inzicht van enkele leidende figuren, waardoor het risico voor de coöperatieve boer bij het drijven van deze grote ondernemingen ten zeerste was vergroot. Daarmee hing het volgende samen: als straks de generatie van oude, principiële coöperatoren was uitgestorven, zou men voor de hoge eisen stellende leiding van grote centrale lichamen zijn aangewezen op krachten van buiten de eigenlijke kring van coöperatoren; en op coöperatief idealisme zou dan niet meer mogen worden gerekend. Tenslotte kon nog op deze omstandigheid worden gewezen. In vergelijking met het particulier bedrijf was het coöperatief bedrijf minder snel in zijn handelsbeslissingen; het laatste toch vertoonde een gebrek aan «soepelheid». Het democratisch karakter van de coöperatie stond snelheid en voortvarendheid in de weg... Welnu, indien de coöperatie een monopolistische positie had ingenomen en de particuliere concurrentie was uitgeschakeld, zou de coöperatie als geheel dan niet een inzinking vertonen; en zou er, in dat geval, niet van een vertraagde economische ontwikkelingsgang sprake zijn? -<sup>211</sup>

In hoeverre bovengenoemde schaduwfiguren van blijvende aard zijn geweest, of zonder sporen achter te laten zijn overgetrokken, hopen wij in het volgende hoofdstuk nader te bezien.

In 1928 was Riemer Veeman de beweging ontvallen; K. Eriks, medeoprichter en sedert 1901 directeur van de Coöp. Zuivel-Export Vereniging, die onder zijn leiding tot bloei was gekomen, was in 1929 afgetreden; Tjisse Kuperus, directeur van de Coöp. Zuivelbank, had in 1931 afscheid genomen; de Bondssecretaris U. Kooistra, wiens bezadigd en tactisch optreden in conflict-situaties menigmaal uitredding had gebracht, zou in 1939 zijn werkkring verlaten.

Het ontbrak echter niet aan positieve geluiden. Kort voor zijn dood, in 1933, had Jorrit van der Meer, secretaris van de Friese Maatschappij van Landbouw en lid van de studievergadering bovengenoemd, in de bijlagen van het commissoriale [229] rapport er op gewezen, dat, naast de zogenaamde coöperatie-schuwheid, ook wel degelijk een drang naar krachtiger toepassen van de coöperatieve gedachte viel op te merken. Volgens Van der Meer moest men trachten de oorzaken van de coöperatie-schuwheid weg te nemen en te voldoen aan de eis: de voortgezette coöperatie, in het bijzonder op 't gebied van de afzet van de produkten, te versterken.

---

<sup>211</sup> Dr. T. v. d. Zee, blz. 193, 188, 221, 232, 233.

De coöperatie sterker maken, dat wilde óók Rengers. Hij zag een moeilijke tijd op komst. De agrarische inspanning moest zo groot mogelijk worden, juist in deze crisis-tijd. Indien het nodig was moest men de bakens verzetten en nieuwe wegen inslaan, om het veehoudersbedrijf er bovenop te houden. Rengers drong er op aan in verbinding te treden met de centrale organisatie voor toegepast-wetenschappelijk onderzoek, om via dat lichaam te komen tot een onderzoek naar de middelen om van de melk andere produkten te vervaardigen dan de bestaande. Bij de Exportvereniging - die in of omstreeks 1930 de toenaam «Frico» had ontvangen, waaronder zij voortaan in het bijzonder bekend werd -, was men begonnen met de bereiding van lebcaseïne, die de grondstof vormde voor de fabricage van kunsthoorn. Er viel in die richting ongetwijfeld meer te doen. In tal van industrie-landen was men in de laatste jaren gekomen tot het opzettelijk-uitvinden. In dat verband noemde Rengers het uitvindings-laboratorium van Philips. In Amerika had men voor een dergelijk doel laboratoria opgericht en in Londen was door de grote banken een aanzienlijk kapitaal beschikbaar gesteld voor de stichting van een zodanig laboratorium. Uit verschillende recente publicaties bleek, dat overal ter wereld het menselijk vernuft zich bezig hield met het uitdenken en scheppen van nieuwe behoeften en gebruiksgoederen. Het parool, dat Rengers, moeilijke tijden voorzien, de coöperatie gaf was dit: zich terdege inspannen om de ongunst der tijden te doorstaan en nieuwe werkgelegenheden opsporen, met het oog op de toekomst.

Toen het hevigste onweder der wereldgeschiedenis - Wereldoorlog nr. 2-, op uitbarsten stond, was de coöperatieve beweging verzwakt als gevolg van de vele onderlinge geschillen; en toch was zij sterk. Zij bezat haar bolwerk, waarvan de hoekstenen deugdzaam waren gebleken. En de pijlers van de beweging waren de mensen. Mensen... Broos materiaal en tegelijk ongelooflijk sterk en machtig. Veeman had er dit van gezegd: «Mensen zijn wat ze waren en zullen blijven wat ze zijn. Alleen het verenigingsleven - in de zin der samenwerking -, draagt de kiem in zich om ons grote huishouden, dat samenleving wordt genoemd, op hoger peil te brengen». Voor tallozen was die vereniging: de Coöperatie. «De grote betekenis van de coöperatie is, zo sprak de voorzitter van de Frico in de algemene vergadering van 21 september 1937, dat zij de mens in haar streven betreft en opvoert. Zonder haar ideële inslag heeft de Coöperatie voor de boer geen blijvende waarde.»

Die blijvende waarde legde bij de boer-coöperator inderdaad nog gewicht in de schaal. Bij zijn zilveren jubileum had Ulbe Kooistra, de Bondssecretaris, op **[230]** deze blijvende waarde, op dat ideële element gezinspeeld toen hij opmerkte, dat de zuivelcoöperatie meer was dan een technisch lichaam: zij was een boerenorganisatie, èn - bekende hij - «dit deel is mij het liefst». Toen hij in 1939 als secretaris aftrad, wist hij geen beter woord om het bij wijze van leuze de Friese boeren op het hart te binden, dan dit: «Tracht steeds coöperatief te denken!»



## PARAAT VOOR KOMENDE TIJDEN

Toen in 1940 Europa in vuur en vlam werd gezet, brak voor ons volk een reeks van moeilijke jaren aan. Jaren van ontwrichting van het maatschappelijk leven, van terzijdestelling of opheffing van gevestigde instellingen en organisaties, onderwijl de greep van de bezettende macht aldoor knellender en onmeedogender werd en deze een nieuwe ordening in de plaats stelde van datgene wat in het Nederlandse volksleven langs historische lijnen en organisch was ontstaan en gegroeid.

Met bruuske hand werd ingegrepen in de organisatie van zowel het geestelijk als het economisch leven; de gehele maatschappelijke huishouding, die tot die tijd alleen vredelievende bestemmingen had gezocht en gediend, werd ten gunste van oorlogsdoeleinden omgebogen en her-ingericht. Wat de bezettende macht zich ten onzent veroorloofde bleek ook uit hetgeen hij in 1944 bij een der top-coöperaties, de Coöperatieve Condensfabriek «Friesland» - waarvan het personeel het jaar tevoren in staking was gegaan, als protest tegen de maatregelen van de bezetter -, wist door te zetten: de fabriek werd als noodkeuken ingericht en in de fabriekslokalen, waar een kwart-eeuw lang condensprodukten waren bereid, werden in het vervolg kolossale hoeveelheden stampot en erwtensoep gereedgemaakt!

In deze jaren van gisting, beproeving en loutering werd er veel in de smeltkroes geworpen en... gekeurd. Ook de Friese landbouwcoöperatie kwam in menig opzicht veranderd uit de jaren der beproeving te voorschijn. De secretaris van de Bond zei het kort en bondig: «Toen de oorlog voorbij was bleek meer dan voor 1940 de bereidheid aanwezig te zijn om krachten, die vroeger dikwijls tegengesteld gericht waren, te bundelen».<sup>212</sup> Evenals op zoveel andere terreinen van ons maatschappelijk leven was, na de wereldoorlog, in de kringen der landbouwcoöperatoren de vaste wil aanwezig om zo spoedig mogelijk tot herstel en wederopbouw te geraken. In het vredesjaar 1945 brak zich alerwegen een geest van vernieuwing en eensgezindheid baan: een geestesgesteldheid, die niet meer halt hield bij de oude geschilpunten, maar doorstootte naar nieuwe organisatorische vormen. Kansen, die voor de oorlog niet tot de mogelijkheden hadden behoord, bleken opeens voor verwezenlijking vatbaar te zijn.

In de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland trad een opmerkenwaardige eensgezindheid aan den dag. De tegenstellingen van het verleden waren in de oorlogsjaren afgezwakt, ook al doordat de druk, die de bezetter uitoefende, voor onderlinge verdeeldheid minder plaats en gelegenheid liet.

**[232]** Terzake van de melkprijsnoterings en de wekelijkse melkprijzvoorschotten golden uniforme regelingen. Zelfs greep de bezetter in in de wijze van

---

<sup>212</sup> Zie Ir. P. Stallinga.

melkvervoer en legde hij zuivelfabrieken stil, blijvend of tijdelijk, al naar hem goedgeacht.

Aan wat men zou kunnen noemen de «gezagscrisis» in het Bondsleven kwam in 1948 een einde; in dat jaar werden de Bondsstatuten dusdanig gewijzigd, dat voortaan de ledenvergadering de bevoegdheid had om met tachtig procent van de uitgebrachte stemmen «bindende besluiten» te nemen, d.w.z. besluiten waaraan alle aangesloten zuivelfabrieken zich hadden te houden. Terwijl men voor 1940 nimmer in staat was geweest, een wet-van-orde in de Bondsfamilie met een meerderheid van stemmen aangenomen te krijgen, bleek dat na de oorlog wèl mogelijk te zijn.

Deze bindende besluiten - waaronder de algemene kwaliteitsbepaling, de melkprijsvoorschotten en de grensregelingen werden gebracht -, hebben er zeer toe bijgedragen, dat een sfeer van vertrouwen en goede verstandhouding tussen de fabrieken ontstond, die een vruchtbare samenwerking mogelijk maakte. Het type van de aan «melkzucht» lijdende zuiveldirecteur van vóór de wereldoorlog kreeg na 1948, toen het stelsel van grensregelingen nagevoeg over de gehele linie was doorgevoerd, geen kans meer om hinderlijke concurrentie te bedrijven; ook het woord «melkprijzenoorlog» scheen uit de coöperatieve vocabulaire te zijn geschrapt. Ofschoon het toch nog tot 1953 zou duren, voordat het principe van de grensregelingen in de ledenvergadering de vereiste meerderheid van tachtig procent kon verwerven!

De nauwere samenwerking werd tastbaar in de wederzijdse voorlichting en in het gemeenschappelijk doen uitvoeren van diensten, waardoor de ene fabriek profijt kon trekken van de ervaringen van de zusterfabriek. Sinds de verhoudingen in het Bondsleven aanzienlijk verbeterd waren, kon de Bond een vaste koers sturen. De apparatuur van de Bond, bestaande uit de afdeling controle (in 1898 opgericht), de afdelingen zuiveltechniek en onderwijs, was nog voor de oorlog uitgebreid met de afdeling werktuigkunde (1936) en de bacteriologische dienst (1938). De werkzaamheid van de werktuigkundige dienst werd na de oorlog sterk uitgebreid; de bouwkundige afdeling en de afdeling arbeidseconomie, respectievelijk in 1945 en 1950 gesticht, waren inmiddels van grote betekenis geworden. Dit alles, deze wijdvertakte service, stond ten dienste van de aangesloten fabrieken.

Toen de oorlog voorbij was kreeg de veeziekte-bestrijding weer de volle aandacht. Wij schreven reeds, dat in 1919 door de Bond, tezamen met het Fries Rundveestamboek, de Gezondheidsdienst voor vee in Friesland was opgericht. Direct in 1945 werd de bestrijding van de t.b.c. onder het rundvee met voortvarendheid ter hand genomen. Op het tijdstip waarop een verordening van provinciewege, inhoudende een verbod voor het in de veestapels voorhanden hebben van runderen die op de inspuiting hadden gereageerd, van kracht werd - namelijk op 13 mei 1950 -, was Friesland met deze arbeid gereed gekomen. Toen een [233] jaar daarna het vijfjarenplan voor t.b.c.-bestrijding in het gehele land in werking trad en er opeens veel vraag naar t.b.c.-vrij vee was, zou de Friese veehouderij daarvan dankbaar de voordelen genieten.



Niet onvermeld mag blijven, dat van het milieu van de in de Frico (de aldus omgedoopte Exportvereniging) verenigde coöperatieve fabrieken in dezen een krachtige stimulans was uitgegaan. In december 1948 besloot de deelgenotenvergadering van de Frico tot verhoging van de toeslag voor die deelgenoten-fabrieken, die uitsluitend melk van t.b.c.-vrije bedrijven verwerkten. Nadat deze toeslag van een vierde cent per kilogram melk per 10 mei 1949 tot één cent per kilogram was verhoogd, brak vijf dagen later - op 15 mei -, het heuglijk tijdstip aan waarop de veebeslagen van alle boerderijen, waarvan de Frico-deelgenoten melk ontvingen, t.b.c.-vrij waren! Ongetwijfeld een gewichtig resultaat, waar de Friese coöperatie eer mee inlegde. Nadat de tuberculose was uitgebannen, werd, onder leiding van de Gezondheidsdienst voor vee, het offensief hernieuwd, ditmaal tegen de gevreesde veeziekte «abortus Bang», waaronder het besmettelijk kalfverwerpen werd verstaan. Aan de bestrijding van deze veeziekte wordt sindsdien algemeen door de coöperatieve zuivelfabrieken krachtige medewerking verleend.

Een belangrijke mijlpaal in het Bondsleven werd in 1955 bereikt met de ingebruikneming van een nieuw laboratorium, waarvan de Commissaris van de Koningin, mr. H. P. Linthorst Homan, de officiële opening verrichtte en verheugd vaststelde, dat op die dag «weer een kroonjuweel» aan het technisch apparaat van de Friese zuivelindustrie was toegevoegd. Twee jaar daarna deed de Bond andermaal een schrede vooruit die in binnen- en buitenland de nodige aandacht zou krijgen. Het al enige jaren, in samenwerking met het Fries Rundveestamboek, aan de gang zijnde eiwitonderzoek van de melk vond zijn bekroning in 1957 met de invoering van een nieuwe methode: de uitbetaling van de melk naar vet- en eiwitgehalte. Daarmee was de Friese zuivelcoöperatie de eerste in het land - en in de wereld! - die deze nieuwe methode voortaan consequent toepaste. Ten behoeve van dit onderzoek en tevens voor de controle van de productie van de individuele koeien stichtte de Bond een eiwit-laboratorium, waar sindsdien per jaar één-en-een-kwart miljoen monsters melk op het eiwitgehalte worden onderzocht. Dat de nieuwe methode vrij spoedig een wijde vermaardheid had verkregen bleek uit de aanvragen welke de Bond uit tal van landen, waaronder Amerika, Rusland en Denemarken, ontving.

Er is vooral sedert de bevrijding van ons land binnen de Bondsfamilie iets bereikt, dat op de kwalificatie lofwaardig aanspraak mag maken. Wanneer straks het imposante Bondsgebouw aan de Stationsweg te Leeuwarden zal zijn verrezen, waarin ook het eiwitonderzoek een nieuw en modern onderkomen zal hebben gekregen, zal de Bond een aantal representatieve gebouwen kunnen tonen, waar de organisatorische en wetenschappelijke arbeid wordt verricht ten behoeve van 73 aangesloten fabrieken, die jaarlijks ongeveer 85 procent van de

**[234]** Friese melkplas - afkomstig van 17.800 veehouders -, coöperatief verwerken.

Het grootste gedeelte van de coöperatieve zuivelfabrieken - om precies te zijn 52 van de 73 -, hebben zich in Fricoverband na de oorlog in gunstige zin ontwikkeld. De Friese Coöperatieve Zuivel-Export Vereniging (Frico), opgericht in 1898, bleef zich voortdurend bij de moderne eisen van export en handel aan-

passen. Nadat zij de belemmeringen van de na-oorlogse periode te boven was gekomen, haar vooroorlogse relaties in de verschillende werelddelen had hersteld of vernieuwd en in nieuwe gebieden verbindingen had tot stand gebracht, kon zij de vleugels opnieuw uitslaan. Reeds in 1949 overschreden de aanvoeren die van 1939/'40, waarbij in aanmerking dient te worden genomen, dat het aantal deelgenoten van de Frico inmiddels van 41 tot 49 was toegenomen. Het jaar 1950 en de daaropvolgende jaren kenmerkten zich eveneens door een voortdurend stijgende omzet. Met haar totale omzet van 36 miljoen kg kaas, 9.4 miljoen kg boter en 4.5 miljoen kg melkpoeder is de Frico een afzetorganisatie van grote betekenis in Nederland. De Friese zuivelprodukten met het merk «Kruiwagen» worden verzonden naar een 65-tal landen, waar de vertegenwoordigers - ten getale van ongeveer tweehonderd -, er voor zorgdragen, dat de Fricoprodukten hun eindbestemmingen bereiken. In de loop der jaren heeft de Frico zich ontwikkeld tot een zeer moderne en voortreffelijk uitgeruste organisatie, die zich in de Nederlandse zuivelbeweging een vooraanstaande plaats wist te verwerven. Het streven om de kwaliteit van de produkten te verbeteren dateert van haar oprichting af. De keuringen, die voortdurend in omvang en betekenis toenamen, legden de grondslag voor de betaling naar kwaliteit. De uitslag van de keuringen en de wijze van bereiding der produkten vormen sedert aan de vrijdagse «koffietafel» - een populaire betiteling van de wekelijkse bijeenkomst van de directeurs der aangesloten zuivelfabrieken -, regelmatig punten van bespreking. Ongetwijfeld hebben tevens de «technische besprekingen» in bijeenkomsten met de boter- en kaasmakers bijgedragen tot de kwaliteitsverbetering.

Van groot belang is voorts de instelling van een technische dienst, die aanvankelijk klein, later - gesteund door de bacteriologische en chemische controle -, aanzienlijk werd uitgebreid en die voor de deelgenoten-fabrieken een belangrijk hulpmiddel is geworden bij het streven de kwaliteit van de produkten op te voeren. Dat daarmee uitstekende resultaten werden behaald, bleek telkens weer uit de uitslagen van de gewestelijke keuringen van de Bond en die van de landelijke keuringen van het officiële Zuivel-Kwaliteitscontrole-Bureau (Z.K.B.). In 1936 nam de Frico de fabrieksgebouwen van de coöperatieve zuivelfabriek te Warga over en bouwde deze om tot Centrale Melkinrichting, waar sinds de oprichting alleen melk van t.b.c.-vrije koeien werd verwerkt. In 1950 stichtte zij te Wolvega een nieuwe bedrijfsafdeling, waar in modern ingerichte gebouwen 3 á 4 miljoen kg produkten kunnen worden [235] opgeslagen en behandeld. De jongste verworvenheid van de Frico is een nieuw, aan alle eisen van techniek en economie tegemoetkomend, kaaspakhuis in de Friese hoofdstad. De voortschrijdende mechanisatie en rationalisatie van de bedrijfsvoering - tengevolge waarvan een meer efficiënte werkwijze werd verkregen -, en het minder arbeid eisende onderhoud, voortvloeiend uit het gebruik van plastic voor de kaaskorstbehandeling, hadden tot resultaat, dat een aanzienlijke arbeidsbesparing werd verkregen.

Ook op het terrein van de consumptiemelkvoorziening heeft de Frico met groot succes ordenend kunnen optreden. Weliswaar zorgt elke fabriek voor de voorziening van haar eigen rayon met zogenaamde losse consumptiemelk, doch de flessenmelk en de melkinrichtingsprodukten worden centraal bereid

in het voor dat doel vrijgemaakte bedrijf te Warga. De levering van deze producten geschiedt aan eigen deelgenoten-fabrieken en bovendien aan haast alle niet-aangesloten coöperatieve zuivelfabrieken in Friesland. Ook voorziet het bedrijf te Warga een aantal fabrieken in Groningen en Overijsel van consumptiemelkprodukten. De enige andere melkinrichting in Frico-verband is het inmiddels geheel vernieuwde bedrijf te Leeuwarden van de Leeuwarder Melkinrichting «Emmakade», die zich enige jaren geleden met de coöperatieve zuivelfabriek te Jelsum concentreerde. Met haar omzet van ruim f 125 miljoen per jaar mag de Frico worden beschouwd als de belangrijkste concentratie van commerciële activiteit in de Nederlandse zuivelindustrie.<sup>213</sup>

De ontwikkelingsbaan van de Coöperatieve Condensfabriek <,Friesland» vertoont tal van stijgingen en dalingen, dalingen en stijgingen - doch door al die ups en downs heen loopt de rode draad van de expansieve kracht die dit bedrijf door de jaren heen heeft gekenmerkt. Gestart onder leiding van een directeur, die zelf graag erkende dat hij in de beginjaren nauwelijks meer was dan wat baron Rengers, de voorzitter, in hem zag: «Een jongeman die in de zaken kon groeien», ontwikkelde de fabriek zich tot een grootbedrijf met handelsbetrekkingen over de gehele wereld.

Een ernstige inzinking beleefde de fabriek in 1920, toen zij zulke zware verliezen leed, dat de financiële reserves ternauwernood toereikend waren om het deficit te dekken. Langzaam maar zeker echter veroverde de Condensfabriek zich een positie. De mechanisatie van het productieproces, het zoeken naar afzetgebieden, 't verbeteren van de kwaliteit van de produkten en het aanknopen van relaties in het buitenland stelden hoge eisen aan de kunde en het doorzettingsvermogen van de leiding. Successievelijk breidden zich de handelsbetrekkingen met het buitenland uit. Het was niet meer alleen naar Engeland waarheen werd geëxporteerd; na de reizen van de directeur naar Noord-Afrika, Ned. Oost-Indië en andere gebieden in het verre Oosten werd de afzet meer gespreid. Studiëreizen naar Amerika hadden tot resultaat, dat het productie-apparaat op [236] technisch-wetenschappelijke wijze ingericht en 't bedrijf gemoderniseerd werd. In 1945 richtte de Condensfabriek in San Francisco een eigen vestiging, de «Friesland Trading Company», op. Na de moeilijke oorlogsjaren wist het bedrijf zich vrij gauw te herstellen. Bij het 40-jarig jubileum in 1953 was het vooroorlogse peil van de productie meer dan verdubbeld.

Enkele cijfers uit de geschiedenis van dit grootbedrijf brengen in opeenvolging de expansieve kracht van deze topcoöperatie tot uitdrukking. In de jaren 1922 -1925 steeg de melkverwerking van 9 miljoen kg tot 19 miljoen kg per jaar; in 1932 was de melkaanvoer gestegen tot 53 miljoen kg; deze zou de volgende jaren dalen tot 45 miljoen kg en andermaal stijgen tot... 66 miljoen kg in 1938. Na een sterke daling gedurende de oorlogsjaren en geleidelijke stijgingen daarna' kon in 1950 een nieuw record worden bereikt, met een totale aanvoer van 72 miljoen kg melk en 9 miljoen kg wei. Nieuwe toppen bereikte de aanvoer in 1952: meer dan 100 miljoen kg melk; in 1956

---

<sup>213</sup> Zie ook het officieel orgaan van de F.N.Z., juni 1959: Een kwart eeuw samenwerking tussen Coöperatieve Zuivelverkoopverenigingen.

meer dan 200 miljoen kg melk in één jaar! De personeelsbezetting, die in 1926 ongeveer 150 man bedroeg, was in 1959 tot 1300 arbeidskrachten uitgebreid.

Als de meest sprekende feiten in de ontwikkelingsbaan van de Condensfabriek mogen hier nog de volgende worden genoemd. In 1937 werd begonnen met het nemen van proeven inzake de bereiding van kunstwol uit melk. Een groot verlies trof de Condensfabriek in 1942 toen dr. de Kadt, grondlegger van de research en schepper van de Casolana melkwol, overleed. In 1954 stichtte de Condensfabriek een modern ingericht research-laboratorium aan de Greunsweg te Leeuwarden, waarvan de eerste-steenlegging door Z.K.H. Prins Bernhard werd verricht. In 1955 werd de Condensfabriek door aankoop eigenaar van een zevental Lijempffabrieken, stichtingen van het Scholten-concern te Berlikum, Dokkum, Sloten, Wolvega, Workum, Kuinre en Steenwijkerwold. Deze transactie en de overname - in deelgenootschap met de Coöperatieve Melkproduktenfabriek Domo te Beilen -, van de Coöperatieve Melkproduktenfabriek «De Ommelanden» te Groningen in 1956, trok in brede kringen de aandacht. Een volgende tot de verbeelding sprekende gelegenheid was, dat de Condensfabriek, tezamen met een Zwitserse maatschappij, een vennootschap tot bereiding van een alcoholvrije drank genaamd «Rivella» stichtte, hetgeen meebracht een uitbreiding van gebouwen en installatie van moderne apparatuur in de voormalige Lijempff-fabriek te Wolvega. In 1957 volgde de bouw van een flessenvulfabriek, speciaal voor het maken van koffiemelk ingericht. De jongste verworvenheden van de Condensfabriek zijn gelegen in de samenwerking met een Amerikaanse maatschappij voor de fabricage van ijsmachines en in de samenwerking met de Drentse Domo voor de productie van veevoeder in de veevoederfabriek te Sloten, n.l. in de tot dat doel omgebouwde voormalige Lijempff-fabriek.

Thans heeft de Coöperatieve Condensfabriek «Friesland» een standing bereikt, welke past bij een groot industrieel bedrijf waarin de expansieve kracht zich langzamerhand heeft uitgekristalliseerd. Een top-coöperatie, waarin 74 **[237]** coöperatieve zuivelfabrieken samenwerken. Een top-bedrijf, dat een uitgebreid assortiment van produkten vervaardigt en deze exporteert naar bijna alle landen ter wereld. Een wereldzaak, met eigen vestigingen in Hongkong, Singapore, Manila, San Francisco, Curagao en Brussel.

Van klein tot groot - dat geldt zeker ook voor een ander lid van de coöperatieve familie, namelijk de Coöperatieve Stremsel- en Kleursel fabriek, een grootbedrijf dat zagezegt op de lebmagen van miljoenen kalveren is gebouwd. Met als produkt het stremsel, dat het leb-ferment bevat: een zelfstandigheid die een vloeibare stof, inzonderheid melk, doet stremmen; een belangrijke, want onmisbare, hulpstof bij de zuivelbereiding. Toen het zuivelbedrijf nog op de boerderij werd uitgeoefend, maakte de zuivelboer zelf het stremsel. Hij reinigde de lebmagen van geslachte kalveren en droogde ze in de zon, of rookte ze in de schoorsteen. Voor het gebruik werden de lebmagen in reepjes gesneden en in zure wei of pekkel afgetrokken. Op deze eenvoudige, om niet te zeggen primitieve wijze verkreeg de boer zijn stremsel, dat dikwijls weinig constant en onzuiver van samenstelling was.

Toen de fabriekmatige zuivelbereiding opkwam, hield reeds de particuliere handel zich onledig met het bereiden van stremsel. De moeilijkheden die de Bond ondervond met zijn contractant van stremsel, en anderszins de noodzakelijkheid om ten behoeve van de aangesloten zuivelfabrieken steeds en altijd te kunnen beschikken over hulpstoffen, die constant en zuiver van samenstelling waren, leidden destijds tot de stichting van een coöperatieve stremselfabriek. Zij werd - wij schreven het reeds -, in 1905 opgericht. In het begin waren negentien Bondsfabrieken bij de nieuwe top-coöperatie aangesloten. Dit aantal nam hand over hand toe. In de loop der jaren steeg de productie aanzienlijk, zodat de gebouwen telkens moesten worden uitgebreid. Het laboratorium van de Stremselfabriek werd in 1933 onder leiding van een eigen chemicus gesteld. Met het Rijks-Landbouw-Proefstation te Hoorn werd de grondslag voor een nauwe samenwerking tussen beide instellingen gelegd. In de fabriek worden, behalve stremsel, nevenprodukten vervaardigd als boter- en kaaskleursel, ijzervrij chloorcalcium, reinigingsartikelen voor zuivelwerktuigen, uierzalf, kaaswas enz.

Thans zijn 156 fabrieken bij de Stremselfabriek aangesloten, die tezamen tachtig procent van de totale productie afnemen. Bovendien betrekken 44 kaasmakende verenigingen, via de Centrale Aankoop van de F.N.Z., zestien procent van de productie; het restant van vier procent wordt aan diverse bedrijven geleverd. In haar betrekkelijke onopvallendheid vervult de Stremselfabriek een zeer belangrijke rol; zij won zich een reputatie doordat zij produkten van zuivere kwaliteit en constante samenstelling levert, terwijl de prijs van het stremsel bijvoorbeeld nagenoeg geregeld een gulden beneden de prijs ligt, die particuliere fabrieken noteren. De kwaliteit-bepalende en prijs-corrigerende werkzaamheid **[238]** van de Stremselfabriek heeft een einde gemaakt aan de ongelegenheid, waarin de coöperatieve zuivelfabrieken zich vóór 1905 bevonden, gehandicapt als zij waren door het gedwongen gebruik van minder deugdelijke hulpstoffen, die in de particuliere fabrieken werden vervaardigd.

Van kassierskantoor tot Zuivel-Bank; van een éénkamer-bedrijfje-met-toonbank tot het imposante bankgebouw aan het Zaailand met zijn ruim werkvertrek en brede corridors, zijn welingerichte directie- en bestuurskamers en grote vergaderzaal; van een kleine Zuivelbank met een bescheiden crediet bij de Centrale Raiffeisenbank tot de Coöperatieve Zuivel-Bank van heden, met een balanstotaal van 70 miljoen gulden (1958) en een kapitaalreserve van ± 5 miljoen gulden - is wel een bijzonder succesvolle ontwikkelingsgang geweest. Heden is de topcoöperatie, die op 2 juni 1913 in een bescheiden optrekje haar werkzaamheid begon, uitgegroeid tot financieel centrum van agrarisch Friesland. Als deze bankinstelling behoefte aan een kwalificerende bijnaam had, zou zij zich met het grootste recht Provinciale bank mogen noemen. Want naast haar bestaat geen tweede financiële instelling in Friesland, wier invloed zo ver reikt in het wijdvertakte economisch leven van de provincie. In het geheel der coöperatieve activiteit in het gewest fungeert de Zuivel-Bank als scharnierende verbinding; immers zij acht het haar taak de coöperatieve ontwikkeling in de ganse provincie te stimuleren.



Een weinig bekende, maar succesvolle uitbreiding van de activiteiten van deze bankinstelling betreft haar garantiefonds voor pachters, die in aanmerking wensen te komen voor een landbouwbedrijf in de Noordoostpolder; voor verschillende Friese boeren heeft zij de weg naar de polder in financieel opzicht geplaveid. Uit haar «reserve voor bijzondere doeleinden» steunt zij belangrijke initiatieven op agrarisch en aanverwant terrein, of tracht zij deze financieel mogelijk te maken, vooropgesteld, dat met dergelijke ondernemingen een algemeen boerenbelang wordt gediend. Het totaalbedrag aan bijdragen en giften, in de jaarverslagen vermeld, illustreert de mate van goodwill waarmee de Zuivel-Bank tegemoet komt aan verzoeken om financiële steun voor agrarische zomede voor algemeen Friese belangen. Noch deze bijzondere tegemoetkomendheid inzake het verlenen van financiële bijstand, noch de afwezigheid van provisie-berekening hebben de Zuivel-Bank kunnen beletten haar financiële positie gaandeweg te versterken. Zij verwierf dit door haar omvangrijke credietverlening en grote geldomzetten, mede dank zij haar transacties met publiekrechtelijke lichamen en overheidsbedrijven, echter in hoofdzaak doordat coöperatief Friesland zich onverdeeld achter zijn eigen bank had gesteld.

Boerengeld in boerenhand, dat is het principe van de beide Verzekeringsfondsen - het Coöperatieve Verzekeringsfonds en het Onderling Boerenverzekeringsfonds -, die hun werkzaamheden tot het gehele land hebben uitgebreid. Het totaal verzekerd bedrag van het C.V.F. steeg van f 540.000 in 1917 tot boven de 400 miljoen gulden. Zelfs was het Fonds in staat over de jaren 1957-1959 een **[239]** reductie van respectievelijk 5, 6 en 7% op de betaalde premiën te verlenen. Ook het O.B.F. heeft na de oorlog een opmerkelijke ontwikkeling beleefd. Het ledental van het Fonds was in 1958 tot 24.000 gestegen; het verzekerd kapitaal, dat begin 1953 de 100 miljoen gulden overschreed, had in 1958 een bedrag van 185 miljoen gulden bereikt. Beide coöperatieve verzekeringsfondsen tezamen noteren een verzekerd kapitaal van f 600 miljoen en nemen derhalve een bijzondere plaats in temidden van de grote instellingen op verzekeringsgebied. De beleggingen van beide Fondsen vinden voor een zeer belangrijk deel plaats in de agrarische sector, hetzij in de vorm van hypotheek op boerderijen, hetzij in leningen op schuldbekentenis aan coöperaties voor de financiering van nieuwe investeringen.

Ons overzicht van de ontwikkeling der Friese Coöperatieve Export Slachterij (thans Coöperatieve Vee-afzet Vereniging) eindigde met de vermelding, dat de F.C.E. in 1949 als deelgenote toetrad tot de Coöperatieve Vleescentrale te Rotterdam, om voortaan sterker te staan in de concurrentie met de particuliere vleesverwerkers, die inmiddels tot gezamenlijk optreden waren overgegaan. Van de recente ontwikkeling van deze coöperatie valt nog te vermelden, dat haar zaken sindsdien belangrijk zijn vooruitgegaan. Naast de machtige omzetten van de Vleescentrale is ook het Friese veeafzetbedrijf belangrijk uitgebreid; zij bezit behalve in overig Nederland in schier alle vee-importerende landen zakelijke contacten. Sinds de bevrijding heeft de F.C.E. een ontzaglijk aantal stuks vee omgezet. In het modern geoutilleerde bedrijf te Akkrum worden jaarlijks rond honderdduizend varkens, kalveren en runderen ver-

werkt. Met haar afdeling levende veeafzet is de F.C.E. een der grootste vee-exporteurs van Nederland.

Op de andere landbouwcoöperaties, die in dit hoofdstuk niet zijn genoemd, komen wij in het derde deel terug.

Wij wezen er in het derde hoofdstuk op, dat in de jaren 1897 tot 1922 een afgerond coöperatief organisme tot stand was gekomen en dat in het laatste jaar een periode van rust intrad, althans wat het nemen van initiatieven tot het oprichten van nieuwe top-coöperaties betrof. Eerst achttien jaren later deed zich in de Friese landbouw een nieuwe ontwikkeling voor, die rijp bleek voor organisatorische vormgeving. In 1940 namelijk had het kunstmatig drogen van gras zijn intrede gedaan en werden in Friesland daarvoor de eerste coöperaties opgericht. Op aandrang van deze coöperaties, en mede op initiatief van de Coöp. ZuivelBank, de Bond van Coöp. Zuivelfabrieken, de Frico (Coöp. Zuivel-Export Vereniging), de C.C.F. (Coöp. Condensfabriek), de C.A.F. (Coöp. Aankoop) en de Friese Mij. van Landbouw, werd op 15 maart 1940 de top-coöperatie Vereniging tot behartiging van de belangen van Coöperatieve Grasdrogerijen in Nederland (V.C.G.) opgericht. Doel van de nieuwe organisatie was: een groenvoeder van eigen bodem te conserveren, dat krachtvoeder tot op grote hoogte kon vervangen.

**[240]** Ten tweeden male zou uit een Fries initiatief een landelijke organisatie ontstaan. Toen nl. in 1945 de proeven met het drogen van gras uitstekend waren geslaagd en de provinciale vereniging voor haar leden bijzondere resultaten had bereikt, ontstond ook elders in het land grote belangstelling voor het nieuwe droogstelsel; na enkele jaren kon dan ook de provinciale vereniging, geheel in de lijn van haar naamgeving, tot een landelijke organisatie worden uitgebouwd. Bij de V.C.G. te Leeuwarden zijn heden 36 coöperatieve gras- en groenvoerdrogerijen aangesloten, met tezamen 45 drooginstallaties en een totale droogcapaciteit van 50 miljoen kg gras.

Een tweede moderne ontwikkeling in de Friese veeteelt betreft de kunstmatige bevruchting (inseminatie) van het rundvee. Het was in december 1946, dat de landbouwconsulent te Drachten, ir. H. J. Witteveen, de besturen van de toen reeds bestaande K.I.-verenigingen bijeenriep om te beraadslagen over de wenselijkheid een overkoepelende organisatie in het leven te roepen. Eenstemmig werd besloten tot de oprichting van de Bond van K.I.-verenigingen: een coöperatieve vorm, die op dynamische wijze tot ontwikkeling zou komen. Heden beschikt de vereniging over 17 doorgaans voortreffelijk ingerichte stations. Van de bedrijven van 8600 leden werden in de laatste jaren ongeveer 140.000 runderen geïnsemineerd. In 1957 ging de Bond van K.I.-verenigingen, in samenwerking met het Fries Rundveestamboek, tot de oprichting van een Spermacentrum over.

Als derde coöperatieve organisatie na de tweede wereldoorlog noemen wij de in 1949 tot stand gekomen Friese Bond van Land- en Tuinbouwwerktuigen Exploiterende Coöperaties (F.L.E.C.). De mechanisatie en rationalisatie in de landbouw, die de boeren noodzaakte tot het aanschaffen van nieuwere en duurdere machines, waarvoor aanzienlijke bedragen moesten worden geïnvesteerd, waren aanleiding tot het oprichten van werktuigencoöperaties. Het-

zelfde principe, dat in de vorige eeuw had geleid tot het oprichten van coöperatieve dorsverenigingen, ligt ten grondslag aan de werkzaamheid van de werktuigen-coöperaties, ofschoon thans in moderne zin uitgebreid tot het gezamenlijk aanschaffen van dorsgarnituren, van lichte en zware trekkers met bijbehorende werktuigen, van inkuilmachines en wat verder behoort tot een doelmatig machinepark op de hedendaagse boerderij. Bij de Bond zijn 12 verenigingen aangesloten.

De jongste creaties van Fries coöperatief leven - het Instituut voor Landbouwcoöperatie en de Stichting Landbouw- en Coöperatiecentrum „Oranjestad» - zou men kunnen noemen: toppen van de top-coöperaties, beide de topcoöperaties en daardoor het coöperatieve leven in de gehele provincie dienende, naar binnen en naar buiten representerende, instanties.

Het Instituut voor Landbouwcoöperatie is de belichaming van een gedachte, die reeds in 1901 naar voren kwam. In dat jaar namelijk richtte het bestuur van de coöperatieve zuivelfabriek te Harich een schrijven tot de Bond, waarin de wenselijkheid van de stichting van een bureau voor landbouwcoöperatie werd bepleit. Op 8 februari 1902 besloot het Bondsbestuur tot het vormen van een [241] commissie voor landbouwcoöperatie. Ofschoon deze commissie in de loop der jaren voortreffelijk en stimulerend werk had gedaan, bleek in de jaren dertig de noodzaak deze werkzaamheid breder op te zetten. De coöperatie voelde zich bedreigd door de sterke concurrentie van het particulier bedrijf, dat opereerde met internationale trusts, kartels en concerns, die een gevaar betekenden voor de vrije, onafhankelijke boerenstand. Het beraad tussen de top-coöperaties en andere grote coöperatieve verenigingen leidde tot het instellen van een «Commissie inzake propaganda voor landbouwcoöperatie in Friesland», in welk milieu de gedachte aan een afzonderlijk instituut naar voren kwam. Men wenste voortaan de propagandistische arbeid niet tot de voortgezette coöperatie te beperken, doch deze ten gunste van 'alle landbouwcoöperaties uit te breiden. Een z.g. «Kleine Commissie» kwam vervolgens tot de conclusie, dat het ernstige overweging verdiende een orgaan in het leven te roepen, dat met het voeren van de landbouwcoöperatieve propaganda diende te worden belast. Het uitbreken van de tweede wereldoorlog verhinderde echter de uitwerking van het plan. Kort na de oorlog, in februari 1946, kwam een commissie van vooraanstaande coöperatoren gereed met haar rapport tot voorbereiding van een instituut voor landbouwcoöperatie. In augustus daaraanvolgend werd de oprichtingsvergadering gehouden. Sindsdien heeft het Instituut voor Landbouwcoöperatie zich geleidelijk ontwikkeld tot een centraal voorlichtingsorgaan van de Friese landbouwcoöperaties.

Veelvormig zijn de werkzaamheden van het instituut voor Landbouwcoöperatie, wijdstrekkend bovendien, sedert ook in andere provincies - in navolging van het Friese initiatief -, dergelijke instituten werden gesticht. Het verzorgt de redactie van het top-coöperatieve maandblad «Bolwerk», dat in de plaats kwam van periodieken, die voor de oprichting van het Instituut door afzonderlijke coöperaties werden uitgegeven, zoals het Maandbericht van de C.A.F. (sedert 1922), het Maandblad Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken (sedert 1935), de Frico-Berichten (sedert 1937). Voorts geeft het Instituut jaarlijks een beeldkalender uit, die in 30.000 boerengezinnen als wandversie-

ring wordt gewaardeerd, bereidt de uitgave van brochures voor en verleent medewerking aan activiteiten op het gebied van voorlichting en propaganda. Als documentatiedienst verricht het Instituut belangrijk archivaal werk, waaraan voordien te weinig algemene aandacht werd geschonken. Een voor- naam onderdeel van de taak van het Instituut is het organiseren van cursussen op het Landbouw- en Coöperatiecentrum «Oranjewoud».

Deze stichting werd in juni 1953 in het leven geroepen en gevestigd op het historisch landgoed «Oranjewoud». Het in juni 1954 door minister Mansholt geopende coöperatiecentrum fungeert sindsdien als conferentieoord; door de aldaar gehouden cursussen heeft het min of meer het karakter van studiecentrum gekregen, met dien verstande dat het cursorisch werk betrekking heeft op onderwerpen en problematiek uit de coöperatieve school. Sedert de oprichting van «Oranjewoud» werd een tiental cursussen voor jonge boeren gegeven, met in totaal [242] ruim 200 cursisten. Voorts werden gehouden: een bestuurderscursus, waarvoor later bestuurdersbijeenkomsten in de plaats kwamen; een assistentencursus voor afgestudeerden van de Zuivelschool, georganiseerd in samenwerking met de drie noordelijke provinciale Zuivelbonden; een drietal boerinnencursussen; een zogenaamde medewerkerscursus en een cursus Coöperatieve Organisatie- en Bedrijfskennis. Naast dit cursuswerk, dat in het winterseizoen zijn beslag krijgt, is «Oranjewoud» een gezocht oord voor het houden van bijzondere bijeenkomsten als conferenties, kadercursussen, voorlichtingsbijeenkomsten van afzonderlijke coöperatieve verenigingen, mitsgaders voor excursies en ontvangsten.

Op sommige dagen kan het druk en levendig zijn in de ruime zalen en stijlvolle kamers van het fraai gelegen landhuis en ziet men groepjes deelnemers wandelen door de statige lanen en langs de vijvers van het buitengoed. Wel een gans ander doel dient de bezitting «Oranjewoud» thans, dan in de tijd, ongeveer 275 jaar geleden, toen Albertina Agnes (1624-1696), dochter van Prins Frederik Hendrik, weduwe van Willem Frederik van Nassau en stichtster van het landgoed Oranjewoud, er haar vermaarde feesten hield! Met deze jongste aanwinst schiepen de Friese landbouwcoöperaties zich een Huis, waar «het denken in de lijn ener wordende boerengemeenschap» zichzelf dient en bevrucht.

Tot hier gekomen interesseert ons thans de vraag, of het verworven goed, waarop de landbouwcoöperatie kan wijzen, de inspanning van zovele mannen, die op haar akkers onvermoeid hebben geploegd en gezaaid, waard is geweest; of de agrarische coöperatie in economisch, maatschappelijk en ideëel opzicht datgene heeft voortgebracht, wat haar pioniers er van hebben verwacht en voorspeld. Een tweede vraag, waarop wij een antwoord moeten trachten te zoeken, mogen wij misschien als volgt formuleren. Beantwoordt heden nog de landbouwcoöperatie aan de voorstelling die wij bij het nagaan van haar strijdbare jaren ons hebben gevormd: dat zij een beweging was, een golfbeweging die nooit verstilde maar zich immer voortbewoog, soms in een dal verzonk, dan weer zich verhief tot een top; óf is zij heden tot stilstand gekomen en valt er op haar afgevlakte wateren nauwelijks nog deining, misschien zelfs wel wantij te bespeuren?

Daarmee hangt onvermijdelijk een derde vraag samen: vormt de landbouwcoöperatieve beweging thans nog, wat zij voorheen in hoge mate heeft gedaan: een milieu, waar een geest van verbondenheid heerste, waar krachten van bezieling werkten, waar voor een gedachte werd gestreden, een idee werd beleden met een toewijding die eenvoudige mannen tot figuren, tot geïnspireerde voorgangers maakte. Met andere woorden: is de landbouwcoöperatie voor zijn tienduizenden leden nog iets meer dan verkregen materieel goed, een zakelijke aangelegenheid, waarin de gist van een ideëel doel niet meer of ternauwernood nog werkzaam is?

Wanneer wij trachten een antwoord op deze vragen te geven, dan willen wij beginnen met het eigenlijke doel van de landbouwcoöperatie voorop te stellen:

**[243]** het verbeteren van de bedrijfsresultaten van de boer en het versterken van zijn economische en sociale positie in de samenleving.<sup>214</sup> Het najagen van dat doel door de jaren heen heeft de boerenstand inderdaad positieve, aanzienlijke waarden en voordelen gebracht. In de eerste twintig jaren van haar bestaan ontwikkelde de landbouwcoöperatie een stootkracht, dermate groot, dat zij de nadelen van haar vertraagd ontstaan - de landbouw was niet bij; de wetenschap kwam te laat! (Veeman) -, in winst omzette, haar concurrent, de particuliere zuivelindustrie, voorbij schoot en voortaan aan de kop zou blijven liggen. Enkele winstpunten willen wij in het voorbijgaan noemen. De coöperatie ging eerder dan het particulier bedrijf tot uitbetaling van de melk volgens vetgehalte over. De coöperatie ving in 1903 aan met het vakonderwijs, waarmee het particulier bedrijf zich eerst veel later inliet. De coöperatieve zuivelfabrieken leverden in 1920/'21: 76.7 % der totale kaasproductie en 75.7% der totale boterproductie. In 1958 waren deze cijfers gestegen tot respectievelijk 85.7% en 78.2% der totale kaas- en boterproductie.

Er valt meer te noem, en. Het was een der oudste zuivelcoöperaties - namelijk Kimsverd -, die in de laatste jaren der vorige eeuw een weloverwogen stap op het doornig pad van de dierziektebestrijding deed. Twintig jaren later nam de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken, tezamen met het Rundveestamboek, het initiatief tot de oprichting van de Gezondheidsdienst voor vee in Friesland.

In nog tal van andere zaken ging de Friese landbouwcoöperatie in Nederland voorop. Onverbiddelijk consequent streefde zij de kwaliteitsverbetering na; inzake het uitdenken en het in praktijk brengen van technische verbeteringen heeft zij inderdaad pionierswerk verricht. Sinds jaren was haar werkzaamheid gericht op de voortbrenging van kwaliteitsprodukten; tot dat doel dienen ook de moderne researchlaboratoria in de Friese hoofdstad. Toen de coöperatie begon was melk - melk. Later was vooral vet in de melk belangrijk; heden zijn het de bestanddelen vet en eiwit, die kwaliteit- en melkprijsbepalend zijn. Vroeger was wol - wol. Maar heden weet de Wolfederatie in haar produkt... veertien kwaliteiten te onderscheiden!

---

<sup>214</sup> Zie het artikel: «Moet men een coöperatie 'kunnen overzien?'», in: Bolwerk, 8e jaargang, 1955, no. 7.



Sedert een veertigtal jaren heeft de Frico de bedrijfsspecialisatie ingevoerd; aan productie- of bewerkingsfabrieken wordt de vervaardiging van bepaalde produkten opgedragen. Niet minder belangrijk is de methode van de bedrijfsvergelijking bij de Bond: het nagaan en onderling vergelijken van de werkwijze en de voortbrenging der aangesloten zuivelfabrieken, uit de verkregen gegevens waarvan de Bond jaarlijks een schematische voorstelling geeft van de rangcijfers, waaruit een ding naar het hoogste rendement en de laagste kostprijs - gezonde rivaliteit tussen de fabrieken! - ontstaat. Een drietal hefbomen: een hypermoderne technische uitrusting, de mogelijkheid om grote orders met de vereiste snelheid uit te voeren en een enorm afzetapparaat, dat met zijn lijnen de ganse aarde omspant, stelt de landbouwcoöperatie in staat als concurrerende macht op wereldniveau op te treden. Zei niet minister Mansholt in 1954, dat de coöperatie de **[244]** grootste kunstmestleverancier en graanimporteur was geworden?<sup>215</sup> En in 1957 concludeerde de Bondssecretaris aan het einde van zijn betoog over zestig jaren zuivelcoöperatie: door de steeds verder schrijdende samenwerking van duizenden veehouders gedurende twee of drie generaties heeft de zuivelcoöperatie de economische positie van de boerenstand aanmerkelijk versterkt en diens aanzien verhoogd. Wat voorts de versterking van de sociale positie van de boer in de samenleving betreft, wees niet H. D. Louwes - één der voornaamste voormannen van de landbouwcoöperatie -, in een redevoering van recente datum er op, dat de boerenstand in de coöperatie een imposant structuurbeleid bedrijft, daar hij zijn kleine ondernemingen groot maakt en een grootse poging doet tot kostenverlaging, die hij via de kostprijsberekeningen van het Landbouw-Economisch Instituut (L.E.I.) zijn consumenten aanbiedt? Louwes noemde coöpereren dan ook: een zinvolle inschakeling van de stand der coöperatoren in de sociale, economische en staatkundige ontwikkeling van ons volk.<sup>216</sup> De verbetering van de maatschappelijke en sociale positie mag inderdaad worden beschouwd als behorend tot het verworven goed, waarop de zuivelpioniers het oog hadden gevestigd en ter verovering waarvan zij hebben gestreden en gezwogen.

De beantwoording van de laatste twee vragen plaatst ons midden in de problematiek van de huidige landbouwcoöperatie. Dit staat intussen vast: wat de beweging eenmaal was, is zij niet meer. Er is onderscheid op te merken tussen het type mens, dat in de jaren tachtig doorstootte naar de coöperatie en het type, dat anno 1959 het verworven goed beheert. Het waren mensen van een bepaalde innerlijke gesteldheid, de beroorde boeren van de laatste decennia der vorige eeuw, die zich door een noodsprong uit de dreigende economische catastrofe trachtten te redden; en het zijn mensen van een bepaald 'andere innerlijke gesteldheid, die in onze tijd in de zadels zitten, op vaste grond galopperen en carré formeren. Om die reden is de coöperatieve beweging van geaardheid heden 'anders dan zij vroeger was.

Van de Franse boeren uit het tijdperk vóór de revolutie van 1789 is getuigd, dat zij «corvéables et taillables á merci» waren: leendienstplichtig en cijns-

<sup>215</sup> Zie Bolwerk, 7e jaargang, 1954, no. 1.

<sup>216</sup> H. D. Louwes: Jubileum-rede, uitgesproken ter gelegenheid van het 25jarig bestaan van de Nationale Coöperatieve Raad, op 8 april 1959 te Den Haag.

baar naar willekeur. De herendiensten zouden later verdwijnen en het stelsel van pure willekeur, waarmee eertijds de belastingen uit de verarmde boerenstand werden binnengehaald, werd afgeschaft. Doch de gevolgen van het feudaal systeem zou de Franse boerenstand nog lang na die tijd gevoelen. Nog in 1928 schetste de Franse oud-minister Henry de Jouvenel de boeren van zijn land als volgt: «Het leven van de boer, dat harde leven, dat met de dageraad begint en voortduurt tot lang na het ondergaan van de zon; dat de mens isoleert achter de heggen van zijn weerbarstige akker en de trieste muren van zijn huis; dat hem opsluit in zijn dagtaak; dat hem niet de gelegenheid geeft tot het bijwonen van die grote bijeenkomsten, waar de geest spreekt tot de geest, waar het denken zich verrijkt met het naburige denken, waar de aanspraak van een iegelijk wordt geschraagd door de aanspraak van allen - dat harde leven ontzegt hem, en op de wereld hem alleen, [245] die solidariteit waarvan de anderen heden ten dage de weldaden kennen.» Aldus de Jouvenel.<sup>217</sup>

Wanneer niet destijds de boeren van Warga, Stiens, Tzummarum, Achlum, Dongjum, Haskerdijken en hun genoten van tientallen andere Friese dorpen de «noodsprong» hadden gewaagd; wanneer niet zij en hun navolgers de wegen der voortgezette coöperatie hadden gezocht en ingeslagen en zij hadden verzuimd hun standsorganisaties groot en sterk te maken, dán - wij citeren andermaal Louwes, die ook bovenstaand Frans gezegde in zijn rede had gevlochten -, zouden de boeren van vandaag nog in soortgelijke omstandigheden verkeren als de Franse boeren vroeger.

Om aan de wurgende greep van de maatschappelijke noodtoestand te ontkomen, liepen de Friese boeren in de jaren tachtig te hoop en bouwden hun coöperaties. De tweede generatie - waartoe de propagandisten Riemer Veeman, Jan Kuperus, Tjisse Kuperus, Sjoerd de jong en Tjerk Swierstra behoorden -, had nog levendige herinneringen aan die periode van nood en verslagenheid; zij voelde en verstond nog de driften en het verzet, die in de eerste generatie hadden gewoeld. Talloze malen heeft Veeman in woord en geschrift gewaagd van «de kommervolle herinneringen van velen onzer», herinneringen «die ons destijds hebben aangevuurd om het verloren gegane terrein voor den boer te herwinnen».<sup>218</sup>

Onder de zweepslag van die «kommervolle herinneringen» heeft de tweede generatie gewerkt en gezwoegd; zij heeft de agrarische beweging gemaakt en georganiseerd; zij heeft haar vervuld van de kracht en het élan, die in eerste aanloop de zuivelcoöperaties groot en sterk hebben gemaakt; zij heeft ook «de gist van een ideëel doel» in de beweging gebracht, die nog in de latere landbouwcoöperaties, tot op de dag van heden, werkzaam was en is. Zij, de tweede generatie, verdiepte de tegenstelling tussen coöperatie en particuliere zuivelindustrie tot controversie; en het controversiële denken, dat fronten schiep waar voorheen slechts schermutselingen tussen voorposten voorvielen, verleende bezieling en kracht aan haar optreden. Uit frontale aanvallen, en

<sup>217</sup> Citaat uit een artikel, vollediger aangehaald door voorzitter M. Anema in de Bondsvergadering van 30 april 1929 (Bondsnotulen).

<sup>218</sup> R. Veeman: Een stukje landbouw, in: Leeuwarder Courant, 5 mei 1923.

daarbij horend gerucht, is de landbouwcoöperatie groot en krachtig geworden. Aanvallen tegen de particuliere zuivelindustrie, tegen de werkzaamheid van «individuele fortuinzoekers» (Veeman); aanvallen tegen 't tekort schietend particuliere handels-, industrieelen credietapparaat, dat voor een reeks van teleurstellende practijken als: warenvervalsing, bedrog, woeker, uitbuiting, onredelijke contractvoorwaarden en wat dies meer zij, verantwoordelijk moest worden gesteld.<sup>219</sup>

Na de eerste wereldoorlog was de beweging van geaardheid veranderd. Het was een andere beweging waarin de propagandisten van de jaren twintig en dertig werkzaam waren; een 'andere beweging dan die waarin een man als Veeman zijn overwinningen had bevochten. De propagandisten van deze jaren zaten óók nog opgescheept met «kommervolle herinneringen» aan de oude tijd; maar de graad van geladenheid wees niet meer zo hoog, omdat het herinneringen uit de tweede hand, overgeërfdde herinneringen waren geworden en het klimaat er niet [246] meer naar was om deze tot volle gelding te laten komen. De jongere generaties wisten van die vroegere strijd nauwelijks meer af; wat de vaders en grootvaders daarvan vertelden maakte wel hun belangstelling gaande, doch het verhaal, de reconstructie van feiten en stemmingen, kon hen niet meer geestdriftig maken voor het verworven goed.

Men leefde in de nadagen van de coöperatieve beweging; men sprak van «coöperatie-schuwhed», van verloren «geloof» en van terzijdestelling van het «dogma». In de grote Bondsfamilie van coöperatieve fabrieken ontstonden conflicten; er was een funeste onderlinge concurrentie gaande en op belangrijke punten raakte de eendracht zoek. Zo kwam een schrijver in het jaar 1933 - toen de landbouw een nieuwe crisis doormaakte -, er toe schaduwvlakken in de coöperatie aan te wijzen, door ons in het vorige hoofdstuk genoemd. Het in diens studie ontworpen beeld liet de schaduwwerking heel sterk uitkomen. Een andere beoordelaar, die de coöperatieve beweging van de jaren dertig gepeild en op het punt «coöperatief besef» onderzocht had, kwam tot deze conclusie: toen in 1940 de oorlog uitbrak was de onderlinge verhouding in de zuivelcoöperatie en daarmee haar positie in het algemeen veelal niet gunstig. Na de tweede wereldoorlog, toen de kaarten bijeengezocht en geschud waren, bleek opeens beter spel mogelijk. «Toen de oorlog voorbij was bleek meer dan voor 1940 de bereidheid aanwezig te zijn om krachten, die vroeger dikwijls tegengesteld waren, te bundelen».<sup>220</sup>

Van de opbouw, wij mogen wel zeggen van de indrukwekkende uitbouw waartoe de landbouwcoöperaties na de oorlog in staat zijn gebleken, hebben wij in het voorafgaande verslag gedaan. Rest ons thans te wijzen op een aantal problematische punten, die nauw verband houden met de door ons hiervoor opgeworpen vragen. Problematische punten die op zakelijk vlak liggen laten we hier onbesproken; zij zullen in het derde deel ter sprake komen.

De innerlijke kracht van de landbouwcoöperatie vond na de tweede wereldoorlog o.a. hierin haar uitdrukking, dat de «gezagscrisis» in de Bond tot op-

---

<sup>219</sup> Zie H. D. Louwes.

<sup>220</sup> Zie Ir. P. Stallinga.

lossing was gekomen. Wanneer vroeger de ledenvergadering van de Bond een besluit had genomen, waren de aangesloten fabrieken niet gebonden of verplicht zich daaraan te houden; het sturen van een vaste koers was voor de zuivelcoöperatie (in dezen: de Bond) dan ook uiterst moeilijk. Moest de Bond in de jaren dertig, als gevolg van te weinig eendracht op de brug, nog wel eens gedraaid compass varen, in de jaren vijftig echter stuurt hij volgens «bindende besluiten», hetwelk is gebleken de juiste koers te zijn.

Nog in 1933 achtte Dr. v. d. Zee, wiens studie wij meermalen noemden, het gevaar «lang niet denkbeeldig», dat van de Bond - op grond van de omstandigheid, dat in dit lichaam de zogenaamde vrije fabrieken een meerderheid vormden -, eerlang geen propaganda voor het zuivere coöperatieve beginsel meer zou uitgaan, ja, dat deze top-coöperatie zelfs een daarmee strijdig standpunt zou innemen. Deze schaduwfiguur, door de bekwame beoordelaar met zoveel nadruk genoemd, heeft zich evenwel niet ontwikkeld. Sedert 1935 toch domineren niet **[247]** de vrije, maar de exportfabrieken in de Bond, hetgeen wil zeggen dat de meerderheid in het Bondsbestuur de voortgezette coöperatie als beginsel huldigt. Hersteld en gevestigd gezag en het koersen in de juiste richting, dat wil dus zeggen volgens zuiver coöperatief beginsel, zijn in onze dagen de stevige pijlers waarop het Bondsgebouw rust.

Op grond van gegevens, verkregen uit een door ons ingesteld onderzoek naar de aanwezigheid van coöperatieve gezindheid onder de leden van de landbouwcoöperaties, zijn wij in staat tot het doen van enige positieve uitspraken, zij het dan ook dat wij deze met enige voorzichtigheid lanceren, omdat ons enquêtemateriaal niet uit interviews met duizenden, doch uit die met slechts enkele tientallen werd opgebouwd.

Ten aanzien van het van de Bond uitgaand gezag kwam in de gesprekken naar voren, dat dit gezag misschien nog voor uitbreiding vatbaar zou zijn. Naar de mening van deze coöperanten zou het gezag in de Bond zodanig moeten worden versterkt, dat deze ook op andere punten regelend zou kunnen optreden. In het bijzonder ten aanzien van het nog steeds in de zuivelcoöperatie bestaande manco, dat de bij de Bond en de Condensfabrieken aangesloten zuivelfabrieken niét alle bij de Frico zijn aangesloten. Aangezien evenwel een zodanige regelingsbevoegdheid uiteraard bij de Bond niet bestaat, is, met betrekking tot genoemd manco, de situatie deze: dat de produkten van de bij de Bond aangesloten «vrije» fabrieken - welke produkten in hoofdzaak via de particuliere handel worden afgezet -, op de wereldmarkt in concurrentie komen met de produkten van de export (Frico) fabrieken, die óók bij hem, de Bond, zijn aangesloten. Hier zagen sommigen een breuk, een halfheid, een scheur in de fundamenteën van het bolwerk, die terwille van de eminente bovenbouw zou moeten worden gedicht.

Een verdere onwenselijkheid in de zuivelcoöperatie werd gezien in de omstandigheid, dat tien procent van de veehouders, die melk leveren aan de Bondsfabrieken, zogenaamde losse leveranciers zijn, die, om nogmaals een eerder genoemde schrijver te citeren, met de coöperatie op de lange baan flirten en haar geen trouwbelofte wensen te doen. Sinds jaar en dag marcheert het coöperatieve leger met aan de tros deze meelopers, van wie men hoopt,

dat zij te eniger tijd van de koorden van hun beurs zullen opzien en gegrepen worden door de idee van de coöperatie en door de gedachte aan hun eigen tekort. Zolang in de coöperatieve melkzee nog melk vloeit afkomstig van losse leveranciers, die het spreekwoordelijke kwartje, dat de coöperatie hun méér uitbetaalt dan de particuliere fabriek, dankbaar accepteren, doch die uit risico-angst het lidmaatschap niet wensen, is het gezag in de coöperaties, en daarmee tevens in de top-coöperatie, een aangevochten zaak.

Trouwens de Bondssecretaris heeft in zijn in 1957 uitgesproken rede, die we meer dan eens citeerden, deze critische bedenking in de volgende passage tot uiting gebracht: «Dit alles wil intussen nog lang niet zeggen, dat wij ons doel hebben bereikt. Er is nog veel te verbeteren... Wij noemen hier allereerst het feit, [248] dat ongeveer 10% van de veehouders, die melk aan onze fabrieken leveren, nog z.g. losse leveranciers zijn. Het kopen van melk van derden geeft aan de coöperatie een tweeslachtig karakter en dit dient daarom zo spoedig mogelijk te verdwijnen. Hier ligt een grote taak voor onze besturen en beheerders».

In aansluiting op een desbetreffende discussie op de volkshogeschool (Bakkeveen, 1952) kwam ook bij ons onderzoek de mening naar voren, dat de Bond een groter machtsbevoegdheid diende te bezitten en dat het nemen van bindende besluiten in de Bondsvergadering met minder dan 80 % van de stemmen mogelijk zou moeten zijn.

Inderdaad is er heden nog sprake van ongeneigdheid om tot de coöperatie toe te treden. Deze afwezigheid van neiging - om nog maar niet eens te spreken van genegenheid voor de coöperatie -, vindt men in de kringen van de losse leveranciers én onder hen die leveren aan de particuliere fabrieken. De laatsten melken sedert 1878 voor «Mijnheer». Zij wilden van coöperatie niet weten. Zij lieten de donderroede van Riemer Veeman neerkomen waar zij neerkomen wilde; doch hun ruggen raakte zij niet. Met een onbezwaard geweten bleven zij aan de particuliere fabriek leveren en accepteerden gaarne, wanneer de fabrikant bereid was hun reed (oprijlaan) gratis te verbeteren en er sintels op te brengen. Soms ook was de fabrikant tot zo'n douceurtje niet genegen; echter wanneer de boer hem het alternatief voorhield: «Verbeter je mijn reed niet, welnu, achter de boerderij vaart de schuit van de coöperatie, dan geef ik daar mijn melk mee!» sloeg de koopman van de grondstof grif toe, want daarzónder kon zijn fabrieksschoorsteen niet blijven roken.

Met de jaren echter is er in de kringen van de coöperatie-schuwe boeren wel iets veranderd. De machtige uitbouw van de landbouwcoöperatie heeft in hun brein en hun hart al zo lang een stille taal gesproken. Hun zonen zijn reeds breder georiënteerd en jegens de coöperatie niet meer uitgesproken vijandig of negatief ingesteld. Vooral sedert men in deze kringen heeft gezien, dat een hele rij particuliere fabrieken door de Coöperatieve Condensfabriek uit de baan werd geknikkerd en dat zij, de «vrije» leveranciers aan deze speculaties, met huid en haar aan de coöperatie werden uitgeleverd, zingt men er enige toontjes lager. Naar onze indruk is in heel veel gevallen de coöperatie-schuwheid nauwelijks iets anders dan een rest van valse schaamte, die de betrokkene belet zich bij de coöperatie aan te sluiten.



Belangrijk is, dat de landbouwcoöperatie aan homogeniteit heeft gewonnen en dat onder haar dragers het coöperatief besef nog steeds een wezenlijke waarde is die positief wordt gewaardeerd. Niet alleen dat de concurrentiestrijd tussen de fabrieken onderling zo goed als geheel is verdwenen; er bestaan thans collegiale verhoudingen, tussen de besturen evengoed als tussen de beheerders. «Wij hebben de lijn wel goed te pakken», verzekerde ons een directeur van een coöperatieve zuivelfabriek. De coöperatie is een macht, en tevens een prijsbepalende instantie geworden. Een andere beheerder bekende ons: «De concurrentie van de particuliere [249] fabrieken speelt bij ons, coöperanten, nauwelijks meer een rol; ik kijk naar de prijzen die de zustercoöperaties uitkeren en niet naar die van de particuliere fabriek. Trouwens die laatste ken ik niet eens».

Ten gunste van de homogeniteit binnen de coöperatie pleit ook dit: dat het zeer zelden meer gebeurt, dat leden om «ongelooflijke kleinigheden» voor het lidmaatschap bedanken. De leden waarderen hun coöperatie; zij voelen, de een meer, de ander minder, de band die hen onderling verbindt: het gevoel van te behoren tot een kring, een gemeenschap, die bindingen met het voorgeslacht heeft. Wanneer zij een spreker aanhoren, die vertelt van de strijd van de vorige generaties, dan voelen zij een binding met de «oude strijders», die hebben gevochten voor hun aller zaak. In het dagelijks leven mag het coöperatief besef dan niet sterk spreken; het verworven goed, in de vorm van hun eigen coöperaties en hun top-coöperaties, mag dan door hen als doodgewoon geërfd bezit worden beschouwd - dat wil niet zeggen, dat het coöperatief besef bij hen een schier uitgestorven innerlijk gevoel is. Het springt in hun hart op, als de juiste snaar wordt aangeroerd; het vult hun geest met een positief iets, wanneer om dringende redenen een beroep op hun coöperatieve gezindheid wordt gedaan. De boer-coöperator, die gewend is zich reken-schap van de dingen te geven, waardeert zijn coöperaties juist ook daardoor, dat hij, verkerend in hun milieu, zich gemeenschapsmens voelt en dat die omgang de saamhorigheid versterkt. Daar, waar die band levendig wordt be-seft, spreekt het ideële element; daar ligt ethisch cultuurgood verankerd: een verworvenheid, ter verkrijging waarvan tal van voormannen uit het coöperatieve kamp hun beste krachten hebben gegeven.

Het zijn in het bijzonder de economische waarden in de coöperatie, die de jongeren sterk aanspreken. Daarnaast blijken zij ook wel degelijk besef te hebben van het ideële element in de coöperatie. Op de cursussen in het «Oranjewoud» worden beide begrippen aan hen doorgegeven. Soms blijkt, dat zij thuis van het ideële aspect weinig of niets hebben gehoord. Eenmaal in de gedachtenwereld van de coöperatie opgenomen, boeit hen in bijzondere mate datgene wat voor de ouderen steeds inhaerent aan de coöperatieve beweging was: dat door het coöpereren de gemeenschapszin wordt bevorderd en dat - om ten derde male Louwes te citeren -, onberekenbaar groot is de mate van zelfontwikkeling waartoe de coöperatie de boerenstand heeft gebracht. Deze jongeren vertellen daarvan thuis aan hun ouders, bij wie het besef van die waarden soms latent, of versluierd, of zelfs afwezig is. En dan vindt een omgekeerde cultuuroverdracht plaats: de zoon komt met de nieuwe denkwijze van de cursus terug en vertelt er zijn ouders van.

Waar aldus de ideële waarden worden uitgedragen en uitgewisseld, daar heeft men niet bezorgd te zijn, dat het in de coöperatieve beweging op den duur aan kader, aan leidende krachten zal gaan ontbreken. Het leidersprobleem zal steeds minder gaan spreken wanneer uit de boerenstand mensen naar voren komen, die hun «denken in de lijn ener wordende boerenstand» verder ontwikkelen en niet alleen in agrarische lijnen, doch ook vooral industrieel hebben geleerd te **[250]** denken. Want de coöperaties drijven heden miljoenen-zaken; zij beheren grote fabrieken, machtige industrieën, welke relaties tot in verre landen reiken. Gezien de zaken die thans door de landbouwcoöperaties worden gedreven, mag men tevens gerust zijn op het punt, ten aanzien waarvan een vroegere schrijver een zekere twijfel heeft uitgesproken: dat het democratisch karakter van de coöperatie snelheid en voortvarendheid bij het treffen van handelsbeslissingen in de weg zou staan. Noch bij de leiders van de coöperatieve beweging, noch bij de boeren die de beweging dragen, hebben wij sporen aangetroffen van de vrees - eveneens door genoemde schrijver verwoord -, als zou de coöperatie over de gehele lijn inzinkingen vertonen, indien het particulier zuivelbedrijf was uitgevallen.

In coöperatie-kringen leeft deze wens: dat het laatste te eniger tijd zal geschieden. Dán, wanneer Frieslands boerenstand - tot het laatste bedrijf -, coöperatief is georganiseerd, zal een oude breuk, die Veeman dikwijls het levensgenot heeft vergald, zijn hersteld. Dan zal bijeen zijn gebracht wat bijeen behoort; en de eenheid zou eindelijk zijn bereikt. Wat dit betreft moet worden gewacht op het doorbreken van de coöperatieve gedachte dáár waar zij tot dusver niet werd toegelaten.



Derde Deel  
**HET ERF IS DE WERELD**  
DOOR DRS. K. TJEPKEMA

## IN EEN GROTER VERBAND

Drie kwart eeuw landbouwcoöperatieve ontwikkeling hebben wij binnen de grenzen van Friesland zich zien voltrekken. Nu eens was deze ontwikkeling voorspoedig, dan weer traden er moeilijkheden op en moest worden opgetornd tegen een stroom van wanbegrip en miskenning. Wij hebben de mannen leren kennen, die, ondanks de dikwijls niet zwakke tegenstroom, het landbouwcoöperatieve schip hebben bestuurd tot het in veiliger en rustiger wateren kon koersen. Nu eens was de koers gericht binnen het provinciale territoir, dan weer leidde deze tot over de provinciale grenzen. Is het immers niet een der kenmerken van de Friese landbouwcoöperatieve beweging, dat verscheidene van haar initiatieven een meer dan provinciale betekenis hebben gekregen?

Zo zagen wij, dat de Coöperatieve Stremsel- en Kleurselfabriek, ontstaan in de boezem van de Friese Zuivelbond<sup>221</sup>, uitgroeide tot een landelijke vereniging; dat de Verzekeringsfondsen, beide in oorsprong Friese organisaties, het grootste gedeelte van ons land zijn gaan bestrijken; dat de Friese Coöperatieve Exportslachterij haar werkgebied uitbreidde tot 't noordwesten van Overijssel en de Noordoostpolder; voorts, dat de Vereniging van Coöperatieve Grasdrogerijen, eveneens in Friesland ontstaan, tot een nationale organisatie is geworden. Dat deze vreedzame grensoverschrijding tot in onze tijd voortgang vindt, leert de jongste geschiedenis van de Coöperatieve Condensfabriek «Friesland»: op enkele terreinen van de zuivelbereiding zocht zij samenwerking met de Drentse organisatie, de DOMO, o.a. met betrekking tot de exploitatie van de «Ommelanden» te Groningen. In hoever deze samenwerking zal leiden tot een verdere «noordelijke integratie» in de melkverwerking van de drie noordelijke provincies, moet worden afgewacht. Gezien echter de voortschrijdende concentratie van belangen op tal van terreinen in ons economisch leven, zal misschien eerlang de weg worden gevonden naar een interprovinciaal verband, waardoor een zo goed mogelijke productiespecialisatie zou worden verkregen en een eventueel schadelijke onderlinge concurrentie zou worden uitgeschakeld.

Dit behoort ook tot het streven van een verkoopvereniging als de Exportvereniging (Frico), die zich al evenmin binnen de Friese grenzen heeft opgesloten en zich met zes andere verkoopverenigingen verenigde tot de «Bond van Coöperatieve Zuivelverkoopverenigingen in Nederland», die in 1934 werd opgericht. De omvang en betekenis van de bij deze Bond aangesloten zuivelverkoopverenigingen blijkt uit de totale productie van boter, kaas en melkpoe-der van de deelgenoten van deze verenigingen, die in 1958 respectievelijk ca. 60%, 46% en 38%

### [254]

van de totale Nederlandse productie bedroeg. Het doel van deze Bond is geen andere, dan dat van de overige coöperaties en top-coöperaties: door samen-

<sup>221</sup> Met Friese Zuivelbond wordt bedoeld de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland.



werking resultaten te verkrijgen, die door individuele acties niet kunnen worden bereikt. In zijn 25-jarig bestaan heeft de Bond, met betrekking tot de gemeenschappelijke afzetbelangen van de zuivelverkoopverenigingen, inderdaad veel kunnen bereiken.

Dat het samengaan in groter verband kennelijk gepaard moet gaan met spanningen en tegenstellingen - de ontwikkeling van andere organisaties leerde ons hetzelfde -, vinden wij terug in de geschiedenis van de Bond van Zuivelverkoopverenigingen. Twee jaar na de oprichting van de Bond toonde de toenmalige voorzitter zich in een algemene vergadering wel zeer pessimistisch, toen hij opmerkte: «Als wij zo blijven voortworstelen, zullen wij m.i. nooit bereiken hetgeen ik graag in de Bond zou zien, namelijk het grote machtige bolwerk van de Nederlandse boterexport. En waarom niet? Omdat ieder van ons zijn eigen winkeltje niet kan vergeten ten behoeve van de grote lijn».<sup>222</sup> Sedertdien is er een en ander verbeterd in de kring der zuivelverkoopverenigingen, ook al blijven er nog wensen en treden er af en toe spanningen op.

Intussen kan worden geconstateerd, dat het aandeel van de zuivelverkoopverenigingen in de totale afzet van Nederlandse zuivelprodukten als boter, kaas en melkpoeder zo groot is geworden, dat deze organisaties een belangrijke invloed kunnen uitoefenen bij de prijsbepaling van de produkten; en dat doen zij dan ook. In de meeste belangrijke markten van boter en kaas geven de noteringen van de verkoopverenigingen het niveau aan, waarbij de andere Nederlandse leveranciers op die markt zich naar gelang van de sterkte van hun positie, of hun merk, aanpassen.<sup>223</sup>

Het «eigen winkeltje» heeft steeds een remmende invloed uitgeoefend wanneer het er om ging, een ruimer en sterker verband op te bouwen. Het opofferen van iets van de eigen zelfstandigheid terwille van het grote geheel wordt meestal ongaarne gedaan. Daarin is ook de voornaamste reden gelegen waarom de Frico geen allesomvattende Friese afzetorganisatie kan worden genoemd. Nog steeds aarzelt 30% van de Friese zuivelfabrieken met toetreding tot deze top-coöperatie, die ook hun indirect de voordelen van een georganiseerde afzet biedt, op dezelfde wijze als niet-leden de vruchten plukken van het werk hunner collega's, die verenigd zijn in een coöperatieve zuivelfabriek. De hierboven genoemde omvang van de georganiseerde coöperatieve afzet moet - hoewel van grote betekenis -, te gering worden geacht, zolang deze nog belangrijk beneden de totale coöperatieve productie van kaas, boter en melkpoeder blijft.

Ongetwijfeld zouden nog voordelen zijn te behalen bij een sterkere concentratie van het aanbod, waarbij bovendien beter kan worden tegemoet gekomen aan te stellen eisen betreffende kwaliteit, assortiment, verpakking en service. Naarmate de samenleving zich tot een hoger peil ontwikkelt en de welvaart van brede lagen in onze maatschappij toeneemt, zijn dit vooral ele-

<sup>222</sup> Ir. R. A. de Boer: Vijfentwintig jaar Bond van Coöperatieve Zuivelverkoopverenigingen, in: Officieel Orgaan, 24 juni 1959.

<sup>223</sup> Aangehaald uit: Problemen uit het verleden, het heden en de toekomst der Zuivelverkoopverenigingen, door Ir. J. B. Ritzema van Ikema, in: Officieel Orgaan, 24 juni 1959.

menten die bepalend **[255]** zijn voor de vraag naar het zuivelprodukt. Deze steeds belangrijker wordende waardetoevoeging van de grondstof zal de landbouw voor een deel tot zich kunnen trekken, wanneer hij zich door middel van zijn organisaties in sterke mate richt naar de eisen, die de distribuerende handel en de consument aan de produkten stellen. Dan zouden ook productie en afzet gemakkelijker op elkaar kunnen worden afgestemd en zouden veranderingen in de afzetsfeer de boer gemakkelijk bereiken.<sup>224</sup>

Daartoe is de zuivelverkoopvereniging het middel bij uitstek, het middel waarop Van Welderen baron Rengers reeds in de 90-er jaren heeft gewezen. Aan de eer die deze denker en werker voor Friesland werd betoond door de oprichting van zijn standbeeld in de Friese hoofdstad en de uitgave van zijn levensbeschrijving, zou nog iets kunnen worden toegevoegd. Iets dat hem in zijn dagen zeker voor ogen heeft gestaan: de Friese coöperatieve zuivelfabrieken verenigd onder één vlag voor de export van een hoogwaardig zuivelprodukt. Hoe zou hij anders reeds in 1929 hebben gewezen op een gewenste fusie tussen Exportvereniging en Condensfabriek? Stellig zal hem daarbij een afgerond geheel voor ogen hebben gestaan, waarbij dezelfde fabrieken zonder uitzondering zouden zijn aangesloten bij deze top-organisaties, die tot één organisatie zouden kunnen samengroeien. De idee van baron Rengers, overigens zo logisch in de lijn der ontwikkeling liggende, is nog steeds geen werkelijkheid geworden. Eerst 22 jaren later, in 1951, was zij in zoverre gerijpt, dat beide top-organen onder een eenhoofdige leiding werden gesteld.<sup>225</sup> Gezien het goede samenspel, dat sedert dat jaar tussen Frico en Condensfabriek bestaat, is het denkbaar, dat binnen niet te lange jaren de eenwording een feit zal worden.

Niet alleen met betrekking tot de vorm waarin de coöperatie zich zou dienen te reorganiseren, evenzeer ten aanzien van de ontwikkeling van de zuivelindustrie als veredelingsindustrie heeft het zin, de visie van Rengers nog eens in herinnering te roepen. In zijn meergenoemde bijdrage «Over de crisis in de Friese zuivelcoöperatie» spreekt hij als zijn overtuiging uit, dat «de wereld zal komen tot een geheel nieuwe regeling omtrent de distributie van de produkten», waarbij hij stellig het oog zal hebben gehad op een vergroting van het assortiment van zuivelprodukten. Hij meent namelijk, dat men een nieuwe weg moet inslaan; dat zal moeten worden onderzocht, of het artikel melk in andere vorm in de industrie of in de voedselvoorziening kan worden gebruikt.

Hij wees op de noodzaak van uitvindings-laboratoria; bij hem leefde de gedachte om uitvinders met het artikel melk aan 't werk te zetten. Zelfs overwoog hij, dat het mogelijk zou moeten zijn, om door middel van hardingsprocessen, van caseïne... spoorrails te maken!<sup>226</sup> Deze ideeën zullen in die dagen welhaast revolutionair hebben geschienen; doch als men bedenkt, dat in het

<sup>224</sup> Men zie Drs. G. de Groot: Enkele aspecten van de vraag naar en het aanbod van landbouwprodukten in Nederland, uitgave Friese Mij. van Landbouw, Leeuwarden 1959.

<sup>225</sup> J. P. Wiersma: Rengers-biografie, blz. 210.

<sup>226</sup> De vorige, blz. 210.

researchlaboratorium van de Condensfabriek naarstig wordt gezocht naar nieuwe toepassingen van melk en haar bestanddelen, en er wordt gewerkt aan de verbetering en vervolmaking van de bestaande produkten, zal men moeten erkennen, dat reeds veel [256] werd verwezenlijkt van hetgeen in de 30-er jaren in de constructieve geest van Rengers was gerijpt. In dit licht dient ook het succesvolle onderzoek van de melk op eiwitgehalte in het laboratorium van de Friese Zuivelbond te worden gezien. Deze organisatie gaf daarmee, niet alleen voor Friesland doch ook voor andere provincies, de stoot tot een nieuwe waardering van de melk, die ongetwijfeld in de Nederlandse veehouderij zijn weerslag zal vinden.

Zo is er in en met de Friese zuivelcoöperatie in groter verband een groei te constateren naar goede en wijdvertakte organisatorische verhoudingen, gericht op - zoals Rengers het uitdrukte -, een geheel nieuwe regeling omtrent de distributie van de produkten. De tijd zal leren in hoever de mogelijkheden en de vervulling van de bestaande wensen deze groei zullen bevorderen.

Mogelijkheden en wensen bestaan er niet alleen in de zuivelsector. Ook in de kringen van de coöperatieve aan- en verkoopsector - wij komen daarop in een volgend hoofdstuk terug -, sluimeren gedachten om zekere spanningen en organisatorische oneffenheden uit de weg te ruimen, ook al is er samenwerking op bepaalde terreinen groeiende. Het ware echter onjuist daarop het zwaartepunt te leggen en voorbij te gaan aan de uitbouw die, ook bij de aankoopcoöperaties - met name na de tweede wereldoorlog -, heeft plaats gevonden.

Uiteraard hebben de omstandigheden gedurende de tweede wereldoorlog de aankoopsector in sterke mate beïnvloed. Doch ook vlak na de oorlog moesten de omzetten wel zeer gering zijn door de schaarse voorraden, de kleine producties, het ontbreken van importen en een strenge distributie. Toch hebben de aankoopcoöperaties in Friesland zich na de oorlog vrij spoedig weten te herstellen, hetgeen tot uitdrukking kwam in een massale omzetstijging, die plaats vond, tot een totaal van 245.000 ton aan kunstmest en veevoerders. Naast de omzetstijging werd de groei van deze sector gedemonstreerd door de stijging van het ledental van 6.000 in 1945, tot 8.500 in 1958. Hiervan heeft bijna de helft (4.000) een plaats gevonden bij de Coöp. Aankoopvereniging Friesland (C.A.F.), die na de oorlog voor vervanging van verouderde installaties, voor uitbreiding ten gevolge van vergrote omzetten en de vorming van filialen belangrijke investeringen heeft gedaan. Wanneer binnenkort de torenhoge graan-silo van de C.A.F. gereed zal zijn gekomen en andere bedrijfsruimten zijn gemoderniseerd, zal de C.A.F. over een modern geoutilleerd bedrijf beschikken.

Dat kan reeds thans worden gezegd van de C.A.V. Oldeberkoop, die in 1957 een nieuwe veevoederfabriek in gebruik nam. De «Noordkant» te Leeuwarden heeft evenmin stil gezeten en haar werkzaamheden na de oorlog aanmerkelijk uitgebreid. Belangrijke investeringen hebben plaatsgevonden in fabriek, machines, pakhuizen, kantoren en vervoermiddelen. De Franeker Landbouwcoöperatie kreeg een koekjespersafdeling, een silo, een kunstmestloods, een moderne kunstmestlosinstallatie en richtte zich technisch volledig in, met betrekking tot [257] de bewerking en afzet van inlandse granen. De ove-

rige aankoopverenigingen: Oosterwolde, Donkerbroek, Jubbega, Boyl, Makkinga en Birdaard - hoewel van beperkter omvang gebleven dan de eerdergenoemde -, hebben zich eveneens door modernisering en uitbreiding weten aan te passen aan de eisen, die de verzorging van een uitgebreid produkten-assortiment stelt. Verenigd in de «Ring Friesland van het Centraal Bureau» bezetten deze 10 aankoopverenigingen, met ruim 14% van de totale omzet aan meststoffen en voerartikelen van de «Nationale Coöperatieve Aan- en Verkoopvereniging voor de Landbouw Centraal Bureau», (C.B.), een eervolle plaats in het nationale verband. Zij werken daardoor mee aan de grote invloed, die het Centraal Bureau door een gebundelde aan- en verkoop op de markt kan uitoefenen.

Beperkten de werkzaamheden van het C.B. zich oorspronkelijk tot de voorziening van meststoffen en voerartikelen, in de loop der jaren werden de voorziening van vrijwel alle agrarische productiemiddelen, benevens de afzet van bodemprodukten, ter hand genomen. In kunstmeststoffen - naast de voorziening van voerartikelen nog steeds één der voornaamste pijlers van het C.B. -, werd in 1958/'59 ca. 800.000 ton omgezet, hetgeen 35-40% van de binnenlandse markt uitmaakt. Op het gebied van voedergranen en veekoecken heeft het C.B. zich tot veruit de grootste importeur ontwikkeld; en wat de binnenlandse granen betreft is het de belangrijkste groothandelaar geworden. Met andere afdelingen voor kolen, bestrijdingsmiddelen, aardappelen, peulvruchten, landbouwwerktuigen en olie is het C.B. tot een veelomvattende organisatie met groothandels-, im- en exportfuncties uitgegroeid.

Echter ook in het industriële vlak heeft het Centraal Bureau de laatste tijd belangrijke initiatieven ontwikkeld. Naast de reeds bestaande mengvoederindustrie gaat het C.B. zich in sterke mate interesseren bij industriële objecten, die nauw met zijn werkzaamheden als handelsorganisatie samenhangen. Een nieuwe fabriek voor samengestelde meststoffen, onder de naam «Deltachemie», is in samenwerking met de Eerste Nederlandse Coöperatieve Kunstmestfabriek (E.N. C.K.) te Vlaardingen in aanbouw. Voorts werd door het C.B. deelgenomen in de Hypeco, een onderneming voor de productie van hybride-kuikens, waarin het C.B., tezamen met de coöperaties van de R.K. standsorganisaties (C.I.V.), benevens met de Belgische Boerenbond, participeert. Verder zal 't C.B. deelnemen in de Coöperatieve Pluimveeslachterij in Boxmeer, waarop wij hierna bij het bespreken van de coöperatieve eierafzet terugkomen. Op internationaal terrein heeft het C.B. zich voor de olievoorziening geïnteresseerd bij de Internationale Coöperatieve Petroleum Associatie, gevestigd in New York.<sup>227</sup>

In dit beknopte overzicht van de werkzaamheden van het Centraal Bureau ontstaat het beeld van een organisatie met verbindingslijnen over de gehele wereld, waaraan ook de Friese aankoopcoöperaties hun bijdrage leveren en waartoe van Friesland uit het initiatief werd genomen, toen de Friese Mij. van Landbouw in 1894 een schrijven richtte tot het Nederlandsch Landbouw-Comité, waarin **[258]** werd aangedrongen op meerdere samenwerking

<sup>227</sup> 60 jaren samen sterk, in: Bolwerk, juli/augustus 1959.

tussen de verschillende aankoopverenigingen en de oprichting van een centrum voor de aankoop.<sup>228</sup>

Riemer Veeman zou hebben gezegd, dat de coöperatie eens over eigen schepen zou moeten beschikken om de produkten van de boer naar het exportdoel te brengen en de grondstoffen uit verafgelegen landen te halen. Zou in zijn visionaire gedachten misschien reeds het beeld vorm hebben gekregen, dat zich thans in het Centraal Bureau aftekent? Zou ook hem voor de geest hebben gestaan het scheppen van veilige wegen bij de afzet van land- en tuinbouwprodukten en bij de aankoop van bedrijfsbenodigheden, waarop de voorzitter van het C.B., H. D. Louwes, doelt, wanneer hij de vraag stelt: «Waarom coöperatie nu?», en daarop dit antwoord geeft: omdat de boer, de tuinder, door middel van zijn coöperaties, zich de mogelijkheid verschaft door te dringen tot de producenten van datgene wat hij behoeft, en hij langs een directe weg in contact komt met de afnemers en verbruikers van zijn produkten.

Ofschoon dit antwoord zeer juist moet worden geacht, vraagt het niettemin verbeelding en kennis van zaken om op die wijze doel en betekenis van de landbouwcoöperatie te doorgronden. Hoe treffend ook beschrijft Louwes de moeilijkheid om de opvatting «Coöperatie nu!» tot de verbeelding te laten spreken, wanneer hij zich uit zijn jeugd de geanimeerde gesprekken in de familiekring herinnert, toen het ging over het belangrijke voornemen om in het dorp een pakhuisje voor de dagelijkse voorziening van kleine partijen kunstmest op te richten. Dat was eigen daad en ondernemingslust! Maar welke boer of tuinder van onze tijd zal zich er echt persoonlijk bij betrokken gevoelen, wanneer zijn E.N.C.K., samen met zijn top-coöperaties van de aankoop, het C.B. en het C.I.V., een imposante mengmestindustrie gaat opbouwen?<sup>229</sup>

Toen de F.C.E. in 1916 op simpele wijze begon met enkele proefzendingen naar de Engelse markt, kon de individuele boer de handelsbeweging nog overzien. Nu de Coöperatieve Vleescentrale, de top-coöperatie voor de veeafzetverenigingen in Drenthe, Gelderland-Overijssel, de Hollanden, Utrecht, Zeeland en Friesland, met bedrijven te Assen, Akkrum, Wierden en Twello, zich heeft ontwikkeld tot een miljoenen-bedrijf, speelt het zaken doen zich af op verre exportmarkten, buiten de gezichtskring van de boer. En toch zijn 't boerenbelangen die daar moeten worden behartigd, hoe groot ook de afstand tussen het erf van de boer en de wereld van zijn belangen moge zijn. De moderne techniek vraagt nu eenmaal grote handelsbedrijven en industrieën. Indien echter de boeren niet zelf over deze grote bedrijven zouden beschikken, dan zouden zij afhankelijk zijn van een zich steeds in sterkere concentraties samentrekkende particuliere industrie.

Thans dienen wij aan een ander belangrijk exportartikel van de Friese landbouw, dat zich eveneens een internationale vermaardheid heeft weten te ver-

<sup>228</sup> Zie: 1. Dr. J. H. van Stuijvenberg: Het Centraal Bureau een coöperatief krachtveld in de Nederlandse landbouw 1899-1949; 2. J. Hoogland: Landbouwcoöperatie, in het bijzonder coöperatieve aankoop van landbouwbenodigheden in Nederland, Leeuwarden 1923.

<sup>229</sup> H. D. Louwes: Hadden coöperatoren destijds een sterker coöperatief besef dan thans? Jubileum-rede, zie aantekening bij blz. 244.



werven, aandacht te schenken en wel door de geschiedenis op te vatten van de Coöperatieve Handelsvereniging voor Zaaizaad en Pootgoed (Z.P.C.), die wij in hoofdstuk III van het tweede deel, als uitvloeisel van de bemoeiingen der Friesche [259] Mij. met de zaaizaad- en pootgoedteelt, op het Friese landbouwcoöperatieve terrein zagen verschijnen. Nadat de Z.P.C. - korte tijd onder leiding van Jac. P. Wiersma en daarna sinds '24 onder die van J. Bekius -, ondanks moeilijkheden en tegenwerking, echter niet zonder succes, in de eerste jaren van haar bestaan haar omzet geleidelijk heeft opgevoerd, zijn er in de 30-er jaren enkele feiten, die het leven van de organisatie in sterke mate raken. Wij zagen, dat van het prille begin van de georganiseerde afzet van akkerbouwgewassen af, een band bestond met de Friese Mij. van Landbouw, die in aansluiting op haar keuring te velde het kwaliteitsprodukt onder eigen merk door de Z.P.C. liet verhandelen. In 1932 zou de landbouwuitvoerwet daar een einde aan maken met de instelling van een nationale keuring, onder auspiciën van een nieuw ingestelde Nederlandse Algemene Keuringsdienst (N.A.K.).

Het was teleurstellend, en ook niet zonder schade voor de Z.P.C., dat zij haar goed ingevoerde Friese Mij.-merk moest laten varen. Haar speciaal produkt had opgehouden te bestaan; voortaan zou zij onder nationale vlag moeten varen. Wat zij echter behield, dat was haar Friese produkt; daarmee zou zij in de toekomst, onder eigen merk, tal van successen boeken. Dat men in die moeilijke jaren daartoe de kracht kon ontwikkelen, was in niet geringe mate te danken aan de stuwende invloed van Lammert Scheltes Hilarides, landbouwer te Pingjum. Hij toch was het, die van de oprichting der Z.P.C. af, doch bovenal in een moeilijk tijdsbestek, gedragen door een onwrikbaar vertrouwen in de coöperatieve afzet, steeds weer nieuwe mogelijkheden zag. Zijn overlijden in 1934 maakte een einde aan zijn moedig en doortastend streven om ook op akkerbouwgebied de coöperatieve gedachte ingang te doen vinden. Aan de voet van de kerk te Pingjum herinnert een monument, dat door organities en verenigingen, waaronder de Z.P.C., te zijner nagedachtenis werd opgericht, aan het vele dat hij in het algemeen belang tot stand bracht.

Ondanks moeilijkheden en tegenslagen hield de Z.P.C. stand, en dat niet alleen; zij wist geleidelijk haar verkoopapparaat uit te breiden en haar outillage daarbij aan te passen. Naarmate de verbouw van aardappelen in Friesland kleibouwstreek zich bijna geheel richtte op de verbouw van goedgekeurd pootgoed, werden er mogelijkheden geschapen om, naast de verkoop, het sorteren binnen de eigen organisatie te verzorgen. Successievelijk kwamen de eerste sorteerinrichtingen tot stand; nog vóór de tweede wereldoorlog werd een verdere stap gedaan, waaruit bleek, dat de Z.P.C. meer wilde zijn dan uitsluitend handelsorganisatie: er werd een perceel land te Ried aangekocht om het kweekwerk aan te vatten. In 1957 zou dit werk, dat met enkele nieuwe rassen inmiddels succes heeft gehad, beter geoutilleerd en op grotere schaal te St. Anna Parochie aan de Nieuwe Bildtdijk, waar thans het kweekbedrijf van de Z.P.C. is gevestigd, worden voortgezet.<sup>230</sup>

---

<sup>230</sup> P. Bierma Wzn.: Dertig jaren Z.P.C. in: Bolwerk, december 1949; Het kweken van nieuwe rassen: een belangrijke taak voor telersorganisaties, in: Bolwerk, september 1958.

Uit een kleine coöperatie met vrijwel uitsluitend binnenlandse afzet groeide geleidelijk een omvangrijke organisatie, waarvan de naam en het merk wereldbekendheid hebben verworven. Dit merk, dat in de voortsnellende «locomotief [260] op de brug» het directe contact tussen boer en afnemer voor de levering van een kwaliteitsprodukt symboliseert, kreeg in de na-oorlogse jaren hernieuwde betekenis, toen een einde was gekomen aan een periode van anonieme centrale export gedurende de oorlog. In deze jaren gaat de Z.P.C. zich opnieuw ontplooiën en geeft zij uitbreiding aan haar werkgebied, door ook de Noordoostpolder daarin op te nemen. Uitbreiding vindt ook anderszins plaats door de instelling van een afdeling consumptie-aardappelen, door vergroting van de opslag- en sorteercapaciteit en door toepassing van nieuwe methoden voor koeling en schoning van de produkten. Dit alles als het gevolg van toename van het aantal leden en het streven van de telers om meer in centrale inrichtingen te sorteren. Aldus werkt de Z.P.C. aan de kwaliteit en de uniformiteit van het produkt; zo geeft zij de leden service en voorlichting, en draagt zij zorg, dat jaarlijks ongeveer een miljoen balen pootaardappelen en 3 miljoen kg zaaizaad van 1.300 aangesloten bedrijven - als vertrouwde Z.P.C.-produkten -, de afnemer in diverse landen bereiken en er als zodanig worden gewaardeerd.

Inderdaad, er is veel veranderd in de teelt en handel van aardappelen en zaaizaden, sedert Dr. Dorst zijn opwekking tot hechte organisatie en centralisatie in het Fries landbouwblad plaatste, om de boeren tegen de «grenzeloos brutale knoeierij» te beschermen. Maar is er ook veel verbeterd? Zeker, de keuring is steeds meer geperfectioneerd; het aandeel van de georganiseerde afzet door middel van de coöperaties heeft voortgang gevonden tot op dit moment, nu pl.m. 40% van de totale verkoop van pootaardappelen in binnen- en buitenland via coöperatieve afzetwegen gaat. Dit alles echter schijnt onvoldoende te zijn, wanneer wij de weinig bevredigende gang van zaken bij de verkoop van pootaardappelen in Nederland gedurende de laatste jaren beschouwen. Geconstateerd moet worden, dat, wat het maken van de best mogelijke prijs betreft, het Nederlandse handelsapparaat schromelijk tekort schiet. De directeur van de Z.P.C., Ir. J. D. Bekius, die in 1953 zijn vader als zodanig opvolgde, beklaagt zich daarover, wanneer hij meedeelt, dat felle onderlinge concurrentie het vrijwel steeds onmogelijk maakt om uit de prijs te halen wat er redelijkerwijze in zit.<sup>231</sup>

Deze concurrentie is er voorts oorzaak van, dat bij de kopers een prijszonkerheid is ontstaan, die eerder remmend dan bevorderend op de afzet werkt. Markant is wat deze insider meedeelde, n.l. dat het meer dan eens is voorgekomen, dat afnemers uit Zwitserland hun verbazing uitspraken over de lage prijzen van het ras Bintje. Zij accepteerden ze uiteraard gaarne tegen de lage prijs; doch zij zouden zeker evenveel hebben gekocht wanneer de prijs hoger was geweest. De ongebreidelde concurrentie tussen de telers die het produkt verkopen, en de exporteurs die het exporteren, heeft de Nederlandse poterteelt de laatste jaren schatten gekost; zij brengt schade aan aan een goed produkt, waarvoor bij een betere organisatie van de afzet de best mogelijke prijzen te maken zouden zijn. Zolang echter nog bijna 213 van de boeren hun

<sup>231</sup> Bolwerk, januari 1957.

hoogwaardig artikel langs ongeorganiseerde weg afzetten en dit overleveren aan het vrije spel van de speculatie, die op **[261]** de potermarkt welig tiert, zal men voorshands met een grillige marktbeweging genoeg moeten nemen. Daarop strandt ook de nauwere samenwerking tussen de coöperaties, die op het gebied van de verkoop van pootaardappelen werkzaam zijn en sinds 1940 contacten onderhouden in de «Vereniging van op coöperatieve grondslag werkende afzetorganisaties voor zaaizaad en pootgoed» (V.E. C.O.), die als sectie is ondergebracht bij de Centrale Vereniging voor de Coöperatieve Handel.

Eerst bij een grotere bundeling van het aanbod binnen de afzonderlijke afzetcoöperaties zal het mogelijk zijn het produkt meer beheerst aan te bieden, de speculatie af te remmen en aan een zich toespitsende concentratie aan afnemerszijde partij te bieden. Om dit te bereiken is er voor de Z.P.C. in ruimer kader nog een grote taak weggelegd.

Wat er door een sterke bundeling van krachten in groot verband kan worden bereikt, is bewezen op het terrein van de wolafzet. De sedert 1946 onder de naam van Coöperatieve Nederlandse Wolafzetvereniging werkende «Wolfederatie», waarbij ruim 50.000 schapenhouders zijn aangesloten, heeft met pl.m. 80 % van de Nederlandse afzet een dusdanig resultaat weten te bereiken, dat over 1958 voor de schapenwol 20 % meer dan ieder ander kon worden betaald, terwijl bovendien de afnemers van de door deze organisatie in de handel gebrachte wolprodukten tezamen meer dan f 100.000 bij hun aankopen via de Wolfederatie bespaarden. Tot de corrigerende invloed van deze coöperatie, die mogelijk werd doordat een groot percentage van de schapenhouders hun medewerking verleenden, dragen in Friesland duizenden leden bij, ressorterende onder de afdeling Friesland, met een jaaromzet van 150.000 kg wol. Door middel van rijdende en vaste winkels, waarvan er één aan de Nieuwestad te Leeuwarden is gevestigd, brengt de Wolfederatie haar produkt tot aan de consument, om daarmee een zo groot mogelijk voordeel van de wol aan de boer ten goede te laten komen; een streven, waarin zij blijkens het bovenstaande slaagt, niettegenstaande de concurrerende prijzen die zij aan de consument in rekening brengt. Hier heeft men een voorbeeld van sterke concentratie en wat daarmee kan worden bereikt. De bundeling van het produkt en de centralisatie van de afzet, die wij bij de zuivelprodukten en de pootaardappelen nog niet konden signaleren, werden bij de wol een feit.

Evenzo gelukte het bij de vee- en vleesafzet een samenbinding te realiseren, toen in 1941 de Coöperatieve Vleescentrale te Rotterdam werd opgericht, een na-oorlogse top-coöperatie, die wij ook in ander verband hebben genoemd. Deze centrale, met als basis de veeafzetverenigingen, is in haar kort bestaan uitgegroeid tot een van de grote nationale coöperaties, die over talrijke internationale verbindingen beschikt. Naast de mogelijkheid van specialisatie binnen het door de Vleescentrale geëxploiteerde produktie-apparaat, die van kostenvergelijking **[262]** en uitwisseling van gegevens, moet de betekenis van deze organisatie vooral ook worden gezocht in de coördinatie bij de afzet in binnen- en buitenland. Uitschakeling van de onderlinge concurrentie, om te ontkomen aan een prijsdrukkende werking op de buitenlandse markten, is het voor de boerenproducenten zo belangrijke doel, dat de Vleescentrale met

haar aangesloten leden nastreeft. Het gebruik maken van elkaars diensten, het elkaar aanvullen en stimuleren zou evenwel intensiever kunnen zijn, wanneer, door daadwerkelijke belangstelling van boerenzijde voor de coöperatieve vee- en vleesafzet, de omzet van de Vleescentrale (thans bijna 30 % van de totale baconmarkt) zou zijn gestegen.<sup>232</sup>

Om dezelfde redenen als die welke bij de oprichting van de Vleescentrale golden, werd de afzet van eieren gecentraliseerd. Reeds in 1936 kwam, om de onderlinge concurrentie met betrekking tot dit produkt zowel op de binnenlandse als op de buitenlandse markt uit te schakelen, op initiatief van de Coöperatieve Roermondse Eiermijn, de Coöperatieve Verkoopcentrale voor Eieren (V.E.C.E.) tot stand. Daarin hebben zich zeven eierafzetcoöperaties verenigd, waaronder ook de behoorlijk uit de kluiten gewassen Noord-Nederlandse Coöperatieve Eierhandel (N.N.C.), die wij in hoofdstuk III uit de V.P.N. zullen voortkomen. Een enkel cijfer moge de betekenis van deze centralisatie illustreren. In 1957 overschreden de gezamenlijke aanvoeren van de zeven bij de V.E.C.E. aangesloten verenigingen de 1.000 miljoen eieren, hetgeen ongeveer 40% van de totale Nederlandse handel in eieren uitmaakt. Door deze wijze van samenwerking in de eierafzet kon de marktbeweging worden beïnvloed, en kon aan de andere kant kostenbesparend worden gewerkt. De kosten voor een eigen verkoopapparaat van de afzonderlijke verenigingen zouden een aanzienlijk hoger bedrag uitmaken, dan de totale kosten van een gemeenschappelijke afzetorganisatie. Niet alleen de directe voordelen, die uit gezamenlijke actie in het groot voortvloeien zijn van belang; ook aan nieuwe mogelijkheden in handel en industrie kon op een meer doeltreffende wijze worden tegemoet gekomen.

Zeer recent zijn in dit verband de plannen om de Coöperatieve Pluimvee Verkoopvereniging, die een moderne pluimveeslachterij te Boxmeer exploiteert, waaraan door vijf leden van de V.E.C.E. wordt deelgenomen, een wijdere strekking te geven. Besprekingen tussen genoemde Verkoopvereniging te ener zijde, de R.K. top-coöperatie voor de aan- en verkoop (C.I.V.) en het Centraal Bureau anderzijds, om te komen tot een grote uitbreiding van de capaciteit van't pluimveeslachterijbedrijf te Boxmeer - een der grootste en meest modern ingerichte pluimveeslachterijen in Europa -, zullen het waarschijnlijk mogelijk maken om het gebied, van waaruit het pluimvee wordt aangevoerd, nog uit te breiden. Dan zullen ook andere gebieden van Nederland, waaronder Friesland, meedoen om inzake de afzet van pluimvee tot grotere eenheid te geraken.

Nu eens vinden de ontwikkelingslijnen hun beginpunt in Friesland, om van daaruit te worden doorgetrokken naar andere delen van ons land; dan weer ontspruit elders een bron van coöperatieve activiteit, die mede door een Friese landbouwcoöperatie **[263]** zou worden gevoed. Als zodanig mogen wij het werk van de N.N.C. opvatten, die wij thans nog iets verder in haar ontwikkeling willen gadeslaan. Kwaliteitsverbetering, van het begin af een der hoofdpunten van de coöperatieve eierafzet, controle, sortering, verpakking en voorlichting vragen de voortdurende zorg van de jonge vereniging, die haar

---

<sup>232</sup> Ir. J. W. Hudig: Opbouw en ontwikkeling van de Vleescentrale, in: De Garve, 16 mei, 13 juni en 11 juli 1959.

aanvoeren - in de jaren 1936-'40 pl.m. 12 miljoen eieren -, geleidelijk heeft zien stijgen.

Behalve van de ups en downs in de pluimveehouderij voor de tweede wereldoorlog, ondervindt de N.N.C. de terugslag van de oorlogsjaren, waarin de Nederlandse pluimveestapel werd gedecimeerd. Daar bij de wederopbouw van deze stapel na de bevrijding het klei-weidegebied in Friesland bij de verdeling van kuikens verre ten achter bleef bij de andere streken, was de aanvoer van eieren uit deze provincie relatief laag. Omdat de aanvoeren in Groningen en vooral in Drenthe zich spoedig herstelden, werd de centrale van de N.N.C. van Leeuwarden naar Groningen verplaatst. Dit geschiedde in 1949, toen het vooroorlogse niveau van de eieraanvoer weer was bereikt. Het oude V.P.N.-gebouw te Leeuwarden, dat tot die tijd goede diensten had bewezen, werd verkocht, terwijl in Groningen de nodige verbeteringen en vernieuwingen werden aangebracht om de eieren goedkoop en deskundig te verwerken in een omvang, die in de daarop volgende jaren geleidelijk toenam tot ruim 30 miljoen stuks.<sup>233</sup>

Teruggrijpend op het ontstaan van de coöperatieve eierafzet mag worden gconstateerd, dat hier uit een Fries initiatief, daterend van 1903, een interprovinciaal verband is gegroeid, dat belangrijke diensten bewijst aan de boerenstand in zijn geheel.

Hetzelfde kan tot op zekere hoogte worden gezegd van een organisatie op een geheel ander terrein, een instelling die met haar werkterrein binnen de provinciale grenzen is gebleven, doch wat haar invloed en betekenis betreft herhaaldelijk daarbuiten van zich heeft doen spreken. Een organisatie, als een der latere vruchten van samenwerking tot stand gekomen, maar nochtans een pionier op haar terrein. Wij willen de schijnwerper richten op de veelal zo genoemde «Landbouwboekhouding», die, zoals wij zagen, in 1917 haar plaats in het coöperatief organisme innam.

De Coöperatieve Centrale Landbouwboekhouding, op een eenvoudige schaal als eerste boekhoudbureau in Nederland begonnen in de Schoolstraat te Leeuwarden, met een tafel en een paar stoelen, zou meer worden dan boekhoudbureau alleen. Zeker, er was de eerste tijd voldoende werk aan de winkel met boekhoudingen en belastingzaken, terwijl bovendien het organisatorische werk - het winnen van leden, het leggen van contacten -, moest worden verzorgd. Had niet Tjisse Kuperus, een der initiatiefnemers van de C.C.L.B., zich tegen de nieuwe benoemde directeur B. Tamminga als volgt uitgelaten: «Der is neat en jo moatte jo sels redde» (Er is niets, je moet alles zelf van de grond af opbouwen).<sup>234</sup> Dat **[264]** heeft Tamminga inderdaad gedaan, tot aan 1945, in welk jaar hij de leiding overdroeg aan Ir. A. Vondeling.

De opbouw van deze organisatie viel in een periode waarin vooral de na-oorlogse omstandigheden in sterke mate hun invloed op het werk van de C.C.L.B. deden gelden. Met de bestrijding van de aanslagen voor de oorlogs-

<sup>233</sup> Yn petear mei Benjamin Tamminga, in: Bolwerk, oktober 1954.

<sup>234</sup> Yn petear mei Benjamin Tamminga, in: Bolwerk, oktober 1954.



winstbelasting had zij echter onmiddellijk succes. In haar eerste jaarverslag kon zij er melding van maken, dat voor alle ingeschreven leden gemiddeld f 500 was terugontvangen, terwijl voor één der leden dit zelfs f 2.000 bedroeg. Deze voor die tijd hoge bedragen misten hun propagandistische werking niet, terwijl het nut van een goede boekhouding er duidelijk door werd aangetoond. Naarmate meerderen hiervan overtuigd geraakten, steeg het aantal leden van de C.C.L.B.

Echter niet zozeer op het regelmatig boekhoudwerk, het verzorgen van belastingaangiften en alles wat daarmee anneks is, evenmin op de behandeling van tal van zakelijke en persoonlijke kwesties die daarmee in verband staan, hadden wij het oog, toen wij meenden een wijdere strekking van deze coöperatie te kunnen aanwijzen.

Kort na de oprichting werd een begin gemaakt met de statistische verwerking van de bedrijfsuitkomsten der leden, met de bedoeling daarmee een beeld te scheppen van de werkelijke toestand in de landbouw. Dit nu was heel iets nieuws, waardoor de leden inzicht kregen in hun eigen economische positie en de ogen van buitenstaanders werden geopend voor de werkelijke situatie in het boerenbedrijf. Het door de directeur uitgegeven boekje over «De bedrijfsuitkomsten van den boer» was de eerste poging om meer aandacht te krijgen voor de bedrijfseconomische zijde van de landbouwvoorlichting. Publicaties als deze trokken sterk de aandacht; van vele zijden werd de C.C.L.B. om inlichtingen verzocht. Aan tal van instanties en aan overheidspersonen werden gegevens en voorlichting over verschillende aspecten van het te voeren beleid verstrekt. Dit materiaal vormde voor een groot deel het basismateriaal van het proefschrift: «De bedrijfsvergelijking in de landbouw», waarop Ir. A. Vondeling, de latere directeur van de C.C.L.B., in 1948 promoveerde.

Geheel liggende in de lijn der ontwikkeling van de «Landbouwboekhouding» werd in 1952 de afdeling bedrijfseconomische voorlichting in het leven geroepen, die heden voor 1100 deelnemers de mogelijkheid biedt hun bedrijfsresultaten onderling te vergelijken. Met een ruim kantoorgebouw te Leeuwarden en bijkantoren te Dokkum, Oosterwolde, Wolvega en Workum, is zij in staat de bedrijfsuitkomsten van ruim 4.000 leden te bewerken. Gelet op de betekenis van deze organisatie naar binnen en naar buiten, zou het aantal leden groter moeten zijn en zouden de buitenstaanders, die profiteren van het corrigerende werk van de C.C.L.B., door middel van landelijke acties, hun steun niet mogen onthouden aan een coöperatie, die ook in de «Vereniging van Landbouwboekhoudbureaux in Nederland» voor het algemeen belang van de agrariërs ten onzent werkzaam is.

In het algemeen boerenbelang werkzaam zijn is een van de ongeschreven regels [265] geweest, waarnaar de landbouwcoöperatie zich had te gedragen en zich heden nog voegt. Verheffing van de boerenstand en behartiging van de boerenbelangen was haar richtsnoer en zal dat onverminderd blijven. Leerde ons niet de geschiedenis van de boerensamenwerking, dat de tot leuze geworden uitroep van Friedrich Wilhelm Raiffeisen: «Een voor allen en allen voor één» met succes kon worden nagestreefd en werkelijkheid zou worden?

Werd niet steeds, wanneer er leemten in de ontwikkeling van de landbouw waren op te vullen, of misstanden uit de weg te ruimen, de landbouwcoöperatie als doeltreffend middel aangegrepen en met succes gehanteerd?

Er rest ons nog een belangrijke coöperatieve werkzaamheid te noemen - die als geen ander weerklank heeft gevonden -, om te bewijzen, dat de zoeven gestelde vragen niet anders dan bevestigend kunnen worden beantwoord. Het zijn ook nu weer de algemene agrarische omstandigheden, waaraan deze activiteit haar ontstaan dankt en waaraan de naam Raiffeisen zinvol werd verbonden: de coöperatieve boerenleenbanken, op het ontstaan waarvan wij in een der vorige hoofdstukken in het voorbijgaan hebben gewezen.

In hetzelfde jaar waarin eenvoudige boeren te Warga een even moedige als vooruitstrevende daad verrichten, komen geleerde heren, verenigd in een door de koning ingestelde staatscommissie, tot de conclusie, dat in het bijzonder het gemis aan goede economische samenwerking van de boeren- en tuindersstand als de oorzaak van de achterstand van de Nederlandse landbouw moet worden aangewezen. Zij doet belangrijke voorstellen betreffende het landbouwonderwijs, de landbouwwetenschap, de sanering van de boterhandel en geeft adviezen aangaande het landbouwcrediet. Haar oordeel kan niet worden misverstaan. Het credietwezen ten plattelande - zo luidt het in het rapport -, is uitermate onbevredigend.

De slechte regeling van het crediet is een der meest werkzame oorzaken van de achterlijke toestand in de landbouw. Het zijn voorts voor die tijd zeer geladen uitdrukkingen, die de commissieleden zich veroorloven, wanneer zij spreken van een «verderfelijke afhankelijkheid», van «woekerrente» en «gedwongen winkelnering». Ook een latere staatscommissie, die van 1906, repte in haar «Rapport betreffende het Landbouwcrediet in Nederland» van misbruiken, waaraan de landbouw was blootgesteld. In het bijzonder kwam het euvel voor, dat de boer, die van de handelaar een crediet genoot, gedwongen was aan deze zijn produkten in voorkoop af te staan, waarbij dan tegelijkertijd de rente werd verrekend. In dit verband noemt het laatste rapport zelfs rentepercentages van 10 a 12% per half jaar.<sup>235</sup> Als dezelfde staatscommissie echter in 1911 weer aan het woord komt, vallen er lichtpunten in de landbouwcredietvoorziening aan te wijzen; zij kan dan met recht getuigen, dat de richting, waarin de zaak zich beweegt, een gezonde is en dat de ontwikkeling van het landbouwcredietwezen hier te lande krachtig bijdraagt tot de versterking van de economische toestand van onze landbouwende bevolking.

Zoals Warga in het gedenkwaardige jaar 1886 de stoot gaf voor een nieuwe **[266]** periode in de zuivel, zo luidde in hetzelfde jaar de roep om verbetering van het credietwezen ten plattelande, met als lichtend voorbeeld het systeem van Raiffeisen, een tijdperk van betere financiële verhoudingen voor de boe-

<sup>235</sup> Zie voor de geschiedenis van het coöperatief landbouwcrediet: 1. 60 jaren landbouw-credietorganisatie - Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Bank te Utrecht 1959; 2. Gedenkboek Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Bank 1898-1948, Utrecht 1948; 3. Dr. Ir. G. Minderhoud: De landbouwcoöperatie in Nederland 1957; 4. J. J. Spahr van der Hoek: Geschiedenis van de Friese Landbouw, deel II, blz. 446 e.v.; 5. Dr. T. v. d. Zee: De Friesche Boeren-coöperaties in haar maatschappelijk verband.

renstand in. Deze roep klonk ook in Friesland, bij monde van de voorzitter der Friese Mij. in haar vergadering te Workum in 1892. Onder de coöperatieve wenselijkheden noemt de enthousiaste Dirk Fontein de jong immers ook de zaak van het «volkscrediet».<sup>236</sup> Reeds in 1886 had Fontein de jong er in een schrijven aan de afdeling Dokkum van de Friese Mij. op gewezen, dat de boer in een ongunstige credietpositie verkeerde. Nodig zijn - aldus de betreffende passage in de brief -, inrichtingen «die, wanneer zij coöperatief worden opgericht, en door hunne statuten en bestuur op vertrouwen aanspraak maken, 'n zegenende invloed kunnen uitoefenen». Zijn stem zou echter, ten aanzien van deze zaak, voorlopig nog die van een roepende in de woestijn blijven. Evenals trouwens ook elders in ons land zouden de vooroordelen tegen het landbouwcrediet zich opstapelen en zou nog velerlei tegenkanting moeten worden bestreden.

Daar kwam voor Friesland nog een bijzondere remmende factor bij. De noodzaak om tot credietcoöperatie te komen was immers in streken met overwegend kleine bedrijven - zoals in het oosten en zuiden van ons land -, groter dan in Friesland, waar het grotere veebedrijf een minder sterke credietbehoefte kende. Bovendien was, vooral in de zuidelijke provincies, de sociale invloed van de geestelijkheid de stimulerende factor, die in de negentiger jaren de eerste boerenleenbanken deed ontstaan. Daar werden meer dan 120 banken geteld, en in het overige deel van ons land ruim 160, toen Friesland nog wachtte op zijn eerste boerenleenbank. Heeft Friesland op velerlei gebied pionierswerk verricht, bij de ontwikkeling van het coöperatief landbouwcrediet moest deze provincie de voorrang laten aan andere pioniers elders. Het zal duren tot na de eeuwwisseling, voordat de boeren van de «Leeuwarder Klokslag» samenkomen om de eerste Friese coöperatieve boerenleenbank op te richten.

Het was een in de goede zin van het woord merkwaardige groep boeren, die onder de rook van Leeuwarden langs de Stiensersweg hun bedrijf uitoefenden. Voortbouwende op de reeds lang bestaande buurtschapsgedachte richtten zij begin dezer eeuw een Boerenvereniging «Noordkant» op, waarin de gemeenschapsgedachte meer vaste vormen kreeg en waaraan tal van initiatieven zouden ontspruiten. Reeds spoedig stond de gezamenlijke aankoop van stro en kunstmest op het programma, werd gezamenlijk een stier aangekocht en de medewerking van een veearts verkregen, o.a. voor het inenten van kalveren en varkens, terwijl verschillende andere boerenbelangen gemeenschappelijk werden behartigd. Moet men er zich over verwonderen, dat in deze vereniging van boeren, waarin reeds zo menig coöperatieve activiteit in embryonale vorm aanwezig was, de gedachte «Een voor allen en allen voor één», toegepast op de aanschaffing van bedrijfsbenodigheden en de verzorging van het crediet, vorm aannam? Het waren nu vrijwel dezelfde initiatiefnemers, die in de jaren 1904 en 1905 de Coöperatieve [267] Boerenleenbank «Noordkant» en de Coöperatieve Aankoopvereniging en Graanmalerij van dezelfde naam oprichtten.<sup>237</sup>

<sup>236</sup> Mededeelingen en Berigten, 15 september 1892.

<sup>237</sup> Het eerste bestuur van de Coöperatieve Boerenleenbank Noordkant bestond uit: T. A. Hettinga, G. R. Miedema en K. IJ. Tamminga. In de Raad van Toezicht hadden zitting: P. P. de Boer, W. G. de jong en M. Tj. Miedema. De zoon van W. G. de jong, G. W. de jong, werd als kassier aangesteld.

Voortkomende uit de beslotenheid van de intieme en vertrouwde buurtgemeenschap voegen de boeren van de «Leeuwarder Klokslag» zich met hun bank direct in het grote geheel, dat reeds in 1898 als centraal financieel steunpunt tot stand is gekomen en waaraan de naam van Raiffeisen werd verbonden: de Coböperatieve Centrale Raiffeisen-Bank te Utrecht. Vele, zeer vele volgelingen zouden de «Noordkanters» krijgen, toen zij eenmaal een begin met de credietcoöperatie in Friesland hadden gemaakt. Ook nu weer was het een bijzondere omstandigheid die tot een daad aanleiding zou geven. In 1911, het jaar waarin aanhoudende droogte de hooioogst deed mislukken en een grote credietvraag voor het kopen van veevoeder was ontstaan, ontdekte men allereerst het belang van een eigen Bank. Het aantal credietinstellingen steeg tot 51, en in de loop der 20-er jaren zijn van de meer dan 700 bij «Utrecht» aangesloten banken ruim 100 in Friesland gevestigd; de aanvangelijke achterstand werd dus ruimschoots ingehaald. Dan zijn zij reeds verenigd in de «Ring Friesland» van de Centrale Bank en als zodanig geworden een deel van een organisatie, die zou uitgroeien tot een van de grootste bankinstellingen in Nederland.

Fontein de jong heeft gelijk gekregen met zijn verwachting, dat de beide elementen «coöperatief» en «vertrouwen», samengevoegd in één instelling, een zegenende invloed zouden kunnen hebben. Welk een zegen is het inderdaad voor het platteland geweest, dat de wekroep van Raiffeisen er weerklank vond en dat zovelen deze metterdaad hebben opgevolgd. De ruim 90 thans in Friesland werkende banken, met een totaal aantal van 30.000 leden, zetten jaarlijks miljoenen om. Als spaarinstituten voorzien zij in een sterk gevoelde behoefte, hetgeen kan blijken uit het totaalbedrag aan gedeponeerde spaargelden, dat in 1958 de 200 miljoen overschreed; op de gezamenlijke balans illustreert een bedrag van f 115 miljoen aan voorschotten en debetsaldi de omvang van de credietverlening. Met deze cijfers nemen de Friese banken een eervolle plaats in temidden van de ruim 700 bij «Utrecht» aangesloten banken en vervullen daarmee ook een nationale functie.

Wij hebben de Friese landbouwcoöperaties zien opkomen en de lijnen getrokken waarlangs deze organen van boerensamenwerking zich hebben ontwikkeld. Wij hebben een veld van activiteiten zien opbloeien, dat als een onvervreemdbaar eigendom aan volgende generaties kan worden overgedragen. Dit veld vanaf zijn eigen erf overziende, kan de boer zich economisch beveiligd weten langs wegen die hij misschien niet volledig kan overzien. Doch dit verhindert hem niet zijn vertrouwen te schenken aan de landbouwcoöperatie, die hem de schakel in handen gaf tussen zijn erf en de - grotere - wereld.

## HET VERLEDEN HEEFT EEN TOEKOMST

Op 10 januari 1902 nemen enige leidende personen uit de zuivelcoöperatie in de Beurs te Leeuwarden aan de vergadertafel plaats. Het zijn de Wirdumer boer J. A. Palsma, de zuiveldirecteuren N. R. Kuperus van Harich, K. Sijsling van Lollum, R. M. Veeman van Marssum en de Bondssecretaris W. Kestra. Met hun vijven vormen zij de eerste Commissie voor Landbouwcoöperatie, die in 1901 door de Friesese Zuivelbond is ingesteld. Het Bondsbestuur heeft hun een mooie maar moeilijke taak op de schouders gelegd: «Het geven van voorlichting omtrent de landbouwcoöperatie en het werkzaam zijn ter bevordering van een goede toepassing der coöperatieve beginselen», zo luidt de ruim gestelde opdracht, die dient te worden uitgevoerd. Hoe dit te doen en welke middelen daarvoor te gebruiken, dat is het punt waarmee de commissieleden zich in hun eerste vergadering bezighouden.

Als enkele jaren later de commissie, na zich aanvankelijk uitsluitend met de zuivelcoöperatie te hebben ingelaten, ook andere coöperatieve mogelijkheden in haar beschouwingen betreft en de opstelling van een werkplan beoogt, dan wordt de inhoud daarvan beheerst door de vraag: waarom landbouwcoöperatie? Daarop een antwoord te geven, is de opgave van de commissieleden, wanneer zij de provincie intrekken om de boeren duidelijk te maken waaróm zij coöpereren en waarom zij móeten coöpereren.

Wanneer thans boeren aan de conferentietafel in het Landbouw- en Coöperatiecentrum «Oranjewoud» zijn verenigd om hun gemeenschappelijke belangen te bespreken en zich bezig te houden met de vraag, waarom landbouwcoöperatie nóg noodzakelijk is, dan zien wij daarin een der verschijnselen, waarin het heden van de landbouwcoöperatie - ondanks haar gewijzigde verschijningsvorm -, met het verleden overeenstemt. Maar niet alleen in de vraag naar het hoe en waarom der landbouwcoöperatie, ook - en veel meer -, in het antwoord daarop ligt de verbinding tussen nu en eertijds verankerd in de hoofdmotieven van de boerensamenwerking, die in de loop der tijden - zoals wij in het volgende zullen zien -, niets van hun geldigheid hebben verloren.

Toen op 11 augustus 1885 de Friese Mij. van Landbouw te Franeker in vergadering bijeen was, hield het volgende vraagpunt de gemoederen bezig: «Is de tijd niet daar, dat de landbouwers zich moeten verenigen, om voor gezamenlijke rekening de melk te verwerken, om zodoende één kwaliteit en één kleur te verkrijgen en bij gevolg hogere prijzen op de markt te bedingen?» De tijd was inderdaad daar; immers enkele jaren daarna begonnen schoorstenen van de eerste [269] coöperatieve fabrieken in Friesland te roken. Het waren de eerste pogingen tot oplossing van het probleem der zuivelbereiding, dat agrarisch Friesland toentertijd beheerste.

Wanneer anno 1959 in een vergadering van de Friese Maatschappij te Leeuwarden wederom de zuivelproblemen het onderwerp van gesprek vormen, dan vraagt men zich onwillekeurig af, of er in de loop der jaren zo weinig is



veranderd. Een inleider stelt namelijk de vraag, wat er kan worden gedaan om de afzet van de zuivelprodukten te verbeteren en hoe er, meer dan tot dusver, door boeren kan worden samengewerkt om de opbrengst van de produkten te verhogen.<sup>238</sup>

Er is in zekere zin een merkwaardige overeenstemming tussen het jaar 1885 en 1959, het jaar waarin opnieuw de roep klinkt om meerdere samenwerking. De overeenkomst tussen twee tijdstippen, die een periode van drie kwart eeuw omvatten, mag dan duidelijk zijn, toch springen bij het aanschouwen van hetgeen boeren in deze periode door samenwerking tot stand brachten óók verschillen in het oog. Destijds beheerste de centrifuge, of het gemeenschappelijke zuivelhuis, of de zuivelboerderij het denken; thans richt men zijn gedachten op organisaties met internationale vertakkingen, die voor de boer de afzet van zijn grondstof verzorgen.

Wanneer de Witmarsumer pionier-zuivelbereider Jogchum van der Wal in een afdelingsvergadering van de Friese Mij. zich pleitbezorger toont voor de gemeenschappelijke zuivelbereiding, dan formuleert hij zijn doel als volgt: betere kwaliteit der produkten, lagere kosten en meer stoffelijk voordeel. Als de directeur van Frico en Condensfabriek, Ir. J. B. Ritzema van Ikema, ruim 70 jaar later in de algemene vergadering van de Friese Mij. spreekt over noodzakelijke concentratie van fabrieken en versterkte gezamenlijke afzet, dan neemt hij hetzelfde doel tot onderwerp van zijn betoog.

Toen eertijds Friese boeren en boerinnen het paard voor het rijtuig spanden om een bezoek te brengen aan het bedrijf van Van der Wal, gingen zij op weg om kennis te maken met iets, dat geheel nieuw voor hen was. Zij verlangden er naar de wonderen der techniek te aanschouwen, die ook hun leven voor een deel zouden gaan beheersen en die ook hen zouden noodzaken tot een gewijzigde bedrijfsvoering en tot organisatorische bindingen over te gaan.

Is er dan zo veel verschil tussen de boeren en boerinnen rond 1885 en die van onze tijd, wanneer de laatsten de fabriekspoorten van de Coöperatieve Condensfabriek binnengaan om kennis te maken met de moderne apparatuur, die thans een deel van hun grondstof verwerkt? Naast overeenkomst is er veel verschil; echter niet naar het wezen, enkel naar de vorm. Het wonder van de techniek is gebleven; deze heeft zich evenwel in nieuwe vormen aangediend en door haar ontwikkelende en voortstuwende kracht ging zij in sterkere mate invloed uitoefenen op de verwerking van agrarische grondstoffen. De zuivelbereiding kreeg met de komst van de centrifuge een stoot in een nieuwe richting, eenvoudig omdat met het nieuwe werktuig veel meer melk kon worden ontroomd dan één boer **[270]** ter beschikking had. Op die wijze ontstond de mogelijkheid tot concentratie en specialisatie in de zuivelbereiding; deze zullen voortgang vinden, zolang de technische ontwikkeling voortschrijdt en telkens betere werktuigen ter beschikking stelt.

---

<sup>238</sup> De inleiding werd gehouden door Ir. J. B. Ritzema van Ikema in de vergadering van de Friese Mij. van Landbouw op 23 februari 1959.

Het is niet meer de centrifuge, die op een boerderij in Friesland de aandacht vraagt, of in een zuivelfabriek blikken van verbazing tot zich trekt, het zijn thans de geperfectioneerde karnkneders, de bussenspoelmachines, de transportbanen, de flessenvulmachine, de vacuumpompen - en misschien straks de mechanische kaasbereiders -, die de aandacht vragen en het beeld van de zuivelbereiding bepalen. Zullen de boeren van heden in staat zijn hun tijd te verstaan en eveneens naar zulke nieuwe mogelijkheden speuren, zoals een Konijnenburg, een Jogchum van der Wal, een Jouke Swart en anderen voor hen deden, daarmee de basis leggende voor een nieuwe toekomst?

Er bestaat bij enkelen twijfel daaromtrent. In het Fries Landbouwblad van 20 februari 1959 schrijft de Stiensers boer P. B. de Boer, dat hij niet gerust is over de toekomst. Hem «bekruipt de vrees, dat degenen, die over 25 jaar een terugblik zullen werpen op de huidige ontwikkelingsfase van ons agrarisch bedrijfsleven, zullen constateren, dat de tegenwoordige generatie nogmaals hardleers is geweest en pas na het betalen van veel leergeld de juiste koers heeft kunnen vinden. Dat te veel boeren te lang hebben getreuzeld met het verlenen van hun noodzakelijke medewerking aan de totstandkoming van een juiste agrarische prijsvorming, met behulp van een goed georganiseerde afzet en aankoop. Dat men te lang heeft gewacht met het samenvoegen van te kleine fabrieken en grote bedragen heeft verspild aan investeringen, die achterwege hadden kunnen blijven, wanneer men intijds tot concentratie had besloten.»

Er is in zover bij deze boer enige overeenstemming met de boer van Haskerdijken, Hendrik Franzes Pasma, die indertijd waarschuwde voor een te grote traagheid in het denken en die zijn inzending op een prijsvraag het motto meegaf: «Op het harde leger van de arbeid en der gedachte ligt de kracht en de toekomst van 't landbouwbedrijf... van Friesland».<sup>239</sup>

Er is veel veranderd en verbeterd in Friesland sinds de tijd dat Pasma zijn waarschuwende stem liet horen. Maar ook onder de gewijzigde omstandigheden vraagt ons tijdperk een nieuwe aanpak. De verdere ontwikkeling van de techniek en de wetenschap stellen onvoorwaardelijk hun eisen. Zij bieden ook voor de landbouwcoöperatie in Friesland nieuwe mogelijkheden, die kunnen worden benut, wanneer de boeren bereid zijn daarop hun arbeid en gedachten te richten.

Hebben de boeren onder de «Leeuwarder Klokslag», toen zij na de eeuwwisseling gezamenlijk veevoer en kunstmest aankochten kunnen denken, dat uit dat eenvoudige begin van samenwerking een omvangrijke aankoopcoöperatie zou groeien? Zouden de leden van de afdeling Oldeberkoop der Friese Mij. hebben [271] gedroomd van de grote veevoederfabriek die jaren later in hun dorp is verrezen? Zouden de boeren op tal van dorpen in Friesland, waar zij begonnen met in onze ogen zulke eenvoudige fabriekjes, in hun verbeelding zuivelfabrieken hebben gezien met een verwerkingscapaciteit van 20 miljoen kg melk en meer? Om maar niet eens te spreken van de grote centrale orga-

---

<sup>239</sup> Zie Deel I, Hoofdstuk I, blz. 10

nisaties en bedrijven, die het beeld van boerensamenwerking zijn gaan beheersen. Men kan een reeks van vragen opwerpen, waarop zonder aarzeling zou kunnen worden geantwoord, dat de pioniers onmogelijk konden bevroeden welke rijke vruchten hun arbeid eenmaal zou afwerpen.

De boeren van toen zullen zich geen beeld hebben kunnen vormen van de te verwachten ontwikkeling, evenmin als wij op dit moment kunnen zeggen, hoe de landbouwcoöperatieve apparatuur er over een halve eeuw zal uitzien. De pioniers wisten echter, dat zij niet bij het oude konden volharden. Tegen de achtergrond van deze ontwikkeling moge de huidige generatie beseffen, dat de landbouwcoöperatie een onderdeel vormt van een steeds in beweging verkerend economisch bestel, en dat zij zich daarbij blijvend dient aan te passen.

Er valt zeker geen gelijkmatig en uniform patroon te weven uit de draden waarlangs de coöperaties zich hebben ontwikkeld; daarvoor toch hebben de tijdsomstandigheden er te zeer hun stempel op gedrukt. Uit de zuivelboerderij ontwikkelde zich, via het boerenfabriekje, de stoomzuivelfabriek en uit de bestelvereniging groeide de aankoopcoöperatie. Zuivelfabrieken gingen samen in afzetorganisaties en gespecialiseerde bedrijven; zij legden de basis voor credieten verzekeringsinstellingen.

Het is slechts een greep uit de vele groeiprocessen die in gang werden gebracht, doordat de agrariërs begrepen, dat zij moesten samengaan om hun plaats en positie in het economisch leven te handhaven en te verbeteren. Als kleine ondernemers, die met een beperkte hoeveelheid produkt niet in staat zijn ook maar enige invloed op de markt uit te oefenen, kunnen zij hun zelfstandigheid en onafhankelijkheid slechts behouden, indien zij hun produkten samenbrengen. De groei van de landbouwcoöperatie toont aan, dat deze gedachte meer en meer gemeengoed is geworden. In tegenstelling tot hetgeen Konijnenburg in 1882 verklaarde,<sup>240</sup> kunnen wij zeggen, dat de overtuiging: dat door samenwerking is tot stand te brengen, wat elk individu op zichzelf niet vermag, niet alleen vrij algemeen werd aanvaard, doch dat zulks eveneens met de toepassing op het gehele terrein van de landbouw het geval is.

Wij immers hebben, met betrekking tot de verschillende onderdelen van het landbouwbedrijf, de coöperatieve activiteit zien ontspruiten en in omvang zien toenemen. Het heeft veel moeite en veel strijd gekost, voor wij nu kunnen vaststellen, dat de oproep van Fontein de jong in 1892 geleidelijk weerklank heeft gevonden. Zijn «voorwaarts dan mijne Heeren, op den gelukkig reeds door velen ingeslagen weg» is in de loop der jaren verstaan. Zijn leus: «Coöperatie bij de verbetering onzer gronden, coöperatie bij de fokkerij, bij de zuivelbereiding, bij **[272]** de beetwortelcultuur, bij het oprichten van gelegenheden tot onderwijs, bij het aankopen van zaaigranen en meststoffen, bij nog tal van andere zaken, volkscrediet enz.» is werkelijkheid geworden.<sup>241</sup>

---

<sup>240</sup> Zie Deel I, Hoofdstuk V, blz. 56

<sup>241</sup> Zie Deel I, Hoofdstuk X, blz. 123

Overziet men het werkkerrein van de landbouwcoöperaties in Friesland, dan valt het oog op de zuivelsector, die zich presenteert in: de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken, waarbij alle coöperatieve fabrieken in Friesland zijn aangesloten en die derhalve het vertegenwoordigend orgaan van ruim 17.000 boeren in Friesland is; in de Friese Coöperatieve Zuivel-Export Vereniging (Frico) en in de Coöperatieve Condensfabriek «Friesland», twee krachtige organisaties, die voor een belangrijk deel de melkverwerking en de afzet van de produkten verzorgen. Van veelomvattende betekenis zijn ook de nauw bij de zuivel aansluitende organisaties als de Coöperatieve Zuivel-Bank, het Coöperatief Verzekeringsfonds en het Onderling Boerenverzekeringsfonds.

Men kan zich nauwelijks meer de situatie indenken, dat de zuivelindustrie verstoken zou zijn van een eigen credietapparaat; dat zij afhankelijk zou zijn van derden, die niet als uitsluitende opgave hebben de coöperatieve zuivelindustrie en daarmee de Friese boer te dienen. Dat is óók de taak van de Coöperatieve Stremsel- en Kleurselfabriek, als toeleveringsbedrijf van grond- en hulpstoffen voor de zuivelindustrie. Denkt men voorts aan de aankoop- en afzetorganisaties, alsmede aan de dienstverlenende coöperaties die in direct contact met de boer staan, dan is er nauwelijks nog een terrein denkbaar, waarop niet de coöperatie haar dienende taak voor de boer vervult.

Het is een lange reeks van organisaties, waarzonder de boerenstand niet meer denkbaar is, daar deze er onlosmakelijk mee is verbonden. Het boerenbedrijf plukt er dagelijks de vruchten van. Zonder de landbouwcoöperatie zou het boerenbedrijf terugvallen in een toestand van afhankelijkheid en zijn overgeleverd aan het spel van de economische krachten, waartegen de individuele boer geen verweer heeft. Immers zijn positie in het economisch leven is niet in het minst veranderd, ondanks de wijzigingen die ook op zijn bedrijf hebben plaats gehad. Zijn melk bederft nog steeds in 24 uur, wanneer zij niet verduurzaamd wordt; evenzeer hebben zijn andere produkten een beperkte houdbaarheid. Daarin ligt de economische zwakte van de boer, die duurt zolang de kringloop der seizoenen zijn bedrijf beheerst. Ook in dit opzicht is er een volledige overeenkomst tussen de huidige boerenstand en die van een vroegere periode, toen men hunkerde naar verbetering en tot coöperatie zijn toevlucht zocht. Daarin ligt het grote verschil, dat de boerenstand thans beter dan ooit is gewapend tegen de mogelijke gevolgen van zijn zwakte en afhankelijkheid. In dankbaarheid mag de huidige boerenstand gedenken, hetgeen vorige generaties met veel moeite hebben opgebouwd. Dit moet het besef verlevendigen, dat het werk in het verleden de basis legde voor huidige mogelijkheden.

De pioniers van Rochdale hebben strijd moeten voeren om hun coöperatieve gedachte [273] ingang te doen vinden. Oproeiende tegen een stroom van miskenning en kritiek hebben zij stand gehouden; zij zijn een symbool geworden voor allen, die het beginsel van samenwerking in hun vaandel schreven. Dat daardoor weerstanden in eigen kring en daarbuiten werden opgeroepen, behoeft niet te verwonderen. Gaf ook niet de stichting van de eerste coöperatieve fabrieken aanleiding tot een misprijzend oordeel? Bij het vooroordeel zag men voorbij aan het verband tussen de boerderij en de zuivelbereiding. Dat er sprake was van een twee-eenheid, die als gevolg van de ontwikkeling der

techniek in onderdelen moest worden gesplitst, vermochten slechts zij in te zien, die bereid waren de noodzakelijke splitsing van arbeidsfuncties te aanvaarden, om deze te bundelen in eigen fabrieken en ze daardoor als het ware terug te voeren tot het eigen bedrijf. Zodoende bleef men baas in eigen huis en hield men de boter- en kaasbereiding in eigen beheer; de boer bleef ondernemer in de volle betekenis van het woord, omdat hij met anderen zaken ging ondernemen, die hij alleen niet meer op de juiste manier kon drijven.

Het is niet bij boter en kaas gebleven. Een lange reeks van zuivel- en melkprodukten werd aan de basisprodukten toegevoegd. Het boerenbedrijf is langzamerhand toeleveringsbedrijf geworden van ruwe grondstoffen, waarvan de meest veredelde produkten worden geproduceerd; het is het uitgangspunt geworden van een lange weg van producent tot consument. Waar de boer in omgekeerde richting de meest veredelde grond- en hulpstoffen bereiken, is een ingewikkeld net van aan- en afvoerwegen ontstaan, dat wereldomvattend is geworden, maar waarvan het aloude boerenbedrijf nog heden ten dage de grondslag vormt.

Wat zou de positie van het boerenbedrijf in het ingewikkelde marktverkeer zijn geweest, wanneer het zich niet in veelvoud langs deze handelskanalen tot grootbedrijf had ontwikkeld? Daarzonder zou het slechts leverancier van ruwe grondstof zijn geweest, passief en afwachtend, welke resultaten het spel der economische krachten zou opleveren. Door te coöpereren heeft de boer ernst gemaakt met zijn ondernemersfunctie, speelt hij doelbewust in het maatschappelijke spel mee en kan hij zich deelgenoot weten van bedrijven met internationale faam, die waken voor geen andere belangen dan de zijne.

De betekenis van de kleine bestelverenigingen, door middel waarvan de boeren gezamenlijk lijnkoeken kochten, zinkt in het niet bij vergelijking met de veelomvattende aankoopcoöperaties, die zijn verenigd in het Centraal Bureau, dat zijn voelhorens op de internationale markt en zijn vertakkingen over het gehele land heeft. Maar is er veel verschil in positie tussen de boer, die rond 1900 met paard en wagen zijn deel van de gezamenlijk gekochte lijnkoeken uit het schip haalde, en de boer die thans zijn «Coöp»-olie via zijn aankoopcoöperatie thuis krijgt?

Doel en wezen zijn ook hier gelijk gebleven; alleen de vorm waarin het principe «Een voor allen, allen voor één» wordt toegepast, is gewijzigd. De landbouwcoöperatie **[274]** is in wezen onveranderd gebleven; slechts de vormen waarin zij zich voordoet zijn gewijzigd, daar zij zich blijvend moet aanpassen aan de eisen die het economisch leven haar stelt, wil zij haar taak naar behoren vervullen.

Is het misschien deze gewijzigde vorm, die sommigen afwijzend doet staan ten opzichte van de landbouwcoöperatie in haar recente verschijningsvormen? Dit schijnt het geval te zijn, wanneer men ziet, dat de tegenstand en kritiek zich minder en minder richt op het bestaan en de wenselijkheid van de landbouwcoöperatie als zodanig, en meer tegen de steeds groter wordende organisaties. Wanneer de vraag wordt gesteld, of concentratie van macht niet nadelig en tot schade van de boer zal werken, is het dan niet alsof men nog-



maals de stem van Ds. Lieftinck hoort, die in de meergenoemde Friese Mij.-vergadering van 1885 zijn stem verhiel tegen het streven naar concentratie van belangen, door middel van fabrieken? Steeds wanneer het er om ging enige individuele zelfstandigheid prijs te geven, om de zelfstandigheid en de onafhankelijkheid van de boerenstand als groep te versterken, stuitte dit op tegenstand. Er waren immers - om een ook reeds in ander verband aangehaald voorbeeld te noemen -, in de zuivelcoöperatie veel onderlinge na-ijver, strijd en tegenstellingen ontstaan, eer men in 1948 besloot de statuten van de Friese Zuivelbond zodanig te wijzigen, dat de ledenvergadering de bevoegdheid kreeg om met een meerderheid van 80% van de stemmen besluiten te nemen, die voor de fabrieken bindend zouden zijn. Deze statutenwijziging was volgens de secretaris van deze Zuivelbond een der belangrijkste gebeurtenissen in het leven van de Friese zuivelcoöperatie. Daardoor werd het mogelijk regelingen te treffen omtrent de te betalen melkprijsvoorschotten, de uitbetaling naar kwaliteit en de grensregelingen tussen de fabrieken. Zie daar enkele elementen van organisatorische centralisatie, waarmee iets van de «individuele» zelfstandigheid en autonomie werd prijs gegeven, echter met geen andere bedoeling dan om de kracht van de organisatie als geheel te versterken.

Naast de «organisatorische» centralisatie treft men een belangrijke «commerciële» concentratie aan in de productie- en afzetorganisaties, ook al met geen ander doel, dan door bundeling van krachten de boerenstand als geheel te dienen en de onderlinge concurrentie tussen de boeren, waar het de afzet van hun produkten betreft, uit te schakelen.

Zolang dit laatste nog niet volledig het geval is, zal er moeten worden voortgewerkt aan de uitbouw van deze organisaties. Dit vraagt economisch inzicht; dit eist terzijdestelling van traditioneel denken en het opgeven van vooroordelen tegen het onafwendbare, dat zich aandient op coöperatief terrein. Het vraagt een juiste instelling op de problematiek die het boerenbedrijf beheerst en op het algemeen belang van een volksgroep, die zal moeten worstelen om haar plaats in het economisch bestel te blijven innemen. Tot dat doel is de boerenstand één hefboom in handen gegeven, namelijk de landbouwcoöperatie, die hij in genen dele mag verwaarlozen, doch haar in haar samengestelde vormen juist op grote waarde moet weten te schatten.

**[275]** Uiteraard heeft de landbouwcoöperatie, om haar beginsel zuiver te houden en haar doelstellingen te verwezenlijken, dikwijls teleurstellingen ondervonden. Van een dergelijke teleurstelling gewaagt het verslag over 1902 van de Commissie voor Landbouwcoöperatie, waarin deze haar wedervaren in het eerste jaar van haar bestaan als volgt beschrijft. «Zij heeft zich teleurgesteld gevoeld, wanneer het haar geschonken vertrouwen niet volkomen was en men tegenover haar adviezen «dorpisme» en eigenzinnigheid plaatste. Buitendien had zij zich niet willen bepalen tot het oprichten van meer coöperatieve fabrieken, maar zich willen richten tegen de misstanden, die in de bestaande coöperaties voorkomen, en zoo mogelijk de leden onzer fabrieken tot meer coöperatief leven willen opwekken. Zij had gehoopt, voor dat doel eens hier en daar voor het geven van inlichtingen, hetzij dan in de vorm van lezin-

gen of van meer intieme besprekingen, te worden gevraagd. Zulke aanvragen zijn in het eerste jaar van haar bestaan niet ingekomen.»<sup>242</sup>

Er bestond geen begrip voor de belangrijke taak, die de Commissie voor Landbouwcoöperatie zou kunnen vervullen, ja, men kende de Commissie zelfs niet of nauwelijks. In een vergadering op 17 oktober 1902 «acht de voorzitter het zelfs gewenscht, dat de secretaris eens weer bekendheid geeft aan het bestaan van de Commissie voor Landbouwcoöperatie, daar vele belanghebbenden haar bestaan niet kennen». Ondanks de miskenning en afwerende houding, die zij in de provincie ontmoet, blijft de commissie optimistisch. «Er is op haar gebied - zo besluit zij het verslag -, nog heel wat te doen en blijkbaar wordt het bestaan van de commissie meer en meer bekend, zoodat we mogen verwachten, dat hare adviezen in allerlei zaken steeds meer gevraagd zullen worden.»

Zij heeft het gelijk aan haar zijde gekregen; in de loop der jaren heeft zij inderdaad veel kunnen bijdragen tot het scheppen van betere verhoudingen en een beter begrip omtrent doel en wezen van de landbouwcoöperatie. Maar is daarmee ook een einde gekomen aan «dorpisme en eigenzinnigheid», die de algemene belangen in de weg stonden? Stuiten ook heden soms niet pogingen tot reorganisatie en wijziging van historisch gegroeide verhoudingen en verbanden af op menselijke beperktheid, wanneer het gaat om 't bereiken van het in economische zin meest wenselijke?

Zeker, er zijn 'andere waarden in leven en maatschappij dan de economische alleen; daar echter de landbouwcoöperatie in de eerste plaats een zakelijk instrument is, mag men haar ontwikkeling niet in te sterke mate laten afhangen van andere dan zakelijke argumenten. De concentratie en specialisatie in het handels- en industriële leven schrijden voort; deze ontwikkeling stoort zich veel minder aan sociologische en emotionele motieven, dan zulks in de landbouwcoöperatie het geval pleegt te zijn.

Er is uiteraard 't historisch gegroeide waarmee moeilijk wordt gebroken; er is de democratische grondslag, de binding van de leden aan hun fabriek en aan andere coöperaties; en er is de plaats van de coöperatie in het dorp. Maar dit alles [276] bestaat terwille van de bevordering van de bestaanszekerheid van de boer; deze toch hangt voor een belangrijk deel samen met de meer of minder rationele wijze waarop de landbouwcoöperaties functioneren.

Doen zij dat op de juiste wijze, of kunnen daarin verbeteringen worden aangebracht? Dit is 'n vraag die steeds opnieuw moet worden gesteld; die ook meerdere malen werd gesteld en beantwoord, echter niet steeds met het resultaat dat er mee werd beoogd.

Zo komt er juist voor de tweede wereldoorlog een antwoord van een commissie over een belangrijk vraagstuk in Friesland. Drie jaren eerder hebben de gezamenlijke aankoopverenigingen een schrijven gezonden aan het Centraal Bureau, waarin zij vaststellen, dat de verhoudingen tussen de coöperatieve verenigingen niet zijn, zoals zij in het belang der boeren behoren te zijn. On-

---

<sup>242</sup> Verslag over het jaar 1902 van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland.

derlinge concurrentie en strijd doen zich gedurig voor. Zij roepen daarom de hulp van het Centraal Bureau in om een onpartijdige commissie in het leven te roepen en deze de opdracht te verlenen een grondig onderzoek naar het coöperatiewezen op het gebied van de coöperatieve aankoop in Friesland in te stellen en middelen en wegen aan te wijzen hoe betere onderlinge verhoudingen te verkrijgen zijn.

Het Centraal Bureau vindt de heren G. W. Stroink, Dr. R. Kuperus, J. G. Bessem en Mr. D. R. Brouwer bereid dit netelige vraagstuk aan te vatten. Na veel voorbereidend werk, uit de aantekeningen waarvan wel blijkt hoe ingewikkeld en moeilijk de situatie was geworden, - de commissie spreekt in haar rapport zelfs van een chaotische toestand -, vindt op 8 augustus 1939 een vergadering plaats met de vertegenwoordigers van de Friese aankoopverenigingen. De commissie wordt in de eerste plaats opgedragen: «Nader te onderzoeken, of het in het belang van den Frieschen boer is en tevens de belangen van de Friesche aankoopverenigingen er mede gebaat zijn, dat één provinciaal coöperatief productiebedrijf van en voor de gezamenlijke Friesche aankoopverenigingen wordt gesticht voor de voorziening van samengestelde koekjes, tevens mengbedrijf, voor geheel Friesland en dat daartoe het huidige productie-apparaat van de C.A.F. te Leeuwarden uit de C.A.F. wordt gelicht en ingebracht in een centrale coöperatieve vereniging met de plaatselijke aankoopverenigingen als lid». In de tweede plaats wordt de commissie gevraagd, na te gaan, of en zo ja, welke wijzigingen gewenst zijn van de vorm, waarin zich het stelsel van coöperatieve voorziening van bedrijfsbenodigdheden voor de boer, door middel van plaatselijke aankoopverenigingen in Friesland, heeft ontwikkeld.

Voor het eerste gedeelte van haar opdracht komt de commissie met een bevestigend antwoord. Voor het tweede gedeelte stelt zij een reorganisatie van het bestaande apparaat voor, die zo veel mogelijk dient aan te sluiten bij de historisch gegroeide verhoudingen, maar die nochtans «groote opofferingen vraagt van sommige aankoopverenigingen, en wel in dien zin, dat afstand wordt gedaan van het huidige stelsel een eigen aankoopvereniging te bezitten».

Het heeft een ogenblik geleken, dat men dit zou kunnen opbrengen; in de vergadering [277] van 9 april 1940 stelt de commissie vast, «dat de vertegenwoordigers der vereenigingen in deze vergadering zich bijna eenstemmig met de conclusie in het rapport der commissie hebben vereenigd». Als zij echter de vraag stelt, of de verenigingen de tijd gekomen achten om een aanvang te maken met de uitvoering van de in het rapport voorgestelde maatregelen, dan verandert de eenstemmigheid in een veelheid van niet harmoniërende klanken. Een ieder trekt zich terug binnen zijn eigen vesting, van waaruit hij meent het boerenbelang het best te kunnen verdedigen.

Zes jaren nadat de commissie met haar arbeid is begonnen verklaart zij in het verslag van haar bemoeienissen, dat deze «ondanks al haar moeiten, geduld en alle pogingen, tot een dusver geheel negatief resultaat hebben geleid. Dat een voortzetting harer bemoeiingen nog tot eenig resultaat zal leiden, vermag zij niet in te zien».

Er worden nog over en weer verwijten gewisseld over het gebrek aan bereidheid tot het verlenen van concessies en dan moet een poging om de aankoopcoöperatie in Friesland te reorganiseren, waarmee allen indertijd van harte instemden, als mislukt worden beschouwd. Het eigen belang had het deze keer gewonnen van het algemeen belang, dat men op het oog had en het rapport, waarin zoveel constructiefs lag opgesloten, werd terzijde gelegd. Wie het rapport thans leest zal moeten toegeven, dat 't maar weinig van zijn actualiteit heeft verloren.

De Commissie voor Landbouwcoöperatie was pessimistisch bij het begin van haar werkzaamheden; doch in de loop der jaren heeft zij haar streven beloond gezien met betere organisatorische verhoudingen binnen de Friese zuivelcoöperatie, die ongetwijfeld daardoor aan kracht en betekenis heeft gewonnen.

Het valt niet te ontkennen, dat de ontwikkeling in de aankoopsector in dit opzicht ten achter is gebleven. Terwijl de zuivelcoöperatie kan rekenen op de steun van ruim 17.000 boeren, hebben de gezamenlijke Friese aankoopcoöperaties tot nu toe slechts 8.500 boeren kunnen verenigen. Men mag derhalve de vraag stellen waarom vele boeren wél willen samengaan om hun melk te verwerken en niet wanneer het betreft een evenzeer belangrijke zaak, namelijk de aankoop van grond- en hulpstoffen. Verschillende factoren hebben hierbij een rol gespeeld en tot dusver verhinderd, dat in Friesland een goed afgerond en sluitend systeem van aankoopcoöperatie ontstond. Niettemin blijft dit een aangelegenheid, die te denken geeft.

Tradities hebben door de eeuwen heen in de boerenstand een belangrijke rol gespeeld. De gehechtheid aan het oude en de zorg voor hetgeen groeide binnen de eigen sfeer, zijn - mede door het leven en werken in beperkte kring -, eigenschappen geworden, die zich moeilijk laten uitschakelen.

Wanneer invloeden van buiten om heroriëntering op gewijzigde omstandigheden vragen en nieuwe bedrijfsvormen en werkmethoden zich aandienen, dan [278] kost het tijd, veel tijd, alvorens de boerenstand deze tot zijn eigendom maakt. Dat zijn traditioneel gevoel - vooral wanneer het gaat om nieuwe en grotere verbanden waarvan de boer deel zal moeten uitmaken -, zich daartegen verzet, daarvan levert de ontwikkeling van de landbouwcoöperatie sprekende bewijzen. Dit sterk ingewortelde traditionalisme, gepaard aan 'n individualistische levenshouding, heeft de ontwikkeling van de landbouwcoöperatie vanaf het begin beheerst en soms geremd.

Wanneer men in de 80-er jaren begint te spreken over coöperatie, dan is het slechts een middel om zo dicht mogelijk te blijven bij het oude handwerk op de boerderij. Samenwerking in klein verband wordt het meest wenselijk geacht om de dreigende demon, de fabriek, als grootbedrijf op een afstand te houden. «De coöperatie wordt verdedigd als een middenweg, aanvaard als een compromis door mensen, die zich door de tijdsomstandigheden voor de noodzaak zien geplaatst, het aloude handwerk, de boter- en kaasbereiding

op de werklĳst van de boer te schrappen.»<sup>243</sup> Uit de discussie in vergaderingen van de Friese Maatschappij van Landbouw in 1885, 1888 en 1889 blijkt, hoe men tot de coöperatie werd gedreven, doch deze alleen in haar meest beperkte vorm wilde toepassen, daar men geen vertrouwen had in, en onkundig was van, de macht der solidariteit van velen in een groter verband.

Op zo'n moment in de geschiedenis van de boerenstand is het steeds de enkeling, of een kleine meer vooruitstrevende groep, die het spits afbĳt en de richting aangeeft die moet worden ingeslagen. «Nu de fabrieken opgericht worden, of men er voor is of er tegen, de maatschappij gaat z'n gang», aldus een der sprekers in de Maatschappijvergadering in 1888 tijdens het debat over de vraag, of de boer voor particuliere dan wel voor coöperatieve fabrieken dient te kiezen.<sup>244</sup>

Tegen degenen, die niet inzagen, «dat de maatschappij z'n gang gaat» was ook het in het eerste deel geciteerde artikel gericht, dat Hendrik Johannes Kooistra in 1886 in het Friesch Volksblad schreef in verband met de critiek, die de Wargaster boeren hadden te weerstaan, toen zij een coöperatieve fabriek stichtten.

Vooroordeel, bespotting en tegenwerking zijn de landbouwcoöperatie bij haar ontstaan niet bespaard gebleven; ook bij de latere ontwikkeling zijn deze haar blijven vergezellen. Niet alleen in de zuivel hebben wij deze tegenwerkende factoren zien optreden; ook bij de «aankoop» heeft men in het begin de boeren er van trachten te weerhouden gezamenlijk hun zaken te doen. Wanneer in het begin van de 20-er jaren in «Akkrum» moeilijkheden zijn ontstaan, dan wordt er in en buiten de vereniging gewerkt om de coöperatieve vee- en vleesafzet in Friesland te doen mislukken. Als Johannes Noordenbos in 1918 zijn ideeën ontvouwt omtrent de pensionering van de boer op coöperatieve grondslag, dan is er slechts weinig bijval en veel critiek.

In onze tijd, nu de Coöperatieve Condensfabriek «Friesland» verschillende belangrijke reorganisaties in de zuivelindustrie heeft weten door te voeren en een invloedrijke organisatie is geworden, is er wederom wanbegrip en critiek, voortvloeiend [279] uit gebrek aan inzicht omtrent de plaats die de boer inneemt in het zich voortdurend wijzigend maatschappelijk bestel. Naarmate de maatschappelijke ontwikkeling zich meer gaat kenmerken door machtsconcentratie, zal de boerenstand zijn invloed tot gelding dienen te brengen door de economische betekenis van zijn groep te mobiliseren en op de voorgrond te schuiven.

Behalve het tekort aan economisch inzicht bij een deel van de boerenstand is er nog een tweede factor, die de ontwikkeling van de landbouwcoöperatie belemmert. Het feit, dat zij er is en dat zij werkt, versluiert haar betekenis en maakt haar schijnbaar overbodig. Op het moment dat de melkprijs steeg toen de boeren coöperaties oprichtten, sprak de prijsbeïnvloedende werking van de coöperaties. Als de eerste aankoopcoöperaties een merkbare invloed uitoefenen op de kwaliteit der produkten, is er geen twijfel aan de noodzaak

<sup>243</sup> Zie Dr. T. v. d. Zee, blz. 54.

<sup>244</sup> Mededelingen en Berigten, oktober 1888.



van de coöperatie. Wanneer de F.C.E. te Akkrum, na haar oprichting, een duidelijk merkbare invloed op de marktprijs uitoefent, is de particuliere handel bereid de boeren door middel van leveringscontracten dezelfde prijs te garanderen als die welke door de coöperatie wordt betaald. Dan profiteren ook direct de niet-leden van de corrigerende factoren der coöperatie, die daardoor een minder sterke aantrekkingskracht uitoefent op boeren die toch wel aan hun trekken komen, zonder dat zij de medeverantwoordelijkheid in de organisatie dragen.

Dit nu zijn de boeren, die hun medewerking onthouden aan de Friese zuivelcoöperatie, omdat zij zich verzekerd weten van de prijszettende werking van de coöperatieve zuivelfabrieken, waarbij de particuliere zuivelfabrieken zich plegen aan te passen. Hun volharden bij de opvatting dat de coöperatie er wel moet zijn, maar dat zij ook ergens anders terecht moeten kunnen met hun melk, verzwakt de kracht van een organisatie, die in de praktijk heeft bewezen, en voortdurend bewijst, dat zij werkt ook in hun belang. Hoeveel krachten zijn niet verspild, hoeveel tijd en geld zijn verloren gegaan, doordat de invoering van verbeteringen en het treffen van maatregelen moesten wachten, omdat de boeren niet één lijn trokken bij de verwerking van een zo waardevolle grondstof als de melk!

De geschiedenis leert, dat kansen te traag en te laat werden benut; dat men vaak door schade en schande wijs moest worden. De toekomst zal uitmaken, of ook niet nu een te grote traagheid in de organisatorische ontwikkeling de boerenstand schade blijft berokkenen. Staande op de drempel der toekomst zal men de blik af en toe achterwaarts moeten richten, om te leren van de fouten uit het verleden, echter óók om kracht te putten uit hetgeen Friese boeren moeizaam tot stand brachten voor henzelf en voor degenen die de toekomstige Friese boerenstand zullen vormen.

## EEN NIEUWE TIJD - EEN NIEUWE OPDRACHT

Waar geen Hendrik Franzes Pasma aan zal hebben gedacht; waar geen Wagaster boer van zal hebben gedroomd, en wat vele pioniers nauwelijks hebben durven hopen en verwachten, is werkelijkheid geworden: de landbouwcoöperatie is tot een van de belangrijkste economische en maatschappelijke verschijnselen in Friesland uitgegroeid. Staande temidden van zorgen en moeilijkheden, geleid door een helder inzicht, door idealisme en verantwoordelijkheidsgevoel voor de boerenstand, werd een economisch apparaat opgebouwd, dat in omvang en betekenis nationaal en internationaal belangstelling trekt en waardering ontmoet. Achter dit zichtbaar bewijs van boerenactiviteit ligt het levenswerk van velen, die daarin meer hebben gezien dan een opgedragen taak zonder meer. Enerzijds valt te denken aan hen die op de voorgrond traden, die de landbouwcoöperatieve beweging voorthielpen en haar op een critiek moment nieuwe impulsen gaven; anderzijds aan de stille werkers, die op vaak eenzame posten hun vereniging hebben geleid en gesteund.

Groot is het aantal boeren in Friesland geweest, die geheel en al belangeloos en in jarenlange trouw bestuursfuncties hebben bekleed en daarmee de basis hebben gelegd voor de uitbouw van de landbouwcoöperatie. Wij zagen, hoe zij daarvoor aanvankelijk de medewerking kregen van mensen, die de boerenzaak na aan het hart lag en die hun best wilden doen om de agrarische stand uit de moeilijkheden te helpen. Het waren de burgemeester, de landheer, de schoolmeester, de dokter, de veearts, de gemeente-secretaris, de notaris en de dominee, die in tal van plaatsen zitting namen in de eerste bestuurscolleges. Tezamen met de meest doortastende en bekwame boeren, dikwijls begiftigd met een groot organisatie-talent, vormden deze dorpsnotabelen het eerste bestuurskader van de coöperaties.

Bij de verdere ontwikkeling voegde zich daaraan een andere kadergroep toe, die in sterke mate op het coöperatief organisme haar stempel heeft gedrukt. In dat stadium waren het vooral de beheerders van zuivelfabrieken, die zich niet beperkten tot het beheer van de fabriek in engere zin, doch zich evenzeer voor de organisatie en de coöperatieve gedachte wilden inspannen. En zij getuigden daarvan, zowel in woord als in geschrift. Dat deden zij bijvoorbeeld in de statuten van de in 1906 opgerichte «Vereeniging van Directeuren van Coöperatieve Vereenigingen op Landbouwgebied in Friesland». Naast de bevordering van de belangen der directeuren wensten zij daarin op te nemen: «het behartigen van de belangen der coöperatieve zuivelbereiding in het algemeen». In 1910 sprak een inleider in een vergadering van evengenoemde vereniging als volgt: «Wij hebben [281] ons tot nu toe meer bezig gehouden met de belangen van de boeren, dan met die van ons zelf». Ter illustratie van zijn betoog wees de spreker op de «stadige verlenging van de Schrans» - destijds een rentenierscentrum -, daarmee doelende op de goede resultaten door de boeren in de afgelopen jaren behaald. Heftig werd deze spreker bestreden en het was Veeman die hem toevoegde, dat «de aard van onze functie niet ge-

doogt, om over onze arbeidsvoorwaarden te praten. Wij zijn niet in dienst van de verenigingen, maar wij, beheerders, zijn de vereniging».<sup>245</sup>

Hoewel een enkeling - misschien niet zonder redenen -, daar anders over dacht, bleek dat men zich als beheerder «medebestuurder» voelde. Hoe zou het anders mogelijk zijn geweest, dat zovelen uit de kring van beheerders zich geroepen gevoelden om de landbouwcoöperatie verder te ontwikkelen en zich in te spannen voor nieuwe plannen, waarvan het succes niet steeds zeker was?

Met het stellen van deze vraag naderen wij een episode in de landbouwcoöperatieve ontplooiing, waarin verschillende beheerders hun positie neerlegden om de leiding van andere coöperaties op zich te nemen. Het is de periode waarin de landbouwcoöperatie haar eigen beheerskader voortbrengt en uit het plaatselijk milieu mannen naar voren komen, aan wie een provinciale taak wordt opgedragen. Verschillende beheerders van coöperatieve zuivelfabrieken nemen dan zitting in de besturen en commissies van de Zuivelbond, de Exportvereniging (Frico), de Zuivel-Bank, de Condensfabriek, het Coöperatief Verzekeringsfonds en de Stremselafabriek. Hoewel dit in de lijn van de ontwikkeling ligt, zeker vermeldenswaard is het, dat uit deze groep de eerste directeurs van de top-coöperaties zijn voortgekomen.

Als beheerder te Marssum neemt Veeman in 1898 de administratie op zich van de Exportvereniging, waarvan hij in datzelfde jaar als bestuurslid wordt gekozen en die hij later, in zijn kwaliteit van voorzitter, met kracht zal verdedigen tegen aanvallen, die - soms ook uit eigen coöperatieve kring -, op de georganiseerde afzet van zuivelprodukten worden ondernomen. De beheersfunctie van Veeman bij de Frico duurt slechts kort. In hetzelfde jaar waarin hij deze heeft aanvaard, draagt hij haar over aan de eerste voorzitter, J. R. Kuperus, beheerder van de coöperatieve zuivelfabriek te Akkrum. Daar is het eerste administratiekantoor van de Exportvereniging gevestigd tot 1901, het jaar waarin de beheerder van Giekerk, K. Eriks, als eerste directeur van de Exportvereniging wordt benoemd. Nadat Eriks bijna 30 jaar lang de Exportvereniging op even krachtige als voorbeeldigwijze had geleid, droeg hij in 1929 de leiding over aan S. Nijholt, die reeds toen een functie in de vereniging vervulde en voordien, tot 1910, als beheerder van de coöperatieve zuivelfabriek te Irnsum werkzaam was geweest. In 1951 trad Nijholt - tijdens wiens directie de Exportvereniging de toenaam «Frico» had ontvangen -, af; hij werd opgevolgd door Ir. J. B. Ritzema van Ikema, tevens directeur van de Condensfabriek, welke beide top-coöperaties onder een eenhoofdige leiding waren gesteld.

Bij de Stremselafabriek is het nog eens een beheerder van een coöperatieve fabriek, **[282]** die, na een aantal moeilijke jaren voor deze top-coöperatie, de directie aanvaardt. Het bestuur van «Dronrijp» verleent in 1917 zijn directeur S. Haisma eervol ontslag om deze de gelegenheid te geven de leiding van de Stremselafabriek op zich te nemen. Hij zal aan die functie gedurende een tien-

---

<sup>245</sup> Inleiding van J. Driesen ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Vereniging van Directeurs van Coöperatieve Verenigingen op Landbouwgebied in Friesland, 26 september 1956.

tal jaren zijn beste krachten wijden en in 1927 de leiding overdragen aan zijn zoon Tj. Haisma. In Grouw ziet men in 1913 een beheerder in de persoon van Tj. Kuperus vertrekken, die in dat jaar de leiding van de Zuivel-Bank op zich neemt. Na een ambtsperiode van bijna twintig jaren, waarin de Zuivel-Bank zich een vaste plaats in agrarisch Friesland verwierf, droeg hij deze leiding in 1931 over aan Dr. R. Kuperus. Het Coöperatief Verzekeringsfonds doet in 1919 met succes een beroep op de beheerder van Tzum, J. H. de Boer, die zich enkele jaren later bovendien zal belasten met de leiding van het Onderling Boerenverzekeringsfonds en voorts als boekhouder van het (in 1915 opgerichte) «Onderling Ziekteverzekeringsfonds» zal fungeren.<sup>246</sup> Naast hem komt als eerste voorzitter van het Coöperatief Verzekeringsfonds de directeur van Akkrum, K. J. Terpstra, terwijl W. J. Hoogterp, boer te Deersum, hem als eerste voorzitter van het Onderling Boerenverzekeringsfonds terzijde staat. In 1940, toen hij werd opgevolgd door zijn zoon Drs. A. de Boer, eindigde de ambtsperiode van de Boer bij de Verzekeringsfondsen, die onder zijn leiding een eervolle plaats onder de organisaties hebben ingenomen. Andere beheerders van zuivelfabrieken gaven dikwijls lange tijd in hun functie van voorzitter mede leiding aan een top-coöperatie. Zo was K. Frietema, beheerder van de fabriek te Wirdum, vele jaren voorzitter van de Zuivel-Bank en werd 't voorzitterschap van de Frico gedurende 22 jaren door B.K. v.d. Berg, beheerder van de fabriek te Roordahuizum, bekleed.

Hoewel het voorzitterschap van de Zuivelbond eveneens in handen komt van een beheerder, S. J. de jong te Hemelum, worden voor het secretariaat van deze organisatie in de eerste jaren krachten buiten de eigen kring aangetrokken. Achtereenvolgens vervullen F. E. Posthuma<sup>247</sup>, W. Keesstra<sup>248</sup> en O. Reitsma<sup>249</sup> het secretariaat van de Bond; als opvolger van de laatste wordt echter ook bij deze organisatie een beheerder tot provinciale voorman benoemd. Marrum neemt in 1909 afscheid van zijn directeur, U. Kooistra, die tot het begin van de tweede wereldoorlog in het Bondsgebouw als secretaris zal zetelen. In 1940 werd Kooistra als Bondssecretaris door Ir. P. Stallinga opgevolgd. Hoewel niet geheel in deze groep passend, zal ook de eerste directeur van de Condensfabriek uit de zuivelorganisatie worden gerecruteerd. De leraar-technicus van de Zuivelbond, S. Hepkema, aanvaardt bij de oprichting het directeurschap van een bedrijf, dat een grote vlucht heeft genomen, wanneer hij in 1951 zijn dienst verlaat. In dat jaar werd hij opgevolgd door Ir. J. B. Ritzema van Ikema.

<sup>246</sup> Het doel van het Onderling Ziekteverzekeringsfonds is, de deelnemers het geldelijk nadeel te vergoeden, dat het gevolg is van langdurige ziekte van in hun dienst zijnde personeel. Met het Coöperatief Verzekeringsfonds en het Onderling Boerenverzekeringsfonds staat ook thans nog het Onderling Ziekteverzekeringsfonds onder een eenhoofdige directie.

<sup>247</sup> F. E. Posthuma (1874-1943) was secretaris van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland in 1897, later secretaris van de Alg. Nederlandse Zuivelbond (F.N.Z.) en minister van landbouw, nijverheid en handel.

<sup>248</sup> De Bondssecretaris W. Keesstra was lid van de eerste Commissie voor Landbouwcoöperatie. In het tijdvak 1906-1935 was hij directeur van de Zuivelschool te Bolsward. Over zijn verdiensten in deze laatste functie zie men het Officieel Orgaan van de F.N.Z. van 2 oktober 1929 en «Ons Zuivel Belang», orgaan voor leerlingen en oud-leerlingen der zuivelschool, jubileumnummer, september 1954.

<sup>249</sup> O. Reitsma was secretaris van de Friese Zuivelbond van 1906-1909 en daarna secretaris van de Nederlandse Zuivelbond (F.N.Z.).

Er valt meer te vermelden van de activiteiten der beheerders tijdens de opkomst van de landbouwcoöperatie. Niet alleen op hun eigen gebied, ook op geheel ander terrein zagen sommigen van hen werkmogelijkheden, waarmee zij zich van ganser harte inlieten; dit pleitte voor hun coöperatief denken, dat zij op verschillende **[283]** wijze gestalte trachtten te geven. Zo houdt Veeman reeds in 1902 lezingen over de noodzaak van coöperatieve veeafzet. De directeur van Wolvega, M. Anema, zal later een der stuwkrachten zijn bij de oprichting van de Friese Coöperatieve Exportslachterij. Hij geniet daarbij de steun van K. Eriks, die als eerste directeur van de Frico aanvankelijk mede de leiding neemt bij de gezamenlijke afzet van eieren, in het verband van de Vereniging op pluimveegebied (V.P.N.), en die later zitting neemt in het bestuur van de Noord-Nederlandse Coöperatieve Eierhandel (N.N.C.). De directie van deze organisatie is dan reeds sedert 1903 in handen van G. Rodenhuis te Leeuwarden, die in 1947 afscheid neemt en onder wiens leiding de betekenis van de coöperatieve eierafzet belangrijk is toegenomen. Diens taak werd tot 1957 voortgezet door H. J. Langenhorst, die op zijn beurt door H. de jong werd opgevolgd.

Tal van zaken vragen in het begin van de twintigste eeuw om een aanpak en het zijn veelal zuivelcoöperatoren, die bereid zijn er een lans voor te breken, wanneer er boerenbelangen mee zijn gemoeid. De onderwerpen, die de Commissie voor Landbouwcoöperatie in het eerste decennium van deze eeuw op haar programma plaatst, houden voor het grootste deel verband met de veehouderij en de zuivelbereiding; daarnaast echter zijn er enkele nog braakliggende terreinen, waaraan zij tevens haar aandacht wijdt. De coöperatieve credietvoorziening, de coöperatieve woningbouw voor het personeel der fabrieken, de t.b.c.bestrijding, de coöperatieve afzet en de coöperatieve verzekering worden door haar gepropageerd. Als inleiders treft men de, onze lezer reeds bekende, namen aan van D. J. de jong, Y. Tijsma, R. Troost, R. Spriensma, R. Veeman, N. Kuperus, W. Kestra, K. Sijsling en K. J. Terpstra. Boeren en beheerders trekken gezamenlijk op om coöperatie als algemeen begrip ingang te doen vinden. Successen bleven niet uit.

De voordelen en verbeteringen, die het middel coöperatie blijkens de ervaringen kon bewerkstelligen, stimuleerden hen in niet geringe mate. Een geval als bijvoorbeeld in Giekerk, waar de coöperatieve zuivelfabriek in het eerste jaar van haar bestaan een zoveel groter bedrag voor de melk uitbetaalde, dan de boeren te voren van de particuliere fabriek hadden ontvangen, sprak tot de verbeelding.<sup>-250</sup> De hoge uitbetaling aan de leden van de Vereniging voor Zaaizaad en Pootgoed (Z.P.C.), kort na de oprichting van deze organisatie, behoefde geen nader betoog, evenmin als de eerste verbluffende resultaten van de Wolfederatie, voor de ontwikkeling waarvan o.a. Andele Schaap van Roordahuizum en Sam van der Schaaf van Midlum hun beste krachten hebben gegeven. Evenzeer voor zich zelf spraken de eerste resultaten van de Friese Coöperatieve Exportslachterij, waarvan de directie tot 1945 werd waargenomen door F. Dokter, die in dat jaar door G. Epema werd opgevolgd.

---

<sup>250</sup> Zie Deel II, hoofdstuk I, blz. 167.



Hoewel zich meer dergelijke ervaringen voordeden zou men te kort doen aan de waarde van de landbouwcoöperatie, wanneer men deze uitsluitend zou afleiden van haar - overigens zeer belangrijke -, prijsbeïnvloedende werking.

**[284]** Direct daarop volgt haar kwaliteitsverbeterende invloed. Wij hebben gezien hoe de ongunstige positie van de Friese boter op de buitenlandse markt mede aanleiding werd tot de oprichting van coöperatieve zuivelfabrieken en andere zuivelorganisaties, om met behulp daarvan de kwaliteit van het produkt op te voeren en deszelfs goede naam te herstellen. Het stellen van kwaliteits-eisen en dienovereenkomstige uitbetaling werd onverbrekkelijk verbonden aan de idee van de coöperatie. De invoering van de uitbetaling van de melk naar vetgehalte en later ook naar eiwitgehalte - waarin de coöperatie voorging -, betekenden een ommekeer in de veefokkerij en in de zuivelbereiding. In het verlengde daarvan lag de kwaliteitsbevordering van het zuivelprodukt, waartoe met name de Frico zoveel heeft bijgedragen. «De Frico is 50% kwaliteitsverbetering en 50% afzet», placht Riemer Veeman te zeggen; naar dit devies werd gehandeld. Het bekend zijn met een systeem van uitbetaling naar kwaliteit, gevoegd bij het streven om de kwaliteit van de producten te verbeteren, maakten het de verkoopverenigingen gemakkelijk algemeen geldende maatregelen op het gebied van de productie en de export te bepleiten.<sup>251</sup>

De onderlinge uitwisseling van ervaringen en gegevens binnen Frico-verband, door middel van keuringen en de wekelijkse bespreking aan de «koffietafel», hebben er in niet geringe mate toe bijgedragen, dat de Frico-fabrieken steeds een gunstige plaats innemen in de keuringsuitslagen van het zuivelkwaliteitsbureau (Z.K.B.) en de Friese Zuivelbond. Kwaliteit werd leidraad bij de coöperatieve afzet van zuivelprodukten, van vee en vlees, van pootaardappelen en zaaizaden, van eieren en wol en bij de voorziening van kunstmest en veevoeder. Nu de coöperatieve handelsdrogers, aangesloten bij de onder de directie van R. J. v. d. Leij staande Vereniging van Coöperatieve Grasdrogerijen, zich enige tijd geleden hebben gesteld onder C.L.O.-contrôle (Contrôle Landbouw Organisaties), een instelling die ook de kwaliteit en de samenstelling van het door de coöperatieve aankoopverenigingen geleverde veevoeder controleert en garandeert, kunnen aan de reeks van produkten ook de kunstmatig gedroogde groenvoeders worden toegevoegd.

Voor een zuiver produkt was een gezonde veestapel nodig. Het valt dan ook nauwelijks te verwonderen, dat de zuivelcoöperatie de veeziektebestrijding krachtig ging bevorderen. De oprichting in 1919 van de Gezondheidsdienst voor Vee in Friesland, tezamen door de Zuivelbond en het Fries Rundvee Stamboek, luidde een periode in van gezondmaking van de Friese veestapel, waaraan de coöperatieve zuivelfabrieken krachtige medewerking verleenden. Zo vermeldde het jaarverslag over 1939/1940 van de coöperatieve zuivelfabriek Roordahuizum - de eerste fabriek op het «vasteland» van Friesland, die zich bevrijdde van de gevreesde t.b.c. bij het rundvee -, dat in ruim 17 jaar lange strijd (1923 37,6% reageerders, 1940 0% reageerders) alle bij de fabriek aangesloten bedrijven vrij van t.b.c. waren. Door vergoedingen te verle-

<sup>251</sup> Ir. J. B. Ritzema van Ikema.

nen voor op te ruimen dieren, en bij voortduring de leden te doordringen van de noodzaak van deze taak, kon dit **[285]** resultaat worden bereikt, in samenwerking met de Gezondheidsdienst, waarvoor de eerste directeur Dr. A. Veenbaas inderdaad baanbrekend werk heeft verricht. Thans staat een nieuw plan bij de Gezondheidsdienst op stapel: voor 1 mei 1960 Friesland vrij te maken van een andere schadelijke veeziekte, abortus Bang. Dat de leden van een aantal coöperatieve zuivelfabrieken reeds het besluit hadden genomen om in hun werkgebied deze ziekte uit te bannen, zal zeker de totstandkoming van dit plan hebben bevorderd.

Er is nog een andere periode in de agrarische ontwikkeling, waarin de landbouwcoöperatie van zich doet spreken. Dat is het geval gedurende de crisis der 30-er jaren, wanneer men staat temidden van een algehele economische ontredde- ring. Verschillende financiële instellingen geraken in moeilijkheden; op de effectenbeurzen storten de aandelenkoersen in, en in 1931 zoekt een op financieel gebied toonaangevend land als Engeland zijn toevlucht tot devaluatie van het betalingsmiddel. De economische crisis grijpt om zich heen; ook de landbouw blijft niet gespaard, integendeel. De landen, waarheen de Nederlandse afzet was gericht, trachten hun betalingsbalans in evenwicht te brengen door het uitvaardigen van beschermende maatregelen en clearings-overeenkomsten. Een opvallend streven naar zelfvoorziening in verschillende landen (autarkie!), met als gevolg het instellen van invoerrechten en contingenteringen, belemmeren de afzet in sterke mate, of maken deze geheel onmogelijk. Is het te verwonderen, dat de belemmeringen bij de uitvoer onze zuivelprodukten onverkoopbaar maakten en de prijzen steeds verder daalden?

Einde 1931 kwam door samenwerking tussen overheid en belanghebbenden het Crisis-Zuivelbureau tot stand, dat tot taak had te zorgen voor verdeling van de contingenten tussen de Nederlandse belanghebbenden. De verdeling van de winsten op deze uitvoer leidde dikwijls tot onenigheden, ook in het coöperatieve kamp. Tenslotte werd via de Crisis-Zuivelwet, die in 1932 tot stand was gekomen, door de regering voorgeschreven een deel van het boteroverschot door de margarine te mengen, met dien verstande, dat aanvankelijk de margarine 25% en later - met ingang van 3 april 1933 -, 40% boter moest bevatten. Voor het totale boteroverschot kon op die wijze nog niet een bestemming worden gevonden. Groot-Brittannië, de grootste importeur van Nederlandse boter, betaalde in juli 1934 niet meer dan 29 cent per kilo; in mei 1935 32 cent. De prijs op de binnenlandse markt werd kunstmatig - via de Crisis-Zuivelcentrale -, verhoogd tot f 1,35 á f 1,50 per kg. Met de kaas stond het zo mogelijk nog slechter. De kaaswaarde was, na aftrek van de waarde van het in de kaas aanwezige botervet en de onkosten van de kaasbereiding, nihil of negatief. De kaasproductie liep dan ook sterk terug. De gevolgen voor de boer weerspiegelden zich in de melkprijzen, die in snel tempo daalden, het boerenwerk niet meer lonend maakten en tot ernstige moeilijkheden in de boerenstand leidden.

Juist temidden van deze moeilijkheden bleken de landbouwcoöperatieve organisaties van enorme betekenis. Zij gaven op het belang van de landbouw gerichte **[286]** adviezen aan de overheid. Hun vertrouwensmannen hadden

invloed in de talrijke crisis-instanties; zij deden het nodige om de diep ingrijpende overheidsmaatregelen zo goed mogelijk voor de boerenstand op te vangen. Dit viel in een periode, toen er veel werk in «Den Haag» moest worden gedaan. Dicht bij huis werden andere pogingen ondernomen om het teveel aan melk aan de man te brengen. Door de Frico werd een «Melkbroodactie» ondernomen. Een door deze top-coöperatie ingestelde propaganda-commissie organiseerde, eerst in Friesland, later ook in Drenthe en Groningen, plaatselijke bijeenkomsten waarin door propagandisten de talrijke belangstellende aanwezigen werden gewezen op het voedzame, smakelijke en beter houdbare melkbrood; en niet zonder succes. Nu in onze tijd eveneens naar middelen wordt gezocht om de consumptie van melk op te voeren, verleent de zuivelcoöperatie daaraan uiteraard haar medewerking en zoekt zij naar nieuwe toepassingen voor de grondstof melk. Zulks dringt te meer, nu in de laatste jaren de kostprijs van de melk niet kan worden gedekt door de opbrengst van de zuivelprodukten, als een gevolg van de situatie op de zuivelmarkt.

Hoewel begrijpelijk, mag het betreurenswaardig worden genoemd, dat de landbouwcoöperatie in de loop der jaren verschillende door haar behaalde resultaten te niet heeft zien gaan. Toen, door het optreden van de Coöperatieve Stremselfabriek, de particuliere stremselfabrikanten hun afzetgebied geducht zagen inkrimpen, boden zij de stremsel in Friesland voor f 0,80 per liter aan, terwijl hun vraagprijs in Utrecht en Noordholland f 1,45 per liter bedroeg; het verlies in Friesland werd derhalve door de Noordhollandse kaasboer betaald. De strijd ontwikkelde zich evenwel anders dan de heren fabrikanten hadden verwacht: de Stremselfabriek ging ook in Utrecht en Noordholland haar waar aanbieden en bracht op die wijze de strijd in geheel andere banen.

Hier ligt in zekere zin de tragiek van de coöperatie; terwijl zij werkt, komt het effect van de landbouwcoöperatie minder sprekend tot uiting. De particuliere onderneming - de ervaringen in de zuivelsector bevestigen zulks -, pleegt zich met haar prijzen bij de coöperatie aan te passen. Daar, waar dit het geval is, vervalt het argument van de door nog velen gehuldigde en als waardevol beschouwde prijsconcurrentie. De coöperatie bewerkt door haar invloed een zekere nivellering en daarmee vervalt kennelijk voor velen de noodzaak om tot de coöperatie toe te treden.<sup>252</sup>

Nu eens zijn het particuliere fabrikanten, dan weer is het de overheid, die de coöperatie de wind uit de zeilen neemt. Onder directie van F. Dokter - door I j. K. Tamminga, die gedurende 30 jaar voorzitter van de Friese Coöperatieve Exportslachterij was, «de pionier van de coöperatieve afzet van vee en vlees in Nederland» genoemd -, ontmoette deze organisatie felle tegenstand bij haar streven de coöperatieve afzet over geheel Nederland te organiseren, ten einde de [287] geconcentreerde en prijsdrukkende invloed van de particuliere vleesindustrie te breken. Het voordeel de eerste te zijn met de uitbetaling naar slachtgewicht en kwaliteit werd haar ontnomen door de overheid, die in

---

<sup>252</sup> J. Hoogland: Landbouwcoöperatie, in het bijzonder coöperatieve aankoop van landbouwbenodigdheden in Nederland, Leeuwarden 1923.

de crisis van de 30-er jaren verordeningen uitvaardigde voor het gehele bedrijfsleven, waarvan de beginselen voordien reeds door de coöperatie waren vastgelegd. In hetzelfde licht mag men beschouwen de algemene kwaliteitsbepalingen voor de melk, waarvan in Friesland de uitvoering berust bij het «Regionaal Orgaan voor Melkhygiëne», een instantie waarin coöperatieve en particuliere zuivelindustrie samenwerken.

Ter wille van het algemeen belang heeft de coöperatie op bepaalde punten een voorsprong, die zij van nature had, moeten prijsgeven. Het is overigens logisch, dat de bovengenoemde invloeden en voordelen door de landbouwcoöperatie werden bewerkstelligd en dat het particuliere bedrijf in gebreke bleef, aangezien dit een andere instelling en geaardheid heeft. Hoewel de tegenstelling tussen beide bedrijfstvormen veelal wel wordt onderkend, huldigen sommigen de mening, dat de particuliere onderneming naast het coöperatieve bedrijf moet blijven bestaan. Het uitgangspunt voor deze redenering vormt veelal het «ambtenaren-beheer» van de coöperatieve vereniging. Bij het ontbreken van particuliere bedrijven - zo wordt betoogd -, zou de energie van de coöperatieve beheerders te weinig worden geprikkeld. De resultaten van de particuliere onderneming zouden het contrôlemiddel moeten zijn op het werk van de coöperatie. Nog afgezien van het feit, dat geen twee ondernemingen onder gelijke omstandigheden verkeren en men derhalve nimmer een juiste vergelijking kan maken, is de probleemstelling fout. De vraag is niet: wat betaalt, respectievelijk wat vraagt de particuliere onderneming in vergelijking met de coöperatieve; doch: wat zou gene betalen, respectievelijk vragen indien daarnaast niet de coöperatieve bestond.<sup>253</sup>

Uit de voorbeelden, die wij aan de praktijk van de coöperatie hebben ontleend, moge haar corrigerende en beïnvloedende werking voldoende blijken. De bewering als zou de landbouwcoöperatie uit een oogpunt van rationalisatie de concurrentie van het particuliere bedrijf nodig hebben, wordt voldoende gelogenstraft door de omvang van haar bedrijvigheid, waarmee zij het particuliere bedrijf op tal van punten is voorbijgestreefd. De mogelijkheden van onderlinge bedrijfsvergelijking en wedijver tussen de coöperaties bieden voldoende waarborgen voor een rationele bedrijfsvoering. «Niet om door den concurrentiestrijd de energie van de coöperatie-ambtenaren te prikkelen - schreef J. Hoogland in zijn hierboven enkele malen aangehaalde dissertatie -, noch om contrôle te hebben op het beleid van diens ambtenaren is, naast de coöperatieve, de particuliere ondernemingsvorm noodzakelijk, doch omdat de coöperatie geen plaats biedt voor hem, die door zijn aanleg niet in staat is eigen ogenblikkelijk voordeel op te offeren ten bate van de klasse waartoe hij behoort en ook ten bate van zijn eigen voordeel in de toekomst.»

Deze toekomstige voordelen waarop Hoogland in 1923 doelde, zijn niet uitgebleven. De melkprijsbepalende invloed van de coöperatieve zuivelfabrieken, met **[288]** als krachtige steunpilaren de Condensfabriek en de Frico, die zich door middel van kwaliteitsprodukten een stevige merkenpositie en een vaste plaats op de buitenlandse markt verwierven, wordt meer en meer als een realiteit aanvaard. De bundeling van de behoeften in de aankoopsector, door

---

<sup>253</sup> Zie de vorige.

middel van het Centraal Bureau, is voor de prijszetting van tal van bedrijfsbehoeften van onschatbare waarde. De Verzekeringsfondsen, de Coöperatieve Zuivel-Bank en de Boerenleenbanken zijn, naast de voordelen die zij hun leden ten goede laten komen, voor een regelmatige credietvoorziening onmisbare schakels in de Friese landbouwcoöperatie geworden. In de «Landbouwboekhouding» richt de specialisatie zich op het landbouwbedrijf en zijn rentabiliteit. Met haar recente publicaties van gegevens betreffende de financiële toestand van de Friese landbouw - van de hand van haar directeur P. Sijtsma, die in 1958 Dr. ir. A. Vondeling als zodanig opvolgde -, heeft zij in het jongste verleden de aandacht getrokken. De betekenis van de K.I.-verenigingen voor de veefokkerij wordt tegenwoordig algemeen erkend; en wat de landbouwwerktuigencoöperaties betreft, ook voor deze zijn, in verband met de voortschrijdende mechanisatie en een noodzakelijke kostenbesparing op het landbouwbedrijf, tal van toekomstige mogelijkheden aanwezig.

Wij constateerden in het voorafgaande, dat de landbouwcoöperatie van karakter is veranderd. De oudere generatie van beheerders is heengegaan; jonge krachten hebben hun plaatsen ingenomen. Bij de provinciale organisaties heeft 't beheerskader uit eigen kring, dat de beweging heeft gevormd en gestuwd, voor een deel plaats moeten maken voor academisch gevormde leiders, die tot taak hebben gekregen de organisatie uit te bouwen. «Een der grootste moeilijkheden - aldus een hooggeleerde spreker in 1929 -, lijkt mij om op den duur de meest geschikte leiders te krijgen en te behouden en daarnaast om een zekere harmonie te bewaren tussen het intellectueel en zedelijk peil der boeren en den omvang en de vlucht, die de coöperaties wellicht in de toekomst zullen moeten nemen, om op den duur te kunnen concurreren met de particuliere ondernemingen.»<sup>254</sup>

Gezien de ontwikkeling van de landbouwcoöperatie in de laatste decennia, de initiatieven die met name na de tweede wereldoorlog zijn genomen en de resultaten welke konden worden bereikt, lijkt de vrees met betrekking tot het beheerskader ongegrond te zijn geweest. Met de vraag in hoever het peil van het bestuurskader - in vergelijking met de vlucht van de landbouwcoöperatie -, is gestegen, wordt een belangrijk organisatorisch punt aan de orde gesteld, dat overigens niet los van de zakelijke aspecten mag worden beschouwd. Het is onmiskenbaar, dat bepaalde verschijnselen de zakelijke groei en de ontwikkeling hebben begeleid: het geleidelijk vervagen van het coöperatief besef, nadat de uitwassen waren verdwenen, en de moeilijkheid voor de boeren om hun coöperatief apparaat te overzien en te beheersen.

Voor de centralisatie in grotere bedrijven beperkt de zelfwerkzaamheid van [289] de lokale coöperatie en dreigt de belangstelling voor het werk in eigen kring te verzwakken. Het zou echter onjuist zijn te menen, dat de concentratietendenz in de zin van de vorming van grotere bedrijven een recent verschijnsel is. Voor het eerst vinden wij daarvan iets terug in de discussie

---

<sup>254</sup> Prof. Dr. G. Minderhoud: De taak van de Landbouwcoöperatie en van haar leiders, voordrachten gehouden op 24 april en 8 mei 1929; brochure van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland.



over de wenselijkheid van fabriekmatige zuivelbereiding: wanneer er fabrieken moeten komen, dan zullen zij klein moeten zijn, in verband met de transportkosten van de melk en de schade die deze ondervindt van het vervoer. Met het ontstaan van de fabrieken begint ook de concentratie in die zin, dat te kleine bedrijfjes spoedig verdwijnen en de melk bij grotere bedrijven wordt ondergebracht.

Wanneer wij in dit verband het verloop van de zuivelcoöperatie in het kort nagaan, dan blijkt, dat, na een schuchter begin in 1886 en 1887, het daarop volgende jaar 10 coöperatieve fabrieken worden opgericht, zodat op het einde van 1888 reeds 15 coöperatieve zuivelfabrieken in Friesland worden geteld.<sup>255</sup> Na een rustpauze van twee jaren, waarin slechts enkele fabrieken werden gesticht, zet de coöperatieve zuivelbeweging zich door. In 1891, 1892 en 1893 stijgt het aantal tot 36; maar vooral in de jaren 1896, 1897, 1898 en 1899 worden de oprichtingsacten van tal van coöperatieve verenigingen op zuivelgebied verleden. Tegen het einde der eeuw is het aantal tot 75 gestegen. Inmiddels zijn dan een vijftal kleine fabrieken van de zuivelkaart geschrapt: Klooster-Anjum (1889), Boornzwaag (1891), Grote Wiske (Koudum) (1894), Reidswal (Metslawier) (1894), Haskerdijken (1898) en Anjum (1899).

In het begin van onze eeuw gaat de ontwikkeling meer geleidelijk; hoewel tot de eerste wereldoorlog 29 nieuwe fabrieken in bedrijf komen, worden er veertien opgeheven. Tussen 1899 en 1914 nemen de boeren van de navolgende verenigingen het besluit hun melk elders te doen verwerken: Oldeholt-pa (1900), 't Hoekje (St. Jacobi Parochie) (1901), Dongjum (1901), Spanga (1903), Surhuizum (1903), Tjalleberd (1904), Fochteloo (1907), Appelscha (1907), Boven-Haulerwijk (1907), Noordwolde (1907), Hoeve (Finkega) (1907), Augustinusga (1907), Friese Palen (1908) en Tzummarum (1911). Deze verliezen worden echter meer dan gecompenseerd door nieuwe stichtingen van grotere omvang in dezelfde periode, zodat de Friese zuivelcoöperatie haar record van 92 fabrieken, dat zij in 1904 boekte, in het eerste oorlogsjaar (1914) evenaart. Er volgen nog enkele nakomers; echter na 1914 ver-toont de statistiek een dalende lijn.

De coöperatieve zuivelfabriek als middelpunt van het dorp, en zorgenkind van vele nijvere werkers, gaat tot de geschiedenis behoren in: Boyl (1916), Hoorn (1916), Midsland (1916), Kimswerd (1920), Balluur (1924), Lollum (1926), Lutjepost (1930), Drachtster-Compagnie (1933), Oude Bildtzijs (1934), Hijlaard (1935), Hemrik (1935), Ried (1935), Warga (1936), Irnsum (1938), Winsum (1939), Buren (1942), Dokkumer Nieuwe Zijlen (1947), Deinum (1951), Zurich (1955), Jelsum (1956), Langweer (1956) en Bartlehiem (1957).

---

<sup>255</sup> In zijn *Landbouwcoöperatie in Nederland*, 3e druk, Groningen 1957, schrijft Prof. Minderhoud op blz. 102: «Warga had spoedig succes. Haar voorbeeld werd in 1887 door boeren te Tzummarum gevolgd en in 1888 verzezen er nog drie andere coöperatieve fabrieken in Friesland». Dit laatste aantal is onjuist: er verzezen in 1888 nog zeven andere! In 1887 werden, behalve in Tzummarum, fabrieken opgericht te Stiens en Boornzwaag.

Van de in totaal 114 coöperatieve zuivelfabrieken, waaraan de Friese veehouderij eenmaal bestaansrecht had gegeven, zag zij gedurende drie kwart eeuw aan [290] een 42-tal fabrieken dat recht ontvallen.<sup>256</sup> Dat soms bittere teleurstelling over het verlies van een meer dan zakelijke verworvenheid achter deze gang van zaken verscholen ging, valt licht in te zien. De tijdsomstandigheden hebben hun werk gedaan; geleidelijk is de zuivelcoöperatie naar andere vormen gegroeid, aanvankelijk zoekend en tastend, later meer doelbewust. In de aankoopcoöperatie valt een soortgelijke ontwikkeling te bespeuren. De voorziening van landbouwbenodigdheden, die in de jaren na de eerste wereldoorlog door bijna dertig verenigingen geschiedde, is in de daaropvolgende jaren geconcentreerd in de thans nog bestaande (11) Friese aankoopverenigingen. Door een te beperkte opzet verdwenen de aankoopverenigingen op Terschelling, in Appelscha, Balk, Bolsward, Bolsward-Sneek, Buitenpost, Dronrijp, Ferwoude, Gerkesklooster, Kollumerzwaag, Minnertsga, Murmerwoude, Oosterlittens, Winsum, Witmarsum en Wommels.<sup>257</sup> De concentratie in de landbouwcredietsector is minder sterk geweest. Van de in totaal 112 opgerichte boerenleenbanken werd een twaalfstal opgeheven, zodat het aantal thans nog 100 bedraagt.<sup>258</sup>

Het valt moeilijk na te gaan waar het moment ligt, waarop men zich in zuivelcoöperatieve kring bewust werd van het probleem der concentratie. Blijkens het jaarverslag van de Zuivelbond van 1925 was dit kennelijk in de 20-er jaren nog niet het geval. Een fabriek met 30 leden, met een melkaanvoer van 2½ miljoen kg melk per jaar, kon zich volgens het verslag handhaven, wanneer men er gezamenlijk de schouders onder zette. Eerst in de 30-er jaren komen er andere geluiden. Een meergenoemde «Commissie inzake organisatie van de zuivelcoöperatie in Friesland» spreekt in haar rapport (1933) verschillende wenselijkheden uit. Als zodanig wordt genoemd: een technische en financiële aaneensluiting tot een organisch geheel, zijnde de meest consequente oplossing, liggende in de lijn van de economische ontwikkeling. Zij laat er echter onmiddellijk op volgen, dat voorlopig geen voldoende medewerking is te verwachten om tot concentratie van de gehele coöperatieve zuivelindustrie te kunnen geraken, hoezeer deze ook in het belang van de Friese boer zou kunnen zijn.

Een paar jaar daarvoor had Bondssecretaris Kooistra zijn denkbeelden omtrent concentratie ontvouwd in een algemene vergadering van de Bond, en in 1933 wijdde Van der Zee in zijn proefschrift aandacht aan de concentratie van zuivelfabrieken.<sup>259</sup> Sindsdien heeft de concentratie een onderwerp van bespreking gevormd.

Ondertussen ging de natuurlijke concentratie haar gang. Met het verdwijnen van fabrieken en de stijging van de melkproductie concentreerde de zuivelbereiding zich in grotere bedrijven. Van de 85 fabrieken, in 1931 bij de Bond aangesloten, verwerkten 31 bedrijven minder dan 6 miljoen kg melk, terwijl slechts 5 fabrieken meer dan 12 miljoen kg ontvingen. In 1958 liggen

<sup>256</sup> Zie het Register van Coöperaties (I Coöperatieve Zuivelfabrieken).

<sup>257</sup> Zie het Register van Coöperaties (II Coöperatieve Aankoopverenigingen).

<sup>258</sup> Zie het Register van Coöperaties (III Coöperatieve Boerenleenbanken).

<sup>259</sup> Zie Fries Landbouwblad, 24 januari 1931, lezing U. Kooistra, voorts Dr. T. v. d. Zee, blz. 195

deze cijfers geheel anders. Van de 73 fabrieken - inclusief de enige niet-Friese fabriek: Blokzijl, met Oosterzee en Munnekeburen opgenomen in het zogenaamde N.O.V.A.C.<sup>260</sup>-verband -, hebben slechts 6 minder dan 6 miljoen kg, terwijl dan 24 bedrijven de **[291]** 12 miljoen zijn gepasseerd. Kon in de 20-er jaren een fabriek van 8 miljoen kg een der grootste heten, tegenwoordig is een melkaanvoer van 20 miljoen kg bij één bedrijf geen uitzondering meer. Onderzoekingen van de Friese Zuivelbond, met betrekking tot de kosten en opbrengsten van de coöperatieve zuivelfabrieken, hebben uitgewezen, dat bij het groter worden van de bedrijven de kosten een dalende lijn vertonen.<sup>261</sup>

Echter mag hieruit niet de conclusie worden getrokken, dat 'alle kleine fabrieken, die in bepaalde gevallen door gespecialiseerde productie een relatief hoge opbrengst van de produkten kunnen bereiken, zouden moeten concentreren. Er zijn tal van omstandigheden, die bij de overweging van het al of niet voortbestaan van een bedrijf in aanmerking moeten worden genomen. Ook dient niet uitsluitend een concurrerende melkprijs, maar het antwoord op de vraag, of door concentratie al dan niet betere resultaten kunnen worden bereikt, mede bepalend te zijn voor het beleid. Het zijn of niet-zijn, de kracht en de waarde van de zuivelcoöperatie als geheel, zijn - naast de mate waarin de Friese boeren zich aan hun coöperaties verbonden gevoelen -, in sterke mate afhankelijk van haar economische prestaties. Deze prestaties kunnen niet worden beoordeeld naar hetgeen afzonderlijke fabrieken, in vergelijking met andere, in hun omgeving presteren. Het concurrerend vermogen van het gehele apparaat bepaalt de te bereiken resultaten. «Onze concurrenten wonen niet in Nederland, maar elders en daarom moet de onderlinge concurrentie worden uitgebannen», luidt een van de punten, waaruit Vee-man zijn inleidingen opbouwde. De concurrentie heeft zich ook anderszins verlegd. Het is op verschillende terreinen niet meer een strijd van velen tegen velen, maar tussen enkele sterk geconcentreerde groepen; in deze strijd zal de landbouwcoöperatie zich geen onderlinge verdeeldheid kunnen veroorloven.

Ten aanzien van het aantal fabrieken laten verschillende landen eenzelfde ontwikkeling zien als in Friesland kan worden waargenomen. In Zweden daalde het aantal fabrieken in de jaren 1939-1957 van 1.056 tot 474, terwijl de gemiddelde melkaanvoer er steeg van 3 miljoen kg tot 7 miljoen.<sup>262</sup> In Denemarken werd het aantal van 1731 in 1935 teruggebracht tot 1.440 bedrijven, waarvan de capaciteit echter nog aan de kleine kant is.<sup>263</sup> De Finse zuivelcoöperatie verminderde de laatste jaren het aantal fabrieken van 700 tot

<sup>260</sup> De Zuivelcoöperatie «Nieuw en Oud voor Agrarische Concentratie» (N.O.V.A.C.) werd in 1953 opgericht door de Friese coöperatieve zuivelfabrieken te Oosterzee en Munnekeburen en de Overijsselse coöperatieve zuivelfabriek te Blokzijl, met medewerking van de veehouders in de N.O.-Polder. Sedert ontvangen de drie N.O.V.A.C.-fabrieken 80 procent van de melk, die in de N.O.-Polder wordt gemolken. De N.O.V.A.C. is liddeelte-noot van de Friese top-coöperaties als de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland, de Condensfabriek, de Frico, de Stremsel-fabriek en de Zuivel-Bank.

<sup>261</sup> De optimale grootte van een boter- en kaasfabriek, Rapport Economische Commissie van de Friese Zuivelbond, Leeuwarden 1953.

<sup>262</sup> Verslag van een studiereis naar Zweden, Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland, 1957

<sup>263</sup> Officieel Orgaan, 25 februari 1959: De Deense Zuivel in het begin van 1959

400.<sup>-264</sup> Zowel hier als elders is onmiskenbaar een tendenz naar grotere bedrijven aanwezig. De vraag blijft echter of deze concentratie versneld en planmatig bevorderd moet worden. Hierop werd een bevestigend antwoord gegeven door een inleider in 1952, die aandrang op een zuivelplan voor Friesland.<sup>265</sup>

Daarvóór, in 1951, vroeg Dr. J. H. van Stuijvenberg zich af, «of het niet gewenst is, meer dan tot dusver, een weloverwogen, doelbewuste, actieve politiek te voeren in de richting van fusies van plaatselijke verenigingen».<sup>266</sup> In Denemarken schijnt men deze richting te willen inslaan. De Deense zuivelorganisatie stelde inmiddels een Plancommissie in, die tot taak heeft dicht bij elkander gelegen [292] fabrieken te combineren, wanneer haar daartoe strekkende verzoeken bereiken. Men stelt zich voor streekfabrieken te stichten volgens een zuivelplan voor elke streek van Denemarken. Een en ander zal worden voorbereid door middel van een voorlichtingscampagne onder de leden van de fabrieken, met de bedoeling hen er van te overtuigen, dat concentratie noodzakelijk is.<sup>267</sup>

In Friesland stelde het bestuur van de Zuivelbond in 1955 de volgende vraag aan de aangesloten leden. «Moet het Bondsbestuur zich verre houden van het concentratievraagstuk en alleen dan, wanneer een fabrieksbestuur - of ook een groep leden misschien -, zulks verlangt, zich disponibel stellen, óf is het de taak van het Bondsbestuur een welbewuste leiding te geven, met het doel te komen tot de meest rationele wijze van verwerking van de melk in Friesland, ook al zouden dan verschillende fabrieken moeten verdwijnen?»<sup>268</sup> Bij de beantwoording van deze vraag werd door de inleider betoogd, dat het de taak van de Bond is, de mogelijkheden te onderzoeken die de meest rationele verwerkingswijzen van de melk in Friesland kunnen bevorderen, en deze te propageren. De plaatselijke fabrieksbesturen zullen de Bondsadviezen met de meeste ernst moeten overwegen en zich niet laten weerhouden deze op te volgen, ook al zou daarmee het voortbestaan van de eigen fabriek zijn gemoeid. Het is mede de taak van de Bond, door versterking van de coöperatieve idee en door het geven van voorlichting aan de plaatselijke fabrieksbesturen bovengenoemde ontwikkeling der dingen, naar de behoefte van de tijd, te bevorderen. Op de voorgrond werd gesteld, dat steeds de autonomie van de plaatselijke fabriek moet worden geëerbiedigd, daar de zeggenschap over het al of niet voortbestaan van een fabriek in eigen handen moet blijven, ook zelfs, al zou het voortbestaan in strijd zijn met het belang van de individuele boeren en met het algemeen belang van de zuivelcoöperatie.

---

<sup>264</sup> Bolwerk, juli/aug. 1956: Uit het land van de tienduizend meren.

<sup>265</sup> Blz. 291 (o) Lezing van Drs. J. Bierma: Coöperatie en concentratie in de zuivelindustrie, Fries Landbouwblad, 31 oktober 1952.

<sup>266</sup> Dr. J. H. van Stuijvenberg: Consequenties van de vorming van centrale organisaties op coöperatief gebied, openbare les 10 oktober 1951; uitgave van de Nationale Coöperatieve Raad, Den Haag 1951.

<sup>267</sup> Officieel Orgaan, 25 februari 1959.

<sup>268</sup> Verslag van de kringvergaderingen van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland in 1955, waarin door K. E. Visser een inleiding werd gehouden over: Het beleid van het Bondsbestuur ten aanzien van het verstrekken van adviezen aan de fabrieken over het verantwoord zijn van voorgenomen investeringen en over het samenvoegen van bedrijven.

In aansluiting op deze stellingen kwam men tot de volgende conclusie: «Het is voor de coöperatieve zuivelindustrie niet slechts van betekenis, dat belangrijke investeringen in de afzonderlijke fabrieken economisch zijn verantwoord en dat de fabrieken zich daarvan overtuigen; het is echter ook noodzakelijk, dat de fabrieken bij het bepalen van hun investeringsbeleid georiënteerd zijn omtrent de economische perspectieven van eventuele combinaties met buurtfabrieken. Door te beschikken over de daarvoor noodzakelijke gegevens zijn de besturen beter in staat, voor hun bedrijf en voor de zuivelcoöperatie in de betreffende omgeving het meest juiste beleid te bepalen. Het is daarom van belang, dat de Bond de fabrieken in dezen voorziet van de meest nauwkeurige gegevens, zoals dit thans door de Economische Commissie wordt gedaan. De Bond beperkt zich daarbij, zoals vanzelf spreekt, tot het geven van adviezen. De fabrieken beslissen.»

Daarmee was de zaak duidelijk gesteld. Men wenste geen «hogere macht» die zou kunnen decreteren, en evenmin een vastomlijnd plan, waardoor fabrieken met het «kruis des doods» zouden worden gemerkt. Het was een moment in ontwikkeling van de zuivelcoöperatie, waarop het waardevolle democratische beginsel zegevierde: de zeggenschap over eigen belangen dient te blijven, waar zij [293] behoort, namelijk bij de individuele leden. Het is een onverbreekelijk beginsel van de coöperatie, dat hoog dient te worden gehouden en dat blijkens de zojuist gememoreerde ontwikkeling realiteit is. Dat ondervond ook de Frico, toen zij in 1959 een poging - om door concentratie van fabrieken een reorganisatie van haar Centrale Melkinrichting door te voeren -, door een afwijzend standpunt van de daarbij betrokken deelgenoten zag mislukken.

Handhaving van de democratische rechten van de leden, zoals medezeggenschap en beslissingsbevoegdheid, en behartiging van algemene belangen door middel van concentratie en centralisatie in de grotere verbanden, zal waarschijnlijk de grootste organisatorische krachtproef worden, waarvoor de landbouwcoöperatie zich zal zien gesteld. Het valt niet te ontkennen, dat de grotere eenheden de lokale zelfbeschikking op verschillende punten inperken en de individuele zelfstandigheid verminderen. Wij doelen hier op centrale organisaties, hetzij provinciaal of landelijk, die zeggenschap verkregen in de bedrijfsvoering van hun leden.

Deze ontwikkeling mag niet worden losgezien van hetgeen in de loop der jaren is gegroeid. De overdracht van bevoegdheden, en het afstaan van enige individuele zelfstandigheid, begon, zodra de coöperatie haar intrede deed. Boeren en boerinnen, die hun eigen boter en kaasbereiding aan de fabriek moesten afstaan, zagen datgene wat hun zozeer vertrouwd was in andere handen overgaan. Geen grote fabrieken; immers dan zou een «gediplomeerd heer» de leiding moeten hebben, aldus een conclusie van de algemene vergadering van de Friese Mij. in 1886. In de discussie omstreeks 1900 over de coöperatieve afzet en de verwerking van slachtvee gingen de gedachten uit naar meer plaatselijke, althans regionale slachterijen. Bij de Graanmalerij «Noordkant» werd als bezwaar van uitbreiding genoemd: «Dan kin Durk (de eerste zaakvoerder) it net mear oan en krije wij hjir in man mei in boardtsje om, en dat moatte wij net ha» (Dan kan Dirk het werk niet meer af en krijgen



wij hier een man-met-een-boord, en die weg moet het niet op).<sup>269</sup> De «NoordkanTERS», en met hen vele anderen, konden niet bij hun mening volharden, om redenen die wij in vorige hoofdstukken van dit deel hebben getracht uiteen te zetten.

Er heeft een overdracht van bevoegdheden plaats gevonden. Werd bij de eerste coöperaties nagenoeg alles door de ledenvergadering beslist, langzamerhand hebben de besturen op bepaalde punten beslissingsrecht gekregen; op hun beurt hebben deze weer sommige bevoegdheden aan de directies gedelegeerd. Bij de noodzaak van een zakelijk en efficiënt beheer is deze ontwikkeling, waarbij verschillende bevoegdheden in een kleine groep worden geconcentreerd, onafwendbaar; ook al brengt zulks organisatorische bezwaren met zich mee. Door een goede voorlichting en een doelmatige contrôle zullen deze bezwaren moeten worden ondervangen. Daar, waar decentraal en met behoud van de locale autonomie kan worden gewerkt, zal moeten worden getracht een decentralisatie door te voeren, zonder dat daarmee de doelmatigheid van het geheel wordt geschaad.

**[294]** Niet alleen op zuivelgebied, ook in de coöperatieve crediet-sector wordt men zich bewust van de noodzaak van concentratie. In een recente publicatie wordt vermeld, dat de boerenleenbanken een apparaat ter beschikking moeten kunnen stellen, dat op de volledige vervulling van nieuwe taken is gericht.<sup>270</sup> Belangrijke eisen in dit verband betreffen: deskundig personeel, dagelijkse openstelling van het kantoor en goed geoutilleerde banken, die in staat zijn tot het leveren van kwantitatief vrij omvangrijke prestaties. De sterk gedecentraliseerde organisatiestructuur van het coöperatief landbouwcredietwezen brengt mede, dat niet alle banken aan genoemde eisen kunnen voldoen. De kleine banken openen, ieder voor zich, veelal niet de mogelijkheid om de moderne bankfunctie op bedrijfseconomisch verantwoorde wijze uit te oefenen.

Na een analyse van de voor- en nadelen komt men tot de conclusie, dat de nadelen in belangrijke mate door organisatorische maatregelen kunnen worden ondervangen, waardoor de voordelen zouden gaan overheersen. De kern van nagenoeg alle voordelen is, dat zij leiden tot een capaciteitsvergroting in vergelijking met de bestaande situatie; een capaciteitsvergroting niet alleen uit banktechnisch oogpunt, maar ook ten aanzien van credietverlening en winstgevendheid. Hiermede wordt voldaan aan de voorwaarde om op bedrijfseconomisch verantwoorde wijze te kunnen voorzien in de op het platteland bestaande behoeften aan financieel-economische dienstverlening. Van de ongeveer 720 banken, die bij de Coöperatieve Raiffeisen-Bank te Utrecht zijn aangesloten, telt men naar ruwe schatting 10% die, daar zij onvoldoende levensmogelijkheden blijken te bezitten, door fusie met andere locale banken zouden moeten worden opgeheven, aldus de genoemde publicatie.

In het begin kon de landbouwcoöperatie ingericht en geleid worden volgens opvattingen en normen, geldend voor de toenmalige omstandigheden. Nu zij

---

<sup>269</sup> IJ. K. Tamminga: Topvorming in de landbouwcoöperatie, in: Bolwerk, maart en april 1958.

<sup>270</sup> De Raiffeisen-Bode, juli 1959: Het probleem van concentratie in het landbouwcredietwezen.

zich heeft ontwikkeld tot een belangrijk onderdeel van ons economisch bestaan, dient zij aan andere eisen te voldoen en vragen de gewijzigde omstandigheden om herziening van inzicht. Het zijn immers veelal niet de omstandigheden, die een overgang naar nieuwe verhoudingen belemmeren, doch de mensen, die zeggenschap en een leidinggevende plaats hebben in de landbouwcoöperatie.<sup>271</sup> Traditie en persoonlijke belangen - hoe begrijpelijk overigens -, vermengen zich met zakelijke en economische motieven. Particuliere eerbij en «dorpisme», en soms een angstvallige drang tot zelfhandhaving, maken dikwijls initiatief en inspanning vruchteloos. Gebrek aan coöperatief besef en aan offerbereidheid staan het behartigen van algemene belangen in de weg.<sup>272</sup> De enige weg om deze psychologische weerstanden, die in de zuivelcoöperatie, alsmede in andere coöperatieve sectoren bestaan en die meestal voortvloeien uit gevoelsoverwegingen, op te heffen, schijnt te zijn gelegen in een goede en tactvolle voorlichting. Daardoor zullen wanbegrip en misverstand omtrent de recente en toekomstige ontwikkeling van [295] de landbouwcoöperatie kunnen worden weggeworpen. De coöperaties zelve, de Nationale Coöperatieve Raad en de Instituten voor Landbouwcoöperatie, doen reeds veel op dit gebied; doch deze voorlichting zal nog meer systematisch kunnen worden opgezet en intensiever kunnen zijn.

Dat geldt met name voor de kadervorming, waaraan eerst na de tweede wereldoorlog doelbewust aandacht is geschonken. Het bewaren van de harmonie tussen het intellectueel en zedelijk niveau van de boeren, en de vlucht die de coöperatie wellicht in de toekomst zal nemen om op den duur te kunnen concurreren met de particuliere ondernemingen, stelde Prof. Minderhoud in 1929 als probleem van de landbouwcoöperatie.<sup>273</sup> Deze vlucht is gekomen; en daarmee de noodzaak om blijvend deskundige bestuursleden aan te trekken. De ontwikkeling van de landbouwcoöperatie eist van de boeren een duidelijk inzicht in de marktverhoudingen; zij vraagt met name van de bestuursleden een economische oriëntering om in staat te zijn hun bijdrage te leveren tot de aanpassing aan nieuwe situaties.

Op een bepaald moment rees daaromtrent twijfel in de Friese landbouwcoöperatie, toen een afvaardiging van het bestuur ener top-coöperatie Th. M. Th. van Welderen baron Rengers kwam raadplegen over het voornemen een Raad van Advies in te stellen, die zou moeten bestaan uit vooraanstaande figuren o.a. een tweetal professoren en Rengers zelf. De bestuurders waren inmiddels leiders geworden van een onderneming, die haar betrekkingen over de gehele wereld had; zij waren autodidacten en «provincialen» en zouden zich gaarne de steun verzekeren van een aantal personen van brede algemene ontwikkeling. Baron Rengers ried de heren, na hen te hebben aangehoord, het plan af en zei: «Ik meen, dat niemand een coöperatie, hoe omvangrijk zij ook mag zijn, beter kan leiden dan u, die er mee zijt opgegroeid. Geen professor zou u dat kunnen verbeteren».<sup>274</sup>

---

<sup>271</sup> J. Homan: Concentratie bij de coöperatieve landbouwindustrieën, uitgave van het Instituut voor Landbouwcoöperatie in Groningen, 1957.

<sup>272</sup> Dr. T. v. d. Zee blz. 195.

<sup>273</sup> Zie blz. 288 van dit hoofdstuk

<sup>274</sup> J. P. Wiersma: Rengers-biografie, blz. 210

Sindsdien is het in de Friese landbouwcoöperatie geen vraag meer geweest, of deze al dan niet door mensen uit eigen kring moet worden bestuurd. Het vrijwel algemeen gehuldigde standpunt van Rengers legt de Friese boerenstand echter wel een zware verplichting op. Steeds wist deze mensen met een helder inzicht en een natuurlijk organisatietalent naar voren te brengen. Wij zouden te kort schieten, wanneer wij niet wezen op het belangrijke werk, dat zo vele boeren en directeuren als bestuurslid, soms van meerdere coöperaties, hebben verricht. In de gedenkboeken en jubileumgeschriften van de verenigingen vindt men hun namen opgetekend.

Zonder daarbij onvolledig te zijn, ware het echter onmogelijk om bij de behandeling van de veelomvattende geschiedenis van de landbouwcoöperatie de namen te vermelden van al degenen, die daarin een rol van betekenis hebben vervuld. Soms met opoffering van eigen bedrijfsbelangen hebben zij gewerkt in het belang van agrarisch Friesland, door aan de coöperatieve instellingen tijd en arbeidskracht ter beschikking te stellen. Met enthousiasme, en in grote trouw, zijn zij het geweest, die de coöperatieve beweging hebben voortgestuwd.

**[296]** Wij zouden al evenzeer te kort doen aan de betekenis van een andere groep van werkers in de landbouwcoöperatie, wanneer wij niet zouden wijzen op de trouwe en enthousiaste hulp van vele medewerkers in de fabrieken, op de kantoren en bij de diensten van de landbouwcoöperaties. Bij de soms jarenlange vervulling van hun taak zijn zij een grote steun geweest voor de leiders van de bedrijven.

Zou er voor de toekomst aan moeten worden getwijfeld, dat de landbouwcoöperatie voldoende eigen krachten zal voortbrengen? Wanneer de mogelijkheden voor een goede voorlichting, voor ontwikkeling en studie aanwezig blijven en uitgebreid worden, zal de Friese landbouwcoöperatie kunnen blijven rekenen op bekwame bestuurders, zoals degenen die zich in het verleden in zo grote getale - en niet in het minst door middel van de landbouwcoöperatie -, zélf hebben gevormd.

Wanneer niet de belangstelling, noch het coöperatief besef en de capaciteiten ontbreken, doch financiële factoren een rem blijken voor het waarnemen van bestuursfuncties, dan zal de landbouwcoöperatie in dergelijke gevallen daar een oplossing voor moeten zoeken. Dan zal het ongetwijfeld mogelijk zijn voor de ruim 200 Friese landbouwcoöperaties, met haar duizend bestuursleden, de geschikte krachten aan te trekken. Dan ook zal de vrees, dat de technische vervolmaking en organisatorische groei gaan ten koste van de individuele mens, ongegrond zijn. Dan zal tenslotte de offerbereidheid, die van de boeren wordt gevraagd, niet groter zijn dan die, welke in het verleden door hun voorouders werd getoond.

«Het werk van de Friese boeren van nu en van de toekomst wijkt in geen enkel opzicht af van het werk van onze ouders en voorouders; wij moeten het evenwel aanpassen bij de eisen, die ons door wetenschap en vooruitgang

worden gesteld.<sup>275</sup> Deze uitspraak van Veeman heeft niets van haar actualiteit verloren. Nu de landbouwcoöperatie - om met Louwes te spreken -, van een nagestreefd tot een verkregen goed is geworden, stelt zij aan haar bestuurders en beheerders hoge eisen om het hun toevertrouwde goed te hoe-den en te beheren. Bij het werk in kleine kring is het niet gebleven. De wijzigen in het maatschappelijk leven en de toegenomen overheidsbemoeiingen met het bedrijfsleven vragen, naast het eigen organisatorische werk, aandacht van de landbouwcoöperatie. De instelling van nieuwe organen op publiekrechtelijk terrein en de groeiende samenwerking op internationaal plan hebben al evenmin de landbouwcoöperatie ongemoeid gelaten. Het mag een gunstige omstandigheid worden genoemd, dat de boeren in hun landbouwcoöperaties, naast de standsorganisaties, organen bezitten, die niet alleen thuis maar ook elders boerenbelangen behartigen. De landbouwcoöperaties hebben - zoals wij zagen -, meerdere perioden gekend, waarin een belangrijk deel van 't werk bij overheidsinstanties en in vertegenwoordigende organen moest worden verricht; echter na de tweede wereldoorlog is dit in nog sterker [297] mate het geval geworden. In internationaal verband leggen de centrale coöperaties reeds contacten voor de behartiging van gemeenschappelijke afzetbelangen binnen het verband van de Europese Economische Gemeenschap. Deze ontwikkeling vraagt al evenzeer inzicht in groeiende internationale verhoudingen en begrip voor nieuwe mogelijkheden in een veranderde wereld.

Deze mogelijkheden liggen soms veraf; een andere keer echter blijkt de landbouwcoöperatie zich dicht bij het boerenerf aan te sluiten. In 1959 riep boeren in Oldeboorn en omgeving een «Boeren Hulpverlenings Dienst» in het leven, in de vorm van een coöperatie. Deze coöperatie, met eigen arbeidskrachten, zal hulp verlenen wanneer de omstandigheden op de bedrijven van de leden dit noodzakelijk maken. Zo wordt de oude boerenhulp in een nieuwe vorm gegoten en doelmatig georganiseerd om de boeren in geval van ziekte bij te staan en hun de gelegenheid te geven zich tijdelijk uit het bedrijf terug te trekken. Op deze wijze wordt de sociale inslag van de coöperatie op moderne wijze tot uitdrukking gebracht. Bij de oprichting van de eerste coöperatieve zuivelfabrieken reeds werd gewezen op die mogelijkheid. Verschillende voormannen immers zagen daarin een zegen voor het boerengezin, vooral voor de boerin, die van veel tijdrovende en moeizame arbeid werd bevrijd. Wij willen in herinnering brengen wat Jogchum van der Wal «zoo meesterlijk heeft gezegd omtrent de verbetering van het lot der vrouw» en aan hetgeen C. D. van der Weg schreef over het morele voordeel, dat de fabriekmatige melkverwerking in het bijzonder de boerin en het gezin zou brengen.

Vertoont thans het werkzaam bestaan van vele boerinnen - zij het onder overigens heel wat betere omstandigheden -, in een tijd van schaarste aan personeel op de bedrijven zoveel verschil met dat van de boter- en kaasmakende voorouders? Er zal een poging dienen te worden gedaan, mede door de «sociale coöperatie», om het boerengezin een redelijk bestaan te verzekeren. Dat gezin, door de eeuwen heen werkend en zwoegend op eigen erf, heeft zijn

<sup>275</sup> Uit het Fries vertaald motto, ontleend aan een bekroond antwoord op de prijsvraag «Landbouwkunde» door J. M. Dijkstra.

wereld zien groeien. Economisch, sociaal en cultureel heeft het - daarbij door de eigen organisaties gesteund -, zijn positie verbeterd. De geschiedenis van de landbouwcoöperatie leert, wat boeren tot stand kunnen brengen wanneer de vaste wil tot samengaan aanwezig is. De resultaten, die werden behaald, houden een belofte in voor de toekomst. Het is aan de jongere generaties, deze belofte niet te beschamen en een nieuw en waardevol hoofdstuk toe te voegen aan de geschiedenis van de Friese landbouwcoöperatie, waarin zoveel durf, initiatief en daadkracht liggen besloten.

Summary niet opgenomen



**REGISTER VAN PERSONEN**

*Met betrekking tot de personen, waarvan bij de naam een sterretje '\*' is geplaatst, zijn een of meer foto's opgenomen. - niet in deze 'heruitgave. De bladzijde(n) waarachter de betreffende foto(s) voorkomt(en), is (zijn) tussen haakjes vermeld. Van nog in leven zijnde personen werd geen foto opgenomen.*

Zoekenfunctie in Adobe Acrobat Reader [Ctrl - f]

|                                                       |                                        |
|-------------------------------------------------------|----------------------------------------|
| <b>A</b>                                              |                                        |
| Agricola, B. IJ., St. Nicolaasga                      | 144                                    |
| Akker, K. J. van den, Berlikum                        | 99                                     |
| Ament, J. J. C., Tungalroy                            | 129                                    |
| * Andringa, A., Leeuwarden .                          | 141, (128)                             |
| * Andringa de Kempener, Jhr. 1. J. W. H. van, Ferwerd | 117, (96)                              |
| Anema, C., Kimsward                                   | 97                                     |
| Anema, D. M., Achlum                                  | 90                                     |
| Anema, L. W., Achlum                                  | 90                                     |
| * Anema, M., Wolvega                                  | 201, 205, 219, 283 (208)               |
| Anema, P. M., Dongjum                                 | 89                                     |
| Anema, S. J., Tzummarum                               | 82                                     |
| Anema, S.J., Dongjum                                  | 96                                     |
| Anema, W., Kimsward                                   | 97                                     |
| * Anema, W. J., Klooster-Anjum                        | 62,103-105,(48)                        |
| Arends, mej. G., Ureterper-Vallaat                    | 126,161                                |
| <b>B</b>                                              |                                        |
| Baarda, G. S., Jelsum                                 | 121                                    |
| * Bajema, A. A., Warns                                | 160, (192)                             |
| * Bakels, ds. H., Warns                               | 160, (160)                             |
| * Bakker, L., Lutjepost                               | 143, (160)                             |
| Balen Walter, van, Eernewoude                         | 159                                    |
| Bangma, P., Pingjum                                   | 126                                    |
| * Beekhuis, dr. W. H., Sybrandaburen                  | 117, 118, (96)                         |
| * Beintema, D., Anjum                                 | 122, (96)                              |
| Bekius, J., Bergen (N.H.)                             | 259                                    |
| Bekius, ir. J. D., Leeuwarden                         | 260                                    |
| Berg, B. K. van den, Roordahuizum                     | 209,282                                |
| Berge, H. ten, Finkega (De Hoeve)                     | 119                                    |
| Bergsma, mr. J. C., Leeuwarden .                      | 116                                    |
| Bergsma, mr. P. A., Leeuwarden .                      | 157                                    |
| * Bergsma, mr. W. A., Dronrijp                        | 92, (96),109, 116, 155, 156, 167, 168, |
| Bessem, J. G., Rijswijk (Z.H.) . .                    | 276                                    |
| * Beyma thoe Kingma, Jhr. mr. C. L. van, Lemmer       | 15, 30, 35, 36, (32)                   |
| * Bezema, A., Oldeberkoop                             | 141, (128)                             |

|                                      |                                |
|--------------------------------------|--------------------------------|
| * Bierma, W. H., Oudebildtzijsl      | 120, (96)                      |
| Bieruma Oosting, Oranjewoud          | 161                            |
| Bisdorn, F. A., Warga                | 76, 77                         |
| Blink, dr                            | 223                            |
| Blocq van Scheltinga, de, Oranjewoud | 116                            |
| Bloem, L., Midsland                  | 142                            |
| * Boekema, J. K., Warga              | 71, 72, (48)                   |
| Boelstra, joh. P., Stiens            | 82                             |
| Boer, drs. A. de, Leeuwarden         | 282                            |
| Boer, mej. A. B. de, Irnsum          | 99                             |
| Boer, E. de, Sybrandaburen           | 118                            |
| Boer, E. A. de, Snikzwaag            | 45, 74                         |
| Boer, F. R. de, Akmarijp             | 98                             |
| Boer, J. G. de, Boornbergum          | 125,183                        |
| * Boer, J. H. de, Leeuwarden         | 282, (288)                     |
| Boer, J. S. de, Warga                | 72                             |
| Boer, P. B. de, Stiens               | 270                            |
| * Boer, R. F. de, Akmarijp           | (128)                          |
| * Boer, T. M. de, Warga              | 67,(48)                        |
| Boerema, T, Akkrum                   | 172                            |
| Bokma de Boer, M., Veenwouden        | 138                            |
| * Bootsma, H. J., Sybrandaburen      | 118, (96)                      |
| Borger, zie Rinkes Borger            |                                |
| * Bos, C., Midsland                  | (128)                          |
| Bosma, B. K., Kootstertille          | 125                            |
| Botma, F. E., Metslawier             | 95,(80)                        |
| * Botma, G. E., Morra .              | 95,(80)                        |
| Bottema, M. S., Oenkerk.             | 110,125                        |
| Boukema, M., Appelscha               | 124                            |
| Brandsma, H., Zorgvlied              | 85, 86                         |
| Brandsma, M. H., Hartwerd            | 25                             |
| * Brederode, N. G. van, Makkinga     | 133, 134, 141, 158, 183, (112) |
| * Brems, G., Sexbierum               | 97,(80)                        |
| * Breuning, D. K. Doedes, Hemelurn   | (128)                          |
| Brouwer, zie Reeling Brouwer         |                                |
| Brouwer, mr. D. R., Rotterdam        | 276                            |
| Brouwer en de Boer, Wolvega          | 144                            |
| Brouwer, H. A., Weidum               | 168                            |
| * Brouwer S., Olterterp              | (112)                          |
| * Bruin, H. W. de, Oudwoude          | (160)                          |
| Bruinsma, B. W., Wirdum              | 117                            |
| Buma, A., Hindelopen                 | 102                            |
| Buma, mr. W. H., Leeuwarden          | 116                            |
| Burg, van der, Wieuwerd              | 158                            |
| Burg, B. van der, Leiden             | 174                            |
| Burg, J. van der, Ee                 | 95                             |
| Burg, joh. van der, Jelsum           | 121                            |
| * Burg, L. S. van der, Jelsum        | 121, (96)                      |
| * Burg, S. van der, Opeinde          | (96)                           |

|                                                    |                                          |
|----------------------------------------------------|------------------------------------------|
| <b>C</b>                                           |                                          |
| Cannegieter, D., Tzum                              | 158                                      |
| Cannegieter, H                                     | 18                                       |
| * Carstens, V. H. S., Flensburg/Ijlst              | 40, 41, 81, 82, 112, 143, 153, 154, (64) |
| Chabot, Roskilde (Denemarken)                      | 30                                       |
| Crone, G. F., Oudemolen (Dr.)                      | 172                                      |
| <b>D</b>                                           |                                          |
| Deinema, W., St. Jac. Parochie                     | 100                                      |
| Dokter, F., Akkrum                                 | 283,286                                  |
| Dokter, J., Leeuwarden                             | 205                                      |
| Domela Nieuwenhuis, F                              | 111,120                                  |
| Donker, Makkinga                                   | 134                                      |
| Dorhout, Oldeboorn                                 | 101                                      |
| Dorst, dr. J. C., Leeuwarden                       | 206,260                                  |
| * Douwenga, Hoofd der school, Fochteloo            | 134, (112)                               |
| Draisma, U. P., Achlum                             | 90                                       |
| * Draisma de Vries, A., Achlum                     | (64) 90-92, 152                          |
| * Duiven, J., Finkega .                            | 119                                      |
| Dijkstra, B., Boornzwaag                           | 83                                       |
| Dijkstra, G., Oldeboorn                            | 101                                      |
| * Dijkstra, K. J., Elsloo .                        | 158,183, (160)                           |
| <b>E</b>                                           |                                          |
| Ebbinge, dokter, Gorredijk                         | 110                                      |
| Eizenga, Jac. J. van, Anjum                        | 122                                      |
| Engelen, Jhr. mr. D. O., Leeuwarden                | 13, 14, 40, 41, 47, 148                  |
| Epema, G., Akkrum                                  | 283                                      |
| * Eriks, K., Giekerk                               | 169, 170, 190, 228, 281,283, (208)       |
| * Eysinga, Jhr. mr. C. van, Huisterheide           | 24, 82-84, 86, 92, 127, 147, 184, (64)   |
| * Eysinga, Jhr, mr. W. C. G. van, Leeuwarden       | 167, (176)                               |
| <b>F</b>                                           |                                          |
| Feitsma, J. P., Kollum                             | 123                                      |
| Feltz, mr. J. baron van der                        | 141                                      |
| Feltz, geb. Jvr. van Swinderen, baronnesse van der | 157                                      |
| Fennema, H., Sneek                                 | 157                                      |
| Fjord, N. J., Kopenhagen                           | 34, 40, 223                              |
| * Fontein de jong, D., Murmerwoude                 | 113, 123, 266, 267, 271, (112)           |
| * Fries, G. J., Lies (Terschelling)                | 133, (112)                               |
| * Frietema, K., Wirdum                             | 195, 282, (208)                          |
| Fuchs, dr., Kappeln (Sleeswijk)                    | 43                                       |
| <b>G</b>                                           |                                          |
| Gaast, E. A. van der, Langweer                     | 127                                      |
| Gäbel, D. F. L., Hiirup (Flensburg)                | 40-45, 54, 55, 112, 155                  |
| Gerber, dr., Zurich (Zwitserland)                  | 145,154                                  |
| Gerkema, mej. J., Zurich                           | 126                                      |
| Gerkema, mej. T., Zurich                           | 126                                      |
| * Goot, B. H. van der, Harich                      | (160)                                    |
| * Goot, B. M. van der, Sondel                      | (160)                                    |
| Goot, G. S. van der, Irnsum                        | 99                                       |

|                                                           |                               |
|-----------------------------------------------------------|-------------------------------|
| * Goot, R. S. van der, Irnsum                             | 99,(80)                       |
| Gorter, H. W., Friese Palen                               | 110                           |
| Gorter, J. D., Finkega                                    | 119                           |
| Gorter, K., Donkerbroek                                   | 161                           |
| Goslinga, P. F. J., Weidum                                | 132                           |
| Groen, Joh. de, Donkerbroek                               | 161,182                       |
| Grundtvig, N.F.S., Deens theoloog en schrijver            | 32                            |
| Gunning ds., Oosthem                                      | 182                           |
| <b>H</b>                                                  |                               |
| * Haan, I. de, Langezwaag                                 | 101, 103, 110, 126, 182, (80) |
| Haan, K. F. de, Irnsum                                    | 99                            |
| Haan, W. de, Langezwaag                                   | 182                           |
| Haar, ter, Warga                                          | 159                           |
| Hagen, H. W. van der, Sint Oedenrode                      | 134                           |
| * Haisma, S., Leeuwarden                                  | 282, (288)                    |
| Haisma, Tj., Leeuwarden                                   | 282                           |
| Halbertsma, E., Grouw                                     | 22                            |
| Halbertsma, H., Sneek                                     | 55,144                        |
| Halbertsma, joh. Ti., Sneek                               | 23                            |
| Halbertsma, dr. J. H., Deventer                           | 22, 79                        |
| Halbertsma, P. G., Grouw                                  | 142                           |
| * Halbertsma, Ti., Grouw                                  | 22,(16)                       |
| * Hanekamp van Harinxma, J. C., Weidum                    | 132, (112)                    |
| Harinxma thoe Slooten, baron M. van                       | 143                           |
| Harinxma thoe Slooten, mr. P. A. V. baron van, Leeuwarden | 78                            |
| Harmens, J., Sneek                                        | 178                           |
| Harmens en Zoon, Harlingen                                | 172-175,178,182               |
| * Hartmans, A. S., Bergum                                 | 125, 143, (112)               |
| Hartmans, H., Jelsum                                      | 125                           |
| Havard, H., Frans literator                               | 18                            |
| Haveman, Jac., Rottevalle                                 | 161                           |
| Haveman, J., Rottevalle                                   | 161                           |
| Heek, G. J. van, Twenthe                                  | 131                           |
| Heemstra,Baronvan,Veenklooster                            | 160                           |
| * Heida, J. R., Katlijk                                   | 100, 124, 181, (80)           |
| * Helder, J. A., Oostrum                                  | 95,(80)                       |
| Helder, P., Aalsum                                        | 110, 193,194                  |
| Hendrikse, joh., Oldeholtpa                               | 119                           |
| Hepkema, S., Leeuwarden                                   | 282                           |
| * Herberg, P. T. v. d., Anjum                             | 122, (112)                    |
| * Hettinga, Ti. A                                         | (272)                         |
| Heusden, I. van, Terschelling                             | 204                           |
| Hilarides, joh. L., Pingjum                               | 126                           |
| Hilarides, L., Zurich                                     | 157                           |
| * Hilarides, L. S., Pingjum.                              | 259, (288)                    |
| * Hilarides, mej. T., Pingjum                             | 126, 157, (112)               |
| Hingst, mr., Den Haag                                     | 96                            |

|                                                  |                                                                   |
|--------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------|
| Hoboken, Anthony van, Rotterdam                  | 22                                                                |
| * Hoekstra, A. K., Warga                         | 71, 72, (48)                                                      |
| Holster, H. S., Goënga                           | 117, 118                                                          |
| Holwerda, W., Wolvega.                           | 143                                                               |
| * Hooghiemstra, D. H., Grouw                     | 99, (80)                                                          |
| Hoogland, H. P., Ferwerd                         | 117                                                               |
| Hoogland, J., Leeuwarden                         | 287                                                               |
| Hoogland, S. J., Oudebildtzijl                   | 120                                                               |
| Hoogterp, T., Tzummarum                          | 82                                                                |
| Hoogterp, W., Kimsward                           | 97                                                                |
| * Hoogterp, W. J., Deersum                       | 282, (288)                                                        |
| * Hornstra, K. J., Oudeschoot                    | 139, 161, (112)                                                   |
| Hornstra, P., Boornzwaag                         | 83                                                                |
| * Hornstra, P. U., Wartena                       | 71, (48)                                                          |
| * Hornstra, U. P., Eagum                         | 72, (48)                                                          |
| Huizinga, Hoofd der school, Hoorn (Terschelling) | 132                                                               |
| * Hijlkema, B. H., Akkrum                        | 99, (80)                                                          |
| * Hijlkema, H. P., Roordahuizum                  | 195, (176)                                                        |
| * Hijlkema, H. B., Oudeschouw                    | 42, 45, 46, 67, 75, 76, 89, 94, 99, 112, 154, 155, 157, 168, (32) |
| <b>J</b>                                         |                                                                   |
| Jacobi, R. M., Opeinde                           | 120                                                               |
| * Jansen, M., Sexbierum                          | (80)                                                              |
| Jellema, B., Oldeholtpa                          | 119                                                               |
| Jong, A. U. de, Boven-Knijpe                     | 125                                                               |
| Jong, D. de, Idaard                              | 116                                                               |
| * Jong, D. Joh. de, Idaard                       | 151, 153, 157, 168, 283, (160)                                    |
| * Jong, G. W. de, Leeuwarden                     | (272)                                                             |
| Jong, H. de, Groningen                           | 283                                                               |
| Jong, J. de, Koudum                              | 159                                                               |
| Jong, J. J. de, Tjalleberd                       | 143                                                               |
| * Jong, J. J. de, Wirdum                         | 117, (96)                                                         |
| Jong, Sj. D. de, Idaard                          | 70, 74                                                            |
| * Jong, Sj. Joh. de, Hemelum                     | 148, 152, 168, 245, 282, (128)                                    |
| Jong, W. U. de, Boven-Knijpe                     | 125                                                               |
| Jongsma, mr .E., Leeuwarden                      | 41                                                                |
| Jongsma, K. K., Appelscha                        | 124                                                               |
| Jorna, J. A., Leeuwarden                         | 13                                                                |
| Jouvenel, Henry de, Frans politicus              | 244                                                               |
| Jubbega, R., Rottevalle                          | 161                                                               |
| <b>K</b>                                         |                                                                   |
| Kadt, dr. G. S. de, Leeuwarden                   | 236                                                               |
| * Kalma, W                                       | (160)                                                             |
| * Kamp, J. W., Oldeholtpa                        | 119                                                               |
| * Kastelein, Th. W., Elsloo                      | (160)                                                             |
| Keestra, W., Leeuwarden                          | 153, 182, 193, 268, 282, 283, (128)                               |
| Keestra, I j. B., Dronrijp                       | 116                                                               |
| Kerkhoff, A., Lemmer                             | 125, 177                                                          |



|                                            |                                                                                                     |
|--------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------|
| * Kielstra, H. B., Opeinde                 | 120, (96)                                                                                           |
| Kiestra D. H., Poppingawier                | 117,118                                                                                             |
| Kingma, E., Metslawier                     | 95                                                                                                  |
| Kingma, N., Metslawier                     | 95                                                                                                  |
| Kingma Boltjes, mr. J.IJ., Jorwerd         | 132                                                                                                 |
| Kleiterp, P., Leeuwarden                   | 195                                                                                                 |
| Klijzing, F., Willemsoord                  | 118, 119, 142, 183, 339                                                                             |
| Kolff, mr. W., Leeuwarden                  | 56                                                                                                  |
| * Koning, W., Tzummarum                    | 82,(64)                                                                                             |
| * Konijnenburg, Dominicus van, Leeuwarden  | 38,54-57,108,112, 113, 185, 270, 271, (48)                                                          |
| Kooi, K. van der, Kollum                   | 123                                                                                                 |
| * Kooistra, H. J., Warga                   | 68-72, 74, 77, 78, 89, 139, 147, 153, 278, (48)                                                     |
| * Kooistra, J. Joh., Warga                 | 69, 79, (48)                                                                                        |
| * Kooistra, U., Leeuwarden                 | 193, 226, 228, 229, 282, 290, (208)                                                                 |
| Koopmans, S., Warga                        | 72                                                                                                  |
| * Koopmans, iJ. J., Munnekeburen           | (128)                                                                                               |
| * Kristensen, N., Hjedding (Denemarken)    | 51, 52, 69, (32)                                                                                    |
| * Kuiper, M., Grote Wiske (Koudum)         | 98,(80)                                                                                             |
| Kuiper, S., Warga                          | 77                                                                                                  |
| Kuipers, Jac. D., Buitenpost               | 123                                                                                                 |
| * Kuperus, J. R., Akkrum                   | 147, 149-151, 153, 154, 168, 169, 170, 174, 190, 191, 194, 245, 281, (128, 176)                     |
| Kuperus, N. K., Marssum                    | 114                                                                                                 |
| Kuperus, N. R., Harich                     | 153, 182, 193, 194, 268, 283                                                                        |
| Kuperus, dr. R., Leeuwarden                | 226, 276, 282                                                                                       |
| * Kuperus, R. N., Roordahuizum             | 116, 147, (96)                                                                                      |
| * Kuperus, Tj. R., Leeuwarden              | 86,147,149-151, 153, 155,157, 168, 187, 188, 190, 194, 195, 202, 213, 228, 245, 263, 282, (64, 192) |
| <b>L</b>                                   |                                                                                                     |
| Langenhorst, H. J., Leverkusen (Duitsland) | 283                                                                                                 |
| Laval, dr. de, Stockholm                   | 46, 83,109                                                                                          |
| Lefeldt, SchBningen                        | 46, 75                                                                                              |
| Leij, R. J. van der, Leeuwarden            | 284                                                                                                 |
| Leij, Tj. van der, Boornzwaag              | 83                                                                                                  |
| Liedke, G., Kappeln (Sleeswijk)            | 42                                                                                                  |
| Lieftinck, ds. F., Kimsward                | 57, 58,274                                                                                          |
| Linthorst Homan, mr. H. P., Leeuwarden     | 233                                                                                                 |
| Louwes, H. D., Zuidhorn (Gr.)              | 244, 245, 258, 296                                                                                  |
| Luchtenveld, K. S., Haskerdijken           | 93                                                                                                  |
| Lycklama á Nijeholt, Jhr. A.               | 157                                                                                                 |
| <b>M</b>                                   |                                                                                                     |
| Mansholt, dr. S. L., Brussel               | 241, 243                                                                                            |
| * Marks, H. S., Zandhuizen (Noordwolde)    | (128)                                                                                               |
| Meer, E. van der, Sexbierum                | 97                                                                                                  |
| * Meer, J. van der, Leeuwarden             | 202, 228, 229, (208)                                                                                |
| Meer, W. van der, Nijeholtpa               | 181                                                                                                 |
| Meer, IJ. van der, Oldeholtpa              | 119                                                                                                 |

|                                                      |                                                                       |
|------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------|
| * Meina, A., Bontebok                                | (160)                                                                 |
| Meindersma, D. E., Ee                                | 95                                                                    |
| * Meindersma, P. J., Birdaard                        | 212, (192)                                                            |
| * Mesdag, J., Leeuwarden                             | 146, 151, 153, 154, 185, (160)                                        |
| Meijers, mr. E. M., Leiden                           | 203                                                                   |
| Middeldorf, mej. B., Noord-Sleeswijk                 | 40                                                                    |
| * Miedema, D. S., Engwierum 123                      | (112)                                                                 |
| * Miedema, G                                         | (288)                                                                 |
| * Miedema, K. S., Oudkerk                            | 37, 42, (32)                                                          |
| Miedema, P. P., Engelum                              | 195                                                                   |
| Miedema, S. K., Oudkerk                              | 43                                                                    |
| * Miedema, IJ. D., Wommels                           | (112)                                                                 |
| Minderhoud, prof. dr. G., Wageningen                 | 295                                                                   |
| Mállér, mej. S., Denemarken                          | 130                                                                   |
| Mosterman, J., Nes (Ameland)                         | 143                                                                   |
| Mulders, L, Boyl                                     | 142                                                                   |
| Mulders, E., Donkerbroek                             | 161                                                                   |
| <b>N</b>                                             |                                                                       |
| Nammensma, M. G., Metslawier                         | 95                                                                    |
| * Nielsen, joh. (Hanne) A. M. N., Holte (Kopenhagen) | 20, 30, 31, 33, 44, (32)                                              |
| Nielsen, L. C., Deens uitvinder.                     | 46                                                                    |
| * Nollés, J., Boyl                                   | 142, (128)                                                            |
| * Noordenbos, W., Bartlehiem                         | 169,(112)                                                             |
| * Noordenbos, joh., Tietjerk                         | 207,278                                                               |
| Noyon, mr. T. J. T., Den Haag                        | 104                                                                   |
| Nijholt, S., Leeuwarden                              | 186,281                                                               |
| Nijsingh, R., De Wijk                                | 130                                                                   |
| <b>O</b>                                             |                                                                       |
| Offringa, O., Haulerwijk                             | 161                                                                   |
| * Okma, B.W., Woudsend                               | (176)                                                                 |
| Olivier, L. J., Stiens                               | 82                                                                    |
| * Olivier, Tj. L., Deinum                            | 116, (96)                                                             |
| Oosterbaan, A. W., Achlum                            | 90                                                                    |
| * Oosterbaan, D. A., Tzummarum                       | 82,(64)                                                               |
| * Oostra, R. J., Weidum                              | 132,(112)                                                             |
| Osinga, mej. A. Bolsward                             | 126                                                                   |
| Osinga, A, bronrijp                                  | 195                                                                   |
| Osinga, A., Klooster-Anjum                           | 63                                                                    |
| <b>P</b>                                             |                                                                       |
| Palsma, J. A., Wirdum                                | 182,268                                                               |
| Pasma, G. H., Haskerdijken                           | 93                                                                    |
| Pasma, H. F., Haskerdijken                           | 7-16,28,30,34-39, 41, 45, 54, 56, 81, 92-95, 102, 148, 270, 280, (16) |
| Pasma, J. H., Haskerdijken                           | 93                                                                    |
| Peereboom, P., Bolsward                              | 113                                                                   |
| Persijn, Jac., Bolsward                              | 114, 123, 153                                                         |
| * Post, K., Fochteloo                                | (112)                                                                 |
| Posthuma, dr. F. E., Leeuwarden                      | 153, 201, 282                                                         |

|                                                                  |                                                                                                                                        |
|------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Posthuma, J., Gorredijk                                          | 110                                                                                                                                    |
| Postma, mej. A., Kimsward                                        | 126                                                                                                                                    |
| Postma, mej G., Legemeer                                         | 126                                                                                                                                    |
| Pijlman, Th., Tjalleberd                                         | 143                                                                                                                                    |
| <b>R</b>                                                         |                                                                                                                                        |
| Raiffeisen, F. W., HeddesdorfNeuwied (Duitsland)                 | 108, 149, 188, 189, 265, 267                                                                                                           |
| * Reeling Brouwer, dr. N., Leeuwarden                            | 141, (128)                                                                                                                             |
| Reitsma, O., Leeuwarden                                          | 282                                                                                                                                    |
| * Rengers, Th. M. Th. van Weideren baron, Oenkerk                | 19, 53, 80, 82, 138, 139, 141, 150, 151, 155, 161, 166-171, 174, 175, 184-189, 194, 196, 200, 201, 214, 216, 229, 255, 295, (128, 176) |
| * Rienks, A. H., Stiens                                          | 82,(64)                                                                                                                                |
| * Rienks, J. K., St. Jac. Parochie                               | 100, (80)                                                                                                                              |
| Rinkes Borger, J., Leiden                                        | 89, 92,224                                                                                                                             |
| Ritzema van Ikema, ir. J. B., Leeuwarden                         | 269, 281, 282                                                                                                                          |
| Rodenhuis, G., Leeuwarden                                        | 283                                                                                                                                    |
| Roggen, Hoorn (Terschelling)                                     | 204                                                                                                                                    |
| Rollenra, K., Folsgare                                           | 143                                                                                                                                    |
| Rómer, C. A., Leeuwarden                                         | 113                                                                                                                                    |
| * Roorda, A. B., Klooster-Anjum                                  | 62, 104, 105, (48)                                                                                                                     |
| Roos, L., Lies (Terschelling) .                                  | 133,142                                                                                                                                |
| * Ruig, G., Hoorn                                                | (112)                                                                                                                                  |
| Ruige, S. G., Lies (Terschelling) .                              | 133                                                                                                                                    |
| Rijn, dr. J. J. L van, Londen                                    | 185                                                                                                                                    |
| <b>S</b>                                                         |                                                                                                                                        |
| Schaaf, S. van der, Midlum                                       | 283                                                                                                                                    |
| * Schaap, A., Roordahuizum                                       | 283, (288)                                                                                                                             |
| * Schaap, H. E., Roordahuizum                                    | (96)                                                                                                                                   |
| Schellingwouw, F. P., Harlingen                                  | 22                                                                                                                                     |
| Scheper, H., Drachtster-Comp                                     | 161                                                                                                                                    |
| Schiere, C., Boornbergum                                         | 125                                                                                                                                    |
| Scholten, J. E., Groningen                                       | 175, 193, 194, 198,236                                                                                                                 |
| Schulze-Delitzsch, F. H., Duits oprichter van coöp. verenigingen | 47                                                                                                                                     |
| Schurer, joh. J., Makkinga                                       | 134                                                                                                                                    |
| Schuurmans, R., Warga                                            | 74, 77                                                                                                                                 |
| * Schuurmans, W., Warga                                          | 70, 71, 72, (48)                                                                                                                       |
| * Schwartz-(systeem)                                             | 14, 31, 33, 34, 39, 44, 66, 67, 155, (32)                                                                                              |
| Segelcke, prof. Th., Kopenhagen                                  | 14, 33, 34, 38, 112, 223                                                                                                               |
| * Semplonius, G., Boornzwaag                                     | 83,(64)                                                                                                                                |
| Siccama, J. P., Wouddijk                                         | 95                                                                                                                                     |
| Siderius, J. S., Oudebildtzijl                                   | 120                                                                                                                                    |
| Siebenga, H. A., Boven-Knijpe.                                   | 125                                                                                                                                    |
| Siebenga, H. S., Boven-Knijpe                                    | 125                                                                                                                                    |
| Siebenga, J. A., Haskerdijken                                    | 93                                                                                                                                     |
| Sikkama, Jac. E., Buitenpost                                     | 123                                                                                                                                    |
| Sinnema, C., Dronrijp                                            | 116                                                                                                                                    |

|                                                       |                                                                 |
|-------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------|
| Sleeswijk, F. O., Lemmer                              | 125,177                                                         |
| Slim, E. C., Oudebildtzijl                            | 120                                                             |
| Slooten, A. H. van, Rauwerd                           | 113                                                             |
| Sluis, van der, Murmerwoude                           | 159                                                             |
| Sluis, A. van der, Appelscha                          | 124                                                             |
| Sluis, gebr. J. en E. van der, Hemrik                 | 101,182                                                         |
| Sluis, J. P. van der, Hemrik                          | 101                                                             |
| * Sluis, P. A. van der, Hemrik                        | (176)                                                           |
| * Sluis, W., Beemster                                 | 40, 130, (32)                                                   |
| Smeding, Th., Deinum                                  | 116                                                             |
| Smids, J. P., Leeuwarden                              | 72,155                                                          |
| Smidt, Vilhelm, Deens zuiveldeskundige                | 50                                                              |
| Somer, A. J., Rolde                                   | 172                                                             |
| * Speerstra-Lieuwes, A., Haskerdijken                 | 140, (64)                                                       |
| * Spriensma, R., Anjum                                | 283, (288)                                                      |
| Stallinga, ir. P., Leeuwarden                         | 282                                                             |
| Starkenborg, A., Bolsward                             | 114                                                             |
| Statema, Dronrijp                                     | 169                                                             |
| Statema, H. R., Roordahuizum                          | 116                                                             |
| Steenhuizen, D., Roordahuizum                         | 116                                                             |
| Stilling-Andersen, J. H. M. F., Hjedding (Denemarken) | 51, 52, 69                                                      |
| Stoker, H., Appelscha                                 | 124                                                             |
| Stroink, G. W., Steenwijkerwold                       | 276                                                             |
| Stuurman, J. S., Oosterzee                            | 177,178                                                         |
| Stuijvenberg, dr. J. H. van, Rotterdam                | 291                                                             |
| Swart, D. J., Oudebildtzijl                           | 120                                                             |
| Swart, H., Berlikum                                   | 48,104                                                          |
| Swart, J., Sexbierum                                  | 97                                                              |
| Swart, joh. W., Berlikum                              | 104                                                             |
| * Swart, J., Klooster-Anjum                           | 113, 121, 130, 133, 144, 148, 171, 186, 193, 194, 270, (48, 80) |
| * Swierstra, Tj. Joh., Scharnegoutum                  | 107, 132, 148, 149, 153, 168, 185, 245, (128)                   |
| * Swinderen, Jhr. J. H. F. K. van, Rijs (Gaasterland) | 141, (128)                                                      |
| Sijsling, K., Lollum                                  | 182, 193, 268, 283                                              |
| Sytsma, C., Dronrijp                                  | 116                                                             |
| Sijtsma, P., Leeuwarden                               | 288                                                             |
| <b>T</b>                                              |                                                                 |
| Tamminga, B., Leeuwarden                              | 263                                                             |
| Tamminga, I j. K., Leeuwarden                         | 286                                                             |
| Terpstra, C., Dongjum                                 | 96                                                              |
| * Terpstra, F. G., Dongjum                            | 96, (80)                                                        |
| * Terpstra, K. J., Akkrum                             | 282, 283, (192)                                                 |
| Tiesenga, P. J., Oosterwolde                          | 87                                                              |
| Tigler Wybrandy, G., Warga                            | 77                                                              |
| Tilstra, M., Tzum                                     | 177                                                             |
| Tilstra, Sj., Zurich                                  | 177                                                             |

|                                                       |                                                                                                                                                                              |
|-------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Tilstra-Yntema, T., Zurich                            | .126,127                                                                                                                                                                     |
| * Timmer, J., Kimsward                                | 97, 98, 146, 211, (80)                                                                                                                                                       |
| Tjebbes Kz., C., (notaris), Workum                    | 161                                                                                                                                                                          |
| Tjebbes Cz., K., Workum                               | 110                                                                                                                                                                          |
| Tjebbes, Tj., Grote Wiske (Koudum)                    | 98                                                                                                                                                                           |
| Tjebbes, Tj., Workum                                  | 99                                                                                                                                                                           |
| Tolman, J. Tj., Haskerdijken                          | 93                                                                                                                                                                           |
| Troelstra, mr. P. J., Fries dichter en Ned. staatsman | 19                                                                                                                                                                           |
| Tromp, K., Bolsward                                   | 113                                                                                                                                                                          |
| * Troost, R., Lollum                                  | 157, 193, 205, 283, (176)                                                                                                                                                    |
| Truelsen, A.M., Hiirup (Flensburg)                    | 42                                                                                                                                                                           |
| Twijnstra, Jac., St. Jac. Parochie                    | 100                                                                                                                                                                          |
| Tijmstra, B., St. Jac. Parochie                       | 100                                                                                                                                                                          |
| * Tijsma, IJ., Leeuwarden                             | 193, 283, (176)                                                                                                                                                              |
| <b>U</b>                                              |                                                                                                                                                                              |
| Uhd, N. H., Hjedding (Denemarken)                     | 52                                                                                                                                                                           |
| <b>V</b>                                              |                                                                                                                                                                              |
| Veeman, D. A., Wirdum                                 | 117                                                                                                                                                                          |
| * Veeman, P. K., Marssum                              | 169, (160)                                                                                                                                                                   |
| * Veeman, R., Marssum                                 | 24, 27, 91, 120, 148, 149-152, 156, 161, 168-170, 172-176, 179, 182, 183, 187-191, 193, 194, 200, 201, 220-226, 228, 229, 245, 248, 250, 258, 268, 281, 283, 284, 296, (208) |
|                                                       |                                                                                                                                                                              |
| Veen, P. van, Finkega                                 | 119                                                                                                                                                                          |
| Veenbaas, dr. A., Leeuwarden                          | 285                                                                                                                                                                          |
| Vegelian, joh., Akkrum                                | 101                                                                                                                                                                          |
| Vegelin van Claerbergen, Joure                        | 158                                                                                                                                                                          |
| Vegelin van Claerbergen, Jhr. A. J., Joure            | 82                                                                                                                                                                           |
| Vegelin van Claerbergen, Jhr. mr. P. B. J., Joure     | 8                                                                                                                                                                            |
| * Verwer, mr. L. G., Zorgvlied                        | 84, 86, 87, 119, 133, 142, 147, 150, 158, 172, 183, (64)                                                                                                                     |
| Vlugt. J. v. d., Drachtster-Comp                      | 161                                                                                                                                                                          |
| Vondeling, dr. A., Leeuwarden                         | 264, 288                                                                                                                                                                     |
| Vorsterman van Oyen, G. A., Aardenburg                | 130                                                                                                                                                                          |
| Vries, J. D. de, Ferwerd                              | 117                                                                                                                                                                          |
| Vries, G. de, Kimsward                                | 97                                                                                                                                                                           |
| <b>W</b>                                              |                                                                                                                                                                              |
| * Wal, J. K. van der, Witmarsum                       | 56-60, 62, 81, 90, 97, 98, 100, 103, 105-107, 121, 122, 126, 144, 148, 269, 270, 296, (48)                                                                                   |
| * Walma, P. C., Oppenhuizen                           | 13, 15, 28, 30, 35, 36, (32)                                                                                                                                                 |
| Wassenaar, J. A., Jelsum                              | 121                                                                                                                                                                          |
| * Wassenaar, Tj. B., Dongjum                          | 96, (80)                                                                                                                                                                     |
| * Weg, C. D. van der, Dongjum                         | 96, 106, 148, 297, (80)                                                                                                                                                      |
| Weg, D. J. van der, Dronrijp                          | 116                                                                                                                                                                          |
| * Weperen, J. F. van, Oosterwolde                     | 87, (64)                                                                                                                                                                     |



|                                           |                                    |
|-------------------------------------------|------------------------------------|
| Werff, D. IJ. van der, Hallum             | 117                                |
| Westerdijk, J. Bs., Oosterwijtwerd(Gr.)   | 108                                |
| * Westerhof, H., Oldeholtpa               | 119, (96)                          |
| Westerkamp, G., Oldeholtpa                | 119                                |
| Westra, E. J., Kimsward                   | 59, 97                             |
| Westra, K. Tj., Kimsward                  | 97                                 |
| Westra, S., Hardegarijp                   | 123                                |
| Wichers Wierdsma, Leeuwarden              | 125                                |
| Wiegersma, M., Hoorn (Tersch.)            | 204                                |
| * Wiersma, Jac. P., Leeuwarden            | 259, (288)                         |
| Wiersma, Mr., Leeuwarden                  | 13                                 |
| * Wiersma, S., Grote Wiske (Koudum)       | 98,(80)                            |
| * Wiersma, S. J., Wieuwerd                | (160)                              |
| Wiesenhaan, F. C., Ferwerd                | 117                                |
| Willinge Prins, E., Oldeberkoop           | 141                                |
| Witteveen, ir. H. J., Drachten            | 240                                |
| Woltman, B., 't Meer                      | 110,183                            |
| Woudstra, Akkerwoude                      | 159                                |
| Wuite, J. Jac., Drachten                  | 143                                |
| * Wuite, J. J., Tjalleberd                | 143, (192)                         |
| Wuite, P. J., Tjalleberd                  | 143                                |
| Wijbenga, J., Wartena                     | 159                                |
| Wijbenga, D. P., Warga                    | 68                                 |
| * Wijbenga, P. D., Warga                  | 72, 78, 79, (48)                   |
| Wijland, Joh. van, Oldeholtpa             | 119                                |
| * Wijmenga, R. R., Garijp                 | (112)                              |
| * Zande, dr. K. H. M. van der, Leeuwarden | 111, 112, 123, 146, 153, 154, (80) |
| <b>Z</b>                                  |                                    |
| Zandstra, F., Boornzwaag                  | 83                                 |
| Zandstra, K., Boornzwaag                  | 83                                 |
| Zonneveld, K. N., Akkrum                  | 101                                |
| Zwart, E., Wartena                        | 159                                |
| * Zwart, S. Th., Warga                    | 71, 72, (48)                       |
| Zijlstra, mr. J., Wommels                 | 132                                |

## REGISTER VAN PLAATSNAMEN

*Met betrekking tot de plaatsen, waarbij een sterretje \* is geplaatst, zijn een of meer foto's opgenomen – niet in deze 'heruitgave'. De bladzijde(n) waarachter de betreffende foto(s) voorkomt(en), is (zijn) tussen haakjes vermeld; (c.z. is coöperatieve zuivelfabriek; a.c. is aankoop-coöperatie.)*

|                     |                                         |
|---------------------|-----------------------------------------|
| Aalsum              | 110                                     |
| Achlum              | 90, 91, 136, 148, 152, 169, 170, 245    |
| Achlum(c.z.)        | 90                                      |
| Achtkarspelen       | 125, 160                                |
| Aduard              | 133                                     |
| Akkerwoude (c.z.)   | 159                                     |
| Akkrum              | 101, 148, 169, 170, 201, 258            |
| Akkrum(c.z.)        | 157                                     |
| Akmarijp(c.z.)      | 142, 148                                |
| Amerika             | 45, 216, 229                            |
| Anjum               | 122, 193                                |
| * Anjum (c.z.)      | 122, 172, (112)                         |
| Appelscha           | 110, 290                                |
| * Appelscha         | 124, 289, (128)                         |
| Arum                | 97                                      |
| Assen               | 258                                     |
| Augustinusga (c.z.) | 160, 289                                |
| <b>B</b>            |                                         |
| Baarderadeel        | 159                                     |
| Bakkeveen           | 248                                     |
| Balk                | 290                                     |
| Balk(a.c.)          | 216                                     |
| Balk(c.z.)          | 157                                     |
| Ballum(c.z.)        | 183, 210, 289                           |
| Barradeel           | 96                                      |
| Bartlehiem          | 169, 170                                |
| Bartlehiem(c.z.)    | 132, 289                                |
| Beets               | 111                                     |
| Bergum              | 143                                     |
| * Bergum(c.z.)      | 182, (176)                              |
| Berkhout            | 40, 41, 81                              |
| Berlikum            | 49, 59, 62, 103-105, 120, 236           |
| Betterwird (c.z.)   | 158                                     |
| Het Bildt           | 62, 120                                 |
| Birdaard            | 140, 156, 182                           |
| Birdaard (a.c.)     | 203, 257                                |
| Birdaard (c.z.)     | 157                                     |
| * Bolsward          | 21, 45, 57, 82, 112-114, 126, 290, (48) |
| Bontebok            | 158                                     |
| Bontebok (c.z.)     | 158                                     |

|                               |                                                                                                                                                               |
|-------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Boornbergum                   | 125                                                                                                                                                           |
| Boornbergum (c.z.)            | 183                                                                                                                                                           |
| Boornzwaag                    | 86, 107, 147                                                                                                                                                  |
| * Boornzwaag (c.z.)           | 83, 183, 289, (64)                                                                                                                                            |
| Boven-Haulerwijk (c.z.)       | 183, 289                                                                                                                                                      |
| Boven-Knijpe                  | 125                                                                                                                                                           |
| Boyl (a.c.)                   | 203, 257                                                                                                                                                      |
| Boyl (c.z.)                   | 142, 289                                                                                                                                                      |
| Bree (België)                 | 129                                                                                                                                                           |
| Brewers Quay, Londen          | 54                                                                                                                                                            |
| Buitenpost                    | 123, 290                                                                                                                                                      |
| Buren (c.z.)                  | 184, 289                                                                                                                                                      |
| <b>C</b>                      |                                                                                                                                                               |
| Curagao                       | 237                                                                                                                                                           |
| <b>D</b>                      |                                                                                                                                                               |
| Deinum                        | 119                                                                                                                                                           |
| Deinum (c.z.)                 | 116, 289                                                                                                                                                      |
| Delft                         | 45                                                                                                                                                            |
| Delfstrahuizen (c.z.)         | 159                                                                                                                                                           |
| * Denemarken                  | 14-16, 20, 28, 30-34, 38, 39, 42, 43, 48-50, 52, 54-57, 62, 75, 85, 86, 88, 92, 98, 107, 108, 112, 126, 129, 143, 148, 151, 153-155, 206, 223, 291, 292, (32) |
| Dokkum                        | 22, 153, 193, 236                                                                                                                                             |
| Dokkumer Nieuwe Zijlen (c.z.) | 123, 289                                                                                                                                                      |
| Dongjum                       | 96, 107, 108, 245                                                                                                                                             |
| * Dongjum (c.z.)              | 96, 181, 289, (80)                                                                                                                                            |
| Donkerbroek                   | 161                                                                                                                                                           |
| Donkerbroek (a.c.)            | 203, 257                                                                                                                                                      |
| Donkerbroek (c.z.)            | 182                                                                                                                                                           |
| Drachten                      | 143                                                                                                                                                           |
| Drachtster-Compagnie          | 161                                                                                                                                                           |
| Drachtster-Compagnie (c.z.)   | 184, 289                                                                                                                                                      |
| Drenthe                       | 101, 171, 172, 258                                                                                                                                            |
| Dronrijp                      | 105, 116, 169, 170, 290                                                                                                                                       |
| Dronrijp (c.z.)               | 116                                                                                                                                                           |
| Duitsland                     | 28, 30, 113                                                                                                                                                   |
| <b>E</b>                      |                                                                                                                                                               |
| Echten                        | 144                                                                                                                                                           |
| Ee                            | 95                                                                                                                                                            |
| * Ee (c.z.)                   | 95, 184, (64)                                                                                                                                                 |
| Eesveen                       | 161                                                                                                                                                           |
| Elsloo                        | 84-87, 97, 158                                                                                                                                                |
| * Elsloo (c.z.)               | 158, 184, (64, 288)                                                                                                                                           |
| Engeland                      | 9, 10, 22-24, 28, 31, 47, 96, 151, 171, 184, 185                                                                                                              |
| Engwierum                     | 123                                                                                                                                                           |
| <b>F</b>                      |                                                                                                                                                               |
| Ferwerderadeel                | 117                                                                                                                                                           |

|                         |                                         |
|-------------------------|-----------------------------------------|
| Ferwoude                | 290                                     |
| Finland                 | 30,291                                  |
| Flensburg               | 42                                      |
| Fochteloo               | 134                                     |
| * Fochteloo (c.z.)      | 134, 289, (112)                         |
| Folsgare                | 124                                     |
| Formerum                | 133, 204                                |
| * Formerum (c.z.)       | 142, 205, (128, 192)                    |
| Franeker                | 57, 58, 96,216                          |
| Frankrijk               | 28, 31                                  |
| Friese Palen            | 110,120                                 |
| Friese Palen (c.z.)     | 132, 289                                |
| <b>G</b>                |                                         |
| Gaasterland             | 56, 141                                 |
| Garijp (c.z.)           | 132                                     |
| Gelderland              | 258                                     |
| Gerkesklooster          | 121, 143, 290                           |
| * Gerkesklooster (c.z.) | 160, (288)                              |
| Giekerk                 | 115, 155, 165, 170, 207, 283            |
| * Giekerk (c.z.)        | 141, (160)                              |
| Gorredijk               | 59, 62, 110, 158                        |
| Grollo                  | 172                                     |
| Grote Wiske (Koudum)    | 82, 99                                  |
| * Grote Wiske (c.z.)    | 98, 159, 289, (80)                      |
| Grouw                   | 11, 22, 24, 141, 147                    |
| * Grouw (c.z.)          | 142, 151, (288)                         |
| Harich                  | 240                                     |
| Harlingen               | 10, 21, 28                              |
| Haskerdijken            | 7, 16, 92, 94,245                       |
| * Haskerdijken (c.z.)   | 92, 172, 289, (64)                      |
| Haskerhorne (c.z.)      | 158                                     |
| Haskerland              | 7                                       |
| Haulerwijk              | 161                                     |
| Haulerwijk (c.z.)       | 182                                     |
| * Havarthigaard         | 30, 31, 44, (32)                        |
| Heeg (c.z.)             | 160                                     |
| <b>H</b>                |                                         |
| Langezwaag              | 103, 110, 126                           |
| * Langezwaag (c.z.)     | 182, (80)                               |
| Langweer                | 83, 127                                 |
| Langweer (c.z.)         | 183, 289                                |
| Leeuwarden              | 13, 17, 24, 59, 67, 118, 121, 266, (16) |
| Leeuwarden (c.z.)       | 141                                     |
| Leeuwarder Klokslag     | 270                                     |
| Leiden                  | 45                                      |
| Lemsterland             | 15, 182                                 |
| Lies (Tersch.)          | 133,142                                 |
| Limburg                 | 130                                     |
| Lollum                  | 157                                     |

|                          |                                                      |
|--------------------------|------------------------------------------------------|
| * Lollum (c.z.)          | 157, 289, (160)                                      |
| * Londen                 | 9, 10, 12, 28, 54, 61, 171, 174, 184, 185, 229, (16) |
| Luinjeberd (c.z.)        | 182                                                  |
| Lutjepost                | 143                                                  |
| * Lutjepost (c.z.)       | 123, 184, 289, (112)                                 |
| Makkinga                 | 118, 133, 141, 158                                   |
| Makkinga (a.c.)          | 203, 257                                             |
| Makkinga (c.z.)          | 134, 184                                             |
| Manila                   | 237                                                  |
| * Marrum (c.z.)          | 117, (96)                                            |
| Marssum                  | 148, 169, 170, 179                                   |
| Marssum (c.z.)           | 157                                                  |
| Mecklenburg              | 56                                                   |
| 't Meer                  | 110, 183                                             |
| 't Meer (c.z.)           | 183                                                  |
| Menaldumadeel            | 62, 155                                              |
| Metslawier               | 95, 122, 144, 193                                    |
| * Metslawier (c.z.)      | 95, 172, 289, (64)                                   |
| Midsland (c.z.)          | 142, 289                                             |
| Mildam                   | 161                                                  |
| Minnertsga               | 290                                                  |
| Molenend                 | 214                                                  |
| Morra                    | 95                                                   |
| * Morra-Lioessens (c.z.) | 184, (288)                                           |
| Munnekeburen             | 139                                                  |
| * Munnekeburen (c.z.)    | 142, 182, (128)                                      |
| Murmerwoude              | 290                                                  |
| Nes (Ameland)            | 143                                                  |
| St Nicolaasga            | 144                                                  |
| St. Nicolaasga (c.z.)    | 184                                                  |
| Nieuwe Bildtdijk         | 259                                                  |
| Noord-Bergum             | 214                                                  |
| Noordbrabant             | 130                                                  |
| Noordholland             | 39, 40, 101, 258                                     |
| Noordoostpolder          | 238, 253, 260                                        |
| Noordwolde (c.z.)        | 142, 289                                             |
| Noorwegen                | 13, 30, 31, 114                                      |
| Nijega                   | 144, 160                                             |
| Nijehaske                | 9, 15, 95                                            |
| Nijeschoot               | 161                                                  |
| Nijeveen                 | 161                                                  |
| <b>O</b>                 |                                                      |
| St. Oedenrode            | 118, 134, 141, 183                                   |
| Oenkerk                  | 110, 138, 151, 165, 166                              |
| Oldeberkoop              | 270                                                  |
| * Oldeberkoop (a.c.)     | 203, 256, (272)                                      |
| * Oldeberkoop (c.z.)     | 141, (288)                                           |
| Oldeboorn                | 101, 297                                             |



|                        |                              |
|------------------------|------------------------------|
| Oldeboorn (c.z.)       | 160                          |
| Oldeholtpa (c.z.)      | 119, 172, 289                |
| Oldenburg              | 14                           |
| Olgod                  | 50, 51                       |
| Olterterp (c.z.)       | 132                          |
| Oosterend (c.z.)       | 157                          |
| Oosterlittens          | 45, 119, 290                 |
| Oosterwolde            | 84-87, 150                   |
| Oosterwolde (a.c.)     | 203, 257                     |
| Oosterwolde (c.z.)     | 87                           |
| Oosterzee              | 144                          |
| * Oosterzee (c.z.)     | 182, (160)                   |
| Oosthem (c.z.)         | 182                          |
| Oostrum                | 95                           |
| Ooststellingwerf       | 133, 142, 158                |
| Opeinde                | 120, 121                     |
| Opeinde (c.z.)         | 120, 184                     |
| Oppenhuizen            | 15                           |
| Oudebildtzijl          | 121, 148, 151, 152           |
| Oudebildtzijl (c.z.)   | 120, 289, (96)               |
| Oudega (c.z.)          | 160                          |
| Oudeschoot             | 161                          |
| Oudeschoot (c.z.)      | 160                          |
| Oudeschouw             | 42                           |
| Oudkerk                | 42, 165                      |
| Oudwoude               | 95                           |
| Oudwoude (c.z.)        | 160                          |
| Overijssel             | 253, 258                     |
| <b>P</b>               |                              |
| Parijs                 | 109                          |
| Philadelphia           | 14, 34                       |
| Pingjum                | 97                           |
| <b>R</b>               |                              |
| Rauwerderhem           | 99, 117                      |
| Ried                   | 105, 259                     |
| Ried (c.z.)            | 104, 289                     |
| Rinsumageest           | 140                          |
| Rinsumageest (c.z.)    | 182                          |
| Rochdale               | 47, 272                      |
| Roordahuizum           | 115, 116, 121, 147, 284      |
| Roordahuizum (c.z.)    | 116                          |
| Rottevalle             | 136, 161                     |
| Rusland                | 30                           |
| <b>S</b>               |                              |
| San Francisco          | 236, 237                     |
| Scandinavië            | 15, 16, 36, 46, 85, 153, 154 |
| Scharnegoutum (c.z.)   | 158                          |
| Schiermonnikoog (c.z.) | 210                          |
| Schouwen               | 115                          |

|                       |                                                                                                               |
|-----------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Sexbierum             | 97, 136                                                                                                       |
| Sexbierum (c.z.)      | 96                                                                                                            |
| Singapore             | 237                                                                                                           |
| Sleeswijk             | 40, 41, 44                                                                                                    |
| Sloten                | 236                                                                                                           |
| * Sloten C.C.F        | 236, (224)                                                                                                    |
| Sluis                 | 130                                                                                                           |
| * Sneek               | 12, 22, 45, 57, 59, 62, 72, 82, 290, (16)                                                                     |
| Snikzwaag             | 45                                                                                                            |
| Spanga (c.z.)         | 142, 182, 289                                                                                                 |
| Stamproy              | 130                                                                                                           |
| Steenwijkerwold       | 236                                                                                                           |
| Steggerda             | 84-87, 118, 119                                                                                               |
| Steggerda (c.z.)      | 183                                                                                                           |
| Stiens                | 19, 63, 115, 148, 152, 245                                                                                    |
| Stiens (c.z.)         | 82                                                                                                            |
| Surhuisterveen        | 143                                                                                                           |
| Surhuizum (c.z.)      | 160, 186, 289                                                                                                 |
| Sijbrandaburen        | 116-118                                                                                                       |
| Sijbrandaburen (c.z.) | 118                                                                                                           |
| <b>T</b>              |                                                                                                               |
| Terschelling          | 132, 142, 204, 205, 210, 290                                                                                  |
| Terwispel             | 210                                                                                                           |
| * Terwispel (c.z.)    | 158, (160)                                                                                                    |
| Tietjerksteradeel     | 110                                                                                                           |
| * Tjalleberd (c.z.)   | 143, 182, 289, (128)                                                                                          |
| Tungelroy             | 115, 129, 130, 143                                                                                            |
| Twello                | 258                                                                                                           |
| Twenthe               | 131                                                                                                           |
| * Twijzel (c.z.)      | 159, (208)                                                                                                    |
| Tijnje                | 210                                                                                                           |
| Tijnje (c.z.)         | 210                                                                                                           |
| Tzum                  | 55                                                                                                            |
| Tzum (c.z.)           | 158                                                                                                           |
| Tzummarum             | 90, 97, 108, 115, 136, 245                                                                                    |
| Tzummarum (c.z.)      | 82, 289                                                                                                       |
| <b>U</b>              |                                                                                                               |
| Uitwellingerga        | 211                                                                                                           |
| Uitwellingerga (c.z.) | 183                                                                                                           |
| Ureterper-Vallaat     | 161                                                                                                           |
| Utingeradeel          | 99, 160                                                                                                       |
| Utrecht               | 168, 258                                                                                                      |
| <b>V</b>              |                                                                                                               |
| Veenwouden            | 45, 72, 138                                                                                                   |
| * Warga               | 63, 64, 66-69, 73, 75-78, 81, 82, 86, 88, 90, 97, 102, 105, 108, 109, 115, 127, 147, 148, 152, 185, 245, (48) |
| * Warga (c.z.)        | 68-79, 234, 289, (48, 64)                                                                                     |
| Warns (c.z.)          | 160                                                                                                           |

|                   |                                                       |
|-------------------|-------------------------------------------------------|
| Wartena (c.z.)    | 159                                                   |
| Weerd             | 143                                                   |
| Weidum            | 148,168                                               |
| Weidum (c.z.)     | 132                                                   |
| * Wesebyhof       | 40-42, (32)                                           |
| Westfalen         | 11                                                    |
| Weststellingwerf  | 110, 142, 182                                         |
| Wierden           | 258                                                   |
| Wieuwerd (c.z.)   | 158                                                   |
| Winschoten        | 97                                                    |
| Winsum            | 290                                                   |
| Winsum (c.z.)     | 158, 289                                              |
| Wirdum            | 116, 145, 148                                         |
| Wirdum (c.z.)     | 117                                                   |
| Witmarsum         | 56, 57, 59, 103, 144, 290                             |
| Witmarsum (c.z.)  | 144                                                   |
| Wolvega           | 143, 234, 236                                         |
| * Wolvega (c.z.)  | 184, (192)                                            |
| Wommels           | 45, 290                                               |
| Wommels (c.z.)    | 132                                                   |
| Wonseradeel       | 97                                                    |
| * Workum          | 110, 159, 161, 236, (32)                              |
| Workum (c.z.)     | 161                                                   |
| * Woudsend (c.z.) | 182, (288)                                            |
| Wijk, de          | 131                                                   |
| Wijmbritseradeel  | 139,160                                               |
| Wijnjeterp (c.z.) | 183                                                   |
| <b>Z</b>          |                                                       |
| Zeeland           | 21, 39, 130, 258                                      |
| Zuidbroek         | 72                                                    |
| Zuidholland       | 168,258                                               |
| Zurich            | 126, 127, 157                                         |
| * Zurich (c.z.)   | 157, 289, (112)                                       |
| Zweden            | 14, 15, 28, 30, 31, 34, 35, 38, 54, 92, 154, 223, 291 |
| Zwitserland       | 31                                                    |

## REGISTER VAN ONDERWERPEN EN ZAKEN

*Met betrekking tot de onderwerpen en zaken, waarbij een sterretje \* is geplaatst, zijn een of meer foto's opgenomen. De bladzijde(n) waarachter de betreffende foto(s) voorkomt(en), is (zijn) tussen haakjes vermeld.*

|                                                                                      |                                                                                                                                                                                   |
|--------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Aankoopcoöperatie                                                                    | 179, 203, 256, 276, 278, 279, 290                                                                                                                                                 |
| Abortus Bang                                                                         | 233,285                                                                                                                                                                           |
| Bindende besluiten                                                                   | 232, 246, 248, 274                                                                                                                                                                |
| Boeren Hulpverlenings Dienst, Oldeboorn                                              | 297                                                                                                                                                                               |
| * Boerenleenbanken                                                                   | 187, 265-267, 288, 290, 294, (272)                                                                                                                                                |
| Boerenleenbanken, Ring Friesland van Coöperatieve                                    | 267                                                                                                                                                                               |
| Bolwerk                                                                              | 241                                                                                                                                                                               |
| * Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken, Leeuwarden                                  | 146, 168, 170, 175, 181, 182, 188, 189, 192, 193, 197, 198, 211, 217, 226-228, 231, 232, 237, 239-241, 243, 246, 247, 253, 256, 272, 274, 281, 282, 284, 290-292, (176, 208, 240) |
| Boterhandel                                                                          | 12, 17, 20-23                                                                                                                                                                     |
| Boter- en Kaascontrôle                                                               | 154, 184,185                                                                                                                                                                      |
| * Boterkeuringen                                                                     | 170, (176)                                                                                                                                                                        |
| Boterkneder                                                                          | 14                                                                                                                                                                                |
| Boterwet                                                                             | 111, 184, 185                                                                                                                                                                     |
| * C.A.F. (Coöperatieve Vereniging tot Aankoop van Landbouwbenodigdheden), Leeuwarden | 179, 203, 216, 217, 239, 241, 256, 276, (272)                                                                                                                                     |
| * Centraal Bureau (C.B.), Rotterdam                                                  | 179, 203, 257, 258, 273, 276, 288,(272)                                                                                                                                           |
| Centraal Bureau, Ring Friesland van het                                              | 257                                                                                                                                                                               |
| Centrale Melkinrichting Frico, Warga                                                 | 234                                                                                                                                                                               |
| Centrifuge                                                                           | 45, 46, 50, 56-58, 61, 62,124                                                                                                                                                     |
| Commissie inzake propaganda landbouwcoöperatie                                       | 241                                                                                                                                                                               |
| Commissie organisatie zuivelcoöperatie (1933)                                        | 226,290                                                                                                                                                                           |
| Commissievoor Landbouw Coöperatie van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken       | 182, 186, 193, 194, 205, 211, 224, 226, 268, 275, 277, 283                                                                                                                        |
| Commissie reorganisatie Coöperatieve aankoop                                         | 276,277                                                                                                                                                                           |
| Commissie van Scheidslieden van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken             | 227                                                                                                                                                                               |
| Concentratie                                                                         | 288-294                                                                                                                                                                           |
| * Condensfabriek, Coöperatieve, "Friesland" (C.C.F.), Leeuwarden                     | 175, 187, 195, 196, 198, 199, 218, 231, 235, 236, 239, 247, 248, 253, 255, 269,                                                                                                   |

|                                                                                                                          |                                                                                                                                                                |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
|                                                                                                                          | 272, 278, 281, 282, 288, (192, 208, 224)                                                                                                                       |
| Coöperatieve Centrale In- en Verkoopvereniging voor Gewestelijke Landbouw In- en Verkooporganisaties (C.I.V.), Rotterdam | 257                                                                                                                                                            |
| Coöperatief Verzekeringsfonds (C.V.F.), Leeuwarden                                                                       | 201, 202, 238, 253, 272, 281, 282, 288, (224)                                                                                                                  |
| Crisis-Zuivelbureau                                                                                                      | 285                                                                                                                                                            |
| Crisis-Zuivelcentrale                                                                                                    | 285                                                                                                                                                            |
| Crisis-Zuivelwet                                                                                                         | 285                                                                                                                                                            |
| Deense boter                                                                                                             | 33-35, 54, 61                                                                                                                                                  |
| Deense Commissie (Commissie-Pasma)                                                                                       | 15, 28, 30-39, 50, 92                                                                                                                                          |
| Deense kelder                                                                                                            | 37                                                                                                                                                             |
| Deltachemie, Vlaardingen                                                                                                 | 257                                                                                                                                                            |
| Domo, Beilen                                                                                                             | 236,253                                                                                                                                                        |
| Eerste Nederlandse Coöperatieve Kunstmestfabriek (E.N.C.K.), Vlaardingen                                                 | 257                                                                                                                                                            |
| Economische Commissie van de Bond van Coöp. Zuivelfabrieken                                                              | 292                                                                                                                                                            |
| Eiwitonderzoek Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken                                                                     | 233                                                                                                                                                            |
| * Fabrieksinrichting                                                                                                     | (208)                                                                                                                                                          |
| * F.C.E. (Friese Coöperatieve Vee-Afzet Vereniging), Akkrum                                                              | 187, 200, 201, 209, 210, 216, 239, 253, 258, 278, 279, 283, 286, (192)                                                                                         |
| F.N.Z. (Koninklijke Nederlandse Zuivelbond), Den Haag                                                                    | 188, 196, 237                                                                                                                                                  |
| Franeker Landbouwcoöperatie (F.L.C.), Franeker                                                                           | 180,256                                                                                                                                                        |
| Frico-Berichten                                                                                                          | 241                                                                                                                                                            |
| Fries Rundvee Stamboek, Leeuwarden                                                                                       | 38, 44, 211, 232, 233, 243, 284                                                                                                                                |
| * Friesch- Groningsche Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek, Groningen                                                   | 198, 210, (192)                                                                                                                                                |
| Friese Bond van Coöperatieve Aankoopverenigingen                                                                         | 203                                                                                                                                                            |
| Friese boter                                                                                                             | 9-11, 14, 21, 27, 28, 54, 61, 62, 98, 107, 111, 184                                                                                                            |
| * Friese Coöperatieve Zuivel-Export Vereniging (Frico), Leeuwarden                                                       | 146, 170, 171, 173, 174, 181, 192, 200, 208, 209, 219, 228, 229, 233, 234, 239, 241, 243, 247, 253, 255, 272, 281, 283, 284, 286, 288, 293, (176,192, 208,272) |
| Friese Maatschappij van Landbouw, Leeuwarden                                                                             | 10, 13-15, 20, 36, 37, 4454, 55, 57, 61, 94, 102, 105, 111, 112, 153, 154, 179, 184, 187, 197, 201, 203, 206, 239, 257, 258, 268, 269                          |
| * Gezondheidsdienst voor Vee in Friesland, Leeuwarden                                                                    | 211, 232, 233, 243, 284, 285, (192)                                                                                                                            |



|                                                                               |                                                       |
|-------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------|
| * Gouden Wagentje, Leeuwarden                                                 | 17,(16)                                               |
| * Grasdrogerijen, Vereniging van Coöperatieve (V.C.G.), Leeuwarden            | 239, 240, 253, 284, (224)                             |
| Grensregelingen Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken                         | 192, 232, 274                                         |
| XHerregaards, Denemarken                                                      | 32, 33, 50, (32)                                      |
| Hollandse Maatschappij van Landbouw, Den Haag                                 | 12, 55, 148, 224                                      |
| «Hypeco», Hybride Pluimvee-Fokkerscoöperatie, Neuland (N.B.), Poppel (België) | 257                                                   |
| Instituut voor Landbouwcoöperatie (I.L.C.), Leeuwarden                        | 240, 241, 295                                         |
| Kaaskeuringen                                                                 | 170,171                                               |
| YK.L-Verenigingen                                                             | 240, 288, (224)                                       |
| K.I.-Verenigingen, Bond van                                                   | 240                                                   |
| Kneedmachine (kneedbord)                                                      | 34, 36, 38, 43, 46, 51, 54                            |
| Knoerijen (in de boterhandel)                                                 | 10, 11, 21, 27, 55, 135-137, 184                      |
| Koninklijke Ned. Mij. van Kaas- en Roomboterfabrieken                         | 45, 105, 224                                          |
| Laboratorium Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken, Leeuwarden                | 233                                                   |
| * Landbouwboekhouding, Coöperatieve Centrale (C.C.L.B.), Leeuwarden           | 202, 263, 264, 288, (192)                             |
| * Landbouwwerktuigen-coöperaties                                              | 240, 288, (224)                                       |
| Exploiterende Coöperaties, Friese Bond van (F.L.E.C.), Leeuwarden             | 240                                                   |
| Landheren                                                                     | 65, 72-74, 104, 115-117, 132, 147, 159, 167, 168, 181 |
| Leeuwarder Melkinrichting (L.M.L), Leeuwarden                                 | 235                                                   |
| Losse leveranciers                                                            | 217, 226, 247                                         |
| Lijempf                                                                       | 236                                                   |
| Maandbericht C.A.F                                                            | 241                                                   |
| Maandblad Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken                               | 241                                                   |
| Melkbroodactie                                                                | 286                                                   |
| Melkcontrole                                                                  | 197                                                   |
| Melkwol                                                                       | 236, 350                                              |
| Nationale Coöperatieve Raad (N.C.R.), Den Haag                                | 295                                                   |
| Noordelijk Landbouw-Crediet                                                   | 160,167                                               |
| * «Noordkant» (Coöperatieve Aankoopvereniging), Leeuwarden                    | 203, 216, 256, 266, 267, 293, (272)                   |
| * "Noordkant", Boerenleenbank, Leeuwarden                                     | 267, (272)                                            |

|                                                                                              |                                                                |
|----------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------|
| Noord-Nederlandse Coöperatieve Eierhandel (N.N.C.), Groningen                                |                                                                |
| Ommelanden, Groningen                                                                        | 187, 206, 207, 263, 283, (192, 288),                           |
| * Onderling Boerenverzekeringsfonds (O.B.F.), Leeuwarden                                     | 236,253, 207, 208, 238, 253, 272, 282, 288,(224)               |
| * "Oranjewoud", Landbouw- en Coöperatiecentrum (L.C.O.), Oranjewoud                          | 240-242, 249, 268, (240)                                       |
| Pluimvee Verkoopvereniging, Coöperatieve, Boxmeer                                            | 262                                                            |
| * Raiffeisen-Bank, Coöperatieve Centrale, Utrecht                                            | 267, 294, (272)                                                |
| Regionaal Orgaan voor Melkhygiëne, Leeuwarden                                                | 287                                                            |
| Research-Laboratorium C.C.F., Leeuwarden                                                     | 236                                                            |
| * Rivella, Wolvega                                                                           | 236, (224)                                                     |
| Roommeters                                                                                   | 8, 9                                                           |
| * Stremsel- en Kleurselfabriek (C.S.K.), Leeuwarden                                          | . 171, 187, 195, 237, 238, 253, 272, 281, 282, 286, (176, 224) |
| T.B.C.-bestrijding                                                                           | 146, 211, 232, 233                                             |
| Vereeniging van belanghebbenden bij fabriekmatige zuivelbereiding op coöperatieven grondslag | 136, 153, 166                                                  |
| Vereeniging voor Vakonderwijs in de Zuivelbereiding in Friesland                             | 113                                                            |
| Vereniging van afzetorganisaties voor zaai-zaad en pootgoed (V.E.C.O.), Anna Paulowna        | 261                                                            |
| Vereniging van Directeuren van Coöperatieve Verenigingen op Landbouwgebied in Friesland      | 280                                                            |
| Vereniging van Landbouwboekhoudbureaux in Nederland, Den Haag                                | 264                                                            |
| Verkoopcentrale voor Eieren, Coöperatieve (V.E.C.E.), Roermond                               | 262                                                            |
| Vetgehalte                                                                                   | 145, 146, 154, 190, 243                                        |
| Vleescentrale, Coöperatieve, Rotterdam                                                       | 239, 258, 261, 262                                             |
| Volkshogescholen                                                                             | 32                                                             |
| Waaggebouw, Leeuwarden                                                                       | 17                                                             |
| Wandelleraar                                                                                 | 38, 40-42, 44, 45, 112, 155                                    |
| Westergo, Coöperatieve Aardappelaankoopvereniging                                            | 210,216                                                        |
| * Wolfederatie, Afdeling Friesland van de Nederlandse                                        | 207, 261, 283, (272)                                           |
| * "Wolfederatie", Coöperatieve Nederlandse Wolafzetvereniging, Alkmaar                       | 243,261                                                        |
| IJshuis                                                                                      | 37, 43, 46, 94                                                 |

|   |                                                                                      |                                                                        |
|---|--------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------|
|   | IJsmachines                                                                          | 236                                                                    |
|   | Zeeuwse Landbouw Maatschappij, Goes                                                  | 130                                                                    |
| * | Z.P.C. (Friese Coöperatieve Handelsvereniging voor Zaaizaad en Pootgoed), Leeuwarden | 187, 205, 206, 258, 260, 261, 283, (272, 288)                          |
| * | Zuivel-Bank, Coöperatieve, Leeuwarden                                                | 187, 195, 198, 200, 208, 228, 238, 239, 272, 281, 282, 288, (176, 224) |
| * | Zuivelbereiding op de boerderij                                                      | (16)                                                                   |
|   | Zuivelconsulent                                                                      | 82, 96, 107, 111, 112, 153-155, 168                                    |
|   | Zuivelhuizen                                                                         | 59, 60, 62                                                             |
| * | Zuivelschool, Bolsward                                                               | 44, 112-115, 123, 125, 126, 147, 148, 153, 161, 172, 185, (96, 176)    |
|   | Zuivelverkoopverenigingen in Nederland, Bond van, Den Haag                           | 253,254                                                                |

# REGISTER VAN COOPERATIES IN FRIESLAND

Met vermelding van het jaar waarin deze werden opgericht. Tussen haakjes staat het jaar van opheffing van de betreffende coöperatie.

## I Coöperatieve Zuivelfabrieken

De overgang van handkrachtfabriek naar stoomzuivelfabriek, de wijziging van de juridische vorm, of de combinatie met een andere fabriek, werden niet als opheffing beschouwd.

|     |                     |      |        |
|-----|---------------------|------|--------|
| 1.  | Achlum              | 1888 |        |
| 2.  | Akkerwoude          | 1899 |        |
| 3.  | Akkrum              | 1897 |        |
| 4.  | Akmarijp            | 1896 |        |
| 5.  | Anjum               | 1891 | (1899) |
| 6.  | Appelscha           | 1892 | (1907) |
| 7.  | Augustinusga        | 1899 | (1907) |
| 8.  | Balk                | 1897 |        |
| 9.  | Ballum (Ameland)    | 1904 | (1924) |
| 10. | Bartlehiem          | 1893 | (1957) |
| 11. | Bergum              | 1902 |        |
| 12. | Betterwird          | 1898 |        |
| 13. | Birdaard            | 1897 |        |
| 14. | Bontebok            | 1898 |        |
| 15. | Boornbergum         | 1903 |        |
| 16. | Boornzwaag          | 1887 | (1891) |
| 17. | Boven-Haulerwijk    | 1904 | (1907) |
| 18. | Boyl                | 1896 | (1916) |
| 19. | Buren (Ameland)     | 1911 | (1942) |
| 20. | Deinum              | 1892 | (1951) |
| 21. | Delfstrahuizen      | 1899 |        |
| 22. | Dokkumer Nw. Zijlen | 1891 | (1947) |
| 23. | Dongjum             | 1888 | (1901) |
| 24. | Donkerbroek         | 1902 |        |
| 25. | Drachtster-Comp     | 1909 | (1933) |
| 26. | Dronrijp            | 1891 |        |
| 27. | Ee.                 | 1888 |        |
| 28. | Elsloo              | 1898 |        |
| 29. | Fochteloo           | 1895 | (1907) |
| 30. | Formerum            | 1896 |        |
| 31. | Friesche Palen      | 1893 | (1908) |
| 32. | Garijp              | 1893 |        |
| 33. | Gerkesklooster      | 1900 |        |
| 34. | Giekerk             | 1896 |        |
| 35. | Gr. Wiske (Koudum)  | 1888 | (1894) |
| 36. | Grouw               | 1896 |        |

|     |                               |      |        |
|-----|-------------------------------|------|--------|
| 37. | Haskerdijken                  | 1888 | (1898) |
| 38. | Haskerhorne                   | 1898 |        |
| 39. | Haulerwijk (Waskemeer)        | 1902 |        |
| 40. | Heeg                          | 1900 |        |
| 41. | Hemelum                       | 1896 |        |
| 42. | Hemrik                        | 1902 |        |
| 43. | Hoeve (Finkega)               | 1892 | (1907) |
| 44. | Hollum (Ameland)              | 1904 |        |
| 45. | Hoorn (Terschelling)          | 1894 | (1916) |
| 46. | Hijlaard                      | 1899 | (1935) |
| 47. | Irnsum                        | 1888 | (1938) |
| 48. | St. Jac. Parochie ('t Hoekje) | 1888 | (1901) |
| 49. | Jelsum                        | 1891 | (1956) |
| 50. | Jubbega                       | 1903 |        |
| 51. | Kimswerd                      | 1888 | (1920) |
| 52. | Klooster-Anjum                | 1886 | (1889) |
| 53. | Koudum                        | 1898 |        |
| 54. | Langezwaag                    | 1902 |        |
| 55. | Langweer                      | 1908 | (1956) |
| 56. | Leeuwarden                    | 1896 |        |
| 57. | Lollum                        | 1897 | (1926) |
| 58. | Luinjeberd                    | 1901 |        |
| 59. | Lutjepost                     | 1891 | (1930) |
| 60. | Makkinga                      | 1894 |        |
| 61. | Marrum                        | 1891 |        |
| 62. | Marssum                       | 1897 |        |
| 63. | 't Meer                       | 1907 |        |
| 62. | Metslawier (Reidswal)         | 1888 | (1894) |
| 65. | Midsland                      | 1896 | (1916) |
| 66. | Morra-Lioessens               | 1914 |        |
| 67. | Munnekeburen                  | 1896 |        |
| 68. | St. Nicolaasga                | 1911 |        |
| 69. | Noordwolde                    | 1896 | (1907) |
| 70. | Oldeberkoop                   | 1896 |        |
| 71. | Oldeboorn                     | 1899 |        |
| 72. | Oldeholtpa                    | 1892 | (1900) |
| 73. | Olterterp                     | 1893 |        |
| 74. | Oosterend                     | 1897 |        |
| 75. | Oosterwolde                   | 1889 |        |
| 76. | Oosterzee                     | 1903 |        |
| 77. | Oosthem                       | 1901 |        |
| 78. | Opeinde                       | 1892 |        |
| 79. | Oude Bildtzijl                | 1892 | (1934) |
| 80. | Oudega (Sm.)                  | 1900 |        |
| 81. | Oudeschoot                    | 1900 |        |



|      |                 |      |        |
|------|-----------------|------|--------|
| 82.  | Oudwoude        | 1899 |        |
| 83.  | Ried            | 1889 | (1935) |
| 84.  | Rinsumageest    | 1901 |        |
| 85.  | Roordahuizum    | 1890 |        |
| 86.  | Scharnegoutum   | 1897 |        |
| 87.  | Schiermonnikoog | 1936 |        |
| 88.  | Sexbierum       | 1888 |        |
| 89.  | Spanga          | 1896 | (1903) |
| 90.  | Steggerda       | 1907 |        |
| 91.  | Stiens          | 1887 |        |
| 92.  | Surhuizum       | 1900 | (1903) |
| 93.  | Sybrandaburen   | 1891 |        |
| 94.  | Terwispel       | 1897 |        |
| 95.  | Tjalleberd      | 1896 | (1904) |
| 96.  | Twijzel         | 1898 |        |
| 97.  | Tijnje          | 1916 |        |
| 98.  | Tzum            | 1897 |        |
| 99.  | Tzummarum       | 1887 | (1911) |
| 100. | Uitwellingerga  | 1903 |        |
| 101. | Warga           | 1886 | (1936) |
| 102. | Warns           | 1899 |        |
| 103. | Wartena         | 1898 |        |
| 104. | Weidum          | 1893 |        |
| 105. | Wieuwerd        | 1897 |        |
| 106. | Winsum          | 1897 | (1939) |
| 107. | Wirdum          | 1891 |        |
| 108. | Witmarsum       | 1896 |        |
| 109. | Wolvega         | 1914 |        |
| 110. | Wommels         | 1893 |        |
| 111. | Workum          | 1900 |        |
| 112. | Woudsend        | 1902 |        |
| 113. | Wijnjeterp      | 1903 |        |
| 114. | Zurich          | 1897 | (1955) |

## II Coöperatieve Aankoopverenigingen

|    |                   |         |        |
|----|-------------------|---------|--------|
| 1. | Appelscha         | 1916 1) |        |
| 2. | Balk              | 1911    | (1924) |
| 3. | Birdaard          | 1915    |        |
| 4. | Bolsward          | 1918    | (1920) |
| 5. | Bolsward-Sneek    | 1920    | (1933) |
| 6. | Boyl              | 1912    |        |
| 7. | Buitenpost        | 1916    | (1926) |
| 8. | C.A.F. Leeuwarden | 1896    |        |
| 9. | Donkerbroek       | 1911 1) |        |

|     |                         |         |        |
|-----|-------------------------|---------|--------|
| 10. | Dronrijp                | 1896 1) |        |
| 11. | Ferwoude                | 1928 1) |        |
| 12. | Franeker                | 1897    |        |
| 13. | Gerkesklooster          | 1917 1) |        |
| 14. | Jubbega                 | 1903    |        |
| 15. | Kollumerzwaag           | 1916 1) |        |
| 16. | Lippenhuizen-Wijnjeterp | 1913 2) |        |
| 17. | Makkinga                | 1921    |        |
| 18. | Minnertsga              | 1916    | (1925) |
| 19. | Murmerwoude             | 1911    | (1925) |
| 20. | Noordkant Leeuwarden    | 1905    |        |
| 21. | Oldeberkoop             | 1904    |        |
| 22. | Oosterlittens           | 1918    | (1923) |
| 23. | Oosterwolde             | 1908    |        |
| 24. | Steenwijkerwold         | 1901 3) |        |
| 25. | Terschelling            | 1908    | (1920) |
| 26. | Winsum                  | 1918    | (1920) |
| 27. | Witmarsum               | 1918    | (1920) |
| 28. | Wommels                 | 1918    | (1920) |

- 1) Werd in later jaren opgenomen in thans nog bestaande verenigingen.
- 2) Niet aangesloten bij de Ring Friesland van het Centraal Bureau.
- 3) Niet aangesloten bij de Ring Friesland van het Centraal Bureau; het werkgebied van deze vereniging ligt voor een deel in Friesland.

### III Coöperatieve Boerenleenbanken

Aangesloten bij de Coöperatieve Centrale Raif feisen-Bank te Utrecht

|     |                          |      |  |
|-----|--------------------------|------|--|
| 1   | Achlum                   | 1910 |  |
| 2.  | Akmarijp                 | 1908 |  |
| 3.  | Ameland                  | 1906 |  |
| 4.  | Anjum                    | 1908 |  |
| 5.  | Appelscha                | 1911 |  |
| 6.  | Augustinusga             | 1917 |  |
| 7.  | Bakhuizen                | 1905 |  |
| 8.  | Bakkeveen                | 1924 |  |
| 9.  | Balk-Sloten (fusie 1957) | 1911 |  |
| 10. | Beetgum                  | 1918 |  |
| 11. | Beets                    | 1911 |  |
| 12. | Benedenknijpe            | 1911 |  |
| 13. | Betterwird               | 1922 |  |
| 14. | Blauwhuis                | 1908 |  |
| 15. | Blija                    | 1914 |  |
| 16. | Boornbergum              | 1911 |  |

|     |                                          |      |        |
|-----|------------------------------------------|------|--------|
| 17. | Boyl                                     | 1912 |        |
| 18. | Burgwerd e.o                             | 1908 |        |
| 19. | Cubaard (fusie met Wommels)              | 1905 | (1955) |
| 20. | Dantumadeel                              | 1915 | (1917) |
| 21. | Deinum                                   | 1908 |        |
| 22. | Doniaga (fusie met Langweer)             | 1910 | (1958) |
| 23. | Donkerbroek                              | 1911 |        |
| 24. | Drachtster-Comp                          | 1909 |        |
| 25. | Ee-Engwierum en omstreken                | 1917 |        |
| 26. | Ferwerd e.o                              | 1916 |        |
| 27. | Franeker                                 | 1911 |        |
| 28. | Garijp                                   | 1916 |        |
| 29. | Gerkesklooster                           | 1911 |        |
| 30. | Haskerhorne                              | 1913 |        |
| 31. | Haulerwijk                               | 1918 |        |
| 32. | Heeg                                     | 1905 |        |
| 33. | Holwerd                                  | 1919 |        |
| 34. | Hommerts                                 | 1911 |        |
| 35. | Hijlaard (fusie met Jorwerd)             | 1912 | (1950) |
| 36. | Jellum c.a. (fusie met Jorwerd)          | 1919 | (1958) |
| 37. | St. Johannesga                           | 1912 |        |
| 38. | Jorwerd                                  | 1912 |        |
| 39. | Jubbega, Schurega, Hoornsterzwaag e. o.  | 1907 |        |
| 40. | Katlijk e.o                              | 1917 |        |
| 41. | Kollum                                   | 1912 | (1931) |
| 42. | Kortezwaag                               | 1911 |        |
| 43. | Koudum                                   | 1912 |        |
| 44. | Langezwaag                               | 1911 |        |
| 45. | Langweer-Doniaga (fusie 1958)            | 1911 |        |
| 46. | Leeuwarden N.K.                          | 1904 |        |
| 47. | Leeuwarden O.Z.K. (fusie met Leeuw N.K.) | 1905 | (1946) |
| 48. | Lippenhuizen-Hemrik                      | 1911 |        |
| 49. | Luinjeberd                               | 1911 |        |
| 50. | Makkinga                                 | 1921 |        |
| 51. | Makkum                                   | 1911 |        |
| 52. | Marrum                                   | 1915 |        |
| 53. | Marssum-Engelum                          | 1918 |        |
| 54. | Menaldum                                 | 1911 |        |
| 55. | Minnertsga                               | 1916 |        |
| 56. | Murmerwoude                              | 1915 |        |
| 57. | Nes (W.D.) e.o.                          | 1920 |        |
| 58. | St. Nicolaasga                           | 1911 |        |

|      |                                                 |      |        |
|------|-------------------------------------------------|------|--------|
| 59.  | Nijega-Opeinde                                  | 1914 |        |
| 60.  | Oldeboorn                                       | 1913 |        |
| 61.  | Oldeholtpa                                      | 1907 |        |
| 62.  | Olterterp                                       | 1921 |        |
| 63.  | Oosterbierum                                    | 1915 |        |
| 64.  | Oosterend                                       | 1911 |        |
| 65.  | Oostermeer                                      | 1913 |        |
| 66.  | Oosterwolde                                     | 1914 |        |
| 67.  | Oosterzee                                       | 1911 |        |
| 68.  | Oppenhuizen (fusie met Scharnegoutum tot Sneek  | 1916 | (1954) |
| 69.  | Oudega                                          | 1911 |        |
| 70.  | Oude- en Nijehorne                              | 1913 |        |
| 71.  | Oudeschoot e.o.                                 | 1915 |        |
| 72.  | Oudeschouw                                      | 1920 |        |
| 73.  | Rauwerd                                         | 1914 |        |
| 74.  | Ried                                            | 1909 |        |
| 75.  | Rinsumageest (fusie met Murmerwoude)            | 1918 | (1950) |
| 76.  | Roodhuis e.o                                    | 1904 |        |
| 77.  | Roordahuizum- Grouw                             | 1910 |        |
| 78.  | Rottevalle                                      | 1913 |        |
| 79.  | Scharnegoutum (fusie met Oppenhuizen tot Sneek) | 1914 | (1954) |
| 80.  | Scherpenzeel                                    | 1908 |        |
| 81.  | Sexbierum                                       | 1917 |        |
| 82.  | Sloten e.o. (fusie met Balk)                    | 1911 | (1957) |
| 83.  | Sneek                                           | 1954 |        |
| 84.  | Surhuizum                                       | 1917 |        |
| 85.  | Ternaard                                        | 1919 |        |
| 86.  | Terwispel                                       | 1907 |        |
| 87.  | Tietjerk                                        | 1918 |        |
| 88.  | Twijzel                                         | 1916 |        |
| 89.  | Tijnje                                          | 1907 |        |
| 90.  | Tzu                                             | 1910 |        |
| 91.  | Ureterp e.o.                                    | 1907 |        |
| 92.  | Wanswerd                                        | 1913 |        |
| 93.  | Warga                                           | 1911 |        |
| 94.  | Warns                                           | 1911 |        |
| 95.  | Wartena                                         | 1911 |        |
| 96.  | Wieuwerd                                        | 1908 |        |
| 97.  | Winsum                                          | 1911 |        |
| 98.  | Wirdum                                          | 1907 |        |
| 99.  | Witmarsum                                       | 1911 |        |
| 100. | Wolvega                                         | 1924 |        |

|      |                                    |      |        |
|------|------------------------------------|------|--------|
| 101. | WommelsCubaard-Lollum (fusie 1955) | 1912 |        |
| 102. | Workum e.o                         | 1909 |        |
| 103. | Woudsend                           | 1911 |        |
| 104. | Wijnaldum (fusie met Franeker)     | 1918 | (1956) |
| 105. | Wijnjeterp                         | 1906 |        |

## Coöperatieve Boerenleenbanken

Aangesloten bij de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank te Eindhoven

|    |                      |      |
|----|----------------------|------|
| 1. | Dronrijp             | 1920 |
| 2. | Harlingen            | 1920 |
| 3. | Joure                | 1929 |
| 4. | Leeuwarden-Wijtgaard | 1920 |
| 5. | Nes (Ameland)        | 1922 |
| 6. | Steggerda            | 1912 |
| 7. | Wolvega              | 1912 |

## IV Coöperatieve Grasdrogerijen

|     |             |      |
|-----|-------------|------|
| 1.  | Akkrum      | 1940 |
| 2.  | Akmarijp    | 1940 |
| 3.  | Gorredijk   | 1948 |
| 4.  | Harich      | 1940 |
| 5.  | Idaard      | 1941 |
| 6.  | Leeuwarden  | 1940 |
| 7.  | Loënga      | 1940 |
| 8.  | Mantgum     | 1940 |
| 9.  | Marrum      | 1940 |
| 10. | Oosterend   | 1947 |
| 11. | Oosterwolde | 1940 |
| 12. | Oosterzee   | 1940 |
| 13. | Opeinde     | 1940 |
| 14. | Oudeschoot  | 1940 |
| 15. | Oudwoude    | 1940 |
| 16. | Steggerda   | 1940 |
| 17. | Wolvega     | 1940 |
| 18. | Workum      | 1946 |

## V Landbouwwerktuigen-coöperaties

|    |                 |      |
|----|-----------------|------|
| 1. | Elsloo          | 1920 |
| 2. | Gaasterland e.o | 1942 |
| 3. | Grouw           | 1958 |



|     |                  |      |
|-----|------------------|------|
| 4.  | Jubbega          | 1953 |
| 5.  | Oosterwolde      | 1949 |
| 6.  | Rinsumageest     | 1952 |
| 7.  | Rottevalle       | 1950 |
| 8.  | Sexbierum        | 1947 |
| 9.  | Siegerswoude e.o | 1948 |
| 10. | Ternaard         | 1947 |
| 11. | Tzummarum        | 1945 |
| 12. | Wijnjeterp       | 1948 |

## VI K.I.-Verenigingen

|     |                           |      |        |
|-----|---------------------------|------|--------|
| 1.  | Arum                      | 1948 |        |
| 2.  | Bakkeveen                 | 1947 | (1948) |
| 3.  | Barradeel                 | 1947 |        |
| 4.  | Beetgumermolen            | 1951 |        |
| 5.  | Boyl-Noordwolde           | 1947 | (1955) |
| 6.  | Buitenpost                | 1948 |        |
| 7.  | Donkerbroek               | 1947 |        |
| 8.  | Ferwerd                   | 1947 |        |
| 9.  | Gaasterland               | 1947 |        |
| 10. | Garijp                    | 1947 |        |
| 11. | Gersloot                  | 1947 | (1949) |
| 12. | Giekerk                   | 1947 |        |
| 13. | Haule                     | 1947 | (1948) |
| 14. | Haulerwijk                | 1947 | (1948) |
| 15. | Hoeve De                  | 1947 | (1948) |
| 16. | Hollum (Ameland)          | 1950 |        |
| 17. | Hoornsterzwaag            | 1946 | (1949) |
| 18. | Knijpe                    | 1947 |        |
| 19. | Langezwaag                | 1947 | (1949) |
| 20. | Murmerwoude               | 1948 | (1949) |
| 21. | Nijeholtpade              | 1947 | (1950) |
| 22. | Oldeberkoop               | 1947 | (1950) |
| 23. | Oosterwolde               | 1947 | (1949) |
| 24. | Oudega                    | 1947 | (1955) |
| 25. | Rottevalle                | 1946 | (1948) |
| 26. | Siegerswoude              | 1946 |        |
| 27. | Siegerswoude („Voorwerk") | 1946 | (1948) |
| 28. | Sneek                     | 1951 |        |
| 29. | Steggerda                 | 1947 | (1950) |
| 30. | Stellingwerf              | 1947 |        |
| 31. | Suameer                   | 1947 | (1948) |
| 32. | Terschelling              | 1947 |        |

|     |           |      |        |
|-----|-----------|------|--------|
| 33. | Terwispel | 1947 |        |
| 34. | Tijnje    | 1947 | (1949) |
| 35. | Ureterp   | 1946 | (1948) |
| 36. | Wirdum    | 1951 |        |

## VII Provinciale en landelijke coöperatieve organisaties

|     |                                                                                   |             |
|-----|-----------------------------------------------------------------------------------|-------------|
| 1.  | Boerenleenbanken, Ring Friesland van Coöperatieve                                 | 1921        |
| 2.  | Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken                                             | 1897        |
| 3.  | Centraal Bureau, Ring Friesland van het                                           | 1928        |
| 4.  | Condensfabriek „Friesland", Coöperatieve (C.C.F.)                                 | 1913        |
| 5.  | Coöperatief Verzekeringsfonds (C.V.F.)                                            | 1917        |
| 6.  | F.C.E., Friese Coöperatieve Vee-Afzet Vereniging                                  | 1916        |
| 7.  | Friesch-Groningsche Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek                          | 1913        |
| 8.  | Friesche Coöperatieve Zuivel-Export Vereniging (Frico)                            | 1898        |
| 9.  | Friesche Bond van Coöperatieve Aankoopverenigingen                                | 1917 (1921) |
| 10. | Grasdrogerijen, Vereniging van Coöperatieve (V.C.G.)                              | 1940        |
| 11. | Instituut voor Landbouwcoöperatie (I.L.C.)                                        | 1946        |
| 12. | K.I.-Verenigingen, Bond van                                                       | 1946        |
| 13. | Noord-Nederlandse Coöperatieve Eierhandel (N.N.C.)                                | 1920        |
| 14. | Landbouwboekhouding, Coöperatieve Centrale (C.C.L.B.)                             | 1917        |
| 15. | Land- en Tuinbouwwerktuigen Exploiterende Coöperaties, Friese Bond van (F.L.E.C.) | 1949        |
| 16. | Onderling Boerenverzekeringsfonds (O.B.F.)                                        | 1922        |
| 17. | „Oranjewoud", Landbouw- en Coöperatiecentrum (L.C.O.)                             | 1953        |
| 18. | Stremsel- en Kleurselfabriek, Coöperatieve (C.S.K.)                               | 1905        |
| 19. | Wolfederatie, Afdeling Friesland van de Nederlandse                               | 1920        |
| 20. | Z.P.C., Friese Coöperatieve Handelsvereniging voor Zaaizaad en Pootgoed           | 1919        |
| 21. | Zuivel-Bank, Coöperatieve                                                         | 1912        |





